

**▼
RADNIČKI
▼
ŠTRAJKOVI I
TRANZICIJA
U SRBIJI
OD 1990. DO
2015. GODINE**

Nada G. Novaković

PREDGOVOR

Knjiga je rezultat rada na projekima «Labour Organizing in Serbia» fondacija Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe i «Strukturne društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije» (179039) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a koji se realizuje u Institutu društvenih nauka u Beogradu.

Deo teksta je prerađena verzija doktorske disertacije «Radnička klasa i štrajkovi u Srbiji posle 2000. godine» koju sam odbranila decembra 2011. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Članovi komisije bili su: prof. dr emeritus Marija Bogdanović, redovni prof. dr Vera Vratuša, viši naučni saradnik dr Dubravka Stajić i mentor prof. dr Slobodan Antonić, redovni profesor. Ovom prilikom im toplo zahvaljujem za sugestije i podsticajnu saradnju.

Beograd, 26. 12. 2017. godine

Nada Novaković

SADRŽAJ

RADNIČKI ŠTRAJKOVI I TRANZICIJA U SRBIJI OD 1990. DO 2015. GODINE

5_	UVOD
14_	1. PROMENE SOCIO-EKONOMSKE STRUKTURE SRBIJE OD 1990. DO 2015. GODINE
16_	1.1. PROMENE U PRIRODNOM KRETANJU STANOVNIŠTVA
24_	1.2. PROMENE SOCIO-EKONOMSKE STRUKTURE STANOVNIŠTVA
37_	1.3. OSVRT NA PROMENE PRIVREDNE STRUKTURE
45_	2. TRANZICIJA U SRBIJI: SUBJEKTI, DINAMIKA I REZULTATI
47_	2.1. POJAM, DINAMIKA I CILJEVI NEOLIBERALNE TRANZICIJE U SRBIJI
59_	2.2. NOVA SOCIJALNA STRUKTURA SRBIJE
67_	3. RADNIČKA KLASA SRBIJE OD «VLADAJUĆE KLAS» DO KLAS U NESTAJANJU
70_	3.1. DRUŠTVENA MOĆ RADNIČKE KLAS PRE TRANZICIJE
81_	3.2. MATERIJALNI POLOŽAJ RADNIČKE KLAS SRBIJE 1990-2015.
101_	4. RADNIČKA KLASA I PRIVATIZACIJA U SRBIJI
103_	4.1. CILJEVI, MODELI I REZULTATI PRIVATIZACIJE U PERIODU 1990-2015.
118_	4.2. RADNIČKA KLASA I POSLEDICE PRIVATIZACIJE

	5.	
136_	SINDIKATI I PRIVATIZACIJA U SRBIJI	
138_	5.1. OSVRT NA DRUŠTVENE SUKOB, ŠTRAJKOVE I SINDIKAT PRE TRANZICIJE	
151_	5.2. ULOGA SINDIKATA U TRANZICIJI I PRIVATIZACIJI DRUŠTVENE SVOJINE	
	6.	
174_	RADNIČKI ŠTRAJKOVI OD 1990. DO 2000. GODINE	
176_	6.1. NAJVAŽNIJI UZROCI I POVODI ŠTRAJKOVA U PRVOJ DEZENIJI TRANZICIJE	
189_	6.2. BLOKADE FABRIKA, GRADSKIH TRGOVA I JAVNE DEMONSTRACIJE RADNIKA	
	7.	
195_	RADNIČKI ŠTRAJKOVI OD 2001. DO 2009. GODINE	
198_	7.1. ŠTRAJKOVI U PREDUZEĆIMA U KOJIMA NIJE POČELA PRIVATIZACIJA	
210_	7.2. ŠTRAJKOVI U PREDUZEĆIMA U KOJIMA JE POČELA PRIVATIZACIJA	
216_	7.3. ŠTRAJKOVI U PRIVATIZOVANIM PREDUZEĆIMA	
	8.	
231_	RADNIČKI ŠTRAJKOVI OD 2010. DO 2015. GODINE	
234_	8.1. ŠTRAJKOVI U VREMENU SVETSKJE EKONOMSKE KRIZE I KRAJA PRIVATIZACIJE DRUŠTVENE SVOJINE	
258_	8.2. (NE)EFIKASNOST ŠTRAJKOVA KAO POKAZATELJ DEZORIJENTISANE I FRAGMENTIRANE RADNIČKE KLASJE	
268_	ZAKLJUČAK	
293_	SUMMARY	
322_	Literatura	
387_	Prilog	
397_	Indeks imena	

UVOD

Osnovni cilj rada je sociološko objašnjenje najvažnijih uzroka, povoda i posledica štrajkova u Srbiji od 1990. do 2015. godine. Reč je o teorijsko-empirijskom istraživanju osobnosti društvenih prilika u kojima su se javljali štrajkovi, karakteristikama njihovih najvažnijih učesnika (zanimanja, granske, slojne i klasne pripadnosti), oblicima i načinima organizovanja, toku, efikasnosti i posledicama kako za štrajkače, tako i za širu društvenu sredinu.

U tu svrhu polazi se od osnovnih socioloških kategorija: društvena podela rada, društvena moć, klasne i slojne nejednakosti, interesi, sukobi, kompromisi, pregovaranje i uopšte industrijski odnosi. Da bi se bolje razumela i pojasnila priroda štrajkova u Srbiji u posmatranom periodu, razmatraju se, u najkraćim crtama, promene socio-ekonomske strukture, specifičnosti tranzicije, a posebno procesa privatizacije društvene svojine. Neizbežnim se nametnulo i pitanje poređenja štrajkova u ranijem periodu u jugoslovenskom društvu i sa štrajkovima u drugim društvima u tranziciji.

Sam pojam štrajka posmatra se kao oblik otvorenog industrijskog sukoba u klasno podeljenom društvu. Za Srbiju nakon 1990., a posebno posle 2000. godine, može se reći, a na osnovu dosadašnjih relevantnih naučnih saznanja, da je u pitanju klasno društvo u nastajanju. Stara društvena struktura se «demolira» a nastaje nova. U njoj glavnu klasu, nosioca načina proizvodnje, predstavlja nova kapitalistička klasa. Njen embrion je stara/nova preduzetnička elita. Pored nje, srednji slojevi su doživeli značajne promene. Nekada marginalizovani, oni se oporavljaju a nastaju i novi gradski srednji slojevi. Najmasovniji deo aktivnog stanovništva, manuelno radništvo, po svemu sudeći najveći je gubitnik tranzicije srpskog društva. Drugi je klasično seljaštvo, koje je izloženo snažnim procesima raslojavanja, a procesi denacionalizacije, privatizacije i razvoja tržišne ekonomije to još više intenziviraju.

Osnovna hipoteza glasi: karakter, tok i efikasnost štrajkova u Srbiji u najvećoj su meri determinisani sistemskim faktorima. Štrajk je primer otvorenog društvenog sukoba u industrijski razvijenom društvu. U slučaju štrajkova u Srbiji nakon 2000. godine, na šta istraživanje treba da ukaže, radi se o štrajkovima koji su sličniji onima u drugim društvima u tranziciji nego u razvijenim kapitalističkim društvima Zapada.

Pored glavne hipoteze, proveravaju se i sledeće hipoteze: 1) proces tranzicije u postsocijalističkoj Srbiji je imao protivrečan karakter, što značajno utiče na pojavu, tok i efikasnost štrajkova. U periodima prevlasti «državnih» nad socijalnim interesima, manji je broj štrajkova i slabija je njihova efikasnost; 2) pluralizacija sindikalne scene predstavlja pozitivan pomak ka stvaranju modernih sindikata, ali je u posmatranom periodu daleko od toga. Dok se vrši privatizacija društvene svojine sindikat je «posmatrač», čeka nastajanje novih vlasnika sa kojima će da pregovara u ime radnika. Odnosi među brojnim sindikatima su više konfliktni nego saradnja u zaštiti klasnih interesa zaposlenih; 3) efikasnost štrajkova u Srbiji nakon 2000. godine daleko je manja nego

što je to bila u socijalističkoj Jugoslaviji i 4) političke elite na vlasti sistemskim merama (a pre svega radnim zakonodavstvom) podstiču dalju fragmentaciju radničke klase i smanjuju mogućnosti njenog profesionalnog, sindikalnog i političkog organizovanja i zaštite klasnih interesa.

Klasni pristup društvenoj strukturi podrazumeva da se i ovaj industrijski sukob posmatra kao takav. Na jednoj strani su interesi poslodavaca a na drugoj radnici svih kvalifikacija i zanimanja. Asimetričnost njihovih interesa ogleda se kako u povodima tako i u uzrocima, toku, efikasnosti i posledicama štrajkova. Klasa kapitalista se tek formira, a radnička klasa je pre na putu fragmentacije i marginalizacije nego nastajanja nove klase. «Radničku klasu čine svi pripadnici društva (i članovi njihovih porodica) koji obavljaju pretežno fizički, izvršni rad u materijalnoj proizvodnji i proizvodnim uslugama i na tome zasnivaju svoju egzistenciju. Njihov ukupan društveni položaj određen je karakterom društvene podele rada i raspodelom društvene moći»¹. U posmatranom periodu postepeno su stvarani uslovi za nastajanje tržišta radne snage, kao jednog od bitnih elemenata tržišne ekonomije.

Društvena podela rada se posmatra u najopštijem smislu i znači da je zadržala klasna obeležja. Pored nje za nastajanje društvenih sukoba, a naročito štrajkova, bitna je društvena moć njihovih učesnika. Ona se ovde posmatra kao višedimenzionalna kategorija, koja je promenljiva veličina i ima različite izvore i oblike ispoljavanja. Na primeru štrajkova mogu se sagledati osnovni izvori moći učesnika ovog sukoba, a pre svega radničke klase i nove klase kapitalista u nastajanju. Oni imaju različite interese i sredstva da ih ostvare i unaprede. U štrajku se oni najjasnije ispoljavaju, za razliku od drugih oblika industrijskih sukoba.

Pored otvorenih društvenih sukoba u oblasti rada, a podsetimo da su poslednjih decenija bili u drugom planu, postoje i mnogi nevidljivi oblici ispoljavanja nezadovoljstva zaposlenih (nemar, škart, nedisciplina, javašluk, lažna bolovanja...) koja su takođe na marginama istraživanja ove teme. Oni su manje vidljivi, ali njihovo dugoročno postojanje može da izazove trajne i nenadoknadive štete kako poslodavcima tako i samim radnicima. Njima su veću pažnju posvetili industrijski sociolozi i njihova saznanja se koriste gde god je to moguće i bitno.

Sociološki pristup štrajkovima podrazumeva, pored ostaloga, i analizu osnovnih karakteristika društvene sredine u kojoj se oni povezuju sa drugim oblicima ispoljavanja nezadovoljstva radnika i ostalih građana (demonstracije, mitinzi, izlasci na ulice, blokade puteva i gradskih trgova). Upravo je u periodu tranzicije u Srbiji, odnosno u poslednje dve i po decenije, došlo do specifičnog ispoljavanja zajedničkih interesa štrajkača i učesnika mitinga i demonstracija na širem društvenom nivou. Ostaje da se vidi u kojoj meri je to izraz postojanja (ne)solidarnosti radničke klase i koji

1

N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, Rad-Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 10.

su društveni faktori uticali na plimu i oseku pojave štrajkova radnika pre i posle 2000. godine. Jedna od polaznih pretpostavki istraživanja glasi: na primeru štrajkova mogu se sagledati osnovne karakteristike društvenog položaja njihovih učesnika, najvažniji ekonomski, socijalni i politički interesi. Oni se u štrajkovima najjasnije ispoljavaju.

Ukratko rečeno, sukobi u oblasti industrijskih odnosa, u ovom slučaju štrajkovi, ne mogu se posmatrati izolovano. Stoga nam je neophodno i znanje o privrednom, kulturnom, političkom i ekonomskom podsistemu. To nam olakšava bolji uvid u najvažnije dimenzije socio-ekonomskog raslojavanja društvenih grupa, pre svega radničke klase. Stoga će u posebnom poglavlju biti istraživani osnovni pravci promena društvenog položaja radničke klase Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji, potom od 1990. do 2000. godine i, najzad, u tekućoj deceniji društveno-ekonomskog razvoja. Posebna pažnja obraća se na karakteristike štrajkova radničke klase od 1990. do 2015. godine. To je nužna pretpostavka boljeg uvida u sličnosti i razlike uzroka, povoda, toka, načina organizovanja i efekata štrajkova radničke klase u periodu «blokiranje» i ubrzane tranzicije.

Najvažniji procesi u okviru ekonomske strukture, a koji su važni za nastanak štrajkova u Srbiji, su privatizacija društvene svojine i tranzicija. Prvi je uži pojam i čini jedan od najvažnijih stubova ekonomske tranzicije. U sociološkom smislu tranzicija je, bez sumnje, daleko širi pojam. Većina autora pod njom podrazumeva makar sledeće: tržišnu privredu, pravnu državu i razvijeno građansko društvo. U ovom radu će se objasniti suština pojma tranzicije i kritički preispitati dometi neoliberalnog koncepta tranzicije u Srbiji. On je zemljama u regionu nametnut od strane stranih kreditora (SB, MMF, Londonskog kluba), a imao je dugoročne i izuzetne posledice po privrednu i društvenu strukturu. U Srbiji se istražuju uticaji tranzicije na izmenu društvene i ekonomske strukture, a posebno po materijalni položaj i strukturu radničke klase Srbije. Sve to je važno za razumevanje, opis i objašnjenje prirode nove klasne strukture. Ovde neće biti posebno reči o različitim sadržajima pojma «tranzicija», iako je to značajna tema, već se pažnja istraživača usredsređuje na procese, karakter društvenih sukoba, uzroke, dinamiku, tok i posledice radničkih štrajkova i blokada javnih prostora.

Proces privatizacije društvene svojine predstavlja sredstvo promene i ekonomske i društvene strukture u postsocijalističkom društvu. Njen krajnji rezultat je, pored ostalog, nastajanje klase kapitalista i klase najamnih radnika svih zanimanja i kvalifikacija. U Srbiji on ima svoje specifičnosti, počev od činjenice da je došlo do smečne vladajuće elite nakon deceniju od sloma druge Jugoslavije, do toga da je zemlja (ne)učestvovala u više ratova u njenom okruženju, bila izložena sankcijama OUN-a i 1999. godine bombardovana od strane NATO-a. To je bitno uticalo na tok i domete privatizacije i tranzicije i obim i načine ispoljavanja nezadovoljstva radnika i ostalog stanovništva. Može se s pravom reći da je prevlast nacionalnih i državnih interesa nad socijalnim doprinela oseki štrajkova radnika i da snažan talas sledi nakon 2000.

godine. Istraživanje treba da ukaže u kojoj meri su «novi» oblici organizovanja štrajka, uloga sindikata u njegovom vođenju i efikasnost ovog ispoljavanja klasnog sukoba.

Na primeru štrajkova povodom privatizacije preduzeća (pre, tokom i po njenom okončanju), a to je jedna od polaznih pretpostavki istraživanja, mogu se sagledati specifičnosti štrajkova u Srbiji u različitim vremenskim periodima i u odnosu na druge zemlje u tranziciji. Odmah da ukažemo na jednu važnu razliku među njima, a to je pretvaranje društvene u državnu a potom u privatnu svojinu. U tom smislu Srbija je slična zemljama nastalim raspadom druge Jugoslavije. Sve one se značajno razlikuju u odnosu na zemlje u tranziciji u istočnoj i centralnoj Evropi. U ovim drugima državna svojina je bila početna forma od koje je počela privatizacija. S obzirom na predmet ovog istraživanja može se reći da su najčešći učesnici štrajkova u društvu u tranziciji manualni radnici. Oni su u isto vreme i najveći gubitnici, što se može videti u procesima socijalne, materijalne, političke, kulturne i etničke fragmentacije radničke klase. Nasuprot njoj nastaje klasa novih preduzetnika, tj. kapitalista. U štrajkovima se njihovi interesi sukobljavaju, a od njihove društvene moći zavisi i tok i efikasnost štrajkova.

Sam predmet istraživanja opredelio je i izvore i postupke i tehnike istraživanja. U prvom planu su komparativni metod i metod studija slučaja. Pored njih, koristi se intervju sa učesnicima štrajkova (od radnika do sindikalnih rukovodilaca). Uz to se vrši analiza sadržaja objavljenih u štampanim sredstvima komuniciranja («Politika», «Danas», «Republika»...), elektronskim medijima i na internetu. Posebno vredni su materijali iz arhivske građe sindikata koji su organizovali štrajkove i učestvovali u pregovorima za njihovo okončanje.

Opredeljenje za **uporedni metod** se pokazalo neizbežnim u nastojanju da se u ovom radu napravi sinteza o najbitnijim karakteristikama štrajkova u posmatranom periodu. Zatim, uočavanje njihovih najbitnijih karakteristika i procena po čemu su oni «novi» nije moguća bez uvida u suštinu i načine ispoljavanja štrajkova u Srbiji pre 2000. godine. Teorijski je plodonosno, što vidimo iz ranijih radova industrijskih sociologa, poređenje štrajkova u različitim društvima i periodima njihovog razvoja. U obradi ove teme u tom smislu vredni pažnje su pokušaji komparacije sa štrajkovima u razvijenim tržišnim privredama i društvima u tranziciji.

Metod studije slučaja je odabran jer je on, prema oceni mnogih metodologa, vredan u istraživanju konkretnih društvenih pojava, naročito u preliminarnim fazama istraživanja. On omogućava otkrivanje značajnih veza među pojavama, a prema oceni G. Filipa ovaj metod je putokaz autoru u domenu otkrića². On se u ovoj knjizi primenjuje na dva štrajka: u JP «Elektroprivreda Srbije» i u «Ju-Es-Stilu Srbija» (bivšem

2

M. Bogdanović je naglasila da: «Ni u jednom drugom istraživačkom postupku nije toliko prisutan zahtev za korišćenjem različitih izvora podataka, a postojeća saznanja o načinu na koji se svaki od njih upotrebljava u metodu slučaja se povezuju u jedinstvenu bazu podataka, stvarajući uslove za sistematsko, pouzdano i celovito proučavanje izabranog problema». M. Bogdanović, *Metodološke studije*, IPS, Beograd, 1993, str. 120.

«Sartidu»), oba iz 2003. godine. Osnovna je pretpostavka da se u ta dva slučaja štrajka zaposlenih mogu sagledati najbitnije karakteristike društvene, ekonomske i političke strukture Srbije bitne za nastajanje, tok, efikasnost i posledice štrajka.

Korišćenje **metoda statističke analize** je neophodno, jer nam olakšava sagledavanje osnovnih trendova promena u dužem periodu i daje više informacija o istraživanim pojavama. Bez obzira koliko se menjala metodologija zvanične statistike, njeni podaci nam služe da se analiziraju najbitnije karakteristike stanovništva, socio-ekonomskih struktura, ekonomskih nejednakosti i sl. Pri donošenju konačnih zaključaka važno je biti obazriv i sagledati suštinu promena u metodologiji, jer se bez uvida u to mogu olako doneti pogrešni zaključci (na primer o stopama nezaposlenosti). Stoga se u istraživanju društvenih okolnosti u kojima su se dešavali radnički štrajkovi koriste i rezultati ekonomskih istraživanja, podaci iz sindikalne arhive i dostupna građa o tome u drugim društvima u tranziciji. Ona je nešto dostupnija posle 2000. godine. U zavisnosti od predmeta istraživanja, koriste se **različite tehnike**: analiza sadržaja, tabele, grafikoni, indeksi i sadržaji nastali tokom dubinskih intervju sa sindikalnim rukovodstvom i radnicima-štrajkačima.

Da bi se stekao uvid u osobenosti ponašanja radnika u štrajkovima, odnos novih preduzetnika i stav političkih elita i javnog mnjenja prema njima, nužno je korišćenje različitih izvora informisanja. U prvom redu to su dosadašnja teorijska i empirijska istraživanja industrijskih sociologa o društvenoj strukturi i štrajkovima. Potom se uzimaju u obzir parcijalna istraživanja o pojedinim aspektima ove pojave i posebni radovi posvećeni konkretnim štrajkovima. Uz to su bitni podaci saopšteni u sredstvima javnog komuniciranja, od štampe do elektronskih medija. Za sociološku analizu vredna pažnje je i iskustvena i druga građa o štrajkovima koje su prikupili sami učesnici štrajkova, a posebno sindikati koji su ih vodili ili podržavali. **Ukratko, u ovom radu koriste se kako teorijski radovi o štrajkovima, tako i empirijska istraživanja o društvenim sukobima u preduzećima.**

Poređenje sa štrajkovima iz 1990-ih olakšava nam sagledavanje koliko su štrajkovi «novi» u odnosu na one u socijalističkoj i Srbiji pre oktobra 2000. godine. Naime, u radu ću nastojati da otkrijem razliku u karakteru osnovnih povoda, uzroka, oblika organizovanja štrajkova, suštini njihovih zahteva, odnosu političkih elita i preduzetnika prema njima i koliko je to moguće da ukažem na osnovne uzroke i povode nekad i sad. Pošto su sredstva informisanja jedan od glavnih izvora podataka o štrajkovima, nezaobilaznim se nametnulo i pitanje odnosa javnog mnjenja prema radnicima u štrajku.

Najvažnije tematske oblasti, koje slede nakon **Uvoda** (izlaganja cilja, predmeta i teorijsko-hipotetičkog okvira istraživanja), su i naslovi poglavlja ove monografije. **Prvo se bavi promenama socio-ekonomske strukture Srbije od 1990. do 2015. godine.** U njemu se analiziraju osnovni pravci promena u strukturi stanovništva Srbije, a potom i najvažnije promene u privredi.

Drugo poglavlje («Tranzicija u Srbiji: subjekti, dinamika i rezultati») je posvećeno istraživanju pojma tranzicije, kritici suštine neoliberalnog koncepta tranzicije u Srbiji i regionu i posledicama njegove primene. Naročito se analizira nova socijalna, tj. klasna struktura Srbije od 1990. do 2015. godine. Opisuju se priroda i tok nastajanja novih klasa, a promena starih klasa i slojeva.

Treće poglavlje («Radnička klasa u Srbiji: od «vladajuće klase» do klase u nestajanju») je istraživanje društvene moći radničke klase Jugoslavije pre tranzicije i njenog položaja u proteklih 25 godina tranzicije u Srbiji. U prvom slučaju autor analizira, objašnjava i opisuje, u najkraćim crtama, pojam društvene moći uopšte, a potom radničke klase u drugoj Jugoslaviji. Tu je kratak osvrt na materijalni položaj radničke klase, političku moć i obrazovanje radničke klase. Potom sledi šire istraživanje materijalnog položaja radničke klase Srbije tokom tranzicije do i posle 2000. godine. Korisćenje bogate ekonomske, sociološke, statističke i srodne empirijske građe i rezultata istraživanja se nametnulo nužnim i pokazalo plodotvornim.

Četvrto poglavlje («Radnička klasa i privatizacija u Srbiji») je jedno od najvažnijih, bitno za razumevanje položaja radničke klase u društvu i prirode radničkih štrajkova za poslednjih četvrt veka. Privatizacija se shvata kao ključan proces kojim se menja društvena i ekonomska struktura uopšte, pa i radikalno menja ukupan društveni položaj radničke klase Srbije. Stoga se istraživanje odnosi na suštinu pojma privatizacije, najvažnije modele i metode primenjene u svetu, regionu i Srbiji. Navode se najvažniji ekonomski rezultati privatizacije. Nakon toga istražuju se najvažnije posledice privatizacije po radničku klasu. Među njima se, po svom značaju, ističu deindustrijalizacija, masovan gubitak radnih mesta i siromaštvo. To su istovremeno i faktori nestajanja i fragmentacije radničke klase, kao velike društvene grupe, koja i štrajkovima pokušava da zaštiti svoje najvažnije ekonomske i klasne interese. Neizbežnim se u tom nametnulo i pitanje o karakteru i ulozi sindikata u tranziciji.

Peto poglavlje («Sindikati i privatizacija u Srbiji») čine dve tematske celine. Prva je o ulozi sindikata u Srbiji pre tranzicije, tj. pre 1990. godine. Kritički se pretresaju teorijski i empirijski radovi o štrajkovima u Jugoslaviji od 1960. do 1990. godine, a potom iznose najvažniji rezultati empirijskih istraživanja o štrajkovima. To je važno da bi se kasnije vršila komparacija sa štrajkovima tokom tranzicije Srbije, kako u njenim različitim fazama tako i u odnosu na zemlje regiona i sveta. Drugi deo se odnosi na pluralizaciju sindikalne scene Srbije, njene domete i ograničenja, naročito u vezi sa organizovanjem radničkih štrajkova. Analiziraju se programski stavovi, ali i stvarno ponašanje, starog i novih sindikata u odnosu na tranziciju i privatizaciju. Proverava se hipoteza o sistemskim uzrocima slabljenja sindikalne moći i (ne)autonomiji sindikata u odnosu prema državi i kapitalistima. Tom cilju služe i podaci autorovog empirijskog istraživanja iz 2008. godine, primenom metoda studije slučaja (u J.P. «Elektroprivreda Srbije» i «U.S. Steel Serbia») u kojem sindikalni lideri, članstvo, menadžeri

i radnici iznose svoje stavove o privatizaciji uopšte, privatizaciji javnih preduzeća, privatizaciji njihovih preduzeća i ocenjuju rezultate toga. U prvom slučaju se radi o najvećem javnom preduzeću (sa 55 000 zaposlenih), koje je 2003. godine Vlada RS htela da restrukturira ili pripremi za prodaju. Granski sindikat i zaposleni su se tome suprotstavili štrajkom. Druga studija slučaja (bivši smederevski «Sartid») se odnosi na analizu uzroka, toka i posledica štrajka (2003. godine) u privatizovanom preduzeću čiji je vlasnik strana multinacionalna kompanija. Kakva je stvarna uloga sindikata u privatizaciji društvene svojine i organizovanju radničkih štrajkova detaljnije se vidi iz sadržaja sledeća tri poglavlja.

Šesto poglavlje («**Radnički štrajkovi u Srbiji od 1990. do 2000. godine**») traga za odgovorima na pitanje: da li su radnički štrajkovi bili podređeni nacionalnim interesima, državnim interesima i potrebama stvaranja nove kapitalističke klase i kakva je uloga sindikata u tome? Stoga se sociološki istražuju najvažniji uzroci i povodi štrajkova u periodu «blokirane» tranzicije. Sledi i analiza efikasnosti radničkih štrajkova i javnih protesta. Na marginama istraživanja je i uticaj nove političke scene (stranački pluralizam) na delovanje sindikata i njihovu akcionu sposobnost da organizuju, uspešno vode i okončaju štrajkove. Za dinamiku i tok tranzicije Srbije važne su i uloge sindikata, radnika i političkih elita u događajima iz oktobra 2000. godine, pa se istražuju štrajkovi i protesti pre i posle oktobra 2000. godine.

Sedmo poglavlje («Radnički štrajkovi u Srbiji od 2001. do 2009. godine») obuhvata period od donošenja Zakona o privatizaciji, tj. od strateškog opredeljenja vlasti da se privatizacija ubrza, do 2009. godine, kada je ona najvećim delom obavljena, a pristigla i svetska ekonomska kriza. Za kvalitativnu analizu radničkih štrajkova, kao najvažniji kriterijum klasifikacije uzet je svojinski status. Zato se istražuju štrajkovi u preduzećima/ustanovama u kojima nije počela privatizacija, štrajkovi u preduzećima u kojima je počela privatizacija i, najzad, radnički štrajkovi u preduzećima u kojima je završena privatizacija. Sociološka analiza se bavi najvažnijim povodima, uzrocima, oblicima organizovanja, tokom, dinamikom štrajka, ulogom sindikata i posledicama štrajkova. Efikasnost štrajkova se poredi u vremenu i prostoru. Najveću teškoću istraživaču u tome predstavlja činjenica da su mnoge privatizacije poništene, pa su se u dužem vremenskom periodu ista preduzeća i radnici štrajkači često nalazili u više od jedne pomenute kategorije preduzeća. Postojale su i razlike između preduzeća prodatih stranim kupcima i onih koja su kupili domaći kupci. U tekstu su izdvojeni najtipičniji primeri toga i oblici radničkih štrajkova i javnih protesta.

Osmo poglavlje («Radnički štrajkovi u Srbiji od 2010. do 2015. godine») se odnosi na radničke štrajkove u poslednjoj fazi privatizacije, tj. na samom njenom kraju. Do tada se učvrstila nova klasna struktura, a privatizovala i uništila većina društvenih preduzeća i kapitala. Sa njima je slomljena i materijalna osnova postojanja radničke klase. Sindikalna scena se usložnjavala, ali nije bitnije doprinosila zaštiti

vitalnih klasnih interesa radničke klase. Broj štrajkova, način organizovanja, priroda zahteva štrajkača, odnos kapitalista, vlasti, državnih organa i javnih mnjenja prema njima su takvi da navode na zaključak da su oni još manje efikasni nego ranije i bez izgleda da se spreči dalje propadanje radničke klase Srbije. Svetska ekonomska kriza političkim elitama u čitavom regionu služi kao lažni alibi i sredstvo da se još okrutnije obračunaju sa štrajkačima, a interesno povežu sa kapitalistima i nekim od sindikalnih lidera. Na to ukazuju rezultati istraživanja o mestu sindikata u radničkim štrajkovima i protestima povodom izmene radnog i socijalnog zakonodavstva u Srbiji i regionu. Najzad, sociološka analiza (ne)efikasnosti radničkih štrajkova na kraju privatizacije i tranzicije društva služi za proveru hipoteze da je reč o dezorijentisanoj, fragmentiranoj i marginalizovanoj radničkoj klasi.

U **Zaključku** se na sintetički način iznose najvažniji rezultati sociološkog teorijsko-empirijskog istraživanja radničkih štrajkova u Srbiji od 1990. do 2015. godine. To konkretno znači da se analiziraju, opisuju i objašnjavaju osnovni pravci promena u strukturi društva i strukturi radničke klase Srbije u poslednjih četvrt veka. Posebno se naglašavaju promene u materijalnom položaju radničke klase tokom tranzicije. Stoga se čini osvrt i na osnovne procese koji su do toga doveli. Po svom značaju ističu se neo-liberalni koncept tranzicije, stvaranje klasnog društva na poluperiferiji kapitalističkog sistema, privatizacija i njene posledice (deindustrijalizacija, masovni gubitak radnih mesta, masovno siromaštvo radnika i građana, dezurbanizacija). Najveća pažnja je posvećena najvažnijim uzrocima, oblicima organizovanja i povodima radničkih štrajkova u različitim fazama tranzicije u Srbiji. Ocenjuje se u kojoj meri su polazne hipoteze monografije potvrđene. Neke od njih rečito dokazuju i dokumenti u Prilozima, uzeti iz sindikalnih arhiva i materijala o radničkim štrajkovima i javnim protestima.

Poređenje sa štrajkovima u drugim društvima u tranziciji je moguće i ovde se to čini u najopštijim crtama. To prevazilazi tematske okvire ove teme i stoga je u drugom planu. U prvom je istraživanje prirode, toka, načina organizovanja, i efikasnosti i posledica štrajkova po društveni položaj radnika i njihovih protivnika u štrajku. Njihovo izučavanje nije moguće bez uvida u osnovne pravce promena društvene strukture, karakter nastajućeg društvenog sistema, najvažnije interese preduzetnika i radnika i specifičnosti radne okoline i delatnosti u kojima su se štrajkovi dešavali. Upravo izabrani štrajkovi, o kojima je urađena studija slučajeva, još jednom treba to da dokažu.

Ukratko rečeno, u obradi navedene teme sociološki pristup društvenoj strukturi, materijalnom i društvenom položaju radničke klase, koja u štrajku artikuliše i štiti svoje osnovne grupne interese, je u u prvom planu. Ovo u isto vreme znači da se objašnjavaju i procesi u kojima nastaje nova klasa kapitalista i njen odnos prema klasi najamnih radnika. U tu svrhu autor je upućen na korišćenje raznovrsnih izvora iskustvene i naučne građe, od ekonomske, statističke, politikološke, od posebne arhivske građe sindikata radnika koji su učestvovali u štrajkovima.

1.
PROMENE
SOCIO-
EKONOMSKE
STRUKTURE
SRBIJE OD
1990. DO
2015. GODINE

UVOD

Period od četvrt veka je dovoljan da se dogode i uoče najvažnije promene u strukturi stanovništva, ali i privrednog i društvenog razvoja jednog društva. Demografske promene su sporije, ali su značajne i za ekonomska kretanja i trpe uticaje iz drugih podсистema. Ovde će se navesti najvažniji pravci promena demografskih i socio-ekonomskih struktura Srbije tokom poslednjih 25 godina razvoja. Tom cilju služe podaci zvanične statistike, ali i rezultati istraživanja demografa, ekonomista, sociologa i drugih autora koji se bave ovim pitanjima. U prvom planu je opis, objašnjenje i sagledavanje najvažnijih tendencija promena u strukturi stanovništva, ekonomije i velikih društvenih grupacija. Njihov odnos je složen, ali je bitan za razumevanje sveukupnih dešavanja u srpskom društvu tokom tranzicije. U radu se koriste komparativni metod, analiza, sinteza i statistički metod, ali i posebne tehnike istraživanja (indeksi, tabele, grafikoni i sl). Proučavane pojave se prate u dužem vremenskom periodu, a gde je to moguće one se porede sa istima u zemljama regiona i sveta.

Demografska i društvena tranzicija su dva različita pojma, a koja su nezaobilazna kod analize, opisa, objašnjenja i razumevanja promena stanovništva i društva. **Prva demografska tranzicija (prelaz)** u Zapadnoj Evropi trajala je od polovine 19. veka do kraja 80-ih prošlog veka. Udeo poljoprivrednog i seoskog stanovništva je bio veći od gradskog i nepoljoprivrednog, a uspostavljena je «ravnoteža» između visokih stopa nataliteta i mortaliteta. Uticaj tradicionalnih vrednosti o porodici, braku i ulozi žene bio je izrazit. Starosna struktura je bila pod uticajem relativno malih mogućnosti lečenja i produženja života. Druga demografska tranzicija je usledila na višem nivou industrijskog i urbanog razvoja, širenjem postmaterijalističkih društvenih vrednosti, većim zapošljavanjem žena i usklađivanjem rada i porodičnih obaveza. Stupanje u brak se pomera za kasnije godine, rađanje dece se usklađuje sa željama roditelja, a sredstva kontracepcije tome značajno doprinose. Kasnije se stupa u brak, odlaže rođenje prvog deteta, češće se razvode brakovi i sve veći je udeo ljudi koji žive sami. Raste i broj dece rođene izvan braka, dok brak kao institucija menja smisao. Pojavili su se i novi oblici partnerstva i roditeljstva. Nivo rađanja je na relativnom niskom nivou, ali i umiranja stanovništva. Prisutan je opšti trend starenja stanovništva.

Za bivša socijalistička društva se pretpostavljalo da će slediti trend **druge demografske tranzicije**. Dosadašnje iskustvo zemalja centralne i jugoistočne Evrope pomenute pravce razvoja u pravcu druge demografske tranzicije je značajno dovelo u pitanje. Naime, prema istraživanjima demografa i sociologa u ovim društvima ne postoji jedan obrazac ponašanja stanovništva, već je pre reč o mnogostrukim pravcima i dimenzijama prelaska iz prve u drugu demografsku tranziciju. Štaviše, mnogi do tada čvrsti stavovi, kao što je prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti kao pretpostavke

drugačijih ponašanja u oblasti braka i roditeljstva, su osporeni. Pokazalo se da neke temeljne odredbe druge tranzicije prihvataju, zbog strukturnih i ekonomskih ograničenja, niže klase i slojevi, koji su daleko od usvajanja posmaterijalističkih vrednosti³. To u velikoj meri zavisi kako od kulturoloških uslova, tako i od dostignuća države blagostanja u vremenu pre društvene tranzicije.

Društvena tranzicija je znatno širi pojam. Odnosi se na temeljne izmene demografske, ekonomske, socijalne i političke strukture. Prelazi se od društva nekadašnjeg realsocijalizma ka nekom obliku kapitalizma. Oni koji su pristalice kapitalizma zapadnoevropskog tipa u tome vide glavnu modernizaciju društva. Njihovi kritičari su skloni da tranziciju društva ocenjuju kao put u neizvesnost, nepoznato, ili u kapitalizam polu/periferije. To je predmet istraživanja u nekim od narednih poglavlja.

Plodotvornost interdisciplinarnog pristupa demografskoj i društvenoj tranziciji se pokazuje tek kad se uzmu u obzir relevantni nalazi istraživanja u svakoj od pomenutih oblasti. Ovom prilikom osvrnućemo se na demografske nalaze o prirodnom i ukupnom kretanju stanovništva Srbije, a potom i na socio-ekonomske strukture. To je jedan širi okvir za razumevanje promena koje su se desile i u privrednom razvoju zemlje. Ovi procesi su pre tranzicije društva, ali i kasnije, sistemski determinisani i trpeli su uticaje iz šire društvene strukture. Misli se na karakter društvenih i političkih reformi, politike razvoja, populacionu, zdravstvenu, obrazovnu i ekonomsku politiku. One su ovde samo u kratkim crtama nagoveštene.

1.1. PROMENE U PRIRODNOM KRETANJU STANOVNIŠTVA SRBIJE

Istraživanje promena u demografskim strukturama Srbije je višestruko otežano. Od 1990. godine do danas Srbija se nalazila u sastavu tri različite države (od 1992. u SR Jugoslaviji, od 2001. u zajednici Srbija i Crna Gora, koju je 2006. godine napustila ova poslednja). Pored dramatične izmene ekonomske i socijalne strukture, čiju okosnicu čini privatizacija društvene svojine, usledilo je i NATO bombardovanje (1999. godine), a od 2000. godine i brzo «uključivanje u međunarodnu zajednicu». Burne društvene

promene beležila je i izmenjena metodologija statističkog praćenja demografskih, ekonomskih i drugih pojava. To je dodatno otežalo istraživanje promena pojava u dužem periodu, ali i poređenje podataka iz vremena pre i tokom raznih faza društvene tranzicije. Stoga se ovde iznose, u skladu sa raspoloživom statističkom i drugom građom, najvažniji pravci promena strukture stanovništva Srbije.

Navedeni događaji su značajno doprineli tzv. blokiranoj drugoj demografskoj tranziciji.⁴ O tome svedoče kako podaci zvanične statistike, tako i nalazi relevantnih demografskih i socioloških istraživanja. Pošto su promene u strukturi stanovništva relativno spore, dešavaju se u dužem vremenskom periodu, to je moguće zaključiti o kakvom je intenzitetu promena reč i koje su njihove socijalne, ekonomske i političke posledice. Ovde će se ukazati na osnovne pravce promena u veličini stanovništva Srbije, natalitetu i fertilitetu, obimu i stopama umiranja, kao odlučujućim faktorima od kojih zavisi porast i prirodni priraštaj stanovništva. Na marginama analize je i doprinos migracija ovim procesima.

Opšta ocena o prirodnom kretanju stanovništva 1990-2015. godine glasi: reč je o **depopulaciji stanovništva**. Ukupan broj stanovnika se smanjuje, i to ubrzano, a stanovništvo postaje po svim relevantnim pokazateljima sve starije. Prema oceni Milenka Grčića, Srbija pripada zemljama tzv. «demografske tranzicije», a tu su tri podgrupe. «U treću podgrupu spadaju zemlje s negativnim priraštajem ili bolje rečeno s prirodnim gubitkom stanovništva (depopulacijom) usled niskog nataliteta. To su uglavnom bivše socijalističke zemlje istočne i srednje Evrope: Rusija, Ukrajina, Belorusija, Poljska, tri baltičke republike – Estonija, Letonija i Litvanija, Gruzija, Bugarska, Rumunija, Mađarska, Hrvatska, Srbija i Crna Gora.»⁵

Ukupno stanovništvo Srbije se 1991-2002. godine smanjilo za 1,2% ili 53 977 građana. U sledećih deset godina smanjenje je iznosilo 308 139 ljudi. Ukupno smanjenje stanovništva 1991-2011. godine, posmatrane dve decenije, bilo je 362 116 ili 4,8 procenata (Tab.1). Ovaj proces se nastavio do 2015. godine. Prema zvaničnim podacima u periodu 2005-2015. godine smanjenje stanovništva je 345 386. Ukupno smanjenje od 1991. do 2015. godine bilo je 453 595 stanovnika. Prosečna godišnja stopa rasta od 1991. do 2002. godine je negativna, -1,0 od 2002. do 2011. godine je -4,5 odnosno za tih 20 godina je -2,6 promila.⁶

4

M. Bobić se više bavila tzv. blokiranom transformacijom braka. Vidi rad «Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak Druge demografske tranzicije». u zb. *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, (ur. S. Tomanović), Beograd, ISI FF, 2006, str. 137.

5

M. Grčić, «Stanovništvo sveta – dinamika i pravci promena», *Globus 36 – mesečnik za metodološka i didaktička pitanja geografije*, str. 8.

6

Ovaj trend smanjenja stanovništva se nastavio tako da je apsolutni broj stanovnika 2015. godine bio 7 095 383, što je 399 618 manje nego što je bilo 2002. godine. Prema istom izvoru 2015. godine je stopa porasta (u odnosu na 1000 stanovnika) bila -5,3 u odnosu na prethodnu godinu. Izvor: Za period 1991-2011. godina B. S. Đurđev, «Kretanje stanovništva Srbije prema dosadašnjim popisima stanovništva», u *Stanovništvo i domaćinstva Srbije*

TAB. 1.

Ukupno stanovništvo Srbije (bez KiM) 1991-2011. godine prema polu

Popis 1991.			
Ukupno	Muškarci	Žene	Indeks porasta
7 548 978	3 691 336	3 857 642	100,0
100,0	48,9	51,1	
Popis 2002.			
7 495 001	3 645 930	3 850 000	98,8
100,0	48,6	51,4	
Popis 2011.			
7 186 862	3 499 176	3 687 686	95,20
100,0	48,7	51,3	

Izvor: G. Penev, «Novije promene u populacionoj politici Srbije i balkanskih zemalja», U: *Demografija*, vol. VII, 2010, str. 49, *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 35.

Smanjenje stanovništva Srbije je dugoročan proces, a najvećim je delom posledica loše starosne strukture stanovništva. Delovanje migracija je manje značajno, a doprinelo je da se ublaži pomenuti pad broja stanovnika. Među najvažnijim faktorima depopulacije Srbije navode se niska stopa rađanja, a relativno visoka stopa umiranja. Ovaj trend je karakterističan za zemlje Evrope i regiona⁷, ali je u Srbiji izrazit i pogoršan strukturnim i ekonomskim faktorima tokom tranzicije društva. Postoje i velike razlike između regiona i opština, tako da se može reći da je većina opština zahvaćena depopulacijom.⁸ Ranije je na to značajno uticao nesklad između dinamike urbanizacije, industrijalizacije i deagrarizacije društva. Posle 1990. godine to nema toliki značaj, jer su na delu deindustrijalizacija, povratak selu i nestajanje velikih gradova - nosilaca industrijskog razvoja. Najvažniji faktori koji su na to uticali su kretanja u prirodnom prirastu/opadanju i unutrašnjim i spoljnim migracijama. To je rezultat uticaja brojnih faktora, koji su doprineli dugoročnom padu stope rađanja stanovništva, a relativno visokoj smrtnosti.

prema popisu 2002. godine, 2002, (red. G. Penev), Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd, 2006, str. 35. I Branislav S. Đurđev, «Populaciona dinamika u međupopisnom periodu», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), RZS, Beograd, 2015, str. 45, a za 2015. godinu *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 25.

7

Analiza humanog razvoja Srbije, (ured. E. Jakopin i Tontić S.), Republički zavod za razvoj, Beograd, 2007, str. 14. i 15.

8

U čak 129 opština Srbije u međupopisnom periodu 2002-2011. prosečna godišnja stopa nataliteta bila je ispod 10,0. Najnižu je imala Crna Trava (4,5) i Gadžin Han (4,6). B. S. Đurđev, D. Arsenović, «Populaciona dinamika u međupopisnom periodu», str. 45, u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ur. V. Nikitović), RZS, Beograd, 2015, str. 45.

Istraživači **migracija** stanovništva su ukazali na dva protivrečna procesa. Najpre je reč o intenzivnom iseljavanju stanovništva Srbije (u nekoliko talasa, pre svega mlađe i obrazovanije generacije), a potom i o doseljavanju stanovništva. To se dešavalo u talasima, od početka 90-ih godina prošlog veka, nakon 1995. ili okončanja ratova na prostorima bivše Jugoslavije, a potom i sa međunarodnim migracijama u drugoj deceniji ovoga veka. Uzroci prvih migracija su brojni, a najvažniji su ratna razaranja, besperspektivnost, siromaštvo i masovna nezaposlenost. Druge migracije su posledica doseljavanja iz bivših republika, ali i iseljavanja sa Kosova i Metohije. Na sve se to nadovezalo i novo migrantsko stanovništvo sa Bliskog istoka i iz Afrike. Svaki od tih procesa značajno utiče kako na demografsku strukturu stanovništva, tako i na promene na tržištu rada i sve većim potrebama u zaštiti zdravlja. Tu su i sve značajniji bezbednosni rizici i problemi integracije doseljenog stanovništva. Prema oceni demografa⁹ Srbija će morati da ustanovi novu populacionu i migrantsku politiku, kako bi popravila svoju ekonomsku i demografsku situaciju.

Plodnost ili fertilitet je jedan od opštih demografskih pokazatelja. Obično se odnosi na broj živorođene dece žena u fertilnom period (15-49 godina) na određenoj teritoriji u određenom periodu. **Opšta stopa fertiliteta** ili rađanja izražava se na 1000 žena ili u promilima. Postoje i specifične stope fertiliteta, a važe za pojedine starosne grupe žena u pomenutoj grupaciji. Brojni su biološki, ekonomski, psihološki i kulturološki faktori koji utiču na nivo fertiliteta. Takvi su sledeći: veličina i karakteristike fertilnog kontingenta žena, bračna struktura stanovništva, smrtnost i uslovi lečenja, obrazovanje stanovništva, ekonomska aktivnost žena i opšti nivo životnog standarda.

Prosta reprodukcija stanovništva je obezbeđena tek ako je fertilitet 2,0. U Srbiji je taj nivo fertiliteta izostao još iz vremena postojanja SFRJ. Tranzicija je to pogoršala (Tab. 2). Danas je fertilitet nedovoljan za zamenu generacija. Tokom 20. veka u Evropi nije bilo naglog srozavanja fertiliteta na nivo ispod jednog deteta po ženi, ali je njegovo opadanje otpočelo u 1990im.¹⁰ Na prostorima bivše SFRJ sve je to pogoršano ratovima, rastom inflacije, siromaštva i odlaganjem zasnivanja porodice i rađanja.

9

V. Nikitović se zalaže za tzv. češki model podmlađivanja radne snage i smanjenje pritiska niskog angažovanja najmlađeg i najstarijeg dela stanovništva. Srbija bi sprečila da bude neto migraciona, a postala bi neto imigraciona država. V. Nikitović, «Smanjenje i starenje radne snage u Srbiji: ima li rešenja?», *Demografski pregled*, br. 58/2015, Beograd

10

G. Penev, «Fertilitet stanovništva Srbije u sklopu šireg evropskog okruženja», *Demografski pregled*, br. 4/2000.

TAB. 2.

Stopa ukupnog fertiliteta Srbije (bez KiM) 1990-2009. godina

Godina	1990.	1991.	1997.	2002.	2005.	2009.
%	1,72	1,73	1,75	1,57	1,45	1,44

Izvor: G. Penev, Fertilitet Republike Srbije u sklopu šireg evropskog okruženja, *Demografski pregled*, br. 4, 2000, G. Penev, «Novije promene u populacionoj politici Srbije i balkanskih zemalja», u *Demografija*, vol. VII, 2010, str. 62.

Natalitet je demografski indikator ukupnog boja živorođene dece u određenom periodu, najčešće jednoj godini, u ukupnom stanovništvu. **Stopa nataliteta** označava broj živorođene dece na 1000 stanovnika. Na njegov nivo značajno utiču demografske strukture, ali i istorijski, politički i kulturološki faktori. Upravo je područje Srbije primer raznovrsnih nivoa nataliteta, ali i značajnih razlika među regionima i područjima zahvaćenim različitim fazama demografske tranzicije. Na jednoj strani je sve starije stanovništvo Vojvodine, koje ima i nizak natalitet. Na drugoj je izrazito demografski mlado stanovništvo Kosova i Metohije, sa stopama nataliteta među najvišima u Evropi. Nasleđene razlike iz socijalističkog perioda su se u međuvremenu zadržale, a u nekim aspektima i produbile (Tab. 3). Prema podacima zvanične statistike, ali i istraživanjima Gorana Peneva, postoji sličnost demografskih kretanja u Srbiji i drugim zemljama Balkana.¹¹

TAB. 3. Stope nataliteta u Srbiji 1990-2015. godine (u %)¹²

Godina	1990.	1991.	1997.	2002.	2010.	2011.	2015.
%	14,9	14,6	12,3	10,4	9,4	9,1	9,3

Izvor: G. Penev, u *Ekonomске teme: ekonomska stvarnost SR Jugoslavije (Republika Srbija)*, 2002, str. 30, *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 35.

Mortalitet se odnosi na smrtnost stanovništva. Sa industrijskim i opštim društvenim razvojem, posebnom sa poboljšanjem zdravstvene nege i novim lekovima, broj umrlih u jednom društvu se smanjuje. Ratovi, društvene i ekološke katastrofe su neki od najvažnijih uzroka narušavanja ovih tendencija. Na prostorima sadašnje Srbije u pomenutom periodu ovoga je bilo na pretek. Stoga je i mortalitet stanovništva, kako domaćeg tako i pridošlog, ostajao na relativno visokom nivou (Tab. 4).

11

G. Penev, «Novije promene u populacionoj politici Srbije i balkanskih zemalja», u *Demografija*, vol. VII, 2010. str. 76.

12

Podaci se odnose na Republiku Srbiju bez Kosova i Metohije

TAB. 4.

Stopa mortaliteta u Srbiji (bez KiM) 1990-2015. godine

Godina	1990.	1991.	1996.	2002.	2010.	2011.	2015.
%	11,2	11,4	12,6	13,7	14,2	14,2	14,6

Izvor: G. Penev, «Mortality Trends in Serbia During the 1990s», *Stanovništvo*, br. 1-4 /2004, p. 94, *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 35.

Prirodni priraštaj stanovništva je razlika između broja umrlih i živorođenih. U Srbiji je do 1991. godine bio pozitivan (45 045), a zatim je opadao. U 2002. je bio -24 684, a 2011. godine -37 337. To znači da se **prosečna stopa prirodnog priraštaja** kretala od 4,6, prema -3,3 i -5,2. U 2015. godini je umrlo 38 021 lica više nego što se rodilo, a stopa prirodnog priraštaja na 1000 stanovnika bila je -5,3!¹³ Na problem nedovoljnog rađanja ukazivali su demografi i naglasili da se bez većih promena u populacionoj politici zemlje navedeni demografski trendovi neće zaustaviti niti poboljšati.¹⁴

Starenje stanovništva Srbije je dugoročan proces i ispoljava se u više dimenzija. Zahvatio je gotovo sve generacije, a to ima brojne ekonomske, socijalne i političke uzroke i posledice. Starenje stanovništva smanjuje ekonomske mogućnosti društva, značajno utiče na bračne strukture i nivo rađanja, ali i višestruko doprinosi promenama u socijalnoj politici, obrazovanju i politici stvaranja i raspodele nove vrednosti. Stoga je nužno osvrnuti se na osnovne demografske pokazatelje starenja stanovništva. Reč je o prosečnoj starosti stanovništva, indeksu starenja, očekivanom trajanju života novorođenčeta (Tab. 5). To su uobičajena merila koje koristi i međunarodna statistika, pa je moguće poređenje nivoa demografskog razvoja sa drugima zemljama sveta.

Za poslednjih 25 godina **prosečna starost stanovništva** se povećala za 8,4 godine, a **indeks starenja** (odnos starijih od 60 godina i mladih do 19 godina života) je dostigao vrednosti stanovništva u dubokoj demografskoj starosti.

13

Izvor: G. Penev, «Prirodno kretanje stanovništva 1991-1999/2000», u *Ekonomске teme. Ekonomska stvarnost SR Jugoslavije/Srbije*, (ured. B. Raičević, D. Šuković), Beograd. Magna agenda, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 30. i *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 35.

14

A. Šobot je u ekonomskoj aktivnosti žena prepoznala jedan od ograničavajućih faktora o odlučivanju o rađanju. A. Šobot, «O niskom fertilitetu iz ugla ekonomske aktivnosti žena: mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja», *Stanovništvo*, br. 2/2014, str. 43.

TAB. 5.

Prosečna starost stanovništva Srbije (bez KiM), indeks starenja, očekivano trajanje života i očekivano trajanje života novorođenčadi 1991-2015. godine (u godinama)

Godina	Prosečna starost stanovništva			Očekivana dužina života živorođenih		Indeks starenja.%		
	Ukupno	M	Ž	M	Ž	Ukupno	M	Ž
1991.	34,3	33,9	36,0	68,7	74,8	51,5	43,9	80,2
2002.	40,2	39,0	41,5	69,7	75,0	99,1	84,2	114,8
2011.	42,1	40,7	43,4	71,4	76,6	121,9	103,3	141,6
2015.	42,7	41,3	44,1	72,6	77,7	136,6	116,8	157,9

Za 1991. godinu SGS 2005, str. 69, a ostale godine SGS 2016, str. 35.

Izrazito visok indeks starenja ženskog stanovništva predstavlja limitirajući faktor porasta stopa rađanja i usporavanja demografskog sunovrata srpskog društva. Prema iznetim podacima može se zaključiti da je značajan napredak učinjen u smanjenju **stope umrle novorođenčadi (na 1000 živorođenih)**, ali i po tome je Srbija na donjem delu liste evropskih zemalja¹⁵. U 1991. godini pomenuta stopa bila je 21,6, deset godina kasnije 10,1, odnosno dva puta više nego što je prosek Evrope. Popisom stanovništva 2011. godine evidentirana je stopa od 6,3, koja se 2015. godine smanjila na 5,3.¹⁶ Poboljšanjem ovog faktora prirodnog priraštaja stanovništva poboljšan je ukupni natalitet i prirodni priraštaj stanovništva.

Prema merilima OUN **mlado stanovništvo** je svako koje u svojoj strukturi ima do 4% starijih od 65 godina. Ako je ova grupacija zastupljena sa 4-7% onda je reč o zreloom stanovništvu. Sve iznad toga ga ubraja u **staro stanovništvo**. Prema pomenutim kriterijima Srbija svakako pripada starim društvima. Goran Penev je poredio podatke popisa 2002. i 2011. i zaključio, na osnovu **stadijuma demografske starosti** da je Srbija po najvećem broju indikatora među starijim populacijama Evrope.¹⁷ Naime, postoji sedam stadijuma demografske starosti (1. rana demografska mladost, 2. demografska mladost, 3. demografska zrelost, 4. prag demografske starosti, 5. demografska starost i 6. duboka demografska starost.). Po svim tim kriterijima stanovništvo Srbije je na šestom (izuzev udela mladih, tj. do 19 godina), gde je u sedmom nivou.

15

Analiza humanog razvoja Srbije (ured. Jakopin E., S. Tontić), Republički zavod za razvoj, Beograd, 2007, str. 23.

16

Izvor: Za 1991. godinu SGS 2005, str. 69, a ostale godine SGS 2016, str. 35.

17

G. Penev, «Struktura stanovništva prema polu i starosti», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ur. V. Nikitović), Republički zavod za statistiku, Beograd, 2015, str. 152.

Posledica procesa starenja je i značajno izmenjena veličina i odnos između demografskih **starosnih funkcionalnih kontingenata**. Među njima su: 1. predškolski (0-6 godina), 2. školoobavezni (7-14) i punoletni građani (18 i više godina). Za strukturu ženskog stanovništva bitna je starosna grupa između 15 i 49 godina, tj. u fertilnom periodu. Važan je i kontigent žena sposobnih za rad (15-59 godine). Od obima i kvaliteta pomenutih starosnih grupa zavisi i njihovo učešće u obrazovnoj strukturi i aktivnosti stanovništva uopšte.

TAB. 6.

Demografska struktura po velikim starosnim grupama u Srbiji (bez KiM) po starosnim grupama 1991-2015. godine

Starost	Godina			
	1991.	2002.	2011.	2015.
Ukupno stan. N	7 458 978	7 498 001	7 186 761	7 095 383
%	100,0	100,0	100,0	100,0
0-14 godina: N	1 449 913	1 176 761	1 025 278	1 022 008
%	19,4	16,7	14,3	14,4
15-64 godine: N	5 138 554	5 032 805	4 911 268	5 920 446
%	68,7	66,7	68,3	64,1
65 + godina: N	892 977	1 240 505	1 250 316	1 526 929
%	11,9	16,7	17,4	21,5

Izvor: G. Penev, za 1991. i 2002. godinu u radu, «Strukture stanovništva», u *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, (ured. Goran Penev), RZS, IDN CDI, DDS, Beograd, 2006, str. 120. Za 2002. i za 2011. godinu G. Penev, «Strukture stanovništva prema polu i starosti», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), RZS, Beograd, 2015, str. 143. Za 2015. godinu podaci preuzeti iz Statistički godišnjak Srbije 2016, str. 35.

O promenama u starosnoj strukturi stanovništva svedoče i podaci **o velikim starosnim grupama**. Na osnovu popisa stanovništva saznajemo da se izmenila veličina svake od posmatranih kategorija. Apsolutno smanjenje ukupnog stanovništva 1991-2015. godine je 363 595, a dece do 14 godina 427 905. Stanovništvo staro 15-64 godine apsolutno je poraslo za 781 892, a smanjilo svoje relativno učešće u ukupnom stanovništvu 2015. godine. građana starih 15-64. godine za 870 015. U tom periodu apsolutni i relativni porast ostvarila je grupacija starijih od 65 godina, tj. uvećala se za 740 048 a udvostučilo udeo u ukupnom stanovništvu na 21,5%.

Kratak osvrt na podatke u *tabeli 6* navodi na zaključak da je školoobavezni kontingent stanovništva značajno opao, što se odražava i na školski sistem. Udeo mladog stanovništva u odnosu na starije od 65 godina je upravo karakterističan za demografski staro stanovništvo. Stariji od 65 godina su na početku posmatranog perioda činili jednu devetinu ukupnog stanovništva, a na kraju više od petine. Ovo samo po sebi nosi problem finansiranja penzija, socijalne zaštite i zdravstvenih usluga. Sa time se sreću i druga društva u tranziciji, ali su u Srbiji oni izraženiji. Pored toga, udeo stanovništva od 15. do 64. godine je sve vreme opadao. To znači da su male šanse da se uveća i radni kontingent.

Zvanična statistika prati i obrazovanje stanovništva, nivo dostignute pismenosti i prosečno trajanje školovanja, ali i strukturu braka, porodice i domaćinstava. Oni su ovom prilikom, zbog obima i karaktera rada, u drugom planu. Vredi pomenuti da su se stižali značajni društveni procesi koji su na to uticali. Deagrarijacija srpskog društva je, zbog tranzicije društva, usporena, a urbanizacija je skoro zaustavljena i sa deindustrijalizacijom se povremeno pretvarala u dezurbanizaciju. Udeo gradskog u ukupnom stanovništvu Srbije je 43,7, a stopa urbanizacije u periodu 2002-2011. bila je 0,58.¹⁸ To je daleko iza zemalja u okruženju.

1.2. PROMENE SOCIO- EKONOMSKE STRUKTURE STANOVNIŠTVA

Podaci o socio-ekonomskoj strukturi stanovništva na svoj način pokazuju kojim tempom se razvijalo društvo i u kojoj meri je izmenjeno u odnosu na društvo pre tranzicije. Osvrt na tabelu br. 7 navodi na zaključak da je reč o društvu koje je po mnogim pokazateljima ispod nivoa razvoja pre 1990. godine. Zaostajanje je značajno i u odnosu na zemlje nastale raspadom Jugoslavije, a posebno na socio-ekonomsku strukturu članica EU. Potpunija slika o kvalitetu i dinamici privrednog i društvenog razvoja stiže se kada se uporede i kvalitativni indikatori privrednog razvoja.

Aktivno stanovništvo je zbir zaposlenih i nezaposlenih lica u ukupnom stanovništvu starijih od 15 godina, a može i u radnosposobnom stanovništvu. Srbiju karakteriše nizak nivo aktivnosti stanovništva. U odnosu na prosek EU-28 zaostajanje je nešto više od deset procenata, a u zaposlenosti oko 17%.¹⁹ Ovo znači da je radni potencijal odraslog stanovništva nedovoljno iskorišćen. Jedan od uzroka je nasleđena privredna i društvena struktura. Drugi uzroci su mnogo važniji, a nalaze se u prirodi novog kapitalističkog društva, koje se formiralo tokom poslednjih 25 godina razvoja. Uticaj aktuelne svetske ekonomske krize je manje značajan, posebno što je zemlja godinama bila izvan glavnih svetskih tokova.

18

B. Đurđev i D. Arsenović, «Gradsko stanovništvo i mreža gradova», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, V. Nikitović (ur), RZS, Beograd 2015, str. 66.

19

Podaci su za 2013. godinu. N. Novaković, «Siva ekonomija, kriza i tranzicija u Srbiji», *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici*, br. 2/2015, str. 264.

Postoje značajne razlike u **strukturi aktivnog stanovništva** u odnosu na pol, starost, obrazovanje, zanimanje i regionalni raspored ovog stanovništva. Razlike su se vremenom povećavale, toliko da stručnjaci upozoravaju na neodrživost postojećeg modela razvoja i sve pogubnije zanemarivanje raspoloživih potencijala odraslog stanovništva. Najupadljivija razlika je između **stope aktivnosti muškaraca i žena** (Tab. 7). Opšte stope aktivnosti stanovništva su relativno niske i opadajuće. To je trend karakterističan za stagnantna društva. Uz to se jaz između stope aktivnosti muškaraca i žena održava na relativno visokom nivou i povećava. Nivo aktivnosti radno sposobnog stanovništva je ispod ranije postignutog u socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji²⁰. Takav zaključak još više potkrepljuju podaci o strukturi zaposlene i nezaposlene radne snage.

TAB. 7.

Stopa aktivnosti stanovništva Srbije prema polu 2002-2015.

	Učešće u stanovništvu starom 15 i više godine		
	2002.	2011.	2015.
Ukupno	45,3	41,3	43,4
Muško	52,8	48,6	60,1
Žensko	38,3	35,4	43,4
	Učešće u stanovništvu 15-64. godine		
	2002.	2011.	2015.
Ukupno	67,5	59,4	63,4
Muško	77,1	68,0	71,3
Žensko	58,1	50,8	55,5

Izvor: Biljana Radivojević, «Ekonomske strukture stanovništva», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), RZS, Beograd, 2015. str. 224 i 231. i *Anketa o radnoj snazi 2015*, str. 15

U vremenu pre tranzicije ovo se propisivalo neefikasnom privrednom sistemom, društvenoj svojini i samoupravljanju. Tokom tranzicije društva insistiralo se na sveopštoj veri u efikasnost tržišta, privatne svojine i inicijative i dobrobiti koju donosi otvaranje privrede i društva prema svetu. Za većinu zaposlenih i nezaposlenih građana Srbije taj napredak je izostao, posebno za one koji su radili sa sredstvima u društvenoj svojini.

Na osnovu podataka zvanične statistike i relevantnih istraživanja saznajemo da se **broj zaposlenih** u prvoj deceniji tranzicije smanjivao sporije nego je opadala produktivnost rada i BDP. Zbog ratnih zbivanja u okruženju Srbije broj zaposlenih je bio veći

20

N. Novaković, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008, tab. 5, str. 204.

od stvarno potrebnog. Od 1991. do 2000. godine gotovo da nije bio privrednog rasta i većih investicija. DP je opao za 45,6%, a ukupna zaposlenost za 14,6%.²¹ Nasledena prikrivena nezaposlenost je dodatno uvećana zakonom o nemogućnostima otpuštanja dok traju sankcije OUN. Tek je sa njihovim ukidanjem značajnije otpočeo proces masovnog gubitka radnih mesta²². Posle 2000. godine, i promena političkih elita na vlasti, ubrzavanje privatizacije i tranzicije, ozbiljno su doveli u pitanje sigurnost radnog mesta i zaposlenja. Sredinom druge decenije trećeg milenijuma sasvim je izmenjena i **struktura zaposlenih** u Srbiji.

TAB. 8.

Broj zaposlenih u Srbiji 1991-2015. godine (broj u hiljadama, Indeks 1991=100,0)

	Godina					
	1991.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.
N=000	2297	2242	2100	2733	2396	2455
Indeks	100,0	97,6	91,4	118,9	104,3	106,9

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 2003, Anketa o radnoj snazi 2005, 2010 i 2015.

O dinamici promena u zaposlenosti svedoče i podaci o broju zaposlenih u periodu tokom tranzicije društva (Tab. 8). Ukupan broj zaposlenih je tokom prve decenije razvoja padoo skoro za 100 000, a onda je usledio spori oporavak. Konačan rezultat društvenih i ekonomskih reformi je 158 000 zaposlenih više u 2015. nego 1991. godine, tj. samo sedam procenata više zaposlenih!

Nejednakosti između **zaposlenosti muškaraca i žena** su konstanta koja prati celokupan društveno-ekonomski razvoj Srbije pre i tokom tranzicije. Posle 1990. godine ovaj je proces determinisan klasnim interesima kapitalističke klase na vlasti, koja je upravljala i kontrolisala najvažnije procese promena društvene i privredne strukture. Iza javnog deklarisanja za reforme i stvaranje više radnih mesta i bolji životni standard građana, tekao je proces skoro beznačajnog uvećanja zaposlenosti stanovništva. Štaviše, to je bilo najviše na štetu najmasovnije klase – radničke klase. Promene su zahvatile i srednje društvene slojeve, o čemu svedoče podaci relevantnih socioloških istraživanja o ekonomskim i socijalnim nejednakostima. Posmatra li se grupacija stanovništva sposobne za rad (15-64 godine) jasno se uočavaju nejednakosti u nivou zaposlenosti muške i ženske radne snage. U 2010. godini opšta stopa zaposlenosti je bila

21

G. Krstić, B. Stojanović, «Analiza formalnog i neformalnog tržišta rada u Srbiji», u *Prilozi za javnu raspravu o institucionalnim reformama u Srbiji*, (ur. B. Stojanović), CLDS, Smederevka Palanka, 2002, str. 32.

22

M. Arandarenko je procenio da je 1997. godine bilo 1 milion viška zaposlenih. Vidi: «Ekonomska stvarnost Srbije», u *Račji hod*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd, 2000. str. 361.

47,2, za muškarce 54,4, a za žene svega 40,1. Zaostajanje za EU 27 je izrazito, jer je te godine stopa zaposlenosti bila 4,6.²³

Izmenjena je i **obrazovna struktura zaposlenih**. Opšti trend promena je najdominantnija grupacija zaposlenih sa srednjim obrazovanjem, a da svaki četvrti zaposleni ima više i/ili visoko obrazovanje (Tab. 9). Za društvo koje sebi postavlja visoke cijeve, a jedan je i ulazak u EU, ovo pre predstavlja prepreku nego povoljnu okolnost. U strukturi zaposlenih preovladavaju pretežno manuelna zanimanja, dok su pripadnici najobrazovanijih kategorija u manjini. To je daleko iza kvaliteta radne snage u razvijenim kapitalističkim društvima.

TAB. 9.

Obrazovanje zaposlenih u Srbiji 2005-2015. godine (u %)

	2005.	2015.
Ukupno	100,0	100,0
Bez škole	5,4	0,3
Niže obrazovanje	17,2	17,3
Srednje obrazovanje	59,,2	57,5
Više obrazovanje	11,0	24,9

Izvor: *Anketa o radnoj snazi, oktobar 2015*, Bilten 461, RZS, Beograd, 2006, str. 85; *Statistički godišnjak Srbije 2016*, RZS, Beograd, 2016, str. 68.

27 Drugu značajnu kategoriju aktivnog stanovništva predstavljaju **nezaposlena** lica. Na obim i nivo nezaposlenosti utiču, kao najvažniji, sledeći faktori: «... 1) stepen privrednog razvoja, 2) karakteristike socio-ekonomskih struktura stanovništva, 3) politika obrazovanja, 4) institucionalni sistem, 5) pravni sistem a posebno radno zakonodavstvo, 6) politika privrednog i regionalnog razvoja, 7) politika zapošljavanja, 8) mesto sindikata u procesu određivanja zarada, 10) sposobnost privrednog sistema da se prilagođava naglim promenama u okruženju i dr.»²⁴ U socijalističkoj Srbiji 1990. godine broj nezaposlenih je bio 615 000, a stopa nezaposlenosti 16,7%. Nakon toga broj nezaposlenih se menjao, ali je ostao među najvećima u regionu.

Poređenje stopa nezaposlenosti i strukture nezaposlenosti po raznim obeležjima višestruko je otežano. Najpre, tu je problem prikrivene i otvorene nezaposlenosti, ali i sve većeg rasta tzv. sive ekonomije. Na to se dodaju česte izmene statističke metodo-

23

Anketa o radnoj snazi 2010, str. 10, *Izveštaj o razvoju Srbije 2010*, Beograd, 2011, str. 88.

24

N. Novaković, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008, str. 189. Podaci o broju nezaposlenih i stopi nezaposlenosti 1990. godine su preuzeti iz *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991*, str. 471.

logije o nezaposlenim licima. U socijalističkoj Srbiji državna služba za zapošljavanje je to precizno pratila. Posle 1990. godine to je izmenjeno, kako zbog interesa vladajućih elita tako i nastojanja da se metodologija uskladi sa principima međunarodne statistike rada (MOR). Stiglo se dotle da je **gotovo nemoguće poređenje stopa nezaposlenosti u periodu 2008-2015. godina**. Nacionalna služba za zapošljavanje je sve vreme usmerena na usavršavanje svoje metodologije. U suštini je promena metodologija više išla u pravcu prikrivanja stvarne nezaposlenosti, a za vlast povoljnijoj slici o smanjenju nezaposlenosti a rastu zaposlenosti. Stoga je važan oprez kod poređenja stopa nezaposlenosti, jer su one drugačije računane 2008. i 2012. godine, na primer. Uslovi i metodologija državne službe koja prati nezaposlenost su se menjali, tako da podaci ukazuju samo na osnovni trend promena u strukturi registrovane nezaposlenosti. Značajne metodološke izmene u praćenju zvanične nezaposlenosti desile su se posle 2000. godine. U strukturu zaposlenosti uneti su i podaci o neformalnoj zaposlenosti, što do tada nije bio slučaj. Potom su 2008. godine ovu kategoriju zaposlenih «obogatili» uključivanjem osiguranih poljoprivrednika. Na taj način stopa nezaposlenosti se smanjuje za nekoliko procenata. U 2012. godini izmene su bile još restriktivnije, jer je pojam «aktivno traži posao» mnoga lica izbacio sa liste zvanično nezaposlenih. Prema podacima NSZ taj udeo brisanih sa evidencije se kreće i do 30%. Posle 2014. godine, a usvajanja izmena i dopuna Zakona o radu, nastupila je fleksibilizacija radnih odnosa. Državna služba koja prati nezaposlenost je svaki ugovor u radu na određeno, privremeno, skraćeno radno vreme beležila kao novo zaposlenje. Stoga nema smisla poređenje stopa zvanične nezaposlenosti pre i posle tih izmena.

Naime, 2008. je izmenjena metodologija o nezaposlenim licima u tolikoj meri da je realna stopa stvarne nezaposlenosti smanjena za nekoliko procenata. Ustanovljena je od strane Nacionalne službe za zapošljavanje kategorija **aktivno nezaposlenih lica**. Ona se odnosi na građane koji aktivno traže posao, redovno se javljaju ovoj službi, ispunjavaju sve strože uslove za ostajanje na listi zvanično nezaposlene radne snage. Ovo je izvan kategorije nezaposlenih automatski izostavilo one koji iz bilo kojih razloga nemaju valjane dokumente (izbeglice, raseljena lica, nedržavljeni Srbije, «obeshrabreni» u traženju posla i sl). Na taj način je veštački umanjen podatak o nezaposlenim licima.

Dodatno je obesmišljen **pojam zaposlenog lica**. «Zaposlena su lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao (u novcu ili nature), kao i lica koja su imala zaposlenje, a koja su u toj sedmici bila odsutna s posla. U zaposlene, pored lica koja imaju zasnovan radni odnos i rade u preduzeću, ustanovi ili drugoj vrsti organizacije, ili rade kao privatni preduzetnici, individualni poljoprivrednici, pomažući članovi u domaćinstvu, kao i lica koja su obavljala neki posao koji su samostalno pronašla i ugovorila (usmeno ili pismeno) bez zasnivanja radnog odnosa».²⁵

25

Navedeno prema M. Jandrić i D. Molnar, *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji: Koliko je Srbija daleko od EU?*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, avgust 2017, str. 13.

Ovo je definicija usklađena sa Međunarodnom organizacijom rada, ali istovremeno krši neke od normi te organizacije, kao što je definisanje dostojanstvenog rada. Sadržaj pojma **dostojanstven rad** je veoma širok On podrazumeva, pored ostalog, mogućnost zaposlenja, jednak tretman svih lica, produktivan rad za koji sledi adekvatna zarada, prihvatljivo radno vreme, siguran posao, bezbednost na radu, socijalna sigurnost radnika i porodice, usklađenost rada i porodičnih obaveza. Preporuke idu sve do zdrave okoline na poslu i izvan njega. Najveća nevolja je što MOR nema nikakve mogućnosti da kontroliše i sankcioniše sprovođenje potpisanih preporuka i konvencija, pa i ove. U suštini, zarada radnika bi trebalo da bude dovoljna da on i njegova porodica zadovolje potrebe, što uključuje i socijalnu sigurnost, lečenje i obrazovanje.

U celom svetu poslednjih decenija teku procesi liberalizacije i deregulacije radnog zakonodavstva. U Srbiji i regionu oni su još intenzivniji i u brojnim elementima krše veliki broj međunarodnih konvencija i već dostignutih ekonomskih i socijalnih prava. Najzad, pravi specijalitet u radnom i socijalnom zakonodavstvu Srbije predstavlja to što se svako zapošljavanje na povremenim, privremenim poslovima, rad od kuće, autorski i drugi honorari statistički beleže kao novo zaposlenje, tj. smanjenje nezaposlenosti. Aktuelni Zakon o radu upravo insistira na takvim fleksibilnim radnim odnosima.²⁶

Stopa nezaposlenosti je računata kao odnos zvanično nezaposlenih i sume zaposlenih i nezaposlenih. Ona je na početku tranzicije za 8% niža nego 2016. godine (Tab. 10). Zanimljivo je da se za petnaest godina ubrzane tranzicije prosečan godišnji prosek zvanično nezaposlenih smanjio za svega 9 000. Gotovo je neznatno i smanjenje stope nezaposlenosti (0,4%). Navedeni podaci se značajno razlikuju od zvanično saopštenih o stopama nezaposlenosti. Naime, posle 2000. godine zaposlenost je uključila ne samo zvaničnu ili formalnu već i neformalnu zaposlenost. Od 2008. godine u kategoriju zaposlenih ulaze i osigurani poljoprivrednici, tako da se njihovim uključivanjem smanjuje opšta stopa nezaposlenosti.

Broj zvanično nezaposlenih lica u Srbiji 2016. godine je za 53% veći nego 1990. godine. U javnosti postoje sporenja u vezi sa ovim poređenjem. Naime, 1990. godine Srbija je imala više stanovništva, a posle 1997. godine statistika ne beleži podatke o nezaposlenosti na Kosovu i Metohiji. U međuvremenu su se desile i demografske negativne pojave i masovne migracije obrazovanih ljudi van zemlje. Tome vredi dodati činjenicu da neformalna zaposlenost ranije nije ulazila u broj i stopu nezaposlenosti, a od 2008. godine se uzima.

26

N. Novaković, «(Neo)liberalizam, tranzicija i radno zakonodavstvo», u *(Anti)liberalizam i ekonomija*, (ur. V. Vukotić et al), Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2014, str. 346-353.

TAB. 10.

Broj nezaposlenih u Srbiji 1990-2016. godine (broj u hiljadama, Indeks 1990=100,0)

	Godina					
	1990.	1997.	2000.	2005.	2010.	2016.
N=000	467	776	722	719	730	713
Indeks	1,00	1.66	1.55	1,56	1.56	1.53
Stopa nez.	16,7	24.1	25,6	20,8	29,1	25,2

Izvor: Republički zavod za tržište rada, Nacionalna služba za zapošljavanje, od 1997. nisu uključeni podaci za Kosovo i Metohiju

Način na koji je obračunata ranija stopa nezaposlenosti se razlikuje od one koju objavljuje Anketa o radnoj snazi. Upravo zbog tih metodoloških razlika, ali neopreznog «previđanja» da nije u pitanju ista teritorija, profesor Dragan Đuričin je izjavio: «nezaposlenost manja nego 1990, kada je počela tranzicija».²⁷

TAB. 11.

Struktura nezaposlenih u Srbiji, pol i stope nezaposlenosti (%), 2001-2015.

	Godina			
	2001.	2005.	2010.	2015.
Ukupno nezap.	100,0	100,0	100,0	100,0
Muškarci (%)	43,9	45,8	54,4	53,7
Žene (%)	56,1	54,3	45,6	46,3
Stopa nezap. M	10,5	17,6	18,4	17,4
Stopa nezap. Ž	12,2	27,4	20,2	18,4
Ukup. stopa nez.	26,8	20,8	19,2	17,9

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, str. 113., Statistički godišnjak Srbije 2006, str. 104., Anketa o radnoj snazi 2010, str. 10., Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji 2015, str. 51.

Udeo žena u ukupnoj nezaposlenosti u Srbiji je sve vreme veći od udela muškaraca. To je posledica, kako vrednosnog sistema u patrijarhalnoj sredini, tako i niskog nivoa razvoja podele rada. Ovo je tokom tranzicije još naglašenije (Tab. 11). Sve do 2005. godine žene su bile masovnije među nezaposlenim licima. Do tada je tekao proces privatizacije društvene svojine u granama i grupacijama delatnosti u kojima su one bile

27

Kada se sve to uzme, na osnovu zvaničnih statističkih izvora o kretanju stanovništva, stopa nezaposlenosti 2016. godine je bila oko 24 (a ne 13%), a u 1990. je bila oko 17%. Vidi: «Istinomer - Nezaposlenost je sada manja nego 1990.», 14. april 2017.

masovno zaposlene (tekstilna industrija, na primer). Pravi «udar» na muškarce nastupio je sa ubrzavanjem i okončanjem privatizacije. Oni su od 2005. godine više gubili posao i bili dominantni u strukturi zvanične nezaposlenosti. Pored toga, postoje i značajne regionalne nejednakosti u stopi nezaposlenosti, ali one su ovom prilikom u drugom planu.

Istraživanje formalne i prikrivene nezaposlenosti u Srbiji pre i tokom tranzicije navodi na zaključak da je nezaposlenost strukturne prirode. Ona je proizvod sistema, klasne strukture društva, koji na ovaj način rešava neke od svojih strukturnih problema. Među njima su loše funkcionisanje tržišta rada, neadekvatan sistem obrazovanja, a iznad svega je posledica odnosa moći osnovnih klasa. Pre 1990. godine u strukturi nezaposlenih prevladavale su žene. Njihova stopa nezaposlenosti je bila viša nego muškaraca. Od 1990. do 2005. godine nadpolovičnu većinu zvanično nezaposlenih činile su žene. Od tada to mesto preuzimaju muškarci. Žene su sve vreme imale višu stopu nezaposlenosti od muškaraca, a duže su tražile posao i ređe ga nalazile. Tokom tranzicije privrede i društva, njihov položaj na tržištu rada se pogoršao.

Od 1990. do 2015. godine značajno je izmenjena struktura zvanično nezaposlenih lica s obzirom na prethodno radno iskustvo (Tab. 12). Ovo je u značajnoj meri posledica promena u privrednom i društvenom sistemu, a odnosi se na shvatanje svojine i stepen zaštićenosti radnika od gubitka posla. Učešće nezaposlenih koji su prvi put tražili posao se u posmatranih 25 godina smanjilo za tri puta. Za to vreme lica koja su ranije imala neki posao su svoj udeo među nezaposlenima povećali skoro za devet puta! Ovo na svoj način ukazuje na manju zakonsku i institucionalnu zaštićenost gubitnika posla, ali i buran proces uništavanja već postojećih preduzeća u kojima su oni sticali radno iskustvo.

TAB. 12.

Nezaposlena lica u Srbiji 1990-2015. po posedovanju radnog iskustva (u %)

	1990.	2001.	2005.	2010.	2015.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bez iskustva	91,9	56,0	36,7	35,7	29,2
Sa iskustvom	8,1	44,0	63,3	64,3	70,0

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1991, str. 144.; Statistički godišnjak Jugoslavije 2002, str. 112.; Statistički godišnjak Srbije 2006, str. 97.; Anкета o radnoj snazi 2010, str. 75. i Anкета o radnoj snazi 2015 (oktobar), str. 52.

Među nezaposlenima koji prvi put traže posao su mladi, a sa radnim iskustvom značajan broj ranije angažovanih na određeno radno vreme, atipične i nesigurne oblike rada. Ta kategorija ima tendenciju porasta u meri u kojoj se više nameću fleksibilni radni odnosi. U poslednjih desetak godina srpske tranzicije više od dve trećine nezaposlenih koji su ranije imali radno iskustvo, a ostali bez posla zbog otkaza i /ili likvidacije preduzeća.

TAB. 13.

Struktura nezaposlenih po dužini traženja posla u Srbiji 2015. (u %)

Ukupno	100,0.
Do 1 godine	35,5
Do 2 godine	22,5
2-6 godina	28,0
6-8 godina	14,0

Izvor: Anкета o radnoj snazi 2015, str. 52.

Nezaposlenost u Srbiji je strukturne prirode i u **njoj preovladava dugoročna nezaposlenost** (Tab. 13). Prema međunarodnim standardima to je nezaposlenost duža od jedne godine. Prosek za EU 27 u 2010. godini bila je stopa 3,8, Sloveniju 3,3, Bugarsku 4,5, Mađarsku 5,7 a Srbiju 13,4. Oni koji su tražili posao duže od dve godine smatrani su veoma dugo nezaposlenima. Naime, njihov udeo u strukturi ukupne nezaposlenosti bio je veći što je zemlja bila nerazvijenija. Prosek za EU iste godine bio je 40,9%, Poljsku 32,3, Hrvatsku 50,2, Srbiju, 69,1%, a Makedoniju 84,4%.²⁸ Ovo zaostajanje Srbije se nastavilo i u sledećim godinama. To znači da je nepovoljna obrazovna struktura nezaposlenosti, niska aktivnost radnosposobnog stanovništva, spor privredni rast koji bi stvarao nova radna mesta.

Ranije su dominirali nezaposleni koji prvi put traže posao, a taj broj bi bio i veći da se hiljade **mladih nije iselilo iz zemlje**. Procene Vladimira Grečića su da se broj mladih koji su otišli iz Srbije od 2001. do 2015. godine uvećao za 6.5 puta! Prema novijim istraživanjima istog autora tri četvrtine mladih je spremno da napusti zemlju iz ekonomskih razloga. Iz zemlje je otišlo 2015. godine 58 000 građana Srbije. Procena je da je u zemljama OECD-a 2013. godine bilo 61 000 visokoobrazovanih rođenih u Srbiji.²⁹ Po obrazovanju, godinama života i radnom iskustvu građani koji su napustili Srbiju posle 1990. godine se bitno razlikuju od onih **«gastarbajtera»** koji su odlazili iz socijalističke Jugoslavije/Srbije.³⁰ Uslovi pod kojima su odlazili, sredina u koju su odlazili, motivi zbog kojih su se iseljavali su se bitno razlikovali.

28

Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 114.

29

V. Grečić, «Prošla godina bila rekordna po iseljavanju iz Srbije», *Politika*, 4. oktobar 2016.

30

Među «gastarbajterima» apsolutnu i relativnu većinu činili najobrazovaniji manualni radnici (KV i VKV radnici), a dve trećine radnika koji su 1970-ih napustili Jugoslaviju otišli su iz industrije, rudarstva, građevinarstva i zanatstva. Izvor: N. Novaković, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, str.174.

Prema podacima Eurostata 2015. godine stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta 65,7, za muškarce 71,0 a žene 60,5. Među najbolje plasiranim državama naše su se Holandija 72,4, Island 84,7 i Velika Britanija 72,4. U tom pogledu Srbija je zastajala za trećinu, a bila je lošija i od Bugarske i Rumunije. Stopa nezaposlenosti EU se smanjila tako da je 2015. godine bila najniža u odnosu na prethodnih 6 godina. Za celu EU prosečna stopa nezaposlenosti bila je 9,3, u Nemačkoj 4,5 (manje od teorijski poželjne), Španiji 21,6, a Grčkoj najviše 25,0.

U obrazovnoj strukturi nezaposlenih dominiraju lica sa srednjim obrazovanjem (Tab. 14). Ona su 2005. godine činila više od dve trećine svih nezaposlenih. Svaki šesti nezaposleni imao je niže obrazovanje, a svaki deveti više i visoko. Društvene prilike za najobrazovaniju nezaposlenu snagu bile su još nepovoljnije 2015. godine. Svaki četvrti zvanično nezaposleni bio je završio višu školu ili fakultet. Svaki sedmi iz kategorije niže obrazovanje, a najmasovniji su bili nezaposleni sa srednjim obrazovanjem (64,1%). To samo po sebi znači da društvo gubi jako mnogo tako što ne koristi potencijale ovih građana, a oni nemaju prilike da koriste stečeno znanje i stiču radno iskustvo.

TAB. 14.

Obrazovanje nezaposlenih u Srbiji 2005-2015. godine (u %)

	2005.	2015.
Ukupno nezaposlenih	100,0	100,0
Bez škole	4,1	0,2
Niže obrazovanje	17,0	14,1
Srednje obrazovanje	68,0	64,1
Više i visoko obrazovanje	11,0	23,6

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 2006, str. 104. Anкета o radnoj snazi, oktobar 2015, str. 52.

Sve navedeno je daleko od potreba društva da dostigne već postignute standarde EU, ali i u odnosu na druge zemlje u tranziciji (Tab. 15). Oni su zaista visoki, s obzirom na nivo aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti u njenim članicama.

Brojne su **ekonomske i socijalne posledice nezaposlenosti**. Među njima se ističu sledeće: 1. neiskorišćenost ljudskih potencijala, 2. odlaganje ekonomskog, stambenog i socijalnog osamostaljivanja mladih generacija, 3. porast mentalnih i drugih bolesti, 4. usložnjavanje izvora i intenziteta socijalnih napetosti i sukoba, 5. višestruka socijalna isključenost iz sistema obrazovanja, kulturnog i političkog života, i drugi. Posledice se mogu pratiti na individualnom, porodičnom, generacijskom, lokalnom i globalnom društvenom nivou. Među njima prevladavaju negativne posledice, koje su posle 2008. godine dodatno intenzivirane.

TAB. 15.

Stopa nezaposlenosti prema obrazovanju 2010. (u %)

	Osnovno	Srednje	Visoko
EU 27	15,6	8,6	5,6
Bugarska	20,4	9,0	4,7
Češka	23,8	6,8	2,9
Makedonija	23,8	10,2	5,3
Poljska	16,6	9,9	5,3
Rumunija	6,9	7,8	5,4
Slovenija	12,3	7,3	4,3
Slovačka	40,4	13,9	6,6
Hrvatska	12,8	12,6	8,8
Srbija	19,5	12,5	13,1

Izvor: *Izveštaj o razvoju Srbije 2010*, str. 114.

Najvažniji **uzroci nezaposlenosti** su sistemski i globalni. Reč je o prirodi vladajuće klase na periferiji kapitalističkog sistema, koja je sistemski zavisna od vladajuće klase kapitalističkog centra. Ta se zavisnost, pored ostalog, ispoljava kroz delovanje međunarodnih institucija, od finansijski i političkih, do same Međunarodne organizacije rada. To su faktori koji su odlučujući za izbor društvenih reformi i promena ekonomske strukture zemlje, posebno posle 2000. godine. Stvorena je slabo razvijena privreda, zavisna od stranih investitora i institucija, a posebno od zaduživanja. Komparativna analiza najvažnijih indikatora ekonomskog razvoja pre i posle 1990. godine pokazala je da je u većini najvažnijih pokazatelja stvorena ekonomija manje efikasna od one koja je postojala pre tranzicije.³¹

Posebna kategorija je **neaktivno stanovništvo** (Tab. 16). Broj građana koji je tu pripadao se vremenom uvećavao. Tu su deca do 15 godina, đaci i studenti, penzioneri, lica s ličnim prihodom (i iz inostranstva) i «ostali». Međunarodno poređenje Srbije i zemalja u tranziciji, u i izvan EU, beleže da je Srbija u značajnom zaostatku u razvoju u odnosu na njih. Eurostatovi podaci (Q3 2010) to precizno evidentiraju. Prosečna stopa neaktivnosti stanovništva radnog uzrasta u EU bila je 28,7, a u Srbiji 48. Srbija je imala najlošije rezultate od deset odabranih zemalja u tranziciji. Češka je imala najnižu stopu neaktivnosti (29,5), a najvišu Makedonija (35,0).³²

31

N. Novaković, «Deindustrijalizacija i radnička klasa Srbije», *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 4/2016, str. 746-749.

32

Izveštaj o razvoju Srbije 2010, str. 117.

TAB. 16.

Neaktivno stanovništvo u ukupnom stanovništvu Srbije 1991-2011. (u %)

	Godina			
	1991.	2002.	2011.	2015.
Ukupno	52,0	54,7	51,8	48,6
Muško	43,7	47,2	42,2	39,9
Žensko	60,0	62,2	60,1	56,6

Izvor: Biljana Radivojević, «Ekonomске структуре stanovništva», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), RZS, Beograd, 2015, str. 224. i 231.; ARS 2016, str. 15-18.

Podaci popisa 2002. i 2011. godine se mogu porediti, dok je to otežano sa ranijim statističkim izvorima. Heterogena kategorija neaktivnog stanovništva se tokom tranzicije menjala, tako da je broj dece, po pravilu opadao, a značajno rastao **udeo penzionera** u neaktivnom i ukupnom stanovništvu Srbije. Sve mere koje se sprovode u cilju štednje direktno su usmerene protiv ovih građana.

Na porast ekonomski neaktivnog stanovništva uticali su i smanjenje poljoprivrednog stanovništva, ali i odlazak u penziju nekadašnje *baby boom* posleratne generacije. Značajan doprinos imalo je i produženo školovanje, kao i odlazak van zemlje stanovništva u najboljoj starosnoj i radnoj dobi. Osvrt na podatke tabele br.17 navodi na zaključak da je reč o relativno velikom zaostajanju u odnosu na zemlje EU.

Tokom poslednjih deceniju i po razvoja društva u žižu javnosti i odlučivanja o raspodeli sredstava iz državnog budžeta došli su **penzioneri**. Oni su najčešće pominjani u kontekstu građana koji opterećuju zaposlene i državnu kasu, a sve s ciljem da se smanje izdaci za te namene. Idealan i spolja nametnuti cilj je da se izdvajanja za penzije svedu na 10% od BDP, a što se ostvaruje na razne načine.³³ Jedan je povećanje starosti i godina staža potrebnih za sticanje penzije. Drugi je smanjenje penzija raznim odlukama i uredbama vlasti, mimo zakona i dostignutih građanskih prava. Treći je manje vidljiv, ali stvarno prisutan. Reč je o hiljadama radnika koji rade a za to im se ne uplaćuju doprinosi za penziju. Sindikalne procenesu da je 2004. godine u Srbiji bilo 300 000 radnika bez povezanog radnog staža.³⁴ Državne službe su tako usmerene da ne kontrolišu i ne kažnjavaju poslodavce kada ne uplate doprinose za penziona i invalidsko osiguranje. U suštini, «revolucionarni» udar je napravljen posle 2000. godine, kada je ukinuta Služba društvenog knjigovodstva (SDK).

33

K. Stanić, *Penzijski sistem u Srbiji – dizajn, karakteristike i preporuke*, USAID SEGA projekat, Beograd, str. 87.

34

A. Jekić, «Ode staž u propast», *Večernje novosti*, 9. avgust 2004.

TAB. 17. Prosečna zarada, prosečna penzija i odnos broja zaposlenih osiguranika u Srbiji, 2002–2012.³⁵

Godina	Prosečna zarada (1)	Prosečna penzija (2)	Odnos (1/2)	Odnos broja zaposlenih i penzionera
2002.	9.208	6.721	73,0	1,38
2003.	11.500	8.102	70,5	1,36
2004.	14.108	9.579	67,9	1,36
2005.	17.443	11.650	66,8	1,37
2006.	21.707	13.406	61,8	1,31
2007.	27.759	14.996	54,0	1,28
2008.	32.746	19.386	59,2	1,26
2009.	31.733	21.714	68,4	1,18
2010.	34.142	21.790	63,8	1,10
2011.	37.976	23.200	61,1	1,06
2012.	41.377	25.030	60,5	1,01

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, Statistički bilten, 2012, Beograd.

Visina penzija se nekada vezivala za prosečne zarade. Kasnije je to zakonski i stvarno zaobiđeno, pa su se penzije usklađivale delimično sa rastom troškova života i sa rastom BDP. U svakom slučaju sledilo je zaostajanje penzija za realnim troškovima života, a sve manje učešće penzija u prosečnim zaradama. Danas je najveći broj penzionera Srbije na granici i/ili ispod linije siromaštva, a sve je više domaćinstava u kojima su penzije jedan od najvažnijih izvora prihoda.

Istraživanja o penzionerima, siromašnim i starijim građanima su dokazala da je reč o jednoj od najranjivijih društvenih grupacija. Prema tim nalazima značajna je kategorija penzionera koji ne mogu normalno da se leče, hrane i uopšte normalno žive. Preko milion ljudi 2012. godine je bilo bez prihoda, od čega je 320 000 starijih od 65 godina. Ovo je u skladu s nalazima istraživanja o siromaštvu 2002. i 2007. godine, po kojem su stariji građani, penzioneri i oni koji nemaju penziju značajno više izloženi riziku od siromaštva od opšte populacije³⁶. U strukturi potrošnje domaćinstava pen-

35

Podaci preuzeti iz D. Šuković, *Nejednakosti, nezaposlenost i kriza*, IDN, Beograd, 2013, str. 47. i 48.

36

«Na ivici siromaštva: Bez prihoda milion ljudi u Srbiji!», *Telegraf*, 6. decembar 2012, H. David Baronijan, «Siromaštvo među penzionerima i starim licima sa 65 i više godina», u: Tim predsednika Vlade za implementaciju SSS, *Analiza karakteristika siromaštva u Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2009. str. 122

zije su sve značajniji element. Kao što je pokazao Marjan Korošić, sistemski stvorene nejednakosti u zaradama između zaposlenih u privilegovanim granama, grupacijama i preduzećima se sa penzionisanjem samo učvršćuju³⁷. Ista pojava je i u tranziciji srpskog društva, s tim da je broj privilegovanih i zapostavljenih grana i preduzeća izmenjen. Pored toga, često se ističe pojava da je **smanjen odnos broja penzionera** u odnosu na aktivne osiguranike. To samo po sebi ukazuje ne problem (ne)održivosti postojećeg penzionog sistema, ali i opadanja broja zaposlenih.

Demografski kontingent dece se u Srbiji značajno smanjio, toliko da se to odražava i na obrazovni sistem. Ovo je posledica dugoročnih promena strukture stanovništva, ali i neadekvatne populacione politike dosadašnjih vlasti. Jedan od faktora jeste i odlazak građana najbolje životne i radne dobi van zemlje. Oni su u nekadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji slali doznake, povećavali platni bilans zemlje, životni standard porodice i rešavali stambena pitanja više generacija. Iza novih «gastarbajtera» malo toga je ostalo, jer odlaze sa porodicom ili je tamo zasnivaju. Malobrojni su oni koji se u zemlju vraćaju. Sredstva koja u zemlju šalju su i dalje važan faktor popravljavanja finansija zemlje. Prema podacima Svetske banke 2015. godine poslali su 3.370 milijardi evra, a 2016. godine 3.198 milijardi evra.³⁸ To je suma koja premašuje iznos stranih investicija.

1.3.

OSVRT NA PROMENE PRIVREDNE STRUKTURE

37

Na početku tranzicije većina zaposlenih radila je u društvenom sektoru svojine. Privatni sektor je bio relativno malobrojan, ali se postepeno uvećavao. To je postala materijalna osnova uspona kako srednjih tako i velikih preduzetnika. Na kraju tranzicije većina zaposlenih je u privatnom sektoru. Cinično deluje činjenica da se privatizacijom bežalo od društvene i državne svojine, a stiglo se do jake države, kao značajnog vlasnika i najvećeg poslodavca. U međuvremenu je nestalo i tzv. mešovite svojine, zajedružne i drugih oblika svojine nad sredstvima za proizvodnju. To se vidi i iz **sledećih**

37

M. Korošić, *Ekonomске nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*, Liber, Zagreb, 1983, str. 61.

38

F. Smailović, «Interaktivno: Dijaspora šalje na Balkan više novca od stranih investitora», *Balkans.aljazeera.net*, 21. oktobar 2017.

tabela. Prva se odnosi na zaposlenost stanovništva po sektorima svojine, a druga na udeo raznih vrsta svojine u stvaranju BDP.

O sporom ekonomskom razvoju svedoče i činjenice da je izmenjena i **sektorska struktura zaposlenih**. Primetno je opadanje zaposlenosti u sekundarnom sektoru, usled privatizacije i deindustrijalizacije. Relativno visoko učešće primarnog sektora (poljoprivrede) je posledica sporog ekonomskog rasta i vraćanje na ranije oblike privređivanja. Naturalna proizvodnja i razmena su u prvoj deceniji tranzicije bile visoko zastupljene u aktivnosti društvenih grupa. Očekivani rast tercijarnog sektora nije se dešavao brzinom i obimom kako je to bilo u zemljama EU. Štaviše, za njima zaostajemo kako u kvalitetu uslužnog sektora tako i u njegovom učešću u ukupnoj zaposlenosti. Razvijene kapitalističke zemlje su smanjile udeo sekundarnog sektora, pored ostalog, i deindustrijalizacijom, tj. izmeštanjem prljavih industrija izvan zemlje. Učešće zaposlenih u poljoprivredi je tamo višestruko niže nego u Srbiji.

TAB. 18.

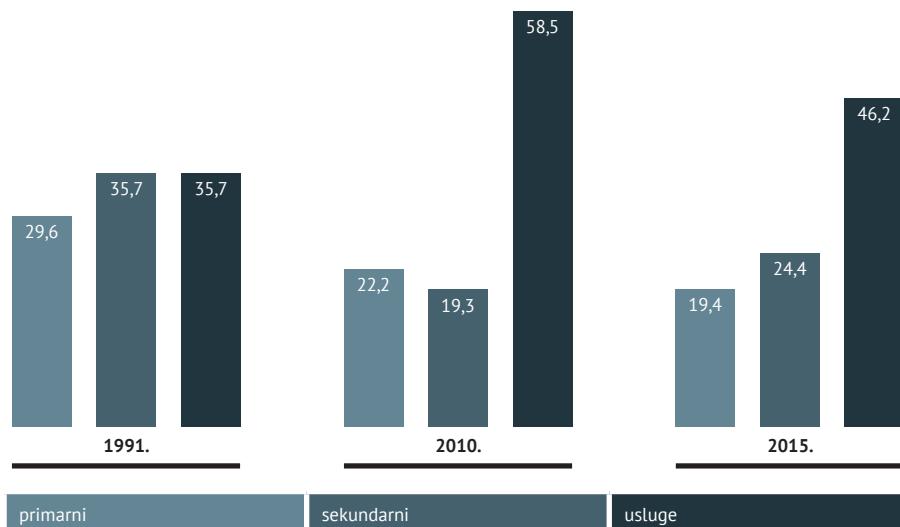
Zaposlenost po sektorima delatnosti u Srbiji 1991-2015. godine (%)³⁹

Sektor	Godina		
	1991.	2010.	2015.
Primarni	29,6	22,2	19,4
Sekundarni	35,7	19,3	24,4
Usluge	35,7	58,5	46,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Statistički godišnjak Srbije 1992, Beograd, 1993, str. 66-68.; Izveštaj o razvoju Srbije 2010. Beograd, 2011, str. 110., Anкета o radnoj snazi u Republici Srbiji, Beograd 2016, str. 34.

Napomena: Do 2000. godine u primarni se ubrajala poljoprivreda, ribarstvo i vodoprivreda. Posle toga u primarni sektor ulaze poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo. Sekundarni je obuhvatao industriju, rudarstvo, građevinarstvo i proizvodno zanatstvo. Po novoj meodologiji obuhata rudarstvo, prerađivačku industriju, građevinarstvo, snabdevanje, strujom, vodom i gasom i preradu otpadnih voda. Sve ostalo je tercijarni ili sektor usluga.

GRAFIKON 1: Zaposlenost po sektorima (%)

Procenat zaposlenih u primarnom sektoru, gde dominira poljoprivreda, 1991-2015. godine smanjen je za 10%, a skoro toliko povećan u tercijskom sektoru. Sekundarni sektor se značajno smanjio i umesto trećine u 1991. godini, zapošljava petinu svih zaposlenih 2015. godine u Srbiji. Navedene promene rezultat su, u najvećoj meri, privatizacije društvene svojine. U odnosu na zemlje regiona i EU to je značajno nepovoljnija sektorska struktura zaposlenih, s tim što je drugačija i struktura tercijskog sektora (nove usluge).

U posmatranom periodu izmenjena je i **sektorska struktura BDP Srbije**. To konkretno znači da je došlo do tercijskizacije, ili rasta udela uslužnog sektora, u odnosu na primarni i sekundarni. Ekonomisti to precizno definišu kao nagli proces deindustrijalizacije, a ona je jedna od najvažnijih posledica privatizacije društvene svojine. To su nepovoljni trendovi po privredni i društveni razvoj zemlje, po čemu zaostajemo u odnosu na region i EU.

Zaposleni su radili u preduzećima i ustanova **različitog tipa svojine**. Na kraju prve decenije tranzicije Srbije (1988. godine), prema proračunu Danila Šukovića DP Srbije stvarao se u 31,9% u društvenoj svojini, 38% privatnoj, 27,2% mešovitoj i 1,9% državnoj.⁴⁰ U 2005. godini 60% zaposlenih bilo je privatnom sektoru, 23,8% u držanom, 12,8% društvenom i «ostalom» 4,1%. Deset godina posle privatni sektor je upošljavao 69,3%, državni 28,4%, ostali 2,3%⁴¹. Nema ni tragova o društvenoj svojini.

40

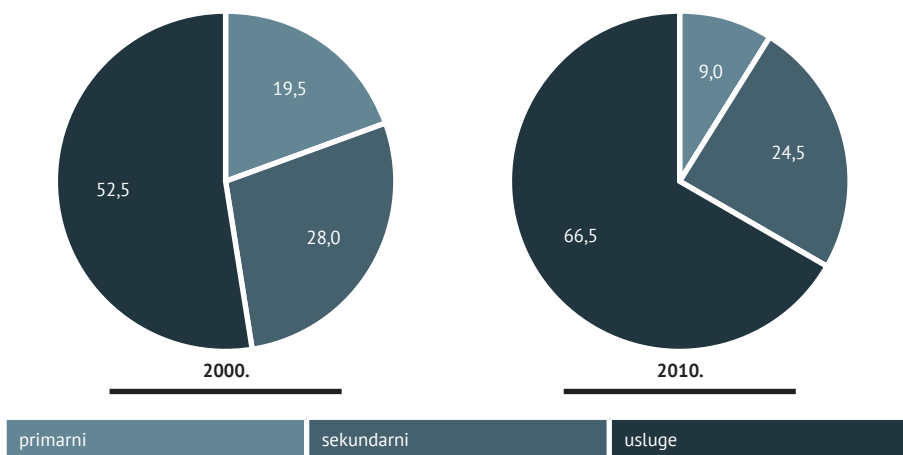
D. Šuković, «Privreda Srbije-stanje i prve reformske promene», u *Ekonomске teme*, str. 59.

41

Za 2005. godinu M. Arandarenko, A. Nojković, *Pregled tržišta rada u Srbiji*, CDSEE, 2007, str. 13., Za 2015. godinu *Statistički godišnjak Srbije 2015*, str. 64.

U strukturi BDP Srbije primarni sektor učestvovao je 2000. godine sa 19,5% a 2010. godine 9,0%. Sekundarni je opadao i kretao se oko jedne petine BDP (28% i 24,5%). Usluge su 2000. godine učestvovala u BDP sa 52% a deset godina kasnije sa 66,5%⁴². Posmatra li se struktura sektora usluga, u kojem dominiraju transport i finansijske usluge, onda se može reći da one ne mogu biti oslonac privrednog rasta.

GRAFIKON 2: Struktura društvenog BDP po sektorima 2000. i 2010. (%)

O burnim promenama svojinske strukture u Srbiji svedoče i podaci da se broj **zaposlenih u privatnom sektoru** za 15 godina povećao skoro 11 puta, tako da je 2015. godine 70% svih zaposlenih radilo u privatnom sektoru svojine. To je vreme ubrzane i sveopšte privatizacije društvene svojine i stvaranja nove klasne strukture društva. Na rast BDP Srbije najveći uticaj imao je privatni sektor. On je nastao na račun društvene i zadružne svojine, koje su postale marginalne. Na njihov račun nastala je i nova osnova moći države, tj. najvećeg vlasnika i poslodavca, koji je to postao bez revolucije, samo potezom pera, tj. donošenjem zakona o privatizaciji. U tome je i paradoks srpske tranzicije, u kojoj je beg od društvene svojine završen u stvaranju državne i privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju.

42

J. Zubović, «Uticaj promenjene strukture privrede u Srbiji na industrijsku proizvodnju u periodu tranzicije», u *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u period tranzicije*, (ur. V. Bailović i ost.), 2011, str. 249; *Izveštaj o razvoju Srbije 2010*, Beograd, 2011. str. 44. za 2

TAB. 19.

Zaposleni u privatnom sektoru svojine u Srbiji 1991-2015. godine (N-broj u hilj. % od svih zaposlenih i Indeks 1990=100)

	Godina		
	1991.	2000.	2015.
Broj zaposlenih	160	501,0	1785,0
% od svih zaposlenih	6,9	23,8	69,4
Indeks rasta	100,0	3.13	10.99

Izvor: *SG Srbije 2002*, str. 53, Božo Stojanović, «Formalno tržište rada», u *Ekonomске teme: ekonomska stvarnost SR Jugoslavije/Republike Srbije*, (ured. B. Raičević, D. Šuković), Beograd, 2002, str. 44. i 45. *Statistički godišnjak Srbije 2016*, str. 66.

Promene u učešću pojedinih vrsta svojine u stvaranju BDP Srbije u najvećoj su meri posledica brzine privatizacije društvene svojine. Tome su doprinela i institucionalna rešenja, od kojih su neka sasvim zabranila osnivanje preduzeća u društvenoj svojini, a druga omogućila, uprkos kršenju ustava zemlje, stvaranje državne svojine, na primer. Poređenja sa zemljama u regionu imaju smisla utoliko što potvrđuju zaostajanje Srbije za njima kako po stepenu razvijenosti privatnog sektora tako i po tempu rasta BDP, zaposlenosti i produktivnosti rada.

Prema svim relevantnim pokazateljima privrednog i društvenog razvoja Srbija je na kraju tranzicije ispod nivoa dostignutog u socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji. Ovaj zaključak se nameće kada se njen razvoj uporedi sa društvima u regionu, ali i članicama EU. Predmet sledećih poglavlja je istraživanje materijalnog položaja i društvene moći najvažnijih klasa i slojeva, a pre svega radničke klase. Osvrt na najvažnije pravce promena demografske i ekonomske strukture Srbije važan je za bolje razumevanje i promena u položaju najvažnijih klasa u društvu. Za to će se koristiti i drugi brojni indikatori društveno-ekonomskog razvoja, od kojih su neki ovde samo pomenuti. Izdvajanje podataka o rastu BDP je najčešće i argument za sve koji dokazuju/osporavaju uspešnost društvenih i ekonomskih reformi. Ovde se polazi od stava da je to jednostrano, nedovoljno za sagledavanje celovitosti društvenih promena. Pa ipak, i takav kakav je, ovaj pokazatelj pomaže da se sagleda mesto Srbije u odnosu na zemlje iz neposrednog okruženja. Podaci u tabeli su podaci Svetske banke saopšteni 2016. godine.

TAB. 20.

Prosečan godišnji rast BDP, u %

Južna Evropa	1990-2000.	2000-2009.	2009-2014.	2014.	2015.	Prognoza za 2016.	Prognoza za 2017.
Albanija	3,6	5,7	2,0	2,0	2,6	3,3	3,5
BiH	2,5	5,3	0,8	1,1	3,2	3,0	3,0
Bugarska	-0,4	5,8	0,9	1,5	3,0	2,5	2,5
Makedonija	-0,8	3,7	2,0	3,8	3,7	3,2	3,5
Kosovo	-	5,3	3,2	1,2	3,0	3,0	3,5
C. Gora	-	4,7	1,4	1,8	3,1	4,0	3,0
Rumunija	0,0	5,8	1,5	3,0	3,8	4,0	3,5
Srbija	0,7	5,5	0,5	-1,8	0,7	1,8	2,3

Izvor: Podaci su Svetske banke i Evropske banke za razvoj, preuzeti iz Ivan Radenković, *Strane direktne investicije*, Rosa Luxemburg, 2016, str. 25.

Dinamika promene društvene i ekonomske strukture od 1990. do 2015. godine moguće je sagledati i preko podataka o realnom rastu BDP, zaposlenosti, investicija, realnih zarada, inflacije i potrošnje. Tome svakako treba dodati i podatke o rastu sive ekonomije i siromaštva, a koji na svoj način dokazuju da se socijalne i dohodovne nejednakosti u poslednjih 25 godina šire i produbljuju. Oni potvrđuju da je nivo životnog standarda i blagostanja pojedinca i društvenih grupa na dnu društvene piramide raspodele ekonomske, političke i kulturne moći daleko niži nego je bio pre tranzicije.

ZAKLJUČAK

U tekstu su analizirani i opisani najvažniji trendovi u strukturi stanovništva i promene u privrednom sistemu. Ove prve se odnose na dva aspekta demografske strukture stanovništva Srbije. Prvi je prirodno kretanje stanovništva, a drugi podrazumeva praćenje promena u socio-ekonomskim strukturama stanovništva. Ove pojave su dugoročne, ali se ovde uzimaju podaci koji se odnose na period 1990-2015. godina. Primarni izvori podataka su demografska statistika, analize, istraživanja, a potom se oni dopunjavaju sa nalazima koji se odnose na privredni sistem. Jasnija predstava o prirodi navedenih pojava se može steći tek onda ako se to posmatra iz šire, sociološke perspektive. Promene u stanovništvu imaju svoje zakonitosti, ali društveni i politički uslovi značajno utiču na mnoge njihove dimenzije. Naročito je to bitno kod menjanja

socio-ekonomskih struktura društva. One sa svoje strane predstavljaju važan faktor o kojem donosioci odluka o privrednom i društvenom razvoju moraju da vode računa. Ovde su naznačeni samo neki trendovi u promeni privrednog sistema, koji tek sa istraživanjima o privatizaciji društvene svojine i nove klasne strukture društva, upotpunjuju saznanja o prirodi društvene i ekonomske tranzicije u Srbiji.

Najvažniji pravci promene prirodnog kretanja stanovništva Srbije 1990 - 2015. godine prati zvanična statistika, posebno u Popisima stanovništva. Na osnovu njih su demografi obavljali svoje analize o pojedinim aspektima strukture stanovništva. Ukazali su na važne procese, kao što su depopulacija ili opadanje broja stanovnika, starenje stanovništva, smanjenje pojedinih starosnih kontingenata, pad nataliteta, rast stope mortaliteta, obim i pravce migracija. U većini pomenutih pojava preovlađuju negativni trendovi razvoja, što samo po sebi predstavlja ograničavajući faktor napretka u brojnim sferama društva. Kod istraživanja najbitnijih dimenzija promena stanovništva dobijeni nalazi se porede sa društvima u regionu. Sociološki pristup pomenute procese stavlja u širi društveni okvir, uvažavajući veliki doprinos demografa.

Za proučavanje promena u privredi i društvu bitni su i podaci o socio-ekonomskim strukturama društva. Reč je o obimu i sastavu aktivnog i neaktivnog stanovništva, najvažnijim karakteristikama zaposlenog, nezaposlenog, izdržavanog i neaktivnog stanovništva. Nakon izlaganja najbitnijih podataka o socio-ekonomskim strukturama stanovništva sledilo je i poređenje sa zemljama EU. Konstatovano je da je u Srbiji relativno nizak nivo aktivnosti stanovništva. Različita je aktivnost muškaraca i žena, te pojedinih starosnih grupa. U odnosu na članice EU tu je značajno zaostajanje, što znači da se nedovoljno koriste raspoloživi ljudski potencijali. Posmatra li se svaka kategorija ponaosob (zaposleni, nezaposleni, izdržavani, neaktivni) onda se nameće zaključak i da su promene u tim strukturama nepovoljne. Nivo zaposlenosti i sektorska struktura zaposlenosti analizirani su u dužem periodu, a osnovni zaključak je da struktura zaposlenosti u Srbiji ukazuje na nedovoljno razvijenu društvenu podelu rada, nizak nivo privrednog razvoja i različitu dinamiku promena u pojedinim periodima društvene tranzicije. Korišćeni su zvanični statistički izvori, ali i posebna istraživanja o socio-ekonomskim strukturama stanovništva. Nakon toga nametnuo se zaključak o sporijem promeni socio-ekonomske strukture, koja je nepovoljna za neke ozbiljnije zaokrete u privrednom razvoju. Ukazano je na ograničenja podataka zvanične statistike, posebno kod metodologije izražavanja broja i stope nezaposlenosti u Srbiji. Gde god je bilo moguće ukazano je na društvene uzroke i posledice ovih pojava. Na marginama istraživanja našlo se i pitanje o položaju najstarijih generacija, pre svega u sklopu analize izdvajanja za penzije, odnosa penzija i prosečnih dohodaka. To su početne informacije za dalje proučavanje njihovog društvenog položaja.

Na kraju su navedene najvažnije promene privredne strukture Srbije. One su ovde samo skicirane, jer šire analize slede kroz proučavanje pojedinih problema u narednim

poglavljima. Dinamika rasta BDP, zaposlenosti, udela privatnog sektora u privrednim aktivnostima, rast realnih zarada, obim sive ekonomije, inflacija, spoljni dug zemlje, regionalne, ekonomske i druge nejednakosti su problemi koji su neodvojivi od sociološkog istraživanja društvene strukture, privatizacije i deindustrijalizacije. Oni su stoga predmet sociološke analize u poglavljima koja se na to odnose. Sve je to najširi demografski, ekonomski i društveni okvir u kojem su se dešavali radnički štrajkovi i protesti u Srbiji.

2.

**TRANZICIJA
U SRBIJI:
SUBJEKTI,
DINAMIKA I
REZULTATI**

UVOD

Predmet sociološkog istraživanja je tranzicija društva i njene posledice u Srbiji. Cilj je da se ukaže na sistemske uzroke tranzicije, karakteristike modela, ali i subjekte i domete tranzicije privrede i društva. Polazi se od teze da je reč o promeni klasne strukture društva, u kojoj se iz temelja menja položaj osnovnih društvenih klasa. Mesto radničke klase u društvenoj podeli rada i posedovanju najvažnijih izvora i oblika društvene moći se menja, a nastaje nova kapitalistička klasa, pre svega kroz privatizaciju društvene svojine. Suprotstavljenost njihovih grupnih i klasnih interesa u tranziciji i privatizaciji je najvažnija za dinamiku promena društvene strukture i društvene sukobe. Pored toga, tranzicija se sagledava iz ugla promena geostrateških interesa zemalja kapitalističkog centra, koji su bitno izmenjeni nakon pada Berlinskog zida. To konkretno znači da se pažnja usmerava na značaj stranog faktora na tranziciju u Srbiji posle 2000. godine i na njene najvažnije društvene subjekte.

U prvom delu poglavlja navedeni su najvažnije tačke spora oko teorijskog određenja pojma tranzicija i osnovni elementi neoliberalnog koncepta tranzicije. U drugom su analizirani, u kratkim crtama, društveni subjekti i dinamika tranzicije u Srbiji. Pojašnjeni su osnovni procesi kojima je nastajala nova vladajuća klasa, a menjala se celokupna društvena struktura. Ukazano je na najvažnije domete i posledice tranzicije. **Pri tome se tranzicija shvata kao neizvestan proces. Tranzicija srpskog društva se posmatra sa stanovišta novih geopolitičkih i geostraeških interesa najrazvijenijih zemlja Zapada. To je u značajnoj meri odredilo i tempo nastajanja nove kapitalističke klase. Način na koji je nastala i interesna upućnost na svetsku kapitalističku klasu umnogome utiču i na odnos kapitalističke klase prema srednjim slojevima i radničkoj klasi.**

Sporovi oko termina i sadržaja tranzicije društva traju dosta dugo, a nisu okončani ni nakon skoro završavanja tranzicije realsocijalističkih društava. Na jednoj strani su autori koji smatraju da je reč o gotovo pravolinijskom prelazu iz realsocijalističkog društva u kapitalizam. Na drugoj su shvatanja tranzicije kao neizvesnog procesa, a koji se dešava u posebnim međunarodnim i lokalnim uslovima. Između ovih krajnosti su tumačenja pojedinih aspekata tranzicije, koja se ne obaziru na činjenicu što ne postoji jedna opšta, celovita, teorijski i empirijski izgrađena i utemeljena opšta teorija tranzicije. Ima i istraživača koji naglasak stavljaju na političku i ideološku dimenziju tranzicije, pre svega na uticaj međunarodnih finansijskih, političkih i vojnih centara moći.

Nakon kritičkog pretresanja najvažnijih pristupa pojmu tranzicije/transformacije društva detaljno su pomenuti osnovni principi neoliberalizma, ideologije krupnog kapitala. Oni su sažeti u principima tzv. Vašingtonskog konsenzusa, koji su međunarod-

ne finansijske institucije nametnuli društvima u tranziciji. U Srbiji posle 2000. godine on je dosledno primenjen, sa svim svojim negativnim posledicama.

Komparativni metod, analiza i metod posmatranja se koriste da pojasne i opišu dinamiku tranzicije, sličnosti i razlike subjekata tranzicije u pojedinim periodima društvenog razvoja. Sociološka analiza je usmerena i na traganje za sličnostima i razlikama u razvoju zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije.

2.1.

POJAM, DINAMIKA I CILJEVI NEOLIBERALNE TRANZICIJE U SRBIJI

Postoji više teorijskih i praktičnih problema kod određenja pojma tranzicije. To je jedna od «nosećih», temeljnih kategorija sociologije, oko čijeg sadržaja sporenja ni do danas ne prestaju. U stvari, ona su postala značajna sa propašću «real-socijalističkih» društava jugoistočne i srednje Evrope. Pred istraživače su se postavila pitanja kako, kojim pojmovima označiti suštinu promena u novonastajućim društvima. Uz to se nametnuo i problem objašnjenja najvažnijih aktera društvenih promena, brzine, tempa i ciljeva kretanja post-socijalističkih društava. Ovo je imalo i svoje značajne praktične dimenzije, tako da se s pravom može reći da nepostojanje razvijene i celovite opšte teorije tranzicije predstavlja bitnu prepreku objašnjenja i razumevanja društvenih kretanja na pomenutim prostorima. Dakle, pojam tranzicije ima svoj teorijski i praktičan smisao. On je višedimenzionalan, višeslojan i kao takav zahteva i multidisciplinarn pristup stvarnosti na koju se odnosi. Ovde nas interesuje, pre svega, sociološki pojam tranzicije. Stoga ćemo navesti neke osnovne teškoće sa kojima se istraživači društava u tranziciji susreću.

2.1.1. SPOROVI OKO TEORIJSKOG ODREĐENJA POJMA TRANZICIJE

Najpre, na terminološkoj ravni srećemo se sa sličnim, ali i iz ideoloških razloga suprotstavljenim pojmom tranzicija i transformacija. Između ovih krajnosti nalaze se i radovi autora koji koriste druge termine: preobražaj, prelaz iz real-socijalističkog u neko drugo društvo. Oni koji se ne obaziru na precizne definicije sadržaja istih bave se proučavanjem pojedinih aspekata društvene strukture ili njenih podsistema u konkretnim društvima. I najzad, nalazimo i stavove da su ovi problemi «veštački», namerno suprotstavljeni, a od toga je bitniji sadržaj na koji se odnose. Stoga se ovi autori opredeljuju i za «mešavinu», tj. korišćenje svih pomenutih termina kao sinonima, podrazumevajući da im je sadržaj sličan.

Na ideološke razloge «nametanja» pojma tranzicije ukazao je u svojim tekstovima Mihailo Marković: «Pojam preobražaja («transformacije») je adekvatniji teorijski pojam za analizu i objašnjenje promena koje su se desile u istočnom (i jugoistočnom) delu Evrope. «Tranzicija» je ideološki obojen pojam i znači prelaz u liberalni kapitalizam (sistem zasnovan na privatnoj svojini i neregulisanoj tržišnoj privredi). Oni koji se služe ovim pojmom sugerišu neumitnost prelaza u jedan tip društva koji je zastareo, koji je na Zapadu napušten i koji ne postoji u razvijenim društvima»⁴³. Iz navedenog sledi i važno pitanje: kako pojedini autori objašnjavaju cilj, tip društva ka kojem se kreće društvo u tranziciji? Odgovori su zaista različiti, a vremenom su čak i isti istraživači menjali svoje početne stavove.

Termin «tranzicija» među prvima je upotrebio **M. Godelier**: «... izrazom prelazak jednog načina proizvodnje u drugi (*transition*) se danas označava osobena faza u razvoju jednog društva u kojoj unutrašnje i/ili spoljašnje teškoće reprodukcije ekonomskog i društvenog sistema na kojem ono počiva postaju sve veće, u kojoj ono brže ili sporije, na više ili manje nasilan način, počinje da se reorganizuje na osnovi jednog drugog sistema, koji će, u krajnjem ishodu, i sam postati opšti okvir egzistencije tog društva»⁴⁴.

Ova Godelierova definicija nastala je znatno pre raspada real-socijalističkih društava, ali su mnogi istraživači zadržali suštinu iste – prelaz u drugi oblik društva. Na-

43

M. Marković, «Mogućnosti preobražaja istočnoevropskih društava», u *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (ur. Z. Vidojević, V. Tomanović i M. Janićijević), Institut društvenih nauka-Centar za sociološka istraživanja, Beograd, 1997, str. 33.

44

M. Godelier, «Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi», *Marksizam u svetu*, br. 1/1984, str. 171.

ravno, najčešće su «bežali» od marksističkih pojmova i tražili utemeljenje pojma tranzicije u drugim teorijama društva. Ukazivali su da se i kapitalizam XX veka izmenio i da ima više njegovih tipova, što je automatski suprotstavljano teoretičarima koji su prelazak videli u liberalni kapitalizam. Ima i radova u kojima se govori o tzv. «tranziciji», s tim što se, sa drugih teorijskih pozicija zaključuje da ona: «...na ovom društvenom prostoru predstavlja proces transformacije, dominantnog oblika izrabljivanja neposrednih proizvođača»⁴⁵.

Sa sasvim drugačijih teorijskih pozicija termin «tranzicija» upotrebio je u svom istraživanju **Silvano Bolčić**. Najpre je naveo da je «post-socijalistička tranzicija» prelazak iz «socijalizma» u «ne-socijalizam», bez šireg objašnjenja ovog drugog pojma. Kasnije je napisao da je reč o «tranziciji» u preduzetničko društvo⁴⁶. Preduzetničko društvo je više idealno tipski određeno, nego što se njegovi oblici nalaze u postojećim tipovima kapitalističkih društava. Glavni nosioci kvalitativnog prelaza u preduzetničko društvo su «novi preduzetnici». Osnov moći je svojina nad određenim dobrima, koja je regulisana pravnim normama. U suštini Bolčićeva zalaganje za «novo» ili preduzetničko društvo je zalaganje za kapitalizam, privatnu svojinu, tržišnu privredu, podeljenu i kontrolisanu izvršnu, sudsku i zakonodavnu vlast, «Adekvatno je ono poslovanje koje je u skladu sa tržišnim zakonima»⁴⁷. Bitne su i druge karakteristike preduzetničkog društva, kao što je maksimiziranje «blagostanja» većine članova društva i usklađivanje njihovih interesa i postojanje demokratske javnosti. Na taj način Bolčić je u analizu uveo nov pojam, preduzetničko društvo, kao jednu vrstu «mimikrije» za kapitalizam, a iza tržišnog delovanja preduzetnika i preduzeća stoji autorovo priklanjanje neoliberalnom konceptu ekonomije. Kritiku ovakvog pristupa svojini (privatnoj) i njenoj legalnosti uputila je u svojoj knjizi Vera Vratuša. Ona je dovela u pitanje i smisao postojanja privatne svojine i pravdanje njenog postojanja usklađenoscju sa pravnim normama. Napomenula je: «...da je glavni problem tranzicije ne ovaj ili onaj kapitalizam, nego kapitalistički način proizvodnje za profit kao takav».⁴⁸

45

V. Vratuša-Žunić je naglasila da je to u kontekstu dominacije kapitala. Vidi: «Još jednom o prelazu iz feudalizma u kapitalizam i iz kapitalizma u komunizam: povodom spora o tranziciji-transformaciji-modernizaciji u društvima istočne i centralne Evrope», u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd, 1997, str. 138.

46

S. Bolčić, «Post-socijalistička tranzicija. Kontekst promena društva Srbije početkom devedesetih», u zb. *Društvene promene i svakodnevi život: Srbija početkom devedesetih*, (prir. S. Bolčić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1995, str. 6 i S. Bolčić, *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: sociologija «tranzicije» u Srbiji početkom devedesetih*, ISI FF, Beograd, 1994.

47

S. Bolčić, *Tegobe prelaska u preduzetničko društvo: sociologija tranzicije u preduzetničko društvo*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1994, str. 73.

48

V. Vratuša, *Tranzicija- odakle i kuda?, I deo, «Čigoja štampa»* i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 24.

Transformacija (ili preobražaj) je pojam kojim istraživači društvenih promena u postsocijalističkim društvima nastoje da objasne na jedan način koji je manje ideološki obojen. **Mladen Lazić** je u većini objavljenih radova upotrebljavao termin «transformacija». On je istakao i sledeće: «post-socijalistička transformacija je kao svaka radikalna systemska promena izrazito multidisciplinarnan proces». Na primeru društva Srbije razlikovao je «blokiranu» i «neblokiranu» transformaciju. Prva je karakteristična do sredine devedesetih, a onda sledi njena promena i ubrzana deblokada. Zanimljivo je Lazić definisao ove pojmove: «Neposredan cilj blokirane transformacije je zadržavanje privilegovanog položaja grupe, a njen dugoročni cilj je konvertovanje resursa u što većem obimu, tako da promena tipa klasnog sistema ne dovodi do bitne promene personalnog sastava vladajuće grupe»⁴⁹.

Bez obzira koji su termin istraživači koristili, oni su najčešće ukazivali na višedimenzionalnost pojma tranzicije i transformacije. Isticali su u prvi plan promene u ekonomskoj, socijalnoj, političkoj i kulturnoj sferi društava. Privatizaciju su izdvojili kao jedan od najvažnijih procesa. Naravno, ima i radova u kojima se redukcionistički i pogrešno tranzicija/transformacija svode na ekonomsku, a ona na promenu oblika svojine. U suštini promena jednog društva iz temelja najbolje i najsigurnije se ostvaruje promenom svojinskih odnosa. U slučaju društava nastalih raspadom real-socijalizma to je privatizacija državne i društvene svojine. Ona nije dovoljan uslov da bi se društvo reorganizovalo na novim osnovama, pa se insistira na pluralizmu «reformi» u različitim oblastima, od političkog sistema, obrazovanja i društvenih vrednosti do izgradnje novih osnova identiteta pojedinca i društvenih grupa.

Povodom navedenih sporova o korišćenju termina za definisanje najvažnijih promena post-socijalističkih društava svoj stav izneo je i **Zoran Vidojević** i naglasio: 1) da postoji potreba razvijanja više teorija tranzicije, 2) bitno je pre izgradnje opštije teorije tranzicije istraživati realan sadržaj promena u društvima nastalim propašću real-socijalizma, 3) korišćenje sličnih pojmova kao što su «tranzicija» i «transformacija» nije odlučujuće da spreči autora da naučno pojasni najvažnije pravce društvenih promena, 4) prelazak tih društava u nešto «drugo» nije unapred određeno, jer su na delu i procesi restauracije, povratka na već prevaziđene forme društvenog života, 6) i on se zalaže za kritički zasnovan pojam tranzicije. Po njegovom mišljenju: «Zato pod tranzicijom u sociološkom smislu treba podrazumevati celokupnost procesa promena post-real-socijalističkih društava, nezavisno od njihovog usmerenja, višedimenzionalnosti društvene prelaznosti, pri čemu je neophodno identifikovati magistralni tok i sadržaj te prelaznosti»⁵⁰. Najvažniji proces za tranziciju jeste privatizacija. Ona stvara osnovu nastanka kapitalističkih odnosa u proizvodnji.

49

M. Lazić, «Srbija u transformacijskim promenama», u zb. *Račji hod*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 33.

50

Z. Vidojević, *Tranzicija, restauracija, neoliberalizam*, Centar za sociološka istraživanja Institut društvenih nauka, Beograd, 1997, str. 28. i 16.

Različite su i ocene o načinu, sredstvima i najvažnijim društvenim subjektima tranzicije. Sve zavisi od toga kako autori shvataju sadržaj pojma tranzicije, ali i njene ciljeve. Najčešće su kao ciljevi tranzicije/transformacije izdvojeni sledeći procesi: 1) prelazak iz netržišne u tržišno orijentisanu privredu, 2) izgradnja demokratskog višestranačkog političkog sistema, 3) pravna država i 4) zaštita ljudskih i manjinskih prava. Ovo je karakteristično za istraživače društvenih promena koji smatraju da se ide ka liberalnom kapitalizmu. Mnogi od njih koriste termine «otvoreno društvo», kao suprotnost «zatvorenog» društva, što ih je u svojim radovima pojasnio Karl Poper. On je i fašizam i real-socijalizam skoro izjednačio i smatrao ih oblicima totalitarizma.⁵¹ Neki od istraživača tranzicije skloni su da istaknu potrebu nastajanja «civilog društva» i nevladinih organizacija tumače kao nešto što pretpostavlja zalaganje za «otvoreno društvo». Stoga oni njih smatraju značajnim akterima tranzicije društva. Protivnici takvih stavova su više skloni da u tome vide ideološko nametanje i ciljeva i sredstava društvenih promena.

Sasvim drugačija su zapažanja i zaključci sociologa koji smatraju da je reč o nastajanju društva kapitalističke poluperiferije⁵². Ova objašnjenja karakteristika društava u tranziciji oslanjaju se na teoriju svetskog sistema Imanuela Volerstina (Immanuel Wallerstein).⁵³ Ovakav pristup društvene promene tumači sa stanovišta zavisnosti, povezanosti centra, periferije i poluperiferije kapitalističkog privrednog sistema. Oni koji tako pristupaju analizi tranzicije društva najčešće zaključuju da je Srbija na poluperiferiji Evrope, a periferiji kapitalističkog sistema. Centar je određen kao najrazvijenije i najmoćnije kapitalističke zemlje Zapada. Slobodan Antonić je to pojasnio sledećim rečima: «Modernizacija Srbije, njena integracija u središte svetskog kapitalističkog sistema već dva veka jeste to naše besplodno «večno trebanje», te hegelovska «rđava beskonačnost».⁵⁴

Pojednostavljeno rečeno, može se zaključiti da postoje dve grupe shvatanja.

Autori prve grupe su skloni da koriste termin «tranzicija», a drugi su pre za njegovo odbacivanje i prihvatanje termina «transformacija». Ima i onih koji terminologiji pridaju manji značaj, pa sve što podrazumevaju pod najvažnijim društvenim promenama podvode pod jedan od njih. Ovi istraživači radije opisuju i tumače osnovne karakteristike društvenih promena u datom društvu, nego što se bave problemom na koji način će to

51

K. Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, 1. Čar Platona*, BIGZ, Beograd, 1993.

52

Lj. Mitrović, «Kontroverze oko poimanja karaktera društvenih promena i identiteta postsocijalističkih društava u tranziciji», u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (ur. Z. Vidojević, V. Tomanović i M. Janičijević), Institut društvenih nauka - Centar za sociološka istraživanja, Beograd, 1997, str. 154.

53

I. Volertstrin, *Uvod u analizu svjetskog sistema*, OKF, Cetinje 2005.

54

S. Antonić, *Loša beskonačnost: prilozi sociologiji srpskog društva*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 9.

označiti (tranzicija, transformacija...). Pored toga, predmet kojim se svaki od njih bavi je višeslojan i zahteva interdisciplinarnan pristup. Ovo je posledica kako brzine promena u društvima, tako i potrebe svestranog proučavanja osnovnih pravaca promena.

Sociološki pristup je jedan od mnogih, a on ukazuje na najbitnije dimenzije društvenih pojava, društvenu uslovljenost odlučivanja o tranziciji/transformaciji i posledice toga po društvene grupe i pojedince. Ovom prilikom naznačićemo najbitnije tačke sporenja među teoretičarima o prirodi promena u postsocijalističkim društvima. Izvan analize ostaju radovi autora koji se bave tranzicijom kapitalističkih društava u kontekstu procesa globalizacije.

Najkraće rečeno, ne postoji jedna jedinstvena, koherentna, teorijski razvijena i utemeljena opšta teorija tranzicije. U velikom šarenilu shvatanja mogu se izdvojiti najvažnija uporišta te orijentacije. Već smo pomenuli zalaganje ka razvoju u pravcu tržišne ekonomije zapadnoevropskog tipa, demokratski sistem odlučivanja, pravnu državu i zaštitu prava čoveka i pripadnika manjina. Na drugoj strani su teoretičari koji sve to dovode u sumnju. Za njih tako određen cilj nema svoje teorijsko i empirijsko opravdanje. Oni ne misle da su vrednosti demokratije, ljudskih i manjinskih prava dostignuća koja može da baštini zapadnoevropska civilizacija. Zato su skloni da u pomenutim promenama društva vide nastajanje društva čija je struktura neizvesna, i pre je to društvo kapitalističke periferije. U društvenoj strukturi ne nalaze dovoljno pretpostavki za ozbiljniju modernizaciju. Postojećoj ekonomskoj i političkoj eliti na vlasti, uz mnoštvo argumenata, osporavaju modernizacijsku ulogu. Njenu pravu ulogu vide u interesnoj simbiozi sa stranim i domaćim kapitalom, a na štetu većine stanovništva.

Pored odbacivanja izabranog cilja i modela ekonomske tranzicije, ovi istraživači ukazuju i na posledice «reformi» u drugim oblastima (zdravstvu, kulturi, nauci i sl). Za njih su pomenute «reforme» nametnute i u suprotnosti su sa interesima većine stanovništva. Posledice su siromašenje i borba za egzistenciju većine (ne)zaposlenih ljudi, što je značajna prepreka dalje demokratizacije i modernizacije društva. Svoje teze oni dokazuju u istraživanjima konkretnih postsocijalističkih društava.

U ovoj studiji polazi se od stava da je u Srbiji posle 1990. godine reč o brzim promenama društva, čij ishod je neizvestan. Bez obzira što je zvanično reč o «reformama», njihovi akteri i posledice su klasno obojeni. Na pomolu je formiranje nove kapitalističke klase i nastajanje mase najamnog i zavisnog stanovništva. Po sadašnjim rezultatima brojnih «reformi» pre se može govoriti o zavisnom društvu kapitalističke periferije, nego razvijene kapitalističke privrede i demokratskog uređenja. Neki od najvažnijih dokaza nalaze se u prirodi društvene strukture Srbije, osnovnih društvenih klasa i slojeva, osobinama vladajućih ekonomskih i političkih elita, privatizacije i društvenih sukoba.

Prva decenija tranzicije privrede i društva odvijala se u posebnim uslovima. Postojali su snažni pritisci spoljnih faktora, usled raspada real-socijalističkog sistema, pada

Berlinskog zida i promenama na geostrateškoj mapi sveta, da se društvo usmeri na put razvoja zapadnoevropskih ekonomija. Oni su dodatno komplikovani ratnim dešavanjima na području nekadašnje Jugoslavije. Vladajuća politička elita nije bila spremna da društvo usmeri u tom pravcu. Njenim interesima više je odgovarala relativno zatvorena društvena struktura, u kojoj pripadnici nomenklature prelaze u nove vlasničke slojeve. Kontrolu nad tim procesima imala je, u najvećoj meri, najmoćnija partija u Srbiji - Socijalistička partija Srbije (SPS). Druga faza srpske tranzicije počela je petooktobarskim pomenama 2000. godine. Ona se značajno razlikuje od prve, kako po vladajućoj koaliciji partija, ideologiji s kojom je nastupala, tako i osobenostima spoljnih faktora. Demokratska opozicija Srbije (DOS) i na vlasti je zadržala isti naziv, u vremenu kada je birala novu strategiju izmena društvene strukture i uključivanja zemlje u evropske i šire integracijske tokove. Svoj dolazak na vlast ona je (ne)namerno protumačila kao «dogovor s narodom». Raspadom ove koalicije političkih stranaka, zbog prirode i snage uticaja spoljnog faktora, nastavljen je isti pravac tranzicije društva. Koalicije na vlasti su se menjale, ali je svaka morala da bude odana i poslušna međunarodnim centrima ekonomske, finansijske i političke moći (MMF, Svetska banka, EBRD, institucije EU).

Različite su ocene rezultata prve decenije tranzicije srpskog društva, pa i termini koji se za to koriste. Mnogi istraživači su je proglasili usporenom i blokirajućom, pa su čak tvrdili da je ta decenija izgubljena za društveni razvoj. Za većinu dobitnika tranzicije srpskog društva ona nije imala te osobenosti, nego im je omogućila da zauzmu najvažnije društvene položaje i kontrolu nad najvažnijim izvorima društvene moći. Do tada sistemski ograničavana privatna svojina tokom tranzicije je postala glavni osnov legitimiteta vladanja. Njenim vlasnicima je donosila višestruke prednosti u odnosu na građane koje je proces privatizacije svakodnevno razvlašćivao i uništavao im već stečena socijalna i ekonomska prava.

Za razliku od tog perioda društveno-ekonomskog razvoja promene koje su se dešavale posle 2000. godine sociolozi su kvalifikovali kao **ubrzana tranzicija**. Očigledno je da tamo gde postoje sukobi različitih interesa društveni grupa, elita i klasa, iz ideoloških razloga se uvode novi termini, stare pojave nazivaju drugim terminima. Naime, ima sociologa koji su period 1990-2000. godina okvalifikovali kao prvobitnu akumulaciju kapitala, ali i drugih, koji su u tome videli elemente političkog kapitalizma (Max Weberov pojam). Pored takvih tumačenja suštine tranzicije, našla su se i drugačija shvatanja. Jedno od njih je promene društvene i ekonomske strukture u Srbiji nazvalo tzv. prvobitnom akumulacijom kapitala, a drugi političkim kapitalizmom.

Vremenom se ustalila i društvena «mimikrija». Ona je podrazumevala da ljudi neke pojave u političkom i simboličkom prostoru odbijaju da nazovu pravim imenom. Tako smo imali kapitalizam, ali ne i kapitaliste. Stvarao se i oplodavao kapital, stvarao i prisvajao profit, ali se odnosi između kapitalista i radnika retko nazivao kapitalističkim odnosom eksploatacije radne snage. Zalagalo se za veće prisustvo tržišta, a

namerno prećutkivalo da je radna snaga kao roba u novim uslovima na razne načine nadeksploatisana. Štaviše, ovoj mimikriji priključivale su se i izmene zakonodavstva, u kojem dominiraju termini «poslodavac» i «zaposleni». Što je više bilo kapitalističke akumulacije i eksploatacije to su se vlasti i kapitalisti trudili da ih sistemskim zakonima u stvarnosti ne nazovu zovu pravim imenom.

U ovom poglavlju monografije o radničkim štrajkovima zastupa se gledište da je tranzicija iz real-socijalističkog društva neizvestan proces, tj. da se nužno ne stvara kapitalizam zapadnog tipa, sa razvijenom tržišnom privredom. To konkretno znači da se odbacuju sva gledišta o tranziciji kao izrazito pozitivnom procesu, kojim se stiže u razvijeno kapitalističko društvo. Štaviše, dosadašnje iskustvo Srbije i bivših republika Jugoslavije je takvo da su građani na sopstvenom primeru iskusili najsurovije posledice neoliberalne tranzicije društva. Tranzicija se nikako ne treba svesti na ekonomsku, niti na privatizaciju. Privatizacija jeste ključan proces kojim se iz temelja menjaju odnosi između kapitalističke klase i najamne radničke klase. Postoje i drugi procesi kojima se menjaju druge oblasti društva, o kojima treba da vode računa oni koji u delo sprovode (ne) nametnuti koncept privatizacije, bez obzira koliko su spremni kako vrednuju karakter tranzicije i njene najvažnije ekonomske, političke i socijalne posledice.

2.1.2. NAJVAŽNIJE KARAKTERISTIKE NEOLIBERALNE TRANZICIJE SRBIJE POSLE 2000. GODINE

Sušтина neoliberalne globalizacije kapitalizma, a potom tranzicije, bila je često predmet kritički nastrojenih ekonomista, sociologa, istoričara i drugih naučnika. Još su veće dileme imali političari, koji su krizu svetske ekonomije na razne načine tumačili. Na jednoj strani su istraživači i ostali građani koji su opravdavali gotovo sve poteze i odluke obelodanjene u leto 2008. godine, a u ime rešavanja krize nametali ih radnicima i ostalim građanima. Neki od njih su kasnije svoje gledište javno korigovali, dok su drugi uporno branili najvažije postulate neoliberalizma, iako ga je stvarnost svakodnevno demantovala.

O neoliberalnim korenima svetske ekonomske krize, koja je važna i za dešavanja u društvima u tranziciji, nalazimo više kritičkih stavova u radovima Slobodana Komazeca, Jovana B. Dušanića, Nebojše Katića, Slobodana Antonića, Vere

Vratuše, Milana Brdara i drugih sociologa i ekonomista⁵⁵. Ovi autori razotkrivaju teorijske i empirijske osnove neoliberalizma kao politike i ideologije. Nakon toga na konkretnim primerima dokazuju kako su oni pogubni za napredak, očuvanje nacionalnog identiteta i ekonomski oporavak i razvoj društva. Ovom prilikom se pominju najčešće iznošeni, ali i kritikovani, stavovi o neoliberalizmu.

Ugledni svetski i domaći ekonomisti su kritikovali neoliberalnu politiku vlasti u zemljama u tranziciji. Njihov glas ostao je bez većeg odjeka i razumevanja od strane vladajućih političkih elita. Osnovni razlog je činjenica da se svaka kritika neoliberalizma shvatala kao napad na vlast i državu. Elite su ostajale neme na činjenicu da je tzv. **Washingtonski konsenzus** ili sporazum, temelj neoliberalne ideologije, od strane eminentnih svetskih ekonomista proglašen mrtvim. Oni koji su od te ideologije imali koristi nisu se na to uopšte obazirali.

Neoliberalizam je ideologija krupnog kapitala, a njegovi najvažniji postulati, nalaze se u temeljima Washingtonskog konsenzusa. To je jedan raznovrstan, nekonzistentan skup politika i mera koji je bio namenjen zemljama Latinske Amerike. U njegovom koncipiranju su najveću ulogu imali Svetska banka za obnovu i razvoj. Međunarodni monetarni fonda i Američko ministarstvo za bezbednost. Naziv je dao ekonomista Džon Vilijamson (1990. godine). Prezaduženim i posustalim ekonomijama Latinske Amerike, predloženo je da primene isti recept, tj. skup od desetak mera i tako oporave privredu, koja postaje konkurentnija i efikasnija. U prvom redu savetovano im je da obave sveopštu deregulaciju, liberalizaciju i brzu privatizaciju. Stvarnost je ove zagovornike neoliberalizma u mnogim slučajevima grubo demantovala. Reč je o ideologiji krupnog svetskog kapitala koja na ovaj način u najvećoj meri štiti vitalne interese onih koji to nameću, a na štetu je zemalja u kojima se to sprovodi. Svejedno, ove ideje i politike našle su plodno tlo u bivšim jugoslovenskim republikama. U Srbiji su političke elite, a sve zbog interesne zavisnosti od zapadnih centara finansijske i ekonomske moći, nastavile da ga i dalje primenjuju, kao da se uopšte ništa loše nije dogodilo njegovom primenom. To je za posledicu imalo dodatne napetosti i sukobe između novostvorene kapitalističke i najamne radničke klase. Po pravilu nije bilo većih i suštinskih razlika u učincima primene neoliberalne tranzicije u zemljama koje su ranije ili kasnije pristupale u Evropsku uniju, ili su samo izrazili svoje opredeljenje da taj koncept razvoja ne dovode u pitanje.

Vašingtonski konsenzus ili dogovor podrazumeva, prema tumačenju Nebojše Katića, sledeće: 1. Budžetsku (fiskalnu) disciplinu, 2. Usmeravanje javne potrošnje u oblasti koje daju visoku stopu ekonomskog povraćaja i imaju potencijal za pravedniju preraspodelu prihoda, poput ulaganja u primarnu zdravstvenu zaštitu, primar-

no obrazovanje i infrastrukturu, 3. Poresku reformu kojom se proširuju poreske stope a smanjuje osnov za oporezivanje, 4. Ukidanje ograničenja kod ukidanja kamatnih stopa, odnosno njihova liberalizacija, 5. Politiku kompetitivnih deviznih kurseva, 6. Liberalizaciju trgovinskih tokova, 7. Liberalizaciju stranih direktnih ulaganja, 8. Privatizaciju, 9. Deregulaciju tržišta i 10. Zaštitu privatne svojine.⁵⁶ Lista elemenata neoliberalnog koncepta razvoja je ovim samo naznačena. Suština je da su oni koji su ovo nametali i uporno branili u sopstvenim zemljama radili sasvim suprotno od toga.

Političke elite koje su u Srbiji oktobarskim promenama 2000. godine došle na vlast, pokazale su se kao dosledni poklonici neoliberalne ideologije kapitalističkog razvoja. Štaviše, one su u ime otvaranja zemlje prema svetu donosile mere i zakonska rešenja u duhu navažnijih postulata Washingtonskog konsenzusa. One se uopšte nisu obazirale na činjenicu da je u svetu još 2008. godine obelodanjeno, od strane najuglednijih ekonomista, da je neoliberalizam, u čijim temeljima je Vašingtonski konsenzus, praktično «mrtav». Povodom izveštaja Spensove komisije za rast i razvoj ugledni *The Financial Time* je naveo: «Vašingtonski konsenzus- stabilizuj, privatizuj, liberalizuj – jeste mrtav.»⁵⁷

Domaći ekonomisti su se sve vreme sporili oko suštine neoliberalne politike i njenih posledica u raznim oblastima društva. Na jednoj strani su zagovornici Washingtonskog konsenzusa, koji su imali i najveći uticaj u kreiranju domaće ekonomske, monetarne i socijalne politike. Oni uopšte osporavaju svaki ozbiljniji kritički stav prema neoliberalnoj ideologiji (Ljubomir Madžar, grupa okupljena u Centru za liberalno demokratske studije i neki drugi). Nasuprot njima su shvatanja autora koja su kritikovali neoliberalizam (Slobodan Komazec, Jovan B. Dušanić, Nebojša Katić, Vera Vratuša, Mlađan Kovačević, Marko Sekulović, na primer).

Ovi kritičari neoliberalne ideologije i koncepta razvoja su iznosili brojne argumente. Među njima su oni koji dokazuju štetne posledice primene takve politike. Najvažnije među njima su sledeće: 1. uništavanje domaće privrede usled preterane liberalizacije tržišta, 2. rast nezaposlenosti i siromaštva, kao posledicu monetarne stabilosti po svaku cenu, a davanja pogodnosti stranim investitorima i bankarima, 3. nemogućnost vođenja efikasne nacionalne strategije privrednog razvoja, koja po neoliberalizmu nije uopšte potrebna, 4. uništavanje privrede sveopštom i brzom privatizacijom, 5. rast socijalnih nejednakosti, napetosti i sukoba, za koje sistem nema adekvatna rešenja, 6. veća zaduženost i zavisnost države od centara finansijske moći, 7. uništavanje domaće poljoprivrede, koja je izložena žestokoj konkurenciji sa proizvođačima iz EU, na koje odlazi najveći deo budžeta EU, 8. uništavanje domaće industrije i proizvodnje uopšte

56

N. Katić, «Neoliberalni koreni svetske ekonomske krize», *Nova srpska politička misao*, 2009, br. 3-4, str. 76.

57

J.B. Dušanić, *Neoliberalizam, tranzicija i kriza*, Beogradska poslovna škola, Beograd, str. 276.

politikom privlačenja stranih investitora, koje država subvencionise i 10. rast javnog duga i zavisnosti države od međunarodnih finansijskih i političkih centara moći.

Kritike neoliberalnog koncepta tranzicije dolazile su od strane ekonomista, sociologa, politikologa i ljudi koji nisu bili teoretičari, ali su trpeli posledice primenjenog koncepta razvoja. Vlasti u Srbiji od 2000. godine do danas nisu se mnogo na to obazirale. Stoga se postavlja pitanje – zašto su se tako ponašale? Odgovor je povezan sa prirodom novih političkih elita i njihovim odnosom sa spoljnim faktorima. Interesna povezanost je tu najvažnija i odlučujuća za doslednu primenu neoliberalnog koncepta tranzicije u Srbiji. Stoga je važno sagledati i najvažnije pravce promena društvene strukture, osobenosti najvažnijih aktera tranzicije i njenih najvećih žrtava. Pre toga, u kratkim crtama, navešćemo najvažnije posledice neoliberalne tranzicije privrede i društva.

Reforme u oblasti javne potrošnje, a u suštini njeno smanjenje i prekomponovanje, je opšte mesto na kome insistiraju oni koji nameću i sprovode u delo neoliberalni koncept razvoja. Ovo u suštini znači manje izdatke države za te namene, smanjenje broja zaposlenih (jer su «trošak») i uništavanje već dostignutog standarda usluga koje su pružale ove službe građanima. To je sasvim u skladu sa neoliberalnim zalaganjem da se pojedinac brine za sebe i porodicu, a država smanji troškove u svakoj od tih javnih službi. Odustajanje od dostignuća «države blagostanja» je nešto što je samorazumljivo za sve neoliberalne. Stoga oni zemljama u tranziciji diktiraju uslove za «kresanje» javne potrošnje, koja je po učešću u državnim rashodima često i ispod nivoa država koje to od njih traže. Ovaj udar na javne službe donosi nesigurnost zaposlenja službenika, potom njihovo otpuštanje, niži obim i kvalitet usluga ostalom stanovništvu. To su oblasti koje dugoročno (obrazovanje, nauka, zdravlje, socijalna zaštita, kultura) negativno utiču na kvalitet života građana. Brojni problemi oko finansiranja zdravstva i reforme obrazovanja na videlo su izneli pogubne posledice «reformi». Zdravstvo je po kvalitetu usluga među najlošijima u Evropi, a reforme po Bolonjskoj deklaraciji višestruko produbljuju socijalne nejednakosti i realizuju interese domaćeg i svetskog kapitala.

Poreske reforme u Srbiji su sve vreme u interesu bogatijih društvenih slojeva, a na štetu najmanje plaćenih kategorija i najsiromašnijih građana. Širenje i snižavanje poreske osnovice u suštini znači da su ekonomski najslabije kategorije više opterećene porezom, a najbogatiji privilegovani. Poreski sistem nije progresivan, kako kod nameta na zarade, tako i u drugim slučajevima. To je politika koja se vodi i u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Liberalizacija tržišta i snižavanje carinskih stopa višestruko je negativno uticala na domaću proizvodnju, posebno na poljoprivredu. Naglo i izrazito otvaranje prema razvijenijem tržištu i stranoj konkurenciji dovelo je do masovnog uvoza roba široke potrošnje i svega drugoga što se moglo stvoriti u zemlji. Privilegovani su uvoznici, a deprivilegovani izvoznici. To je učinjeno i monetarnom politikom (kurs dinara) tako

da je Srbija postala tržište za stranu robu, a sistematski gasila domaću proizvodnju. Prema podacima ekonomista carinske stope u Srbiji su najniže u regionu. Posebnu štetu domaćoj poljoprivredi nanela je liberalizacija tržišta i jednostrana primena Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Njegovom primenom strancima je omogućena kupovina zemlje po cenama i desetak puta nižim od onih u zemljama odakle dolaze. Potom je nastavljena politika prodaje nacionalnog bogatstva (zemlja, voda, ruda) sklapanjem posebnim poslovnih aranžmana sa stranim kompanijama. Najzad, gubitak kontrole nad poljoprivredom pouzdan je znak veće zavisnosti svake države od drugih koji to ne čine u sopstvenoj državi.

Kritički nastrojeni ekonomisti u više radova su iznosili pogubne posledice uništavanja domaćeg bankarstva i prepuštanje tržišta finansija strancima. Takva politika vođena je i u drugim državama u regionu i pouzdan je znak propadanja društva i veće zavisnosti od stranih kreditora. Strane banke drže iznad 90% ovog sektora u Srbiji, Hrvatskoj i drugim zemljama u regionu. Posledica svega je da te banke imaju visoke stope profita, koji iznose iz zemlje, a na štetu domaćih građana i privrede.

Liberalizacija i deregulacija podrazumevaju brojne promene u raznim sferama, od radnog i socijalnog zakonodavstva, do politike privlačenja stranih investitora. Dosadašnja praksa u Srbiji je do kraja ogolila istinu da je u zemlju ušlo daleko manje direktnih investicija nego što se očekivalo ili je otišlo u zemlje u okruženju. One su najmanje bile direktne investicije, a više su bile investicije za kupovinu domaćih preduzeća i njihovo uništavanje. Pored toga, niske stope poreza na profit, a brojne povlastice stranim investitorima, dovele su do repatrijacije kapitala. Profit je odlazio iz zemlje, a zemlja je imala sve manje za reinvestiranja u proizvodnju. Ovome treba dodati i procene da je od 2001. do 2010. godine iz zemlje ilegalno izneta 51 milijarda dolara. To posredno dokazuje na sumnjive tokove novca i pad poslovnog i građanskog morala uopšte.

Zaštita privatne svojine je temelj kapitalističkog načina proizvodnje. Vašingtonski konsenzus to i nameće. U tom cilju nametnuta je i sveopšta privatizacija društvene i državne svojine. To je najvažniji element ovog konsenzusa, a koji je u interesu domaćeg i svetskog kapitala. Srpske političke elite su do sada dosledno sprovodile, nadgledanu i od strane međunarodnih institucija, brzu i sveopštu privatizaciju. Pošto su političke elite interesno usmerene i više zavisne od stranih faktora nego od volje birača i interesa domaćeg stanovništva one su se u skladu sa tim i ponašale. One su obavile brzu privatizaciju u gotovo najkraćem roku, u odnosu na druge zemlje u tranziciji, i za to bile hvaljene upravo od pomenutih međunarodnih institucija. Sredstva od prodaje preduzeća otišla su u potrošnju, za otplatu stranih dugova, potrošnju stanovništva i skupu državnu administraciju. Oni koji su donosili zakone i nametali brzu privatizaciju uveravali su građane, u stilu da im veruju na časnu reč, da je to najpoštenija vlada, a privatizacija najmanje koruptivna i netransparentna. Nakon njenog

okončanja mnogi građani su se uverili u sasvim suprotno, naročito oni koji su ostajali bez posla i sredstava za život.

Podaci o javnom dugu zemlje dokazuju da privatizacija nije doprinela smanjenju zaduženosti, već da je dug višestruko uvećan. Slobodan Komazec je o tome detaljno pisao, a podaci zvanične statistike su da je: «Od 2012. dug centralnog nivoa vlasti povećan sa 15. 117 milijardi evra na 22. 264 milijardi evra u 2017.»⁵⁸ Nastavljeno je zaduživanje pod još nepovoljnijim uslovima, a rastu i dugovi preduzeća i građana.

Među najkrupnije posledice tranzicije u Srbiji ubrajaju se deindustrijalizacija (praćena i dezurbanizacijom), masovna nezaposlenost i siromaštvo građana. To je dovelo i do rasta ekonomskih i drugih nejednakosti i raslojavanja društva. Detalji o tome su u nekim od narednih poglavlja knjige. Ovde će biti reči samo o osnovnim pravcima promene društvene strukture tokom tranzicije. Pojasniće se karakteristike društvenih klasa koje su u delo sprovodile neoliberalni koncept razvoja i posledice koje su one imale po druge klase i slojeve i društvenu srukturu uopšte.

2.2.

NOVA SOCIJALNA STRUKTURA SRBIJE

59

Već je pomenuto da se tranzicija u Srbiji odvijala različitim tempom i po različitim modelima. U prvoj deceniji je društvo bilo izolovano od najvažnijih ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih zbivanja. Na domaćem terenu su se rešavala krupna nacionalna i državotvorna pitanja. To je klima koja nije povoljna za stvaranje društvenog konsenzusa oko pravaca razvoja i mogućnosti otklanjanja najvažijih uzroka društvenih sukoba. Štaviše, u takvim prilikama velike društvene grupe nisu sposobne da se organizuju i suprotstave politici koju vode vladajuće elite. To je vreme nepovoljno i za nastanak dobro organizovanih i uspešno okončanih štrajkova. Samo u sređenijim društvenim prilikama građani su u stanju da više zaštite svoje interese i uspešno pruže otpor elitama koje ih svojim delanjem ugrožavaju. U institucionalnom haosu, kakav je vladao tokom prve decenije tranzicije, dolazilo je povremeno do javnih protesta građana, ali su oni bili pre izraz bunta, nego što su uspešno doveli u pitanje opstanak vladajuće elite.

58

«Dokument: javni dug Srbije 2017», *Vreme*, 21. oktobar 2017.

Posle 2000. godine promenio se opšti društveni ambijent života i rada zaposlenog i ostalog stanovništva. Naime, sociološka istraživanja društvene strukture u različitim vremenskim periodima su pokazala osnovne pravce promena u sastavu najvažnijih socijalnih grupa. Ovo je naročito važno u traganju za odgovorima na pitanja da li postoji razlika u ponašanju nastajuće kapitalističke klase pre i posle 2000. godine. Koje su posledice neoliberalne tranzicije za materijalni i ukupan društveni položaj srednjih slojeva i radničke klase? Da li se sastav najvažnijih socijalnih grupa značajnije izmenio u periodu ubrzane tranzicije i privatizacije?

Klasni pristup društvu podrazumeva, pored ostalog, da se ono temelji na društvenoj подели rada i kontroli i posedovanju najvažnijih oblika društvene moći. Kapitalistička klasa poseduje i primenjuje moć u odnosima prema radničkoj klasi i drugim društvenim klasama i slojevima. Suprostavljenoj interese kapitalističke i radničke klase najvidljivija je kod donošenja važnih odluka u društvu. U proteklih četvrt veka jedna od najbitnijih odluka je bila o privatizaciji društvene svojine. Razlike između vladajuće i opozicione elite bile su oko modela, načina, brzine privatizacije i stepena ublažavanja njenih negativnih posledica. Privatizacija je kapitalističkoj klasi donosila materijalnu osnovu opstanka i učvršćivanja moći u društvu. Radnicima je privatizacija uništavala materijalnu osnovu opstanka, izvore prihoda za život njihove porodice, gubitak posla i ekonomske i socijalne sigurnosti. Ove odnose i sukobe dveju suprostavljenih klasa spoljni politički faktori su povremeno podgrevali i dodatno komplikovali.

Radnička klasa je bila raslojena i pre početka tranzicije. Dimenzije raslojavanja, linije sukoba unutar radničke klase bile su izražene i duboke pre 1990. godine. One su se samo posle 1990. produbile. Pre tranzicije postojala su tri, uslovno rečeno, sloja radničke klase. Prvom su pripadali radnici zaposleni u privilegovanim preduzećima i delatnostima važnim za vlast. To je bila prava «radnička aristokratija», pred kojom su zazirali pripadnici vladajuće elite. Drugi sloj su činili radnici viših kvalifikacija u deprivilegovanim granama i grupacijama. Treći sloj radničke klase Jugoslavije i Srbije obuhvatao je masovne gubitnike u raspodeli dohotka, zaposlene u deprivilegovanim preduzećima i delatnostima. Najzad, na društvenoj sceni bili su i radnici u privatnom sektoru svojine. Oni su već tada osetili sve muke kapitalističke eksploatacije i bespoštedne borbe opstanka na tržištu radne snage. Na marginama društva živeo je malobrojan deo radničke klase, koji je radio u svojoj ekonomiji.⁵⁹ Sva relevantna istraživanja socijalne strukture u socijalističkoj Jugoslaviji su naglašavala da je položaj seljaka-radnika u mnogim dimenzijama ukupnog društvenog položaja bio povoljniji od položaja većine radnika u društvenom sektoru. Pored toga, krajem 80-ih godina zabeležena je pojava da su seljaci ili poljoprivrednici imali bolji materijalni položaj

od manuelnih radnika⁶⁰. Raspadom zemlje, međunarodnim sankcijama i počinjanjem procesa tzv. prvobitne akumulacije kapitala, položaj svakog od pomenutog sloja radničke klase se značajno menjao.

Posle promena iz oktobra 2000. godine radnička klasa je bila izložena još bržim procesima raslojavanja i siromašenja. Umesto ranijih prinudnih odmora na red su došle ubrzane prodaje preduzeća. Na jednoj strani je bio rast njihovih nominalnih zarada, a na drugoj su efekte toga brzo poništavali ubrzana privatizacija i rast cena javnih usluga. Svemu tome doprineli su i česti politički izbori, pa se stanovništvo Srbije našlo između preteranih očekivanja od promena elita na vlasti i stvarnih problema koje je donela tranzicija.

Podaci o rastu nezaposlenosti, gubitku radnih mesta usled stečaja, likvidacije ili prodaje preduzeća, na najbolji način su to potvrdili. Nestajali su uobičajeni načini sticanja prihoda, pa se veliki broj radnika i ostalih građana uključivao u sive i nedozvoljene ekonomske aktivnosti. Sociolozi su zabeležili da je ta strategija domaćinstva imala pozitivne učinke na njihov materijalni položaj, ali negativne za ukupan društveni razvoj.

Nove nejednakosti u radničkoj klasi nastajale su, kao direktna posledica, usled privatizacije o kojoj je odlučivala kapitalistička klasa. Najradikalniji potez kapitalističke klase bio je pretvaranje društvene u državnu svojinu. Ona je bez saglasnosti društvenih grupa, izmenom ustava i zakona, preko noći sebe proglasila vlasnikom društvene svojine. Na taj način privatizacija je od samog početka nosila pečat nelegalnosti i nelegitimnosti. Takva je ostala do kraja, s tim što je vlast naknadnim zakonskim rešenjima legalizovala neke svoje prethodno učinjene postupke.

Rast privatnog sektora značio je boljitak za sve one koji su u toj oblasti mogli da steknu sredstva za život i uspeju da nešto od stečenog kapitala investiraju. Međutim, u tom sektoru zapošljavalo se najčešće nelegalno, veliki broj radnika koji su ostali bez posla, ili koji su i pre toga bili nezaposleni. Država je odustala od zaštite njihovih ekonomskih i socijalnih prava iz rada, najpre donošenjem restriktivnog radnog zakonodavstva, a onda i stvarnim nečinjenjem da se kazne svi koji ugrožavaju radnička prava. Jednostavno, ona nije imala interesa da se drugačije ponaša. U nelegalni sektor aktivnosti pristizali su i pripadnici srednjih slojeva, koji su tokom ubrzane tranzicije padali na lestvici prihoda i ugleda. Drugi deo srednjih slojeva, među kojima su stručnjaci, doživeo je posle 2000. godine profesionalnu i socijalnu promociju. Tome je najviše doprinosila partizacija donošenja najvažnijih odluka u drušvu. Stranke na vlasti su se dogovarale i međusobno delile resore u kojima su postavljali i zapošljavali svoje

60

M. Janičijević, «Osobnosti društvene stratifikacije Jugoslavije danas», u *Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije*, (M. Janičijević i ost), Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, Beograd, 1990, str. 22, 23.

kadrove. To je svakako loše delovalo na već narušeni radni i građanski moral, a demotivisao je i ljude van partijskih struktura.

Rezultati većine relevantnih socioloških istraživanja o materijalnom položaju društvenih grupa su nagoveštavali na propadanje radničke klase a uspon pripadnika kapitalističke klase. To je sasvim normalno za društvo koje je tokom 25 godina započelo i završilo tranziciju. Burne izmene materijalnog položaja radničke klase nisu imale veći uticaj na promene u političkoj sferi. Naime, od registrovanih 118 političkih stranaka nijedna se nije zalagala za zaštitu autentičnih radničkih interesa. Nisu to činili ni reprezentativni sindikati, koji su smatrali da su privatizacija i reforme društva nužnost, od koje se ne može pobeći. Stoga su sindikalni i partijski lideri više zahtevali da se privatizacija kontroliše, bez obzira na interese većine radnika. Neki sindikalni lideri su se vremenom obogatili i prostajali tajkuni.

Obrazovanje kao kanal vertikalne pokretljivosti pojedinaca i društvenih grupa je tokom tranzicije u Srbiji sve manje služilo za uspon dece radnika i seljaka. Temeljne promene ili reforme u obrazovanju, uvedene pod budnim okom MMF i Svetske banke, najviše su koristile deci bogatijih društvenih slojeva i klasa. Radničkoj klasi je preostajalo samoreprodukovanje, kako kroz sistem obrazovanja tako i kroz isključenost iz političkog sistema. Vladajuća klasa je za to imala podršku spoljnih političkih i finansijskih institucija. Stoga nije bila ugrožena iznutra, jer je njen opstanak na vlasti više zavisio od podrške stranih političkih faktora nego od volje i interesa birača.

Nova kapitalistička klasa u Srbiji je nastajala iz raznih izvora. Kao i u Hrvatskoj ona je bila heterogenog socijalnog porekla. Sličnosti među njima su postojale, kako se navodi u sociološkim istraživanjima, a propadali su srednji slojevi. Relevantne analize društvene strukture skreću pažnju da srednji slojevi nisu nestali, nego su doživeli pad na lestvici materijalnog bogatstva i ugleda. Njihov materijalni položaj sve se više približavao položaju nestručnih radnika. Njihov položaj u društvu u tranziciji najviše je zavisio od dinamike presca tranzicije i privatizacije društvene svojine.

Seljaštvo je sve vreme izloženo procesima klasnog raslojavanja. Mali procenat seljaka uspeo se na lestvici materijalnog bogatstva, od kojih su neki prešli u novu vlasničku klasu. Većinu seljaštva čine srednji i sitni posednici, dok je na vrhu piramide moći malobrojna ali moćna elita latifundista ili tajkuna koji su svoj kapital ulagali u ovu delatnost. Neki od njih drže monopole u proizvodnji pojedinih poljoprivrenih proizvoda u tolikoj meri da je iza njega ostala prava pustoš, odnosno propast brojnih srednjih i sitnih proizvođača. Jedan od motiva ulaganja u poljoprivedno zemljište je to što je njegova cena izuzetno niska. Kupci ga mogu lako prodati kasnije po višestuko većim cenama. Drugi razlog dolaska kapitala na selo i u poljoprivredne kombinete jeste namera latifundiste da diverzifikuje svoja ulaganja i rizik, kako bi lakše oprao i sačuvao na brzinu i pod sumnjivim okolnostima stečeni kapital. Pored ranijih seljaka – radni-

ka, prelaznog sloja između radničke klase i seljaštva, na selu postoje i nove pridošlice iz propalih fabrika i gradskih sredina. Tu su i klasični najamni radnici, zaposleni na velikim poljoprivrednim imanjima, čija prava iz rada teško da iko pokušava da zaštiti. Ovaj sloj je pre tranzicije na selu bio gotovo malobrojan. U društvu u tranziciji njegova egzistencija je jedna od logičnih posledica tzv. prvobitne akumulacije kapitala.

Rezultati socioloških istraživanja o socijalnoj pokretljivosti su potvrdili teze da se klasna struktura formirala i učvršćivala. Kapitalistička klasa je imala nove osnovne legitimiteta vladanja, privatnu svojinu, do koje je došla na brojne (nelegalne) načine. Potencijali kapitalističke klase da društvo modernizuje i pospeši ekonomski rast su ograničeni. Po svom socijalnom poreklu pripadnici nove kapitalističke klase su heterogenog porekla. Na kraju tranzicije postoje tendencije samoreprodukcije vladajuće klase. To se obavlja kako kroz politički sistem tako i kroz klasične kanale društvene pokretljivosti, kao što su politika i obrazovanje. Relativno heterogeno obrazovanje kapitalističke klase predstavlja ograničavajući faktor napretka ekonomije. Stoga se pripadnici vladajuće klase orijentišu ka političkim elitama, i na taj način ostvaruju neke svoje grupne i druge interese. Izražen je i interes kapitalističke klase da sačuva stečene položaje i moć. U skladu sa grupnim interesima ona se i ponaša, posebno u vreme neposredno pred političke izbore.

U prvoj deceniji tranzicije društva tek je počinjao proces konverzije socijalnog političkog kapitala u ekonomski. Kapitalistička klasa je to učinila relativno brzo, tako da je u drugoj deceniji tranzicije učvrstila svoje visoke položaje na kraj druge decenije. Stoga ona nameće zakone u korist kapitala, a na štetu većine zaposlenog stanovništva. Na ideološkom planu kapitalistička klasa se prilagodila novim uslovima. Jedan od načina da zaštiti svoje interese jeste pritisak na izvršnu vlast da donosi zakone u njenu korist. U ime evroatlantskih i drugih integracija, politička elita na vlasti donosi zakone koji su često sasvim u suprotnosti od toga. Pritisak radničke klase da se to spreči ili odloži, ostaje bezuspešan.

Raslojavanje radničke klase u drugoj i trećoj deceniji tranzicije u najvećoj meri posledica privatizacije društvene svojine. Gubitkom posla, prepušteni sami sebi, od države nezaštićeni radnici nemaju ni minimum pretpostavki da se organizuju i zaštite svoje osnovne klasne interese. O fragmentaciji radničke klase uveravaju nas svakodnevno podaci o radnicima bez zarade, onima koji nemaju ni zdravstvenu i socijalnu zaštitu, ili su zaposleni u privatnom sektoru. Kod privatnika se radi duže, intenzivnije, bez obzira na dužinu radnog vremena, rad noću ili praznikom. Štaviše, poslodavci u Srbiji su toliko moćni da vrše pritisak na dalju liberalizaciju zakonodavstva, u pravcu daljeg ograničavanja već stečenih prava.

Promene su zahvatile i srednje slojeve, kako stare tako i nove. One su posle 2000. godine pod udarom mera štednje, ograničavanja zarada a smanjenja broja zaposlenih. Nekadašnja sigurnost zaposlenja, stabilne i redovne zarade svakim danom su

dovedene u pitanje. Posledica svega jeste pogoršanje materijalnog položaja zaposlenih u državnim službama, a uspon na lestvici bogatstva malobrojnih pripadnika gradskih novih srednjih slojeva. Srednji slojevi su u Srbiji relativno malobrojni, nestabilni i ne mogu da budu amortizer sukoba između kapitalističke i radničke klase.

Kapitalistička klasa nije homogena. Najmoćnija elita poseduje bogatstva po kojem se može meriti sa svetskom kapitalističkom klasom. Nejednakosti u prihodi ma su se toliko zaoštrile da prete izbijanjem nekontrolisanih nemira. Pa ipak, izvršna vlast je spremna da na sve načine reaguje i zaštiti svoje interese. Pri tome ona i dalje koristi taktiku iscrpljivanja nezadovoljnih građana, a potom rešavanje problema samo kad i koliko je za to zainteresovana. U sukobima unutar kapitalističke klase javnost je obavestena često, a najviše kada su pripreme za važne lokalne ili gradske izbore. Primećeno je da su to vremena kad vlast najviše popušta nezadovoljnim radnicima i drugim građanima.

Brojne su socijalne i političke prepreke koje se postavljaju pred poljoprivrednika i sitnog proizvođača. Vlast to čini kroz institucije sistema, a kada proceni da je to za nju korisnije i na putevima i mostovima, tj. radnom mestu policije. Nakon oktobarskih promena 2000. godine građani su imali velika očekivanja. Ona nisu ispunjena, pa je nastupilo vreme razočaranja i odbijanja da se ide na česte političke izbore. Među ponuđenim rešenjima nalaze se i obećanja o boljim zaradama i kvalitetnijim uslovima života i rada. Najveću štetu poljoprivrednici trpe od članica EU, koje imaju daleko bolje uslove za svoj rad.

Brojne su društvene posledice neoliberalnog koncepta privatizacije u Srbiji. One se svakodnevno vide i događaju. Među njima su masovna nezaposlenost, siromaštvo i zaduženost građana i države. One su normalna posledica neoliberalne tranzicije. One su prisutne i u drugim društvima u tranziciji. U Srbiji su mnogo izraženije, bez izražene političke volje da se one ublaže.

Neoliberalna tranzicija donela je nesigurnost zaposlenja belih okovratnika. Stoga su oni bili među čestim štrajkačima, koji su se bez većeg uspeha suprotstavljali merama vlasti da umanjí sredstva za te službe a otpusti pojedine kategorije zaposlenih. Pošto neoliberalizam malo brine za pojedinca, jer je to njemu prepušteno, to su se na udaru krize i mera štednje našle i službe koje su ranije bile relativno zaštićene. Za razliku od razvijenih zemalja sveta naši srednji slojevi su razjedinjeni i nespremni da se solidarišu sa drugim ugroženim građanima, a najmanje sa radnicima.

Zahvaljujući prvobitnoj akumulaciji kapitala, privatizaciji društvene svojine, porasle su i nejednakosti u raspodeli dohotka. One su u Srbiji među najvećima u regionu. Ukratko rečeno, stvorena je polarizovana društvena struktura. U njenoj sredini nema slojeva koji bi ublažili stvorene nejednakosti, ili su oni nedovoljno moćni da to učine. Nezaposlenost i beznađe stiglo je većinu gubitnika tranzicije i privatizacije društvene svojine. To su najčešće i u najvećoj meri klasični radnički slojevi.

Najveće nejednakosti između vladajuće kapitalističke klase i radničke klase su u sferi politike. Gotovo da je sasvim isključena radnička klasa. Ona se bori sa svakodnevnim problemima i nema sopstvene stranke niti sindikate da zaštiti svoje vitalne interese. Gubitkom posla i odlaskom u sivu ekonomiju radnici ostaju i bez poslednje šanse da se organizuju i prepoznaju zajedničke interese. Kapitalistička konkurencija, eksploatacija i globalizacija su dodatno uticali na nove ritmove i metode eksploatacije radnika svih zanimanja, porekla i godina života. Najamnine radnika su daleko iza najamnina radnika zemalja iz kojih dolaze multinacionalne strane kompanije. Uz to ih država subvencionise o trošku svih poreskih obveznika. Štaviše, interes vlasti i kapitalista je usmeren protiv radnika i građana, ali mu se oni za sada ne mogu suprotstaviti.

ZAKLJUČAK

Tranzicija u Srbiji je obavljena po različitim modelima i različitim tempom. Prvu deceniju nastanka kapitalističkog društva karakterisala su ne samo tranziciona recesija, nego i brojni drugi nepovoljni događaji. Među njima izdvajaju se «ratna» ekonomija, sankcije UN i nespremnost vladajuće političke elite da sa građanima postigne konsenzus o najvažnijim pravcima društvenog razvoja. Za to vreme ubrzano se društvena svojina privatizovala, legalno i nezakonito, od strane nomenklature. Njeni pripadnici su se prebacivali u grupaciju novih vlasnika. Kapital je postao legitimna osnova vladanja, osnovna vrednost koja se nametala kao merilo uspeha pojedinca. Druga strana ovih procesa je uništavanje društvene svojine i socijalna i politička marginalizacija radničke klase. Većina njenih pripadnika nije ni slutila da se dešavaju procesi tzv. prvobitne akumulacije kapitala. U njima su radnici najveći i sigurni gubitnici.

Nakon decenije usporenih promena društvene strukture, a izuzetno loših pokazatelja ekonomskog razvoja, usledila je decenija ubrzane tranzicije i privatizacije društvene svojine. Najvažnije odluke o tome donosili su pripadnici nove kapitalističke klase, uz saglasnost, a često pritisak, spoljnih političkih i finansijskih institucija. Od 2000. do danas političke elite na vlasti su se menjale, ali je svaka dosledna politici da zaštiti interese kapitalističke klase, a na štetu radničke klase.

Nova socijalna struktura je bila formirana pod spoljnim i unutrašnjim faktorima. Najvažniji proces bila je privatizacija društvene svojine. Ona je uništavala materijalne i socijalne pretpostavke opstanka radničke klase. Korist od toga pripadala je kapitalističkoj klasi, a jednim delom i stranim investitorima. Srbija je jedna od zemalja koja je najdoslednije primenila neoliberalni model razvoja. Zato su i posledice toga među najlošijima, s obzirom na uništene potencijale i šanse za privredni oporavak i društveni napredak.

Nekada je seljaštvo bilo na marginama društvene moći. Za vreme tranzicije ono se menjalo, u smislu prodora kapitalističkih odnosa na selo. Nekada malobrojni sezonski i najamni radnici na poljoprivredni imanjima sad su postali masovna pojava i dokaz da je eksploatacija i konkurencija zahvatila sve sfere rada. Ozbiljnih pokušaja da se zaštite interesi seljaštva nije do sada bilo. To je razumljivo s obzirom na vitalne interese kapitalističke klase i njenu interesnu povezanost sa stranim kapitalom.

Ukrako rečeno, neoliberalna tranzicija društva dovela je do ubrzanog raslojavanja, rasta nejednakosti i siromaštva. Ona je dovela do masovnog gubitka posla, porasta nezaposlenosti, a sve lošijeg materijalnog stanja zaposlenog stanovništva. Proklamovani ciljevi tranzicije i privatizacije su bili samo jedna ideologija, čije su žrtve većina radnika Srbije.

3.
RADNIČKA
KLASA
SRBIJE OD
«VLADAJUĆE
KLASE»
DO KLASA U
NESTAJANJU

UVOD

U ovom teorijsko-empirijskom istraživanju promena društvene moći radničke klase Srbije i njenog materijalnog položaja pre i tokom tranzicije društva, objašnjavaju se najvažniji faktori, uzroci, dinamika i posledice promena u strukturi radničke klase Srbije tokom nekoliko decenija. Sociološka analiza otkriva najvažnije procese koji su usloveli da radnička klasa, deklarativno «vladajuća», postane klasa koja se raslojava i skoro nestaje sa društvene scene. Pri tome se polazi od pojmova kao što su društvena moć, društvena podela rada, ukupan društveni položaj, materijalni položaj i interesi pojedinaca i društvenih grupa. Pretpostavlja se da je na ukupan društveni položaj radničke klase u najznačajnijoj meri uticalo mesto u društvenoj podeli rada i u strukturi političke moći. Materijalni položaj je samo jedna dimenzija ukupnog društvenog položaja radničke klase, koja se od drugih klasa i slojeva razlikuje i po mestu u strukturi političke moći i po statusnoj moći. U realsocijalizmu je efektivna privatna svojina bila marginalizovana. Rad u društvenom sektoru svojine je u najvećoj meri uticao na ekonomski položaj pojedinca. Stoga je ekonomsko raslojavanje bitan pokazatelj promena unutar radničke klase i njenog odnosa prema drugim klasama i slojevima.

Društvena podela rada se shvata u najopštijem smislu, i ne može se svesti samo na njenu pravnu dimenziju. Ona u realsocijalizmu, ali i posle, ima klasne elemente. Oni se ogledaju u nejednakostima onih koji obavljaju pretežno intelektualni, naredbodavni i kreativni rad i drugih čiji je rad pretežno manuelan, izvršan i nekreativan. Većina pripadnika radničke klase pripada ovoj drugoj grupaciji. Drugi važan faktor jeste društvena moć. Ona ima brojne izvore, dimenzije, načine primene i posledice. U sociološkoj teoriji postojala su različita shvatanja društvene moći. Većina sociologa je polazila od određenja moći kao ograničenog dobra. Tek je Talkot Parsons u svojim radovima šire izložio drugačije shvatanje društvene moći. Ona je promenljiva veličina, koja se stvara, uvećava, ali i gubi. To smanjenje i gubljenje moći je nazvao «deflacijom».⁶¹ Pojedinci i grupe koji poseduju najvažnije izvore društvene moći pred druge postavljaju brojne «prepreke». U realsocijalizmu te prepreke za napredovanje radničke klase na hijerarhiji materijalnog položaja, obrazovanja i političke moći postavljala je vladajuća ili upravljačka klasa. U realsocijalizmu najbitniji oblik moći je bila politička moć. Onaj ko ima monopol nad njom je stvarni upravljač najbitnijim društvenim tokovima i promenama u privrednom, političkom i uopšte društvenom životu. Između nje i radničke klase vremenom su stvorene sistemske nejednakosti, od kojih su ekonomske nejednakosti samo jedne od njih. Pored njih bitne su i nejednakosti u mogućnostima

obrazovanja i napredovanja kroz ovaj podsistem. Stoga je za sagledavanje celine društvenog položaja radničke klase bitna i vertikalna prohodnost obrazovnog sistema, ali i dostupnost važnih položaja u sferi politike.

Klasni pristup društvu podrazumeva da se kroz porodicu obnavlja klasna struktura društva. To znači da se radnička klasa u najvećem broju slučajeva samoobnavlja, a ekonomske, političke i nejednakosti u obrazovanju prenose na mlađe generacije. Komparativna analiza promena u strukturi radničke klase Jugoslavije i Srbije pre i tokom tranzicije nudi odgovore na pitanje: koji su sistemski, opšti i posebni faktori doprineli fragmentaciji, raslojavanju i marginalizovanju radničke klase u dužem periodu društvenog razvoja. **U radu se polazi od teze da su postojali sistemski faktori gubitka moći radničke klase u Srbiji, među kojima se po značaju izdvajaju priroda društvenog sistema i karakteristike klase na vlasti.** Nakon 1990. godine pored nove vladajuće klase na socijalno raslojavanje radničke uticale su i međunarodne sankcije i ratna dešavanja. Od tih procesa zavisila je i dinamika društvenih sukoba, od koji su štrajkovi samo jedna njihova vrsta.

Srbija je po stepenu društveno-ekonomskog razvoja bila negde oko proseka socijalističke Jugoslavije. Sa svoje dve pokrajine ona je bila i obrazac regionalnih nejednakosti i primer kakve sve posledice i ratni raspad zemlje ima u društvu nastalom posle 1990. godine. Na njenom primeru mogu se sagledati sve teškoće promene društva u kojem su se vlast i način vladanja usporeno menjali. Posmatrano sa stanovišta promene osnovnih institucija sistema, a takva je bez sumnje tip svojine nad sredstvima za proizvodnju, Srbija je već sa donošenjem saveznog i republičkog zakona o transformaciji društvene svojine u druge oblike, praćenim izmenama zakona o radu, zakoračila u «tranziciju» pre izbijanja ratova u Jugoslaviji. U narednih četvrt veka usledio joj je dug put promene društvene i ekonomske strukture, koji je značajno uticao i na karakter osnovnih društvenih grupa (klasa, slojeva, elita). U tom periodu radnička klasa je menjala ekonomski i društveni položaj i bila izložena novim oblicima fragmentacije i marginalizacije.

Osvrt na najvažnije faktore, dimenzije i posledice promena strukture i društvenog položaja radničke klase od 1960. do 1990. godine daje brojne dokaze i argumente da se zaključiti da je radnička klasa sistemski raslojena i marginalizovana. Na to je najviše uticala klasa na vlasti, ranije nazvana **upravljачka klasa**.⁶² Ona je donosila najvažnije odluke u društvu, koje su doprinele ekonomskom raslojavanju radničke klase, njenom isključivanju iz najvažnijih centara društvene moći i sve većem zatvaranju obrazovnog i političkog sistema za vertikalnu društvenu pokretljivost radnika i njihove dece.⁶³

62

«Činili su je državni, partijski i privredni funkcioneri. Na najnižim nivoima nalazili su se rukovodioci radnih organizacija i javnih ustanova». N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, Rad&Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 12.

63

N. Novaković, *isto*, str. 106, 107.

Zatvaranje ovih podsistema za radničku klasu, posebno u vremenu usporavanja strukturnih promena u društvu, bilo je intenzivnije na kraju 80-ih nego dve decenije ranije. Radnici su sistemski isključivani i iz jedino postojeće partije (Saveza komunista Jugoslavije). Učešće radnika u skupštinskom sistemu na republičkom i saveznom nivou se smanjivalo. Isti trend pojava zabeležen je i za žene i omladinu⁶⁴. Nakon 1990. godine drugačija je politička i društvena klima. Dugačija je i moć klase u usponu, tj. kapitalističke klase. Materijalni položaj radničke klase sve je više određen i promenama na tržištu rada, znanja i kapitala. Nasuprot radničkoj klasi kroz proces privatizacije i tranzicije stvorena je nova kapitalistička klasa. Materijalni položaj i radnika i kapitalista posle 1990. godine sve je manje zavisio od društvene svojine, a sve više od privatne inicijative i svojine. Ovde ćemo naznačiti najvažnije pravce promena u materijalnom položaju radničke klase pre i tokom tranzicije.

3.1.

MATERIJALNI POLOŽAJ RADNIČKE KLASI PRE 1990. GODINE

Radnička klasa Jugoslavije činila je najmasovniju grupaciju zaposlenih u društvenom sektoru privređivanja. Stvarana procesima «socijalističke modernizacije» ona je prešla put od jedne relativno homogene do isparcelisane i marginalizovane velike društvene grupe. Najvažniji procesi u kojima je ona nastajala i menjala se bili su procesi deagrarizacije, urbanizacije i industrijalizacije. Nesklad između pomenutih procesa doprinio je nastajanju razlika u materijalnom i društvenom položaju pojedinih njenih slojeva. Krajem 1980-ih godina na društvenoj sceni postojala su relativno homogena, uslovno rečeno, tri društvena sloja radničke klase. Najbolji materijalni položaj imali su VKV i KV radnici zaposleni u granama «sistemskim dobitnicima», liderima u rastu sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju. Oni su decenijama zauzimali čelne pozicije na listi ekonomske moći zaposlenih u društvenom sektoru. Svojim redovnim primanjima od rada vrlo često su «preskakali» nemanuelce iz grana i delatnosti koji su se našli u kategoriji «sistemskih gubitnika». Iza njih, negde oko sredine ove lestvice ekonomske moći, bili su VKV, KV radnici u delatnostima koje su lošije prola-

64

N. Novaković, *isto*, str. 147, 148, i tab. br. 4, 5 i 6 u Prilogu.

zile u raspodeli uslova za stvaranje dohotka i njegovu raspodelu. Najlošiji položaj su imali većina zaposlenih u tradicionalnim «gubitnicima», granama i grupacijama koje su decenijama bile defavorizovane i kojima je društveni sistem bio «maćeha». Najniži sloj radničke klase radio je kao najamna radna snaga u privatnom sektoru. On je početkom devedesetih brojao oko 200 hiljada⁶⁵. Prelaznu kategoriju prema seljaštvu činili su «seljaci-radnici» ili «polutani». Po svom materijalnom položaju oni su, po pravilu, živeli bolje od većine seljaka i velikog dela NK i PK radnika u gradovima.

Ovde ćemo se osvrnuti na osnovne pravce socijalnog i ekonomskog raslojavanja radničke klase Jugoslavije i Srbije pre 1990. godine. Opredelili smo se za najvažnije dimenzije materijalnog položaja, a to su primanja iz redovnog radnog odnosa. Potom pratimo strukturu lične potrošnje radničke porodice i elemente društvenog standarda u radnoj sredini i van nje. Ukazaćemo na najvažnije društvene faktore koji su doprineli fragmentaciji radničke klase i kakve je to posledice imalo po ukupan društveni položaj radnika pre raspada zemlje.

3.1.1.

JUGOSLOVENSKI PRIVREDNI SISTEM

Privredni sistem je često menjan tokom četiri i po decenije postojanja socijalističke Jugoslavije. Prvi veći reformski zahvat bio je uvođenje samoupravljanja 1950. godine. Sledeći prelomni datumi su 1965. godina, sprovođenje privredne reforme i 1976. donošenje Zakona o udruženom radu (ZUR). Sa stanovišta institucionalno datih uslova privređivanja, uobičajeno je da se prvi period označava kao «administrativno-upravni» socijalizam, drugi, od 1965. do 1976. kao «tržišno-samoupravni» socijalizam, a za treći je uobičajen termin «dogovorni» socijalizam. Mada proteklo razdoblje nije bilo homogeno sa stanovišta institucionalne infrastrukture, u čitavom periodu su postojala tri temeljna instituta na kojima je jugoslovenski socijalizam počivao. To su: 1. društvena svojina, 2. samoupravljanje i 3. tržište. Uzrok čestih reformi upravo je bila nedovoljna integrisanost ova tri elementa u konzistentnu celinu.

Poslednji pokušaj globalne analize sistema i njegovih sastavnih elemenata učinjen je početkom sedamdesetih godina u okviru istraživanja Konzorcijuma ekonomskih instituta. U nalazima koji su 1973. izloženi u studiji, Privredni sistem SFR Jugoslavije⁶⁶

65

N. Novaković, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, IDN, Beograd, 2008, str. 201-202.

66

Konzorcijum ekonomskih instituta za makroprojekat Privredni sistem SFRJ, *Privredni sistem SFR Jugoslavije*, I knjiga, Informator, Zagreb, 1973.

društvena svojina i samoupravljanje se tretiraju kao sadržaj osnovnog produkcionog odnosa, a tržište kao metod ostvarivanja tog sadržaja. Učinjen je i pokušaj analiziranja veze društvena svojina - tržište. Konstatuje se da ta veza spada u najkontroverznija pitanja ekonomske teorije i prakse, ali se napušta rasprava u apriornim terminima i jugoslovenski ekonomisti tada postižu saglasnost o neminovnosti tržišnih odnosa kao normalnom, zakonitom obeležju socijalizma na tadašnjem stepenu razvoja društva. Odatle proizlazi da je princip raspodele prema radu, koji je konzistentan sa samoupravnim oblikom društvene svojine, neophodno tumačiti kao princip raspodele prema radu i «rezultatima rada» izraženim u ukupnom dohotku privredne organizacije.

Mogućnosti ostvarenja ovog principa u praksi, a samim tim i mogućnost reprodukcije društvene svojine, inspirisala je tokom osamdesetih godina brojne radove i diskusije, u kojima su pokrenuta mnoga teorijska i praktična pitanja, uz istovremen niz kontroverznih stavova u dokazivanju da li postoje i da li se u našem sistemu mogu obezbediti uslovi za raspodelu srazmerno radu. Polemičnost stavova i razlike u gledištima ipak imaju jedinstvenu zajedničku tačku – konstatuje se da u našoj ekonomskoj praksi postoji značajno odstupanje od principa raspodele prema radu. Ovo se zaključuje nezavisno od metodološke osnove sa koje su se ta odstupanja tretirala i merila. U potrazi za uzrocima i korelacijama ovih odstupanja, u tim radovima se utvrđuje veliki broj faktora, ali se posebno ističu: visina organskog sastava sredstava, koja obično određuje i visinu neto produkta i visinu ličnih dohodaka; nejednakost u obavezama prema zajednici (u vezi sa visinom poslovnih sredstava), koeficijent istrošenosti oruđa za rad (grane nižeg sastava moraju otuda više akumulirati); režim cena, linearnost obaveza prema zajednici (to jest nezavisno od uslova sticanja dohotka); regionalni faktori raspodele sredstava; stepen monopolskog stanja na tržištu i monopolskog posedovanja nekih prirodnih uslova proizvodnje (naročito rudnog blaga) i stepen diskriminacije u kreditnoj politici, kao i sociološko-politički uzročnici (moć, zloupotreba položaja, birokratizam, itd).

Početak osamdesetih jugoslovenska privreda i društvo ulaze u duboku krizu. Sredinom 1983. usvojen je Dugoročni program ekonomske stabilizacije (DPES), koji ustvari označava našu četvrtu veliku reformu. Bio je slične inspiracije kao i reforma iz 1965. ali sa daleko razrađenijom koncepcijskom osnovom. DPES je bio svojevrstan pokušaj da se u sistem udruženog rada ugradi logika tržišnog privređivanja. U doziranju tih elemenata nije postignuta željena ravnoteža, a ideološka i politička kolebanja tokom osamdesetih godina samo su doprinela produbljivanju opšte krize. Krajem osamdesetih su usledili nešto organizovaniji i odlučniji naponi usmereni ka stvaranju pretpostavki za prevazilaženje te situacije. Doneti su sistemski zakoni kojima se delimično ukida Zakon o udruženom radu iz 1976. Ustavne promene sprovedene 1988. predstavljaju radikalnu reformu čitavog kompleksa vlasništva. To se posebno odnosi na definisanje društvenog vlasništva kao stvarnog vlasništva odnosno kao društvenog

kapitala. U teorijskom smislu to je predstavljalo odlučan korak prema reafirmaciji tržišnih uslova privređivanja i tržišne privrede u celini. Početkom devedesetih počela je era tranzicije usvajanjem takozvane Markovićeve reforme, koja je faktički značila revolucionarni raskid sa samoupravljanjem i idejom radničke države.

U tekstu koji sledi biće analizirano: 1. u kojoj meri je u protekle četiri i po decenije postojalo odstupanje od principa raspodele prema radu, 2. da li je uravnilovka bila pravilo u raspodeli ličnih dohodaka i na kom nivou, 3. koliki su bili rasponi između najviših i najnižih prosečnih ličnih dohodaka u radnoj organizaciji, na nivou grupacija, grana, oblasti i vrsta delatnosti, 4. kakva je bila distribucija radnika po visini ličnih dohodaka, 5. da li su postojale značajnije nejednakosti u zaradama muškaraca i žena i 6. u kojoj su meri zarade zavisile od godina života i dužine radnog staža. **Pod pojmom ekonomskih nejednakosti** u tekstu se podrazumeva: «...veće, sistematske i strukturirane distorzije koje nastaju u raspolaganju izvorima materijalnog bogatstva, raspodjeli dohotka u odnosu na količinu i intezitet upotrebljenih faktora proizvodnje i u korišćenju viška rada.»⁶⁷ **U analizi se polazi od stava da je materijalni položaj zaposlenih bio determinisan, pre svega, prihodima od rada u društvenom sektoru privređivanja. Dopunski prihodi od prekovremenog, honorarnog, rada «u fušu» ili u sivoj ekonomiji, kao i prihodi od kapitala i od rentijerstva su bili marginalni.**

3.1.2.

RASPODELA LIČNIH DOHODAKA I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI

73

Opšte je prihvaćeno da **rast realnih ličnih dohodaka** ima svoje racionalno opravdanje ukoliko se kreće u granicama porasta produktivnosti rada. Svako veće i trajnije odstupanje od toga vodi neracionalnom ponašanju, u smislu da porast ličnih dohodaka doprinosi rastu inflacije troškova i slabi motivaciju za rad. Statistički podaci pokazuju da je u periodu 1952-1990. postojala velika razlika u rastu realnih ličnih dohodaka i produktivnosti rada. Realni lični dohoci (RLD) su rasli po stopi 2,2 a produktivnost rada za 1,5. Odnos između njih je 1,46:1,0⁶⁸. Najveća razlika bila je 1952-1960. godine, a najmanja od početka do kraja osamdesetih. Takav rast realnih

67

M. Korošić, *Ekonomске nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*, Liber, Zagreb, 1983, str. 7.

68

D. Šuković, «Tržište rada i kolektivni ugoovori», u zb. *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju* (red. V. Vukotić, D. Marsenić), IDN CEI, Beograd, 1993, str. 224.

ličnih dohodaka u privredi i društvu bio je ostvaren na štetu rasta akumulacije i efikasnosti korišćenja društvenih sredstava. Naime, najvažniji faktori produktivnosti rada su kvalitet radne snage, tehnička opremljenost rada i efikasnost njihovog korišćenja. Stopa zaposlenosti rasla je brže od društvenog proizvoda. Daleko brže od toga rasla je kapitalna opremljenost rada, na račun koje je u najvećoj meri i postignut rast nominalnih i realnih ličnih dohodaka (kapitalni koeficijent je porastao za pet puta)⁶⁹. Može se zaključiti da je rast nominalnih i realnih ličnih dohodaka u jugoslovenskom sistemu bio autonoman, nezavisan od kretanja stope produktivnosti rada. Njegov najveći deo ostvaren je zahvaljujući porastu tehničke opremljenosti rada, a na štetu akumulacije i efikasnosti korišćenja sredstava za rad.

Trend kretanja zarada u Jugoslaviji značajno se razlikovao od raspodele u drugim zemljama. U tržišnim privredama rast realnih ličnih dohodaka u najvećoj meri je određen rastom produktivnosti rada, koji, sa svoje strane, najviše zavisi od primene dostignuća naučno-tehnološkog razvoja. Grane «lideri» ostvaruju najviše stope profita, što omogućava da radna snaga u tim granama bude bolje nagrađena. Visina njihovih zarada zavisi i od politike nadnica koju sprovodi vlada, od snage sindikata, stepena nezaposlenosti, mogućnosti seljenja kapitala u druge grane i regione, i sl. Svoju prednost oni ne mogu na duže da zadrže, jer sledi konkurencija i pritisak ostalog dela zaposlenih da povećaju zarade. Zbog delovanja tržišta rada, znanja i kapitala lista lidera i onih koji to nisu relativno brzo se menja i nije stabilna na duži rok. U privredama zemalja OECD-a rast realnih zarada bio je osamdesetih znatno sporiji nego deset godina ranije. U SAD je prema R. Z. Lawrance zarada radnika 1973. godine bila 7,42 USA dolara po času a 1982. godine 8,55 dolara⁷⁰.

Regionalne nejednakosti u visini i tempu rasta nominalnih i realnih ličnih dohodaka bile su trajna karakteristika jugoslovenskog društva. Najvećim delom su bile sistemski uslovljene, a u manjoj meri su nastajale i pod uticajem tržišnih zakonitosti. Razvijene republike i pokrajine su u periodu 1952-1987. imale relativno veća osnovna sredstva po zaposlenom i višu produktivnost rada. Nerazvijeni su, zbog visoke zastupljenosti bazične industrije i ulaganja u infrastrukturu, imali niži obim investicija, nižu produktivnost, manju efikasnost upotrebljenih sredstava. Srbija je 1965-1975. imala nižu stopu investicija od proseka, što je uticalo na rast ličnih dohodaka. U poslednjoj deceniji postojanja Jugoslavije, u periodu 1980-1988, Slovenija je, prema istraživanjima Koste Mihailovića, ostvarivala visoke realne i nominalne lične dohotke ne zbog

69

Ž. Jokić, «Lični dohoci i inflacija», *Ekonomika politika*, br. 1867, str. 29.

70

V. D. Zupan, prikaz njegove knjige, u «OECD: trgovina i tržište rada», *Ekonomika*, br. 1-4/1994. str. 109. Prema istom istraživanju navodi se da je muškarac četrdesetih godina imao zaradu u periodu 1979-1987. godina za 25% veću od svog kolege sa 20 godina života. Prisutna je razlika u zaradama «belih» i «plavih kragani» 1979-1992. godine u korist prvih za 10,9%.

rasta produktivnosti rada, već zbog visokih investicija po zaposlenom, visokog rasta cena proizvođača i činjenice da je putem inflacije povećavala dohodak.⁷¹ Ovo je bilo posledica raspodele uslova privređivanja, sistema cena, regionalnog rasporeda kapitalno i radno-intenzivnih grana, primarne i prerađivačke proizvodnje, ali i kvaliteta radne snage i njenog zalaganja na poslu.

Nejednakosti između različitih grana i delatnosti u uslovima privređivanja su bitne, ali i razlike u raspodeli ličnih dohodaka. Raspodela prema radu, pored ostalog, podrazumeva jednak lični dohodak za jednak kvalitet i kvantitet uložnog rada i jednaku akumulaciju – po obimu i vrednosti – za jednak utrošak društvenih sredstava. Da li će ovaj princip u praksi biti ostvaren, zavisi od ekonomskih i institucionalnih uslova u kojima posluju privredni subjekti. U razvijenim tržišnim privredama na veličinu međugranskih nejednakosti u profitu i zaradama dominantan uticaj imaju tržišne zakonitosti, a institucionalni faktor je u drugom planu. U njima postoje nejednakosti u visini zarada između «lidera» u određenoj grani i ostalih koji ih prate na manjoj ili većoj distanci.

Sticanje i raspodela dohotka u jugoslovenskoj privredi bili su u najvećoj meri sistemski determinisani. Nije postojalo tržište rada i kapitala, a primarna raspodela dohotka je determinisala i sve naredne raspodele. Raspodela sredstava za lične dohotke imala je autonoman tok, u smislu da nije statistički utvrđena veza između njihove visine i kretanja produktivnosti rada. Cene faktora proizvodnje su bile deformisane, tako da su uslovi sticanja i raspodele dohotka bili neobjektivizirani. Granske nejednakosti u visini ličnih dohodaka u Jugoslaviji bile su stalno prisutne. Najveći procenat varijacija međugranskih dohodaka može se objasniti kapitalnom opremljenošću rada. To je imalo za posledicu prelivanje dohotka iz grana sa relativno niskom opremljenošću radnika sredstvima za rad ka granama sa visokom opremljenošću. Može se reći da je na delu bila eksploatacija jednih grana od strane drugih⁷². Rezultati brojnih istraživanja o zaradama zaposlenih istog stepena stručne spreme, potvrdili su u tom smislu nalaze Sofije Popov⁷³.

U periodu 1960-1975. rasponi u visini ličnih dohodaka po uslovno nekvalifikovanom radniku su bili takvi da su zaposleni u granama sa najvišim ličnim dohocima primali približno 50% više od proseka u granama sa najnižim ličnim do-

71

K. Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1990, str. 35, 134 i 135.

72

S. Popov, *Lični dohoci i inflacija troškova u Jugoslaviji*, Ekonomika, 1983. Beograd, str. 162, 171-173. Više o tome u *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohodaka*, IEN, Beograd, 1978, posebno str. 37, 62, 78, 79 i 80. Za 1989. godinu iz rada D. Šuković, «Raspodela dohotka i ličnih dohodaka», u zb. *Jugoslovenska privreda na pragu reforme*, IDN CEI, Beograd, 1989, str. 17.

73

S. Popov, *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohodaka*, IEN, Beograd, 1978.

hocima. Ovi rasponi su se povećavali i smanjivali inverzno privrednim ciklusima. Najveće lične dohotke po uslovno NKV radniku u periodu 1960-1975. godine imali su zaposleni u naftnoj industriji, proizvodnji električne energije, crnoj i obojenoj metalurgiji i brodogradnji. I deset godina kasnije prvih pet mesta u grupi «lidera» zauzimale su uglavnom iste grane. Deprivilegovanoj grupi grana u kojima su se isplaćivali najniži lični dohoci po uslovno NKV radniku 1960-1975. pripadale su tekstilna i drvna industrija, proizvodnja duvana, prehrambena i industrija kože. Na kraju osamdesetih lista deprivilegovanih bila je slična onoj iz perioda 1960-1975. godina⁷⁴. Rasponi u zaradama za isti tip rada u različitim granama imali su u čitavom periodu 1960-1990. trend rasta. Od 1961. do 1966. godine ti rasponi su po uslovno kvalifikovanom radniku bili 1:2, a u periodu 1960-1974. godina 1:1,5. Počekom osamdesetih njihov odnos je 1:3. Raslojavanje po ovoj osnovi je nastavljeno tako da je 1989. godine odnos bio 1:3,5.

Posmatrano po grupacijama sve vreme su postojale izrazite nejednakosti u raspodeli ličnih dohodaka zaposlenih istog zanimanja. Najčešće je raspon u njihovim primanjima bio 1:3,5 do 1:4. Na početku šezdesetih, računato po uslovno nekvalifikovanom radniku, odnos najviših i najnižih ličnih dohodaka bio je 1:4⁷⁵.

Nejednakosti unutar istih grana i delatnosti je važno pitanje. Prema rezultatima istraživanja Sofije Popov, rasponi u ličnim dohocima po zanimanjima, tj. socio-profesionalnim kategorijama unutar iste grane i delatnosti, bili su među najmanjim u svetu. Ovo je posledica institucionalnih faktora i vrednosnog sistema koji utiče na raspone između zarada nekvalifikovanih radnika i najobrazovanijih kadrova. Velike nejednakosti u ličnim dohocima pripadnika istog zanimanja u različitim granama postojale su uporedo sa malim rasponima između zarada nekvalifikovanih radnika i najobrazovanijih kadrova u istoj radnoj organizaciji. Uzmemo li u obzir da su međugranski rasponi za isti tip obavljenog rada u čitavom posmatranom periodu bili relativno veliki - krajem osamdesetih čak 1 prema 3 - onda možemo reći da je taj pravac raspodele ličnih dohodaka više uticao na unutargrupno raslojavanje zaposlenih u privredi Jugoslavije, nego rasponi u zaradama različitih zanimanja po oblastima i vrstama delatnosti. Ovo je uticalo i na preklapanje različitih kategorija manuelaca i nemanuelaca, zavisno od položaja grane, grupacije i radne organizacije u primarnoj raspodeli dohotka.

74

Vidi tab. 8, 9, 10 i 12 u: N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, IDN-Rad, Beograd, 2007, str. 163-165.

75

Izvor podataka: za prvi period je B. Šefer, N. Janković, «Neki aktuelni problemi ličnih dohodaka iz radnog odnosa», *Sindikati, bilten VSSJ*, br. 2/1970, a za 1980. godinu S. Popov, «Uloga društvenih sredstava u sticanju i raspodeli dohotka», *Ekonomika misao*, br.3/1987, str.74. Za 1978. iz rada M. Grmuša, «Produktivnost i drugi kvalitativni faktori razvoja industrije Jugoslavije», *Aktuelne teme*, br. 272, septembar, 1982, str. 8.

Početakom šezdesetih godina **distribucija zaposlenih po visini neto ličnih primanja** imala je piramidalan oblik⁷⁶. U 1961. godini većina aktivnih, tačnije četiri petine zaposlenih, nalazila se na njoj donjoj trećini. Dalje promene distribucije zaposlenih išle su u pravcu smanjenja udela najlošije plaćenih kategorija i brzog pomeranja većine zaposlenih na središnje nivoe po visini ličnih dohodaka. Godine 1964. svaki drugi zaposleni imao je dohodak na sredini skale dohodaka. U vreme sprovođenja reforme, 1966. prosečan lični dohodak primala je jedna šestina radnika. Svaki treći imao je lični dohodak iznad proseka. Više od jedne polovine primalo je dohodak ispod proseka. Udeo zaposlenih na najnižoj trećini skale dohodaka bio je 25 odsto, što je značajno manje nego na početku reforme. Na sredini skale našlo se tri petine zaposlenih. Svaki šesti je bio na poslednjoj trećini skale dohodaka. U vreme «dogovorne ekonomije», između 1976. i 1989, dve trećine radnika nalazilo se na «srednjim» bodovima skale dohodaka. Ovo je postignuto izrazitim smanjenjem broja lošije plaćenih radnika i blagim porastom zaposlenih sa visokim i najvišim zaradama.

Godine 1989. nastaje preokret. Socijalna diferencijacija je intenzivna tako da je oblik distribucije zaposlenih različit u odnosu na 1986. godinu i na raspodelu iz ranijeg perioda. Najbolje plaćenim radnicima pripadao je svaki četvrti. Svaki treći sa dohotkom nižim od proseka bio je na sredini skale dohodaka. Najbolje plaćeni radnici čine jednu četvrtinu svih zaposlenih. Aktivni sa prosečnim ličnim dohotkom i oni koji imaju srednja primanja činili su jednu polovinu. U odnosu na 1986. dvostruko je povećan udeo onih sa niskim primanjima, ali i onih dobro plaćenih još više (28% u 1989, 12% u 1986. god). Prvi put se na vrhu distribucije dohodaka našla trećina zaposlenih sa najvišim i izuzetno visokim neto ličnim primanjima.

Dva se pitanja nužno nameću prilikom **analize raspona u ličnim dohocima po radnim organizacijama**. Prvo je veličina raspona između proseka najnižih i proseka najviših ličnih dohodaka. Drugo je distribucija radnih organizacija prema veličini raspona. O veličini raspona između najviših i najnižih prosečnih ličnih dohodaka može se reći da su zavisili kako od ekonomske situacije tako i od mera tekuće ekonomske politike.

Najveći broj radnih organizacija imao je raspone u ličnim dohocima od 1:1,1 do 2,9. Broj radnih organizacija sa rasponom 1:4,0-4,9 udvostručen je 1969-1980. godine. Može se reći da je sredinom osamdesetih bio prisutan trend ka «uravnilovci» u ličnim dohocima posmatrano po radnim organizacijama. U privredi su rasponi u ličnim dohocima bili bliži «uravnilovci» nego u neprivredi. Zanimljivo je i to da su 1984. u industriji i rudarstvu rasponi bili relativno veći nego u privredi i neprivredi.

76

D. Mrkšić, «Politika raspodele i ekonomski položaj društvenih grupacija u Jugoslaviji», u knj. M. Popović, D. Mrkšić, Todor Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, ISI FF, Beograd, 1981, str. 61. Za period 1976-1989. preračunato iz SZS, a navedeno u: N. Novaković, *Dezintegracija radničke klase druge Jugoslavije*, IDN, Beograd, 2008, tab. 16 na str. 64.

Natprosečan je bio broj radnih organizacija sa rasponom 1:3,0 do 3,9 (dve petine RO), što je dva puta više od proseka⁷⁷.

Statistički podaci o ličnim dohocima pojedinih socio-profesionalnih kategorija zaposlenih u dužem periodu prikrivaju ranije navedene nejednakosti u i između zaposlenih istih kvalifikacija u različitim granama i grupacijama privređivanja. Opšti utisak koji se nameće uvidom u podatke o ličnim dohocima između NKV i VSS zaposlenih tokom dužeg perioda u Jugoslaviji nameće zaključak da su one bile relativno male i nestimulativne.⁷⁸ Sistem raspodele dohotka nije više vrednovao znanje i stručnost, a u ime suzbijanja ekonomskih nejednakosti su male razlike u zaradama najstručnijih i najmanje stručnih radnika. O posledicama toga po individualni profesionalni napredak i privredni razvoj pisali su industrijski sociolozi, posebno Josip Županov. Kritički nastrojeni sociolozi su isticali oligarhijsku strukturu moći u radnoj organizaciji i najmanji uticaj klasičnih radničkih slojeva.

Nejednakost u zaradama između muškaraca i žena postojale su i drugoj Jugoslaviji. Žene su u različitom stepenu bile zaposlene u pojedinim regionima i delatnostima. U Sloveniji je učešće žena u zaposlenima prelazilo za 50% prosek zemlje, a na Kosovu su žene za isto toliko bile zaposlene ispod proseka. Slovenija je u tom pogledu prevazilazila razvijene tržišne privrede, a Kosovo je krajem osamdesetih imalo tek 20% žena u ukupnom broju zaposlenih (i najvišu stopu nataliteta u Evropi)⁷⁹. Uopšte uzev, žene su imale niže kvalifikacije i pretežno bile zaposlene u granama i službama koje su imale relativno niži prosek od prosečnog ličnog dohotka u društvu. Kako je zapazila sociolog Željka Šporer taj trend feminizacije profesija i opadanja njihovog ugleda, prisutan je kako u svetu tako i u Jugoslaviji. Postoji pravilnost da «... što je veći postotak žena zaposlenih u nekoj grani ili grupaciji to je niži prosečni osobni dohodak u toj grani»⁸⁰.

Žene su činile pretežan broj zaposlenih u tekstilnoj industriji, koja je sve vreme ostvarivala najniži dohodak po radniku u primarnoj raspodeli. U vanprivredi najviše žena je radilo u zdravstvu i obrazovanju. I pored višeg nivoa obrazovanja, zaposleni u tim delatnostima primali su lične dohotke niže od radnika u državnim i paradržavnim službama. Podsetimo da su u najbolje plaćenim granama većinu zaposlenih činili (i još uvek čine) muškarci, a u radnointenzivnim i niskoakumulativnim granama «gubitnicima», većinu čine žene, i to nižih kvalifikacija. Kada se posmatra stručno obrazovanje

77

Statistički bilten, br. 989, SZS, Beograd, 1976, str. 7-11 i *Statistički bilten* br. 1258, SZS, Beograd, 1981, str. 11-57.

78

Vidi Tab. 3 u Prilogu

79

«Stanovništvo Jugoslavije od 1961-1991», *Jugoslovenski pregled*, br. 5-6/1991, str. 333.

80

Ž. Šporer, *Sociologija profesije, o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1989, str. 127 i cit. iz. «Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima», *Sociologija*, br. 4/1988, str. 605.

zaposlenih, muškarci su u gotovo svim oblastima imali za 10-12% više lične dohotke od svojih koleginica. U privredi je najveća razlika zarada u odnosu na muškarce zabeležena kod KV i VKV radnica. Najmanje su u ličnim dohocima zaostajale NKV radnice, a najviše zaposlene sa VSS⁸¹.

Uporedimo li podatke o zaradama žena u odnosu na zarade muškarca sa podacima za razvijene tržišne ekonomije, onda možemo zaključiti da «socijalistička emancipacija» nije ženama donela veliki pomak u pogledu ispravljanja ove vrste nejednakosti. Prema podacima Međunarodne organizacije rada (ILO), žene su u periodu 1978-1987. u industriji Nemačke i Francuske imale 12-17% niže zarade od svojih kolega⁸². One su bile više pogođene delovanjem sekundarnog tržišta rada, a svako drugo lice zaposleno na «part-time» bila je žena⁸³. Može se reći da je zaposlena ženska populacija bila žrtva svih pomenutih vidova raslojavanja, na šta se nadovezala i rodna neravnopravnost. «Eliti» su pripadale žene zaposlene u državnim ustanovama, političkim organizacijama, dobrostojećim privrednim granama. Srednje «ešalone» zaposlenih žena predstavljaju najbrojnije službenice sa SSS, radnice KV i VKV u najbolje plaćenim firmama i u razvijenijim regionima, čak i radnice sa NSS u najbolje plaćenim sektorima. «Sirotinji» među zaposlenim ženama pripadala je većina zaposlenih u «deprivilegovanim» delatnostima i firmama, radnice bez stručnog obrazovanja, manuelnih zanimanja koje su radile u smenama za platu višestruko nižu od najbolje nagrađenih koleginica u neproizvodnom sektoru. Lepeza nejednakosti se kreće od zarada nekvalifikovanih radnica u najlošijim firmama do onih u najbolje plaćenim sektorima državne uprave sa najvišim kvalifikacijama.

Nejednakosti u visini ličnih dohodaka bile su i po generacijskoj osnovi jer se radni staž kod nas direktno vrednovao i predstavljao prednost, a napredovanje u karijeri je zavisilo, pored ostalog, od kvalifikacije i vrste zanimanja zaposlenog lica. Od sredine sedamdesetih pravo na «minuli rad» sistemskim merama se garantuje i operacionalizuje kroz primanja na «ime dužine radnog staža». Umesto principa «senioriteta» koji u tržišnim privredama podleže, pored ostaloga, i tržišnoj valorizaciji, kod nas je sistemski bila postavljena prepreka između nagrađivanja mladih i starijih radnika. U Velikoj Britaniji, na primer, najveća primanja radnika su oko 40 godine života ili polovine radnog staža. Nakon toga ona relativno i apsolutno imaju tendenciju opadanja⁸⁴.

81
SGJ 1978, str. 140.

82
N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, IDN-Rad, Beograd, 2007, tab. 15, str. 47.

83
R. B. Freeman, «Novopridošli u svijet rada», *Zapošljavanje i udruženi rad*, br. 3/1987, str. 515.

84
K. Čarapović, *Promene u materijalnom i društvenom položaju radničke klase u Engleskoj: sociološko proučavanje perioda od 60-tih do 80-tih*, (magistarski rad), Filozofski fakultet u Beogradu, 1989, str. 31.

Istraživanja o položaju zaposlene omladine u raspodeli sredstava za lične dohotke ovo jasno potvrđuju. Osvrt na rezultate istraživanja o njihovim stavovima o raspodeli ličnih dohodaka u njihovim radnim organizacijama i u društvu, pokazuju da su mladi: 1. imali značajno niže lične dohotke od starijih kolega, 2. radili na poslovima manje stručnosti i fizički iscrpljujućim, 3. bili nezadovoljni raspodelom i visinom svojih ličnih dohodaka, 4. imali manje mogućnosti da obavljaju dopunski rad, 5. da su KV i PKV radnici jedino kroz sistem školovanja videli mogućnost napredovanja u poslu, 6. više su bili zaposleni u granama u kojima su niski dohoci i gde su veće razlike između njihovih zarada i zarada starijih generacija, 7. bili svesni svog marginalnog položaja, 8. smatrali da na delu nije raspodela prema radu niti da lični dohoci zavise od zalaganja i kvaliteta obavljenog posla⁸⁵.

Pored nejednakih ličnih dohodaka zaposleni su primali i **različita sredstva u raspodeli zajedničke potrošnje**. Ova nejednakost je među zaposlenima u različitim granama i preduzećima bila još izraženija nego nejednakosti u ličnim dohocima. Osnovni uzrok toga je sistemske prirode - odsustvo cene upotrebe društvenih sredstava, koji je visokoakumulativnim i dobro plasiranim granama u primarnoj raspodeli omogućavao i prednosti u visini sredstava koja su bila namenjena zajedničkoj potrošnji.

Prema podacima ekonomiste Marijana Korošića, indirektna primanja (po uslovno kvalifikovanom radniku) kretala su se od 13,8% 1977. godine do 17,7% u 1979. godini⁸⁶. Na osnovu podataka zvanične statistike i istraživanja koja je uradila Sofija Popov sa saradnicima, proizlazi da se učešće sredstava za zajedničku potrošnju u raspodeli dohotka privrede 1971-1989. kretalo u rasponu 6-10%. Granske nejednakosti su bile veće nego u visini neto ličnih dohodaka radnika.⁸⁷ Žarko Jokić je zaključio da: «grane sa najvišim prosečnim čistim ličnim dohotkom po radniku najviše izdvajaju za zajedničku potrošnju u radnoj organizaciji»⁸⁸. Razlike u veličini sredstava (po radniku) izdvojenih za stanove u proizvodnji nafte i gasa i zaposlenih u proizvodnji prediva i tkanina bile su početkom 1980. godine 1 prema 8. U sredstva

85

U Srbiji je početkom sedamdesetih dve trećine mladih primalo lične dohotke niže od prosečnih. Dve trećine je izjavilo da sa ličnim dohotkom ne mogu da podmiru egzistencijalne potrebe. To su rezultati istraživanja Milosava Milosavljevića u: *Mladost radničke klase: Sociološka analiza društvenog bića omladine u Srbiji*, Beograd, 1974, str. 42, 44, 47, i 50. Vladimir Obradović je zaključio da je u Srbiji 1976. trećina mladih radnika obavljala poslove za koje treba niža kvalifikacija, za trećinu su imali niže dohotke od starijih radnika, a u društveno-političkim organizacijama i finansijama za 48,5%. Isti autor je u istraživanju u Beogradu 1981. došao do saznanja da je ispodprosečne dohotke primalo 40% PK, 25% KV radnika, 30% SS i svega 6% VSS omladinaca. Podaci preuzeti od Srečka Mihailović: «Društveno-ekonomski položaj i društveno-politička angažovanost omladine», (u *Omladina Beograda: statistika i istraživanja*, MC OSK Beograda, 1983), str. 181-184.

86

M. Korošić, *Ekonomске nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*, str. 60.

87

M. Korošić, *isto*, str. 74. i S. Popov i dr. *Dohodak u jugoslavenskoj privredi-sticanje i raspodela*, str. 114.

88

Ž. Jokić, «Uslovi sticanja, raspodele i raspoređivanja dohotka», *Socijalizam*, br. 11/1981, str. 1892.

zajedničke potrošnje izdvajana su i ona namenjena rešavanju stambenih pitanja zaposlenih. Njihova veličina, način raspodele imali su izrazito klasne karakteristike, tj. bile su na štetu većine radnika.

3.2.

MATERIJALNI POLOŽAJ RADNIČKE KLASSE POSLE 1990. GODINE

Osnovne dimenzije socijalnog raslojavanja jugoslovenskog radništva zadržale su se i u SR Jugoslaviji: ekonomska, socijalna, teritorijalna, politička, kulturna, profesionalna, etnička i dr. U novim uslovima one su se na različite načine ispoljavale, pa je nužno sagledati intenzitet socijalnog raslojavanja manualnih radnika u vreme ratne ekonomije i nakon okončanja ratnih zbivanja u bivšim republikama. Kao poseban period društveno-ekonomskog razvoja Srbije izdvaja se vreme ubrzane tranzicije i privatizacije, tj. 2001-2015. godina.

3.2.1.

RADNIČKA KLASA I DRUŠTVENO RASLOJAVANJE

Najveće nejednakosti početkom devedestih bile su između zaposlenih i nezaposlenih lica. Ovome je u najvećoj meri doprinelo nepostojanje tržišta radne snage i sigurnost radnog mesta. Položaj nezaposlenih zavisio je od društvenog položaja porodice, stručnosti i mogućnosti ostvarivanja povremenih prihoda. Privatni sektor bio još relativno nerazvijen, a spektar rada u sivoj ekonomiji još uvek marginalan.

Među zaposlenima posebno su bile prisutne horizontalne nejednakosti. Od položaja grana i delatnosti u kojoj se radi zavisio je i ukupan materijalni položaj ljudi. Sa ratom na udaru su se našle grane i preduzeća koja nikada do tada nisu imale prilike da se nađu među velikim gubitnicima, koji su odvajanjem bivših republika gubile i sirovine i kupce. Posebno su u lošoj situaciji bile automobilska industrija, naftna privreda,

železnički i avio saobraćaj. To su veliki privredni sistemi, od kojih su mnogi prirodni monopoli, a država se pobrinula da ublaži i sanira nastale štete. Jedan deo firmi je podržavljen i proglašen javnim preduzećima. Drugi su dotirani sredstvima pronađenih na teret celog društva (inflacijom), a treći su za neko vreme nastavili da rade u smanjenom obimu. Radnici koji nisu imali gde i za koga da rade masovno su slati na «prinudne odmore.» Kasnije se pokazalo da su i tako definisani odmori postali faktor dalje dezintegracije i fragmentacije radničke klase.

Nekada marginalizovani privatni sektor u vreme tranzicije je dobio relativno povoljniji tretman. Privatna svojina dobila je isti tretman sa ostalom oblicima vlasništva. Zaposleni u tom sektoru su u novim uslovima nastojali da se što brže i lakše obogate. Najamna radna snaga svih profila ostala je totalno nezaštićena. Među njima vladaju zakoni divljeg tržišta, konkurencije i akumulacije kapitala u kojoj gazda ne mari niti za minimalne interese (ne)prijavljene radne snage. Zarade su formalno minimalne, a stvarno znatno veće, neoporezovane i na ruke isplaćene. Većina zaposlenih u tim preduzećima su zvanično prijavljeni. Među onima koji to nisu (penzioneri, maloletna deca, žene, nezaposleni, mladi, izbeglice) nalazi se višestruko više radnika.

Početak devedesetih kod privatnika je radilo 200 hiljada radnika. Prema podacima zvanične statistike to je bilo svega 2,4% od svih zaposlenih. Naredne godine je u pitanju 7,1%, 1992. god. 8,1% i 1993 je 8,9%. Godine 1994. isti izvor beleži 9,7% zaposlenih u privatnom sektoru⁸⁹, a Anкета SZS o radnoj snazi za tu godinu navodi da je tamo radilo čak 15% svih zaposlenih⁹⁰. Ovo je procenat koji nije zabeležen u SGJ niti 1995. godine, jer se tamo pominje 11,1% od svih radnika. U maju 1996. godine u SR Jugoslaviji zvanično je bilo uposleno u privatnom sektoru privređivanja 310 079 radnika. U to su uračunati i poslodavci odnosno vlasnici⁹¹. Zbog «mekog» radnog zakonodavstva i (ne)prijavlivanja radnika, smatra se da je tamo radilo još najmanje pola miliona ilegalnih radnika. Bez obzira na broj zaposlenih u privatnom sektoru može se reći da je on bio nedovoljno jak da bi mogao da preuzme viškove radne snage. Ublažio je socijalne tenzije, a za mnoge njegove učesnike postao je put u novu elitu. Za najamne radnike i one ilegalno zaposlene to je bio sektor rada u kome su se zarađivala sredstava za opstanak porodice. Većina privatnih firmi registrovala se u oblasti trgovine, što samo po sebi predstavlja i ograničavajući faktor razvoja ovog sektora.

Zahvaljujući strategiji vladajuće elite u «post-socijalizmu» su u prvi plan izbile etničke podele u radništvu. Stoga imamo etnički čiste partije, sindikate, štrajkove i demonstracije. Između radnika sličnog društvenog položaja podignuta je gvozdena zave-

89

Statistički godišnjak Jugoslavije, SZS za odgovarajuće godine

90

Saopštenje o Anketi o radnoj snazi 1994, 019/195

91

SGJ 1986, Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. 89.

sa nacionalnog sukobljavanja i isključivosti. Materijalni položaj stanovništva zavisio je od akumuliranih resursa i od stečenih materijalnih prihoda u vreme tranzicije. Za većinu manuelnih radnika karakteristično je da su akumulirani resursi bili nedovoljni da ublaže pad životnog standarda. Prihodi od redovog rada postajali su sve neredovniiji i realno manji.

3.2.2.

EKONOMSKO RASLOJAVANJE I SIROMAŠENJE RADNIŠTVA U PRVOJ DECENIJI TRANZICIJE

Zaposlenost je u «post-socijalizmu» dugo vremena predstavljala najvažniji garant materijalne i socijalne sigurnosti. U meri u kojoj se topila realna vrednost zarada bila je ugrožena i socijalna sigurnost. U prethodnoj deceniji taj trend se ispoljio kao sve manje relativno učešće prihoda od redovnog rada u porodičnom budžetu. Radnici su morali da traže druge izvore prihoda. To je bio slučaj i sa drugim društvenim grupama. Zato su se oni na razne načine uključili u druge nelegalne i legalne aktivnosti.

«Siva ekonomija» je u razvijenim tržišnim privredama, zastupljena sa 2-4% u ostvarenom društvenom proizvodu (DP), a u ukupnoj zaposlenosti sa 4-6%. Na prostorima SR Jugoslavije još 1986. godine učestvovala je u registrovanom DP sa 19,7%. Od početka devedesetih sledi još veće učešće sive ekonomije: 1991. je 31,1, sledeće godine 41,1 i u 1993. 54,4. U ukupnom DP to je učešće znatno niže: 1991. je 23,7%, 1992. je 28,4% i naredne godine je 35,3%⁹². O njenom učešću u DP zemlje Mirosinka Dinkić je zaključila da je 1997. godine trećina registrovanog društvenog proizvoda poticala iz te ekonomije.

Vremenom je «siva ekonomija» za veliki broj zaposlenih postala osnovno polje aktivnosti i pribavljanja sredstava za izdržavanje porodice. Tamo su se, pod uticajem crnog tržišta, našli privatnici koji su bežali od dažbina države, nezaposleni koji su to samo na papiru, penzioneri koji su jedva preživljavali uz ta dodatna privređivanja, službenici i stručnjaci iz osiromašenih firmi, a najviše je bilo manuelnih radnika. Njihovi «prinudni» odmori postali su vreme namenjeno novom radu. Tu su u isto vreme gubili stare radne navike i veštine. Sticali su nova iskustva, rizikovali i postojali nepriznati mali preduzetnici. O isprepletenosti sive i javne ekonomije rečito govore podaci istraživanja obavljenog 1997. godine. Naime, kako piše Mirosinka Dinkić, u svojoj

92

G. Božović, «Siva ekonomija i stabilizacija privrede», *Ekonomika*, br. 4-5/1994, str. 28.

ekonomiji bilo je 75,3% lica koja su već zaposlena (radnici, vlasnici radnji, seljaci, slobodne profesije dr). Njihova bruto zarada bila je za 46% veća nego što je registrovana zarada u formalnom sektoru⁹³. Prema istraživanjima Gordane Matković to je armija od 600 hiljada lica⁹⁴. Nekoliko godina kasnije, prevodeći njihovo radno vreme na ono iz formalne ekonomije, Mirosinka Dinkić je naglasila da je reč o čitavih 1,2 miliona lica⁹⁵.

Istraživanja o potrošnji domaćinstava nameću zaključak da je u vreme tranzicije i dalje najvažnija zarada ostvorena iz redovnog radnog odnosa. Njeno učešće u ukupnom budžetu se relativno smanjivalo, ali je i dalje najviše u odnosu na druge izvore prihoda. M. Dinkić iznosi podatke za period 1988-1997. godinu o potrošnji različitih tipova domaćinstava. Ona zaključuje da je: 1. krajem devedesetih godina siromaštvo postalo više urbana nego ruralna pojava, 2. da su nepoljoprivredna domaćinstva u nepovoljnijem položaju u odnosu na poljoprivredna i mešovita domaćinstva, 3. da se u periodu 1992-97. godine nastavio trend socijalnog raslojavanja na štetu nepoljoprivrednih domaćinstava i 4. da je vođena socijalna i ekonomska politika koja je sve veći deo stanovništva dovodila do ivice siromaštva, a manjinu ili novu elitu sve brže bogatila. Posredno se iz toga može zaključiti da se među socijalno najugroženijima nalazili manuelni radnici⁹⁶.

Slanje na prinudne odmore je postalo toliko uobičajeno da je za neke radnike faktički značilo dugogodišnji gubitak radnog mesta u javnom sektoru privrede. «Zarada» koju su dobijali od preduzeća zavisila je od interne politike. Iznos se kretao od 75% do 90% zarade koju bi ostvarili da su na radnom mestu. O masovnosti odlaska na «prinudne odmore» govore podaci izneti u dnevnoj štampi i istraživanjima ekonomista. Već 1992. godine na tim «novim» odmorima u Srbiji se našlo 300 hiljada radnika⁹⁷. 1993. godine u SRJ je na «odmoru koji se najteže podnosi» bilo 1,3 miliona radnika (stvarno zaposlenih bilo je 1 milion)⁹⁸. U nekim preduzećima postojali su dogovori o rotaciji radnika na ovim odmorima. Oni su najčešće zaobiđeni, pa su mnogi ljudi ostali godinama na prinudnim odmorima.

Ekonomsko raslojavanje među radnicima na «prinudnom» odmoru bilo je uslovljeno početnim položajem domaćinstva. U početku se na odmore išlo po mesec dana, a

93

M. Dinkić, «Penzije mimo ekonomske efikasnosti i socijalne sigurnosti», *Ekonomika*, br. 11-12/1998, str. 257.

94

G. Matković, *Izveštaj o humanom razvoju*, Ekonomski institut, Beograd, 1998, str. 45.

95

M. Dinkić, «Penzije mimo ekonomske efikasnosti i socijalne sigurnosti», *Ekonomika*, br. 11-12/1998, str. 265.

96

M. Dinkić, «Raspodela i siromaštvo u SRJ», *Ekonomika*, br. 3-4/1999, str. 97.

97

B. Vujadinović, «Odmor koji se najteže podnosi». *Rad*, 21. januar 1992.

98

S. Božinović, «Život u tesnacu», *Republika*, br. 70, 4. jun 1993.

ako je trajalo pola godine to je nadoknada bila 75% od dohotka koji bi radnik primao da radi. Nakon tog vremena sledila je umanjena «zarada» od 60%. Ako preduzeće nije imalo sredstava za tako nešto država je isplaćivala minimalac. U bolje stojećim preduzećima neki radnici su primali veće iznose za vreme odsustva nego njihove kolege na redovnom poslu u lošije stojećim granama i preduzećima.

U toku prethodne decenije pristizale su i izbeglice. Neki od njih su doneli kapital, znanje, imali veze i poznanstva da su se lako prebacivali u nove bogataše. Većina je bila bez takvih mogućnosti. Oni su sa svoje strane zaoštrili konkurenciju među učesnicima sive i crne ekonomije. Prema istraživanjima Ekonomskog instituta skoro polovina nije uopšte ostvarila nikakav prihod. Od ostalih koji su radili u svojoj ekonomiji bavili su se nekom vrstom trgovine. U SRJ je 1997. bilo čak 646 hiljada izbeglica i ratom ugroženih lica⁹⁹.

Visoka stopa nezaposlenosti postala je nezaobilazna karakteristika jugoslovenske tranzicije. Ona je nasleđena iz ranijeg sistema, ali je zbog rata i sankcija, te procesa privatizacije i prvobitne akumulacije kapitala, poprimila specifične dimenzije. U oba slučaja glavni uzroci nezaposlenosti su sistemske prirode - u karakteru svojine, blokiranom tržištu rada, sigurnosti radnog mesta i potrebe vladajuće elite da se legitimiše. U SR Jugoslaviji nisu otklonjeni pomenuti sistemski uzroci nezaposlenosti. Armija zvanično nezaposlenih imala je skoro ista socio-demografska obeležja kao i u predhodnoj Jugoslaviji: većina nezaposlenih bila je kvalifikovana radna snaga, od SS, preko VŠ do VSS. Većinu među njima činile su žene i mladi. Na posao su čekali najčešće 1-3 godine. Pa ipak, nešto se menjalo. Školovani mladi kadrovi, zvanično nezaposleni, ali i oni u preduzećima, od početka devedesetih napuštali su zemlju. Jedan deo prelazio je u privatni sektor. S. Bolčić nalazi da je među novim preduzetnicima 1994. godine svaki deseti ranije bio nezaposlen¹⁰⁰. Priličan broj nezaposlenih uključio se u aktivnosti «sive» ekonomije. Prema proceni D. Šukovića stopa nezaposlenosti u Srbiji dostigla je čitavih 50%. Procenjuje se da bi zbog likvidacije preduzeća bez posla ostalo još najmanje 700 hiljada radnika. Njihovo otpuštanje bilo je rizično za socijalnu stabilnost i položaj vladajućih elita.

Pad zaposlenosti u post-socijalizmu je evidentan. Podaci zvanične statistike odnose se na formalno zaposlenu radnu snagu. U taj broj uključeni su i radnici na «prinudnim odmorima», ali i oni koji su «tehnološki viškovi». O njima je već bilo reči, pa je vredno pomenuti procene ekonomista da je stvarna zaposlenost u SR Jugoslaviji milion ljudi. Njihov sektorski raspored se ne razlikuje bitnije od istog u dru-

99

G. Matković, *isto*, str. 91

100

S. Bolčić, *Tegobe prelaska u preduzetničko društvo-sociologija «tranzicije» u Srbiji početkom devedesetih*, ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1994, str. 108. i 119.

goj Jugoslaviji. U tercijarnom sektoru 1995. godine radilo je 39% zaposlenih, a svaki peti je u bio u neprivredi¹⁰¹. Zvanično je u privatnom sektoru zaposleno pola miliona ljudi. To je daleko ispod njegovog učešća u ukupnoj zaposlenosti i ostvarenom BDP u drugim zemljama u tranziciji. Da je reč o nerazvijenom društvu uverava nas i činjenica da je 1994. godine čitavih 38% DP zemlje stvarano u industriji, poljoprivredi 20%, a samo 14% u trgovini. Ostalo je doprinos drugih delatnosti¹⁰². Tako ostvaren društveni proizvod u vreme tranzicije bio je realno daleko iza onog u SFRJ. Realan DP bio je tek jednu četvrtinu iz 1989, da bi u 1996. godini bio za polovinu manji od pomenute vrednosti u godini pre raspada Jugoslavije. Njegova realna vrednost bila je manja nego u 1985. godini¹⁰³. Slovenija je, na primer, 1995. godine već dostigla nivo razvoja od 7.000 dolara DP po glavi stanovnika, Mađarska 4.120 a Makedonija 3.360¹⁰⁴.

Rast cena na malo, odnosno inflacije, ne predstavlja nikakvu novinu u društvenom razvoju Jugoslavije. Prema merilima Svetske banke u Jugoslaviji je još daleke 1978. godine 10% stanovništva imalo porodične dohotke veće nego svih 40% stanovnika sa društvene lestvice¹⁰⁵. Krajem osamdesetih ove nejednakosti inflacija je još više produbila. Deset posto najbogatijih stanovnika Jugoslavije raspolagalo je sa devet puta većim udelom u nacionalnom dohotku nego 10% najsiromašnijih¹⁰⁶. (Uobičajena mera nejednakosti u raspodeli dohotka, Gini koeficijent, je 1988. u SFRJ bio 0,34). Kasnije se bogata elita još više bogatila, a sve veći deo donjih i srednjih slojeva je siromašio.

U vreme formiranja SRJ stopa inflacije u razvijenim zemaljama nije prelazila 5%, a kod nas je već bila trocifrena¹⁰⁷. Tempo obezvređivanja zvanične valute i svih prihoda dobijenih u njoj vidi se iz podataka da je od juna 1992. do juna 1993. godine nemačka marka uvećala svoju vrednost za 90 miliona puta! Prosečna mesečna inflacija u 1993. godini bila je 313 miliona procenata¹⁰⁸. Sledeće godine svedena je na nulu. Godine

101

Podaci izneti u *SGJ 1996*, SZS, str. 92.

102

SGJ 1995, str. 89.

103

A. Pošarac, «Ekonomsko propadanje Srbije», *Republika* br. 145-146, 1-31. avgust 1996.

104

V. Grečić, «Migracije naučnika i stručnjaka», *Ekonomika*, br. 1, 1996, str. 2.

105

V. Goati, *Jugosloveni o društvenoj krizi (istraživanje javnog mnjenja 1985. godine)*, Komunist, Beograd, 1985, str. 6.

106

D. Šuković, «Socijalnim programom protiv siromaštva», *Politika*, 17. februar 1997.

107

Godine 1991. u SRJ inflacija je bila 222%, sledeće godine 9026%. Najveći rekord postignut je 1993, kada je inflacija bila 222,1 (hiljada milijardi indeksnih poena)! Đ. Kutlača, «Sedam godina tranzicije u Evropi», *Ekonomika*, br. 9-10/1997, str. 222.

108

B. Dumić, «Zabrinjavajući podaci», *Politika*, 12. februar 1995.

1995. inflacija je zvanično bila 150%. Posle pet godina ista je inflacija. Nije u pitanju neka stabilnost društva, već pribegavanje novim mehanizmima monetarne politike: potcenjena marka, neisplaćene zarade i «stimulativni» kursevi DEM¹⁰⁹.

Siromaštvo zaposlenih i raslojavanje stanovništva opšta je pojava koja obeležava tranziciju u čitavoj Istočnoj Evropi. Ono je posledica neefikasnosti ranijeg «real-socijalističkog» sistema, već dostignutih nejednakosti, ali i posledica teškoća promene društva u novim uslovima. Mnoge od tih zemalja nastale su ratnim raspadom višenacionalnih država, a svaka od njih imala je u svom okruženju razvijene kapitalističke zemlje, koje su uticale i na nastanak novih zemalja i na stepen njihove zavisnosti od kapitalističkog centra. Svetska banka kao granicu siromaštva uzima mesečna primanja od 120 \$ po članu porodice. Ovo je dva puta veći iznos nego što se koristi u Zapadnoj Evropi. Za društva Istočne Evrope kao granica uzeta je 30 \$ mesečno, odnosno jedan dolara za ishranu po članu domaćinstva. U domaćim istraživanjima reč je o tzv «potrošačkoj korpi». Ona predstavlja liniju siromaštva, a za jedne autore je svako odstupanje prihoda na niže znak siromaštva. Ukoliko je to manje od 3 \$ potrošačke korpe onda se pripada grupi apsolutno siromašne populacije. Za sada ćemo pokušati da pokažemo kako je pad realnih ličnih dohodaka i standarda doprinio opštem siromašenju stanovništva.

Koristeći svetske standarde o liniji siromaštva (jedan dolar dnevno po članu domaćinstva) istraživači IEN u Beogradu su zaključili da je krajem 1992. godine u Jugoslaviji bilo 75% siromašnog stanovništva, od čega je 30% živelo u dubokoj bedi¹¹⁰. To je više nego u Africi u kojoj je 47% siromašnih, Južne Azije sa 49% ili Latinske Amerike koja ima 26% siromašnih). To je armija gladnih od 3 miliona stanovnika starijih od 15 godina. Sledeće najteže 1993. godine SZS je saopštio, da prema istim merilima, u SR Jugoslaviji postoji ekonomska elita od 3% ljudi. Čak je 90% stanovništva živelo na ivici siromaštva i u siromaštvu¹¹¹. Krajem te decenije UN su iznele podatak da je manje prihode od 100 ili 60 dolara ili 2 dolara dnevno u julu 1998. imalo 33% domaćinstava a krajem 1999. čak 66%. Najteže su živeli penzioneri i porodice sa malom decom, koji žive u gradovima¹¹².

Istraživanja koja su obavljena u Ekonomskom institutu i Institutu ekonomskih nauka u Beogradu kao polazno merilo koriste tzv. potrošačku korpu. Od nje polaze i Aleksandra Pošarac i Mirosinka Dinkić. Za njih je siromaštvo prisutno kod domaćin-

109

M. Dinkić, «Organizatori monetarnog udara inkasirali 25 miliona dolara», *Naša borba*, 26. septembar 1996.

110

T. Popović je izneo podatke u emisiji *Vreme radoznalosti*, Radio Beograd 1, 29. januar 1993.

111

R. Nikolić, «Siromašno 90 odsto građana», *Politika*, 12. novembar 1993.

112

Podaci su iz lista *News magazin*, br. 2, 10. novembar 1999, str. 23, bez imena autora

stava koja imaju prihode manje od potrošačke korpe, a ako je to manje od jedne polovine iznosa potrošačke korpe reč je o dubokom siromaštvu. Na osnovu nalaza njihovih istraživanja saznajemo kako se siromašilo u Srbiji od 1990. do 1994. (A. Pošarac)¹¹³, odnosno u periodu 1993-1997. godina (M. Dinkić). Obe autorke naglašavaju porast urbanog stanovništva, najveću socijalnu ugroženost nepoljoprivrednih domaćinstava, odnosno industrijskih radnika i penzionera u velikim gradovima. Pored toga, one prate i kretanje realnog ličnog dohotka i njegov značaj za ukupan porodični prihod. M. Dinkić svoju pažnju usmerava na pitanja porodične potrošnje, a A. Pošarac traga za nejednakostima u ukupnim porodičnim dohocima u Srbiji. Ovom prilikom navodimo podatke M. Dinkić o indeksu nivoa raspoloživih sredstava po pojedinim tipovima domaćinstava (Tab. 21).¹¹⁴ Većina radnika pripada nepoljoprivrednim domaćinstvima.

TAB. 21.

Indeks nivoa raspoloživih sredstava po članu domaćinstva

Tip domaćinstva	1988.	1992.	1997.
Sva domaćinstva	100	100	100
Poljoprivredna	90	119	108
Mešovita	97	98	09
Nepoljoprivredna	104	98	96

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava 1992. i 1997, Savezni zavod za statistiku

Kratak osvrt na kretanje prosečnih ličnih dohodaka u Jugoslaviji i pad realnih zarada i životnog standarda posredno nam olakšava uvid u procese raslojavanja i samog radništva. Početkom devedesetih godina Jugoslavija je bila srednje razvijena zemlja. Prosečni lični dohoci kretali su se te i naredne godine oko 1.000 DEM. Od tada pa nadalje njihovo izražavanje po crnom deviznom kursu postaje neizbežno u svakom pokušaju njihovog praćenja i poređenja. Zbog hiperinflacije i opšteg haosa u svim vrstama ekonomije teško je poređenje stvarne kupovne moći. Bolje rečeno, oni su postali samo jedno od sredstava popunjavanja porodičnog budžeta i za mnoge građane nedovoljno sredstvo preživljavanja. Već 1992. godine zaposleni u SR Jugoslaviji doživeli su pravi sunovrat njihovih ličnih dohodaka (145 DEM). Prava agonija dinara, zarada i građana tek je nastupala. U 1993. prosečne zarade bile su 15 nemačkih maraka, ali je to zavisilo od samog trenutka njihove isplate. U junu su na primer bile 20, a u decembru pomenutih 15 DEM. U 1994. godini sledila je rekonstrukcija monetarne

113

A. Pošarac, «Pauperizacija stanovništva u Srbiji-jedan od osnovnih uzroka potisnutosti civilnog društva», u *Potisnuto civilno društvo*, (ed. V. Pavlović) EKO centar, Beograd, 1995, str. 342-366.

114

M. Dinkić, «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, br. 3-4/1999, tab 3, str. 96.

politike, pa su zarade isplaćene u dinarima bile približne kao i u markama. Prosek te godine je bio oko 200 DEM. Odustajanje od ozbiljnijih ekonomskih reformi direktno je doprinelo porastu ekonomske neefikasnosti i padu plata. Prosečne plate bile su 1995. i 1996. godine oko 160 DEM. Pravi problem je bio što su za veliki broj zaposlenih one mesecima kasnile i samim tim u vreme isplate već devalvirane. Još u 1997. Jugosloveni su primali za svoj rad 200 DEM, pod uslovom da su bile redovno isplaćene. Nakon toga došla je kao redovna praksa primena raznih sistema obezvređivanja zarada («mone-tarni udari» na primer) i pad isplaćenih plata. Njihov prosečan iznos kretao se 50-70 DEM. U godini bombardovanja zemlje nastupilo je veliko zatišje u tempu isplata za-rada. Sve se pravdalo višim državnim interesima, bez obzira na to što se zaista nije ni odlazilo na posao. U 1999. godini zarade su bile oko 80 DEM¹¹⁵.

Poređenja radi podsetimo se kakve su zarade imali naši susedi, zaposleni u bivšim republikama ili u drugim «post-socijalističkim zemljama». U prvoj godini postojanja SR Jugoslavije, 1992. godine, kada je nastao pravi kolaps u visini isplaćene zarade, od 1000 na 80 DEM u Rusiji se zarađivalo 130 \$. U 1993. godini Bugari su beležili zaradu od 120 DEM, građani Makedonije 220, a u Sloveniji 633 DEM (prema 15 u Srbiji). Raskorak između isplaćenih zarada i njihove kupovne moći u Jugoslaviji i njenom okruženju se kasnije povećavao. U 1997. godini prosečna plata u Sloveniji bila 948 DEM (što je po kupovnoj moći predstavljalo 40% zarade radnika u ZE)¹¹⁶. Pored toga veliki broj zapo-slenih radnika ostajao je bez te prosečne zarade. Kako je zabeležio Miroljub Labus od juna 1992. do januara 1993. godine čak 700 hiljada radnika u Srbiji koristilo je sredstva Fonda za najniže zarade¹¹⁷. U kasnijem periodu neisplaćeni minimalci postaju povod velikog broja štrajkova. Prema podacima istraživanja koje je iznela A. Pošarac u Srbiji je 1994. godine 70% srednjih slojeva živelo ispod linije siromaštva (merilo je tri četvr-tine potrošačke korpe). Među siromašnim građanima našlo se 43,6% industrijskih rad-nika, dok je najmanje bilo rukovodećih kadrova (13,8% što nije za zanemarivanje)¹¹⁸.

Odnos prosečno isplaćenog ličnog dohotka i minimalca u SFRJ bio je takav da se kao minimalac isplaćivao 70% prosečne zarade. U SR Jugoslaviji minimalac se

115

P. Đukić, «Ekonomski i socijalni okvir: limitirajući činilac delovanja sindikata» u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, (šef projekta Z. Stojiljković, CAP-UGS «Nezavisnost», Beograd, 1999, str. 48, i 53, B. Šefer, «Socijalna sigurnost i prava po osnovu rada», u zb. *Socijalna politika u tranziciji*, (red. M. Milosavljević), ekspertski tim CPA/CPS, Beograd, 1988, A. Pošarac, «Ekonomske propadanje Srbije», *Republika* br. 145-46.1-31. avgust 1996., Z. Vidojević, *Tranzicija, restauracija, neoliberalizam*, Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1997. str. 97.

116

S. Vujošević, «Svima kola klize nizbrdo», *Politika*, 18. oktobar 1993, G. Marinković, «Hrvatska-kraj ekonomskog čuda», *Vreme*, br. 228, 6. maj 1995, str. 30 i R. Nikolić, «Zarade u regionu», *Politika*, 15. decembar 1997.

117

M. Labus, «O tranziciji», *NIN*, br. 2199, 19. februar 1997.

118

A. Pošarac, «Pauperizacija stanovništva u Srbiji-jedan od osnovnih uzroka potisnutosti civilnog društva», u *Potisnuto civilno društvo*, (ed. V. Pavlović), Eko centar, Beograd, 1995, str. 356.

ne vezuje za prosečnu zaradu, već ga po pravilo utvrđuje vlada. To je samo po sebi i isplatu ovih zarada podredilo interesima dnevne ekonomske politike. Garantovana minimalna zarada često nije isplaćivana ili je samo delimično isplaćivana. O tome saznajemo iz analize povoda, uzroka i rezultata štrajkova. Pored toga, nastao je «organizovani haos» u odnosu prosečnih plata, minimalaca i stvarnih potreba radnika i njegove porodice. Tu je već pomenuta potrošačka korpa, čiji sadržaj je postajao sve manji i oskudniji u društvu u tranziciji. Kao primer navešćemo stanje iz 1993, kada je hiperinflacija obezvređivala sve zarade i druge prihode iz radnog odnosa. U junu je u Srbiji država odredila minimalan dohodak od 90,3 mil. din. Prosečan isplaćeni neto lični dohodak bio je upola manju (45,3 mil. din). Sa njime se nikako nije mogla nabaviti roba koja je ušla u potrošačku korpu. Ova mera standarda sve je dalja bila za radnika sa prosečnom zaradom. Vrednost potrošačke korpe je u junu iznosila 17,6 majskih plata, u julu 19,3 junske plate a u avgustu čitavih 71 julske plate. Dakle, prošlo je vreme kada se moglo živeti od redovne zarade¹¹⁹. Isti problem imali su zaposleni i kasnijih godina, tako da nalazimo podatak da je u 1997. u nekim delovima privrede za egzistencijalni minimum bilo potrebno i pet prosečnih plata¹²⁰. Prosečne plate opadale su i u bivšim jugoslovenskim republikama.

3.2.3.

REALAN LIČNI DOHODAK, STANDARD I PORODIČNA POTROŠNJA OD 1990. DO 2000. GODINE

Pad realnih dohodaka zaposlenih u «post-socijalizmu» posledica je nasleđa iz «real-socijalizma» i problema što ih je donela tranzicija u «post-socijalizmu». U prvom slučaju reč je o realnim zaradama koje su deljene preko stvarnih ekonomskih mogućnosti društva (otuda ogroman spoljni i unutrašnji dug na primer). U drugom je na delu čitav splet faktora, od sistemskih do klasičnih problema, sa kojima se srećemo u prelasku sa komandne na tržišnu ekonomiju. U slučaju SR Jugoslavije od značaja su, pored navedenih, i problemi nastali usled rata, sankcija i posebnosti odvijanja procesa prvobitne akumulacije kapitala. Sve to je delovalo na brzo, višestruko i trajno ekonomsko raslojavanje zaposlenog, ali i ostalog stanovništva. Realni lični dohoci su u 1996.

119

«Upotreba minimalca», bez imena autora, *Ekonomski politika*, br. 2162, 13. septembar 1996, str. 4.

120

Saopštenje VSSI, *Rad*, 27. septembar 1996.

godini, na primer, bili upola manji nego u 1989. godini¹²¹. Oni definitivno nisu mogli biti dovoljni za opstanak pojedinca i njegove porodice. U Bugarskoj je u istom periodu prepolovljen realan dohodak zaposlenih¹²².

Zarade iz redovnog radnog odnosa učestvovala su u potrošnji porodice sa svega 15% u 1992. godini. Kasnije je ovu pojavu pratila Mirosinka Dinkić i zaključila da su lični dohoci i dalje glavni izvori sredstava za potrošnju, iako se njihovo učešće relativno smanjivalo u porodičnom bužetu. Oni su u raspoloživim sredstvima domaćinstava učestvovali 1992. godine sa 24,0 %, a pet godina kasnije 16,4¹²³. U vreme postojanja paradžavnih banaka registrovani prihodi od deviznih kamata učestvovali su (1992, 1993, godine) sa 20-40% u prihodima domaćinstava. Sa njihovim krahom borba za opstanak postala je još teža i oštrija. Standard je bio četiri puta niži nego pre tranzicije, a značajno se menjala i struktura potrošnje.

Tzv. «narodne kuhinje» su postojale i u drugoj Jugoslaviji, ali se o njima nerado pričalo i saopštavali podaci o broju porodica u stanju socijalne potrebe. U trećoj Jugoslaviji njihov broj je nedovoljan da primi sve ugrožene građane, a standard usluga na sve nižem nivou. Prema podacima zvaničnih institucija, kao što je Crveni krst na primer, u 1997. godini u našoj zemlji bilo 2 miliona sirotinje. Od toga je dvesta hiljada bilo starih preko šezdeset godina. U narodnim kuhinjama dnevno se davalo 20 hiljada obroka¹²⁴. Postojale su i nejednakosti među siromašnim građanima, a sredstva za narodne kuhinje bila su sve manja.

U međuvremenu se obavljao proces raslojavanja u kojem se formirala bogata elita i masa siromašnog stanovništva. Aleksandra Pošarac je zabeležila da su nejednakosti u porodičnim dohocima u Srbiji 1990. godine bile 15 prema 1099 \$. Posle četiri godine urbano siromaštvo se učetvorostručilo, a razlike su bile 10 prema 1941\$¹²⁵.

Istraživanja Mirosinke Dinkić odnose se na porodičnu potrošnju u Jugoslaviji od 1992-1997 godine (Tab.22). Ona potvrđuju pretpostavke o siromašenju nepoljoprivrednih porodica i onih koji su živeli najviše od zarade iz redovnog radnog odnosa¹²⁶.

121

A. Pošarac, «Ekonomsko propadanje Srbije», *Republika* br. 145-46.1-31. avgust 1996.

122

«Bela knjiga bugarske vlade», *Politika*, 24. mart 1995.

123

M. Dinkić, «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, br. 3-4/1999, tab. 5, str. 97.

124

S. Stošeković, *Studio B, Dnevnik u 19 h*, 2. decembar 1997.

125

A. Pošarac, «Pauperizacija stanovništva Srbije – jedan od osnovnih uzroka potisnutosti civilnog društva», u zb. *Potisnuto civilno društvo*, (red.V. Pavlović), Ekocentar, Beograd, 1995, str 352.

126

M. Dinkić, «Raspodela siromaštva u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, br. 3-4 /1999, tab. 6, str. 98.

TAB. 22.

Pokazatelji siromaštva u SR Jugoslaviji

1992.

1995.

1997.

Sva domaćinstva			
Stopa siromaštva u %	23,1	20,7	17,3
Stopa ekstremnog siromaštva,* u %	8,8	4,7	0,5
Stopa doprinosa jaza, u %	38,6	36,4	24,8
Stopa jaza siromaštva, u %	8,9	7,5	4,3
Odnos prosečnog dohotka i linije siromaštva	1,6	1,4	1,7
Poljoprivredna domaćinstva			
Stopa siromaštva u %	13,3	6,7	17,6
Stopa ekstremnog siromaštva,* u %	3,6	0,9	0,0
Stopa doprinosa jaza, u %	32,2	33,3	20,8
Stopa jaza siromaštva, u %	4,3	2,2	2,8
Odnos prosečnog dohotka i linije siromaštva	1,9	1,5	1,9
Mešovita domaćinstva			
Stopa siromaštva u %	16,5	14,9	8,6
Stopa ekstremnog siromaštva,* u %	6,5	1,2	0,0
Stopa doprinosa jaza, u %	39,9	32,0	20,8
Stopa jaza siromaštva, u %	6,6	4,8	2,8
Odnos prosečnog dohotka i linije siromaštva	1,6	1,5	1,9
Nepoljoprivredna domaćinstva			
Stopa siromaštva u %	26,3	24,7	19,7
Stopa ekstremnog siromaštva,* u %	10,1	6,4	0,5
Stopa doprinosa jaza, u %	38,7	37,5	24,0
Stopa jaza siromaštva, u %	10,2	9,2	4,7
Odnos prosečnog dohotka i linije siromaštva	1,6	1,3	1,6

*Dohodak manji od 50% linije siromaštva.

Izvor: Izračunala Miroslava Dinkić

Na osnovu iznetih podataka može se pretpostaviti da su od svih manualnih radnika najbolje sačuvali i poboljšali svoj materijalni položaj oni koji su živeli u mešovitim domaćinstvima. U čisto radničkim i nepoljoprivrednim domaćinstvima takođe je obavljeno raslojavanje. Najbolje su se snašli bolje kvalifikovani radnici koji su svoje znanje unovčili u privatnom, sivom i javnom sektoru. To bi bila, uslovno, radnička aristokratija. Drugi deo radništva je najmasovniji. Sačinjen je od povremeno zaposlenih i na prinudne odmore poslatih radnika. Oni su, u slučaju zaposlenja u ratom ugroženim preduzećima, bili prinuđeni da potraže dodatne izvore prihoda. Većina je u tome teško prolazila, jer se nalazila u zoni prosečnih zarada i onih koje su na liniji siromaštva.

Procene pravca promena u strukturi potrošnje radničkih domaćinstava nije moguće samo korišćenjem domaćih izvora. Statistika je izmenjena pa je teško sagledati razlike u prihodima domaćinstava seljačkog, radničko i mešovito domaćinstva. Pa

ipak, one se prate, ali posredno, preko podataka o nepoljoprivrednim domaćinstvima. Ekonomisti su u tome još praktičniji, pa vrše sopstvene proračune. Vredni pažnje su podaci o siromaštvu svih i pojedinih tipova domaćinstava u Jugoslaviji tokom prve decenije tranzicije. Kako naglašava Mirosinka Dinkić upravo je od 1992-1997. došlo da smanjivanja jaza siromaštva¹²⁷.

3.2.4.

RADNIČKA KLASA, EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI I DRUŠTVENO RASLOJAVANJE OD 2001-2015. GODINE

Posle 2001. godine usledio je kratak period ekonomskog oporavka i rast životnog standarda građana Srbije. Na to su uticali više neekonomski faktori, tj. politički nego domaći faktori privrednog oporavka. Prva decenija ubrzane tranzicije obeležena je, pored ostaloga, i većim prilivom stranog kapitala. Jedan njegov deo je poticao od donacija, drugi od novih zajmova a treći od doznaka stanovništva u inostranstvu. Sve to skupa značilo je više para za javnu i ličnu potrošnju, koja nije bila zasnovana na realnim osnovama. Pored navedenog važan je postao još jedan proces, a to je ubrzana privatizacija društvene svojine. Ona je s jedne strane uništavala materijalne osnove na kojima su opstajala radnička klasa i drugi najamni slojevi. S druge strane bio je to najbrži i najunosniji izvor bogaćenja starih i novih pripadnika kapitalističke klase. Ukratko rečeno, brza tranzicija i privatizacija značile su ubrzano društveno raslojavanje.

Rast domaćeg bruto proizvoda (BDP) je pokazatelj koji se najčešće koristi, posebno to čini vladajuća politička elita, da se potvrdi kao uspešan privredni razvoj zemlje. Kako je osnova od koje je Srbija pošla u ubzanu tranziciju niska, to je svaki napredak izgledao veći nego što u stvari jeste. Isticanje visokih stopa rasta BDP značilo je, samo u ideologiji kapitalističke klase, da je zemlja na «dobrom putu» i da poboljšava životni standard svojih građana. Oni su taj raskorak između obećanja i stvarnosti svakodnevno osećali, a javno su izrazili i javnomnjenjskim i srodnim istraživanjima kao razočaranje. Ova pojava poznata je u većini zemalja tranziciji. U Srbiji je ona postala ozbiljnija i dugotrajna.

Stope rasta BDP Srbije od 2001-2016. godine, kada se uporede sa istima u zemljama regiona navode na zaključak da smo imali niže stope rasta u odnosu na njih. Jedino je Makedonija sporije napredovala. Relativno visoke stope rasta BDP bile su u prvih

127

M. Dinkić, isto, str. 98.

pet godina ubrzane tranzicije (oko 5 godišnje), a posle 2009. godine su niske i negativne. Godina 2015. završen a je sa rastom 0,8, a 2016. godina sa 2,8.¹²⁸

Materijalni položaj većine pripadnika radničke klase je pao ispod nivoa pre tranzicije. Pored starih nejednakosti pojavile su se i nove, a koje su direktno zavisile od poteza koje je vršila nova kapitalistička klasa, odnosno politička elita koja je svim sredstvima štiti. Ubrzana privatizacija donela je masovnu nezaposlenost, koja se i dalje ublažavala ulaskom u složenu mrežu školskih ustanova i odlaskom van zemlje. Materijalni standard radničke klase je zavisio u najvećoj meri od njenog mesta u društvenoj podeli rada, zaposlenosti u različitim sektorima svojine i ekonomske politike vladajuće elite. Najveće nejednakosti u materijalnom položaju, nasleđene i produbljene, bile su između zaposlenih i nezaposlenih, potom zaposlenih u javnom sektoru i onih u privatnom sektoru. Ovima su se priključile i nejednakosti s obzirom na mogućnosti učešća u sivoj ekonomiji, ali i korišćenju sredstava državnih fondova namenjenih različitim kategorijama stanovništva. Otvaranje privrede i društva prema razvijenim tržišnim ekonomijama dodatno je unelo konkurenciju među domaću radnu snagu, naročito u delatnostima koje su se brže otvarale prema svetu.

Rast prosečnih zarada u Srbiji je nešto što svaka vlast pozitivno vrednuje, s tim što često ove promene tumači izolovano od pojava u okruženju. Tome služi i česta promena metodologije merenja prosečnog ličnog dohotka (zarade), tako da se postignuti nivo veštački prikazuje kao viši. U to nas uveravaju kako podaci zvanične statistike o prosečnom, minimalnom, najvećem dohotku od rada, tako i podaci o zaposlenima koji za svoj rad uopšte ne primaju ni dinara. To je i velika grupacija zaposlenih radnika koja na zaradu mesecima čeka, ili je uopšte i ne dočeka. Podaci državnih organa o tome su retki i parcijalni. Oskudne su i informacije sindikalnih centrala, koje bi po svom položaju trebalo da štite i osnovna ekonomska i socijalna prava radnika.

Na početku ubrzane tranzicije društva zarade su povećane za 20% i te 2002. godine iznosile su 151 euro. Od tada je sledo rast bez pokrića, tako da su 2008. godine bile 420 eura. To je vreme uticaja svetske krize pa su zarade opadale i kretale se oko 350 eura. Krajem 2015. godine iznosile su 357, a sledeće godine 373 eura.¹²⁹ Prava zagonetka je metodologija po kojoj se obračunavaju prosečne zarade. Ona isključuje i obračuna brojne privredne subjekte i državne službe (sitna porodična preduzeća, zaposlene u policiji, vojsci i slično). I pored toga prosečne zarade u Srbiji su realno bile manje u odnosu na društva u regionu.

128

Vidi Tab. 7 u Prilogu

129

Izvor: Podaci Narodne banke Srbije i Ministarstva regionalnog razvoja i lokalne samouprave (Izveštaj), a za 2012, 2013, 2014, 2015. i 2016. godinu RZS

Mnogim radnicima ovi podaci ne znače ništa, jer ih je na hiljade odlazilo na posao, a da za to nisu primili ni dinara. Procene broja tih radnika su različite, u zavisnosti od vremena na koje s eodnose i izvora informacija. Sindikalne procene su različite. Za 2009. godinu pomenuto je 100000 radnika, a za 2012. godinu je navedeno 70000.¹³⁰ Dužina čekanja zarade je varirala, o čemu saznajemo iz štampe i zahteva radnika štrajkovima i protestima. Najteže je bilo radnicima u preduzećima u stečaju, koja su automatski ostajali bez zarada. Pre donošenja poslednjeg Zakona o stečaju to je bila grupacija od oko 50000 radnika. Za njih je dobijanje minimalne zarade ostala samo pusta želja. Minimalna zarada je predmet sporenja i dogovora sinikata, udruženja poslodavaca i vlade. Njen iznos je po pravilu daleko ispod visine minimalne Potrošačke korpe, a višestruko niži od prosečne potrošačke korpe. U svakom slučaju stekli su se uslovi da se ponovo situacije iz sredine 1990-ih, na koje se vlast pozivala kao nešto što sigurno neće da se dogodi. Novim siromašnim radnicima to mnogo ne pomaže, jer su svakodnevno preokupirani da obezbede sredstva za preživljavanje sebe i svoje porodice. Uporede li se iznosi minimalne zarade u Srbiji i okruženju može se proceniti brzina oporaka privreda i tempo napretka životnog standarda najmanje plaćene radne snage. U 2015. godini minimalac je kod nas bio 180 eura (Makedonija 110), u Crnoj Gori 193, Hrvatskoj 396, Sloveniji 791, Bugarskoj 191 euro.¹³¹

Neoliberalni koncept razvoja značio je i obavez **vlasti da inflaciju drži pod kontrolom**, tj. da ona služi interesima stranih kreditora, čiji je interes sigurno vraćanje pozajmljenog novca. To što zemlja sa takvom politikom ne može usmeravati monetarnu politiku tako da štiti domaće stanovništva od nezaposlenosti i siromaštva ne brine mnogo strane kreditore. Neoliberali uopšte negiraju potrebu vođenja samostalne ekonomske politike. U Srbiji je takva politika posle 2000. godine dosledno sprovedena. Građani su imali nisku inflaciju, ali opet daleko višu nego u razvijenim zapadnim zemljama i u okruženju. Stopa inflacije u Srbiji je 2001. godine bila 80,6, sledeće godine je smanjena na 8,9; 2003. - 2,9; 2004. - 10,6; 2005. - 16,2; 2012. - 15,0. Otada je niska i 2014. godine je bila 1,7.¹³² Uporede li se ovi podaci sa inflacijom u regionu Srbija je imala višu stopu inflacije. Život njenih građana se nastavio uz nisku stopu inflacije, a ubrzano topljenje realnih zarada i gubitka drugih izvora prihoda. Naročito su zabeležene visoke

130

Z. R. «Oko 100000 zaposlenih u našoj zemlji mesecima ne prima zarade-U koverti čekanje- Radnici vranjanskog «Jumka» bez plate pola godine», *Novosti*, 21. novembar 2009; «Oko 70000 ljudi radi, a ne prima zarade», *Politika*, 20. avgust 2012.; J. Petrović-Stojanović, «Minimalna zarada i dalje ispod minimalne potrošačke korpe», *Politika*, 7. januar 2018; «U Srbiji primaju najniži minimalac», *Politika*, 10. septembar 2015.

131

«Radnici u Srbiji primaju najniži minimalac», *Dnevnik*, 10. septembar 2015. Ako se prate promena u visini minimalca u Srbiji poslednjih pet godina može se s pravom zaključiti da su one gotovo neznatne. Onaj ko ga primi može da za tu razliku u mesari da kupi najviše kg jagnjećeg pečenja.

132

Podaci su MMF, a za 2014. godinu iz Izveštaj Narodne banke Srbije. «Srbija: Najniža inflacija u poslednjih 40 godina», *Novosti*, 23. februar 2014.

stope rasta cene komunalnih i drugih usluga. One su obezvređivale svaki rast zarada. Politika privatizacije i javnih preduzeća i usluga zasniva se, pored ostaloga, i u njihovom obezvređivanju i pripremi za prodaju po cenama daleko ispod realnih. To pogađa najpre zaposlene radnike u njima, a posle i ostale građane.

Beg radnika i ostalih socijalnih grupa u **sivu ekonomiju** je direktna posledica sistema. Na to su radnici prisiljeni nedovoljnim zaradama, siromaštvom domaćinstva i ostajanjem bez redovnih izvora prihoda. Posle 2001. godine taj broj aktivnih u sivoj ekonomiji se u Srbiji održavao na relativno visokom nivou, iznad 30 % u ukupnim ekonomskim aktivnostima i značajno višem u odnosu na sve zemlje u regionu. Broj zaposlenih je bio 70-800000 ljudi. Vrednost prometa u sivoj ekonomiji 2008. godine procenjena je na 4 milijarde evra.¹³³ Na taj način vlast je ublažavala socijalne probleme, a učesnici u toj sferi aktivnosti su popravljali svoj materijalni položaj. Povremene kampanje protiv «crnog rada» i sive ekonomije su samo deo ideologije vladanja političke elite, nespremljene da to svede na podnošljivu meru.

Siromaštvo radničke klase je tokom tranzicije društva proizvod sistema, strukturalno i višedimenzionalno. Ono se ispoljava najpre u niskim i neredovnim zaradama. Posle se produbljuje nesigurnim poslom. Onda se sve to kumulira u porodici i domaćinstvu, tako da je najveći broj nezaposlenih, siromašnih, neobrazovanih u radničkim domaćinstvima. «Kultura siromaštva» je pojam koji se danas retko pominje. Zamenila ga je «socijalna isključenost» «deprivacija», «osujećenost» i drugi termini, koji više prikrivaju nego otkrivaju pravo stanje stvari raslojavanja i siromaštva građana

Podaci iz Tab 23 i iz Tab 8 u Prilogu, za period 2006-2016. godina, odnose se na promene u strukturi siromaštva. siromaštva u Srbiji i karakteristike grupa koje su siromašne.

TAB. 23.

Indikatori siromaštva prema statusu na tržištu rada nosioca domaćinstva, 2007

	Procenat siromašnih	Struktura siromašnih	Struktura ukupnog stanovništva
Aktivni	5,6	51,6	60,5
Zaposleni	4,7	39,9	56,6
Nezaposleni	19,7	11,7	3,9
Neaktivni	8,1	48,4	39,5
Ukupno	6,6	100	100

Izvor: Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007, (prir. D. Vukmirović), RZS, 2008, str. 19.

Oni su potvrdili opšti pravac promena, tj. da su više siromašni građani nezaposleni, a potom zaposleni sa nižim obrazovanjem, neredovnim i nižim prihodima, sa više izdržanih članova domaćinstva¹³⁴. Većina ih je iz radničke klase Srbije. Uopšte se može reći daje većini građana Srbije ubrzana tranzicija i privatizacija društvene svojine donela masovno siromaštvo. To su potvrdila i inostrana istraživanja, koja nas po Indeksu bede (stopa nezaposlenosti plus stopa siromaštva) visoko rangira na listi najsiromašnijih zemalja sveta. Među 33 rangirane zemlje Srbija je 2014. godine zauzela četvrto mesto (39,9), a isto mesto zadržala i 2015. godine (32,3).¹³⁵

Materijalno raslojavanje je samo jedna dimenzija socijalnog raslojavanja. Uvid u podatke o obrazovnoj politici i vertikalnoj pokretljivosti kroz sistem obrazovanja potvrđuju tezu da je taj kanal društvene pokretljivosti zatvoren za radničku klasu. Nejednakosti u dostupnosti obrazovanja radničkoj deci i onima iz drugih klasa i slojeva su utoliko više ukoliko je reč o državnim školama i fakultetima, tim više što su oni ugledniji.¹³⁶ Ovim nejednakostima priključuju se i nejednak pristup javnim službama, pre svega zdravstvu i socijalnoj zaštiti. Po ulaganjima u te oblasti Srbija je daleko iza potreba stanovništva, skoro na nivou od pre pola veka. Značajan doprinos svemu tome dala je i privatizacija i uništavanje farmaceutske industrije. Građani se sve ređe i manje leče, a kada to čine, većina lekova su skupi i iz inostranstva.

Ukupan društveni položaj radničke klase Srbije je daleko nepovoljniji od svih ostalih velikih društvenih grupa, osim najnižih slojeva seljaštva. Ovo je u značajnoj meri logična posledica dominacije interesa kapitalističke klase, koja sprovodi neoliberalnu politiku u svim oblastima. O promenama u političkom podsistemu većina radnika se informiše pre i tokom čestih političkih izbora. U sedištu donošenja najvažnijih političkih odluka nema ni simboličan procenat radnika. To je oblast u kojoj su nejednakosti najveće. Ukratko rečeno, radnička klasa Srbije je isključena iz najvažnijih izvora i oblika društvene moći. Najpre je «razvlašćena» u političkoj sferi, a posle i u ekonomskoj.

Marginalizacija radničke klase u drugim sferama odlučivanja je normalna posledica odnosa moći vladajuće kapitalističke klase i radničke klase. Prva je

134

B. Mladenović, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. Revidirani i novi podaci*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije, Beograd, april 2017, str. 12 i 13.

135

Preuzeto iz «Srbija na rang listi siromaštva», *Vreme*, br. 1309, 4. februar 2016.

136

S. Cvejić je naveo da je tranzicija dovela do porasta siromaštva najnižih društvenih slojeva, te da je 52% nezaposlenih sa osn. školom siromašno, a bez nje 27%. U istraživanju nejednakosti u obrazovanju on je istakao da su šanse da dete roditelja takvog obrazovanja pet puta manje da upiše fakultet nego ako su mu roditelji sa VSS. Više o tome u S. Cvejić, «Strukturalni efekti siromaštva u Srbiji», u *Društvo u previranju-sociološke studije o nekim aspektima društvene transformacije u Srbiji*, (ur. Smiljka Tomanović), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006, str 30; K. Đorđević, «Porodično poreklo obezbeđuje mesto u eliti», *Politika*, 4. februar 2013.

ojačala, učvršćena, i u svakom pogledu formirana «klasa za sebe». Druga je na dnu društvene piramide moći, fragmentirana, raslojena, dezintegrirana i osiromašena. Njena klasna svest je konfuzna. Ona je po svim obeležjima ukupnog društvenog položaja daleko ispod mogućnosti da se formira kao «klasa za sebe». Da bi popravila taj svoj društveni položaj ona bi, pored ostaloga, morala da stekne materijalne, organizacione, političke, strukovne, kulturne i obrazovne pretpostavke za to. U postojećim uslovima kapitalistička klasa je dovoljno jaka da to spreči, a radnička klasa nemoćna da se tome ozbiljnije suprostavi.

ZAKLJUČAK

U prethodnom tekstu poređen je materijalni i ukupan društveni položaj radničke klase pre i tokom tranzicije Srbije. U periodu od nekoliko decenija istraživani su i opisani najvažniji pravci promena, osnove raslojavanja radničke klase u najbitnijim sferama društva. Pošlo se od teze da je materijalni položaj radničke klase jedan, ali najvažniji, pokazatelj ukupnog društvenog položaja. Značajni su i odnosi radničke klase i klase na vlasti u oblasti obrazovanja, političkog odlučivanja, zdravstvene i socijalne zaštite i drugih javnih službi. Sistemski faktori, klasna priroda drupštva, najvažniji su faktori promena u radničkoj klasi i njenog odnosa prema klasi na vlasti. **Istraživanje je potvrdilo polaznu tezu da tokom tranzicije društva radnička klasa nije imala osnovne materijalne i druge pretpostavke da postane «klasa za sebe» Štaviše, čitav institucionalni sistem i politika vladajuće klase to je sve vreme ometala.**

Materijalni položaj zaposlenih u Jugoslaviji u periodu 1960-1990. zavisio je, u prvom redu, od položaja radne organizacije, njene granske i teritorijalne pripadnosti u raspodeli uslova sticanja dohotka, a potom od kvalifikacije i položaja u procesu proizvodnje. Jednom nastale nejednakosti su vremenom postajale sve veće. O raspodeli prema radu ne može se govoriti u uslovima u kojima je rad istog obima i kvaliteta bio plaćen u odnosu 1:1,5 u periodu 1960-1974., a krajem osamdesetih godina u srazmeri 1: 4,0. Primarna raspodela dohotka je dovela do stvaranja «sistemskih dobitnika» i «sistemskih gubitnika» u svakoj socio-profesionaloj kategoriji. U toj raspodeli najlošije su prolazili manuelni radnici.

Razlike u primanjima između radnika istog stepena kvalifikacije u granama koje su bile «lideri» po visini zarada i onih u deprivilegovanim granama, bile su višestruko veće nego vertikalne nejednakosti unutar grana i radnih organizacija između NKV radnika, stručnjaka i VSS. Rasponi ličnih dohodaka između zaposlenih različitog nivoa stručne sprema unutar iste radne organizacije, bili su relativno mali, pa se može govoriti o

«uravnilovci» unutar radnih organizacija. S druge strane, između zarada zaposlenih istog stepena stručne sprema koji su obavljali poslove istog stepena složenosti ali u radnim organizacijama iz različitih delatnosti, grana i grupacija u regionima različitog nivoa razvijenosti, postojali su veliki rasponi - što je bitno narušavalo proklamovano načelo nagradjivanja prema radu.

Radnička klasa Jugoslavije i Srbije pre tranzicije je bila samo jedna od klasa u društvu koje je bilo klasno. Ona nikada nije, osim u ideologiji, bila vladajuća klasa. U posmatranom periodu njen ukupan društveni položaj i moć su bili ugroženi odlukama upravljačke klase. To je dosledno i do kraja urađeno kroz politiku sticanja i raspodele dohotka. Uz to je išlo isključivanje radnika iz najvažnijih centara odlučivanja, tj političke moći. U Savezu Komunističke Jugoslavije sve je manje bilo radnika i seljaka. Pred njih su se postavljale brojne (ne)institucionalne prepreke za socijalno napredovanje. U oblasti obrazovanja bile su česte reforme, čiji rezultat je bilo ograničavanje vertikalne pokretljivosti radnika i njihove dece. Tome su se radnici suprostavljali štrajkovima i javnim protestima.

U Srbiji od 1990-2015 godine. nasuprot radničke klase je nova kapitalistička klasa. Ona je upravljala privatizacijom društvene svojine, koja je ranije bila osnova samoupravljanja i sigurnosti zaposlenja. Unutarklasno raslojavanje je intenzivirano delovanjem tržišta, koje je u neoliberalnoj tranziciji najviše odgovaralo interesima kapitalističke klase. Gubitak ekonomske moći radničke klase Srbije je paralelno pratilo sistemski uslovljeno isključivanje i iz drugih podsistema. Stvorene su ogromne nejednakosti šansi za sticanje visokog obrazovanja dece radnika i seljaka, u odnosu na decu privatnika i najobrazovanijih građana. Nekadašnje nejednakosti su višestruko uvećane i gotovo onemogućile da se deca radnika školuju o trošku društva. Pored toga, sfera političkog odlučivanja postala je skoro zatvorena za radnike. To je oblast u kojoj svoje interese štite srednji slojevi i pripadnici kapitalističke klase na vlasti.

Nove nejednakosti među radnicima su između zaposlenih u privatnom i javnom sektoru, malim i velikim preduzećima, radnicima u javnim preduzećima i onima koja još nisu završila privatizaciju, zaposlenih u preduzećima čiji su vlasnici stranog ili domaćeg porekla. Tradicionalne nejednakosti u položaju muškaraca i žena se posle 1990. godine šire, bilo kod zaposlenja ili ostajanja bez njega. Ovome svemu značajan doprinos daje i relativno visoko učešće sirove ekonomije u ukupnom BDP. U sivoj ekonomiji siromašni građani stiču sredstva da ublaže svakodnevno siromaštvo, a kapitalisti se brzo bogate.

Ekonomsko i ukupno društveno raslojavanje raslojavanje radničke klase pre tranzicije je bilo posledica sistemskih faktora, odluka koje je donosila upravljačka klasa. U periodu koji je kasnije sledio, tj. od 1990. do 2015. godine, radnička klasa je još brže i dublje raslojena, a sve zbog politike koju vode elite na vlasti, u korist kapitalističke klase. Uspostavljen je takav odnos između vladajuće

i najamne klase da najamnina ne može da obezbedi fizičku egzistenciju radnika i njegove porodice. Tako je zatvoren krug od formiranja relativno homogene radničke klase, koja je imala relativno visok standard života, do razmrvljene, raslojene socijalne grupacije koja nestaje sa političke i društvene scene Srbije.

4.
RADNIČKA
KLASA I
PRIVATIZACIJA
U SRBIJI

UVOD

Privatizacija u Srbiji je proces koji traje skoro tri decenije. Njena suština je pretvaranje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, koja je činila 90% kapitala, u privatnu svojinu. Na taj način razvlašćivani su nekadašnji nominalni vlasnici društvenog kapitala, pre svega radnici, a stvarana je materijalna osnova za nastajanje nove klase vlasnika-kapitalista. Zakonski i socijalni okviri su se tokom vremena menjali, ali je suština ista, prelazak iz socijalističkog samopuravljanja u kapitalističko društvo. Temelje svakog od njih činili su svojinski odnosi, pa je osvrst na koncepte i metode privatizacije istovremeno i put za sagledavanje promena i dinamike klasno-slojne strukture društva. Sociološka analiza se bavi najvažnijim institucionalnim, pravnim i političkim mehanizmima koji su uticali na tok, dinamiku i rezultate privatizacije. Potom se istraživanje usmerava na najbitnije ekonomske i socijalne posledice privatizacije. Među njima izdvajaju se deindustrijalizacija, masovan gubitak radnih mesta, rast društvenih nejednakosti, nezaposlenosti i siromaštva zaposlenih radnika i ostalih građana. Ove pojave poredi se sa istima u regionu i svetu.

Ukratko rečeno, u tekstu se navode osnovni ciljevi, institucionalna rešenja i modeli privatizacije u Srbiji. Potom se opisuju najvažniji ekonomske i socijalne posledice privatizacije, koja je iz temelja promenila društvenu moć i ukupan položaj osnovnih klasa i slojeva. **Autor polazi od teze da je privatizacija služila stvaranju nove kapitalističke klase, a nestajanju radničke klase.** Najvažnije odluke o konceptu privatizacije, njenoj dinamici i modelima, donosili su pripadnici novih političkih i ekonomskih elita. Posledice su trpeli radnička klasa, većina seljaštva i deo srednjih slojeva. Klasno determinisani interesi onih koji su nametali i sproveli privatizaciju u Srbiji su na razne načine branjeni, posebno ideologijom o ciljevima privatizacije. Njene posledice su daleko od proklamovanih ciljeva, i na štetu su interesa većine radnika i ostalih građana. Za dokazivanje ove teze koriste se nalazi relevantnih ekonomskih, socioloških i srodnih istraživanja, ali i podaci zvanične statistike i državnih organa, koji su bili uključeni u procese privatizacije. Tu su i rezultati javnomnjenjskih istraživanja, kao i podaci sindikalnih organizacija i sredstva javnog komuniciranja. Komparativni metod omogućava da se uoče sličnosti i razlike privatizacije u Srbiji i regionu, ali i dinamika ovog procesa u različitim fazama tranzicije srpskog društva.

4.1. CILJEVI, MODELI I REZULTATI PRIVATIZACIJE U SRBIJI U PERIODU 1990-2015. GODINE

Krupne promene zakonodavstva Jugoslavije i Srbije nastupile su krajem 80-ih godina prošlog veka. Najpre su one bile parcijalne i nametnute kroz više sistemskih zakona. **Zakon o radnim odnosima (1988. godine)** je praktično suspendovao samoupravljanje, a legalizovao odlučujuću moć direktora i menadžera preduzeća u odlučivanju. **Zakon o preduzećima (1989. godine)** je otišao i korak dalje, tako što je uneo radikalne promene u svojinske odnose. On je dozvolio da i privatna lica i stranci mogu da osnivaju preduzeća. Te novine su označile početak legalizacije i legitimacije promena koje su se tokom poslednjih pet godina postojanja Jugoslavije već dešavale, a to je rast privatnog sektora. Krajem 1990. godine usvojen je i savezni **Zakon o javnim preduzećima**. On je legalizovao stvaranje, pored privatne i društvene svojine, državne svojine. Naime, veliki privredni sistemi i preduzeća (elektroprivreda, železnice, aerodromi, komunalni i drugi sistemi) postali su javna preduzeća, tj. državna svojina. U Srbiji je na taj način podržavljeno 12% društvenih preduzeća, u kojima je 44% osnovnih sredstava privrede a 22% od svih zaposlenih.¹³⁷

Poseban pečat promenama pravnog i institucionalnog sistema Jugoslavije i Srbije dali su savezni **Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom (1989.)** i **republički Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine (1991)**. Između njih nema većih razlika. U oba slučaja bilo je reč o internoj ili insajderskoj privatizaciji, o kojoj su odlučivali privredni subjekti, odnosno radne organizacije. Zaposleni radnici u preduzeću dobijaju deonice, sa popustima, a novac od prodaje ostaje preduzeću. Na taj način država je isključena iz privatizacije. Prema Bran-ku Milanoviću pored te privatizacije postoje još tri tipa ili modela privatizacije. Eksterna privatizacija uključuje sve građane. Deonice se prodaju po principu dobija onaj ko najviše plati. Novac odlazi državi, a veliku važnost ima određivanje minimalne cene kapitala.

137

M. Zec, «Iskustva i institucionalna adaptacija procesa privatizacije u Srbiji», u *Preduzetništvo i sociologija*, (Milošević B. ured.), Matica srpska, Novi Sad, 1994, str. 241.

Treća je deljenje deonica radnicima i građanima («vaučerska») sa popustom, prodajom ili besplatno. Četvrta podrazumeva formiranje holding kompanija. One upravljaju sa više preduzeća i prodaju ih. U tome veliku ulogu imaju stručnjaci koje angažuju holding kompanije. Iskustvo je pokazalo da je ta privatizacija usporena.¹³⁸

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom¹³⁹ je nastao pod pritiskom MMF-a, u vremenu kada je vlada Ante Markovića nastojala da jugoslovensku krizu rešava na ovaj način. Do tada su republičke elite i vlade povukle značajne poteze suprotne saveznoj vladi, pa je i efekat ovog zakona bio ograničenog karaktera. Osnovni ciljevi privatizacije bili su organizaciono, upravljačko, proizvodno i finansijsko prestrukturiranje.¹⁴⁰ Zakon nije bio izolovan, jer su ga pratile izmene i donošenje novih 60 sistemskih zakona. Jedan od kreatora ovog zakona je istakao da «privatizacija nije sama sebi cilj»¹⁴¹, a pojasnio da je trebalo da zakon bude privlačan i za radnike. Polazilo se od knjigovodstvene vrednosti kapitala preduzeća. Moglo se najviše prodati vrednost u visini šestogodišnjih neto ličnih dohodaka preduzeća. Deonice su (pravo na deo kapitala) deljene zaposlenima sa popustom od 30% plus 1% za svaku godinu staža. Bivši radnici i penzioneri su dobijali deonice sa 30% popusta. U privatizaciji su mogla učestvovati i druga domaća fizička lica, a deo kapitala odlazio je i Fondu za penzijsko osiguranje. Zanimljivo je da su zaposleni imali rok od 10 godina da otplate deonice. Formirane su i dve institucije, Agencija za restrukturiranje koja je imala više savetodavnu ulogu, i Fond za razvoj. Primenjena su dva metoda privatizacije: 1. metod dokapitalizacije od strane radnika i 2. prodaja celog ili dela preduzeća. U ovom drugom slučaju novac je odlazio u državne fondove, što je bilo destimulativno za zaposlene da se odluče za privatizaciju.

Rezultat novih okolnosti bio je rast novog privatnog sektora. Krajem 1989. godine u njemu je bilo 2.500 preduzeća, a na kraju 1990. godine 520.286. U njima je bilo zaposleno 250.000 radnika. Otvoreno je i 300.000 privatnih radnji, u kojima je radilo 350.000 radnika.¹⁴² Mnoga od njih nastala su kroz proces privatizacije društvenih

138

B. Milanović, «Četiri modela privatizacije», *Demokratija*, 7 i 8 jul 1990. I U: V. Vukotić, *Privatizacija i razvoj tržišne privrede*, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 61.

139

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ*, br. 84/89 i 46/90

140

M. Zec, «Modaliteti svojinske transformacije-pristupi Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine», U: Maksimović, I., ured., *Transformacija svojinskih odnosa-teorijski i empirijski aspekti*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 1992, str. 116-118.

141

V. Vukotić, *Privatizacija i razvoj tržišne privrede*, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 97.

142

V. Vukotić, *Privatizacija i razvoj tržišne privrede*, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1993, str. 132.

preduzeća. Od 1990. godine počelo je privatizaciju 2.000 preduzeća, od kojih je 2/3 to učinilo metodom dokapitalizacije.¹⁴³ U Srbiji je po tom zakonu počelo ili delimično završilo privatizaciju 33,2% preduzeća, od čega je 99,3% to učinilo metodom dokapitalizacije a ostalih 0,7% prodajom. Zaposleni su uložili svega 5% od vrednosti ukupnog kapitala.¹⁴⁴ Do početka 1994. godine, prema podacima Agencije za privatizaciju, u Srbiji je prodato 230 preduzeća koja su započela privatizaciju po saveznom, a nastavila po republičkom zakonu. Do 1994. godine polovina društvenog kapitala u Srbiji i Crnoj Gori bilo je privatizovano¹⁴⁵. Većina prodatih firmi već je bila uspešna pre privatizacije i zauzimala dobro mesto na tržištu. Ovo je poslužilo ekonomistima da rezultate poslovanja privatnih preduzeća do 1993. godine uzmu kao argument za nastavak privatizacije. Miodrag Zec je to naveo kao dokaz efikasnosti privatne u odnosu na društvenu svojinu, a drugi istraživači su ga često citirali.¹⁴⁶

Zakoni o transformaciji društvene svojine u bivšim republikama su bili dosta slični. U **Crnoj Gori** je najpre primenjen savezni zakon, a stvarne privatizacije skoro da nije ni bilo. Godine 1992. donet je **Zakon o svojinskoj i upravljačkoj transformaciji**. Prema njegovim odredbama dominira interna privatizacija, u kojoj zaposleni u preduzeću dobijaju 60% akcija, 30% odlazi penzionom fondu, a 10% fondu za razvoj. Zaposleni radnici u preduzećima koja se privatizuju imali su pravo na 10.000 ekija sa popustom, a još 3.000 bez popusta. Rok otplate bio je 10 godina. Prema oceni sindikata bilo je reč o «papirnoj privatizaciji». Stoga se SSSCG i protestima borio za «zdrav kapital i radničko akcionarstvo». Treća faza privatizacije nastupila je 1997. godine, kada su državni fondovi prodavali preduzeća, a zaposleni i građani masovno dobijali besplatne vaučere. Izmene zakona bile su 2.001. godine, kada su najvrednija preduzeća ponuđena na međunarodnom tenderu. Prema sindikalnim izvorima 90% građana je uzelo vaučere, dok sami predstavnici sindikata sebi pripisuju značajnu zaslugu u pokretanju procesa privatizacije. Štaviše, oni su naveli da su imali važnu ulogu u ubeđivanju radnika da se napusti društvena a prihvati privatna svojina. Zalagali su se za brzu privatizaciju koja: «...ne smije se zaustaviti već ubrzati uz veće učešće radnika u rasprodaji vlasništva, a pokrenuti proizvodnja i vratiti radnike na radna mesta».¹⁴⁷

143

M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2017, str. 150.

144

B. Mijatović, 1993, *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd, str. 103-116.

145

M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2017, str. 150.

146

M. Zec, red., 1994, *Privatizacija: nužnost ili sloboda izbora*, Jugoslovenska knjiga i Ekonomski institut Beograd, Beograd, str. 251.

147

Savez samostalnih sindikata Crne Gore, *Ocena dosadašnjeg toka privatizacije u Crnoj Gori*, Podgorica, mart 2014, str. 3. i 11.

Slovenija je 1992. godine donela zakon o privatizaciji. Na njegov sadržaj značajan uticaj imala je priroda odnosa između sindikata i vladajućih političkih elita. Relativno jaki sindikati su doprineli da se prihvati koncept postepene tranzicije i privatizacije. Napravljena je nacionalna strategija razvoja, kojom je utvrđeno i koje grane i preduzeća se ne smeju privatizovati. Domaće banke pomagale su oporavak slabijih preduzeća, a u tome su značajno učestvovali i zaposleni radnici i menadžeri.¹⁴⁸ Primenjen je model privatizacije sa radničkim akcionarstvom i prodaja isključivo domaćim kupcima. To je doprinelo brzom oporavku privrede i društva, tako da je Sloveniju Svetska banka 2004. godine proglasila razvijenom zemljom. Sve do ulaska u EU vredeo je i zaključak: «U Sloveniji su najuspešnija ona preduzeća u kojima su radnici većinski vlasnici. Radnici pokazuju ogromnu istrajnost za očuvanje firmi, čak su radili bez plate do opravka firme».¹⁴⁹ Prema oceni Marka Grdešića takav zakon o privatizaciji: «... je bez sumnje pomogao da val štrajkova počne opadati»¹⁵⁰. Kada je Slovenija postala članica EU nastupile su i izmene u radnom zakonodavstvu, a privatizacija je zahvatila i bankarski sektor i preduzeća koja su do tada bila zaštićena od strane konkurencije. Zanimljivi su stavovi nekih autora da je takva privatizacija otupila oštricu radničkog otpora, posebno u radno-intenzivnim granama. Drugi su usporenu privatizaciju u Sloveniji tumačili postojanjem relativno jakih sindikalnih centrala i solidarnosti sindikata i drugih građana. Primož Krašovec je, na primer, pojasnio uspeh tranzicije u Sloveniji sledećim rečima: «No, relativnu uspešnost tog modela ne bih toliko pripisao sposobnosti tadašnjih elita, koliko borbenošću i odlučnosti radničkih pokreta tokom devedesetih godina i odsutnosti rata čime je sprečena nagla i brutalna privatizacija pod izgovorom «narodnog ujedinjenja», koja se desila, na primer, u Hrvatskoj».¹⁵¹ Krašovec je kasnije ukazao na domete i ograničenja sindikalne borbe u suprostavljanju «zakasneloj šok terapiji» i borbi građana protiv neoliberalne tranzicije i korupcije tokom više «narodnih ustanaka» u Sloveniji krajem 2012. i poletkom 2013. godine.¹⁵²

Hrvatska je 1991. godine donela **Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća**.¹⁵³ Njegovom primenom praktično je društveni kapital podržavljen. Jedan od faktora koji je na to uticao bila je secesija od Jugoslavije i rat na njenim prostorima. Sindikati su tada

148

J. Mencinger, «Privatization in Slovenia». *Slovenian Law Review*, No 3/2015, pp. 65-81.

149

S. Komazec, *Neoliberalizam, tranzicija i finansijski kapital*, Jantar grupa, Beograd, 2004, str. 487.

150

M. Grdešić, «Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj», *Politička misao*, 2006, br. 4, str. 129.

151

V. Simović, D. Vesić, Intervju- Primož Krašovec: «Zaglavljani na periferiji», *Vreme*, br. 1157, 7. mart 2013.

152

Masovnost protesta u decembru 2012. godine u Mariboru ilustruje podatak da je 20% stanovništva Slovenije u tome učestvovalo. P. Krašovec, «Slovenska pobuna traži svoju boju», 04. 03. 2013, Centar za politike emancipacije,

153

«Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća», Informator, Zagreb, 1991, *Narodne novine*, br. 83/92, 04/93, o2/94, 9/05

sklopili sporazum s vlastima o odustajanju od štrajkova. U senci ratnih zbivanja, kao i u Srbiji, odvijala se ubrzana i nelegalna privatizacija. Drugi talas izmena zakonodavstva desio se po okončanju građanskog rata. Tada je privatizacija dobila nove modele, tj. država je preduzeća selektivno prodavala učesnicima rata i prognanim licima. Do tada je već ostvarena tajkunska privatizacija, a društvo se raslojilo na novim kapitalističkim osnovama. Potom je usledila i prodaja najuspešnije privatizovanih preduzeća. U njima je značajan procenat akcija bio u vlasništvu radnika. Često se pominjalo uspešno privatizovano brodogradilište na Korčuli, gde su većinski vlasnici bili radnici.¹⁵⁴ Ono je kasnije, ali i druga velika i strateški važna preduzeća, prodato stranim kupcima. Štaviše, i ovde se pokazalo da strani investitori ne kupuju samo kapital, već i tržište, a potom zatvaraju privatizovano preduzeće. Danas su na dnevnom redu privatizacije javnih preduzeća, sve pod izgovorom da mogu biti uspešna samo ako su u vlasništvu privatnika. U prvoj fazi privatizacije država je praktično podržavila društvenu svojinu. Druga faza je nastupila 1995. godine, kada su državni fondovi masovno delili besplatne vaučere posebnim kategorijama građana (vojnim invalidima, učesnicima rata, raseljenim licima, porodicama palih boraca...). Od 1999. godine ministarstvo gospodarstva preuzelo na sebe svu brigu i nadzor nad privatizacijom. Najavljivane su i prodaje strateških preduzeća, od kojih je INA i prodata Mađarskoj.¹⁵⁵ U poslednjoj fazi privatizacije država se bavi pripremama i prodajom hrvatskih aerodroma, gotovo svih brodogradilišta, vodoprivrede, komunalnih sistema, sve s objašnjenjem da je to najbolje za građane Hrvatske.

U Srbiji se od 1992. godine primenjivao **Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine**.¹⁵⁶ On se u nekim detaljima razlikovao od saveznog zakona. Umesto knjigovodstvene vrednosti kapitala preduzeća polazi se od procene tog kapitala. Manji je i deo kapitala koji se može prodavati sa popustima zaposlenima. Od 30% smanjen je na 20%. Maksimalno se od vrednosti preduzeća može sa popustima transformisati polovina vrednosti kapitala preduzeća. Svaki zaposleni može na popust da dobije od 20% i 1% za svaku godinu staža. Maksimalan iznos je 20.000 DEM. Otplata akcija se obavlja u roku od 5 godina. Odluku o privatizaciji donose organi upravljanja. Oni odlučuju i o metodi na koji će se privatizovati preduzeće. Zakon predviđa sledeće metode: dokapitalizacija (akcionarstvo zaposlenih), prodaja preduzeća spoljnim kupcima, konverzija duga u vlasništvo i zakup preduzeća i spoljna dokapitalizacija. Kod prodaje preduzeća novac odlazi u državne fondove. Privatizacija je dobrovoljna i neoročena, što je jedan od uzroka njene neuspešnosti.

154

O novoj akciji države da proda ostala brodogradilišta više u: A. Bajo, M. Primorac, M. Hanich, «Restrukturiranje i privatizacija brodogradilišta u Hrvatskoj», *Fiscus*, br. 2, ožujak, 2016, str. 1-9.

155

M. Gregurek, 2001, «Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj», *Ekonomski pregled*, vol 52, br. 1-2, str. 156-161.

156

Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine, *Službeni glasnik RS*, br. 48/91, 75/91, 8/94 i 51/94

Prema mišljenju Slobodana Vukovića: «Osnovni cilj privatizacije većine državnih i društvenih preduzeća, ne samo kod nas, nego svuda u svetu, bez obzira da li se radi o Istoku ili Zapadu, možemo prvenstveno tražiti u maksimizaciji profita, odnosno u povećanju njegove efikasnosti i profitabilnosti. Maksimizacija profita dalje omogućava bolju alokaciju resursa, što dovodi do povećanja konkurencije, pa samim tim i do povećanja kvaliteta proizvoda uz smanjenje troškova poslovanja.»¹⁵⁷ U prilog tome naveo je sledeće argumente: 1. veća motivisanost privatnika za donošenje racionalnih poslovnih odluka, 2. veća kontrola nad svojinom, 3. cilj privatnika je maksimizacija profita, 4. privatno preduzeće brže reaguje na promene na tržištu, 5. spremnost privatnika da dobro plati sposobne menadžere, 6. veća je konkurentnost preduzeća, pa i privrede, 7. efikasnija i konkurentnija privreda znači ekonomski rast, 8. uspešnija privreda predstavlja osnov i za odgovornije ponašanje države (kao u oblasti ekologije), 9. nakon početnog otpuštanja viška radnika stvoriće se uslovi reinvestiranja i otvaranja novih radnih mesta i 10. stvoriće se uslovi za viši životni standard stanovništva i razvoj demokratskog društva.¹⁵⁸ Ukratko rečeno, privatizacija (pa još brza) nema alternativu.

Veselin Vukotić je jedan od pisaca kako saveznog tako i republičkog zakona o vlasničkoj transformaciji. Prema njegovom mišljenju privatizacija je samo jedan od procesa transformacije, početni korak napuštanja socijalističkog samoupravljanja, a stvaranja tržišne ekonomije. Taj širi program transformacije podrazumeva: «... privatizaciju, liberalizaciju i makroekonomsku stabilnost privrede i demokratizaciju političke sfere.» To se ne može ostvariti bez jasne vlasničke strukture u kojoj dominira privatna svojina. Zbog toga Vukotić zaključuje: «Stoga i ne treba kočiti otvaranje procesa, njen spontanitet i autonomnost, njenu sveobuhvatnost i brzinu, kao ni stvaranje građanskog društva zasnovanog na ekonomskoj i političkoj slobodi, ali slobodi shvaćenoj kao pravo pojedinca na nejednakost. Privatizacija, svakako, nije sama po sebi čarobni štapić. Međutim ona stvara mogućnosti da se pokrenu mnogi procesi, koji vode u civilizovanu budućnost. A budućnost pripada vlasnicima i građanima kojih nema bez razvijenog prava na privatnu svojinu. Zato je i potrebna privatizacija, što je moguće sveobuhvatnija i brža.»¹⁵⁹ Očigledna je sličnost pomenutih argumenata sa ključnim stavovima Vašingtonskog konsenzusa i «šok» privatizacijom koju je savetovao Jeffrey Sachs.

157

S. Vuković, *Čemu privatizacija?*, SDS-IKSI, Beograd, 1994, str. 17.

158

S. Vuković, *isto*, str- 9-26.

159

V. Vukotić, *Privatizacija i razvoj tržišne privrede*, CEI IDN, 1993, str. 158.

Pod užem značenjem privatizacije Vukotić podrazumeva: «...prenos postojeće društvene/državne svojine u privatno vlasništvo.»¹⁶⁰ Ona je nužan uslov za stvaranje tržišta kapitala, a ciljevi su joj, pored ostaloga, efikasnije upravljanje preduzećem, obezbeđenje dodatnog kapitala za investicije i promena mentalne strukture i načina mišljenja. Pretpostavlja se da će na tržištu kapitala preduzeća doći u ruke najsposobnijih vlasnika.¹⁶¹ Ovakva preciznost i jasnoća o suštini i ciljevima privatizacije u Jugoslaviji i Srbiji se retko mogla, makar u to vreme, naći u radovima drugih autora i političara. Posebno su takve ciljeve i namere (ne)namerno krili u programima kako vladajućih tako i opozicionih stranaka.¹⁶² Od posebne je važnosti podatak koji je naveo Vukotić, da se društveni kapital u Srbiji procenjuje na oko 176,4 milijardi dolara.¹⁶³

Očigledno je da su navedena gledišta autora, a u tome nisu usamljeni, akcenat stavili na prednosti privatne svojine, kao glavnog preduslova ekonomskog i društvenog napretka.¹⁶⁴ Pri tome su (ne)namerno zaboravili da svojina ne predstavlja glavni element ekonomskog napretka društva. Oni su ignorisali činjenicu da: «Oblik vlasništva, samo da istaknemo, prema ekonomskim teorijama razvoja, nalazi se na trinaestom mestu od svih faktora razvoja (ukupno 27/).»¹⁶⁵ Na to upućuju i nalazi Komisije koju su formirale UN na čelu sa nobelovcem Majklom Spensom. Oni su prouavali razvoj 13 zemalja koje su u periodu od 25 godina imale stope rasta najmanje 7 %. Rezultat istraživanja ove grupe eksperata bio je da ne postoji jedan jedinstven recept za visoke stope privrednog rasta. Sve uspešne zemlje koristile su više sopstveni kapital, a manje strane izvore kapitala. Oslanjale su se na domaću štednju, potcenjivale domaću valutu, značajno ulagale u zdravstvo, obrazovanje i javne službe, a nisu previše otvarale privredu za strane proizvode i kapital.¹⁶⁶ To je iskustvo sasvim suprotno osnovnim načelima na kojima su zasnovani savezni i srpski zakon o privatizaciji, a koji su zagovornici brze i sveopšte privatizacije branili sve do danas.

160

V. Vukotić, *isto*, str. 125.

161

V. Vukotić, *isto*, str. 103.

162

J. Minić, 1993, «Komparativna analiza ekonomskih programa političkih staranaka u SR Jugoslaviji», br. 1, str. 69-86.

163

V. Vukotić, *isto*, str. 107.

164

Često su se osvrtni na rezultate istraživanja o profitabilnosti u industriji Srbije 1992, gde je dokazano da privatni sektor bio uspešniji u odnosu na mešoviti i društveni. Više u tome U: Miodrag Zec (red), 1994a, *Privatizacija: nužnost ili sloboda izbora*, Jugoslovenska knjiga i Ekonomski institut Beograd, Beograd, str. 251

165

S. Komazec, *Neoliberalizam, tranzicija i finansijski kapital*, Jantar grupa, Beograd, 2004, str.456-457.

166

M. Kovačević, «Privatizacija u začaranom krugu», U. B. Drašković, *Kraj privatizacije...*, str. 50 .

Osnovni metodi privatizacije bili su podela akcija zaposlenim radnicima, spoljna dokapitalizacija, prodaja preduzeća spoljnim kupcima i privatizacija kroz zajednička ulaganja i konverziju dugova. Za tako nešto nedostajali su važni ekonomski i institucionalni okviri, od nerazvijenog tržišta kapitala, oskudnih domaćih izvora finansiranja, do nedostatka stručnosti onih koji o tom odlučuju i odsustva pravne države. Iznad svega je činjenica da nije postojala ni rasprava, a kamoli širi društveni konsenzus, najvećih društvenih grupa o privatizaciji i promenama društva. Ratni razlaz nekadašnjih republika to je sve zakomplikovao, a vladajućim elitama olakšao privatizovanje društvene svojine i slamanje bilo kakvog ozbiljnijeg otpora radnika i drugih socijalnih grupa.

Tokom 1994. godine u Srbiji je gotovo poništen čitav proces privatizacije, tako da je revalorizacijom kapitala u privatnoj svojini ostalo svega 5%. Dominantan je ostao državni i «mešoviti». Cilj zakona je bio da se umanju dobit vlasnika preduzeća koja su privatizovana tokom perioda hiperinflacije. U Srbiji je tada bilo privatizovano 44,2% svih preduzeća (ili 1.566 preduzeća). Najviše ih je privatizovano 1995. godine, kada je januarska inflacija bila 60% dnevno!¹⁶⁷ Zanimljivo je da je jedan od predlagača ovog zakona bila Demokratska stranka. Ona je u to vreme, prema istraživanjima javnog mnjenja pripadnici DS su natprosečno negativno ocenjivali socijalizam, a opredeljivali se za posao sa dobrom zaradom. Sasvim drugačije stavove imali su pripadnici SPS-a.¹⁶⁸ Stranke na vlasti su već do tada uveliko kontrolisale tokove privatizacije, a njihovi pripadnici su se prebacivali (ne)legalnom privatizacijom u novu kapitalističku klasu.

Zakon o svojinskoj transformaciji¹⁶⁹ donet je 1997. godine i nastavak je interog tipa ili modela privatizacije. Privatizacija je neoročena i neobavezna. Priznata je ravnopravnost svih oblika svojine. Ovom prilikom navodi se osnovni zakonski okvir privatizacije. Njeni najvažniji subjekti su država, državni organi (resorna ministarstva,

167

M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2017, str. 150.

168

U istraživanju javnog mnjenja IDN 1992, pripadnici DS su u 47,7% negativno ocenili socijalizam, svi anketirani 28,0%, a SPS svega 6,5%. Najviše je anketiranih izjavilo da socijalizam ima dobrih i loših strana, ali su iscrpljene (41,7%), dok je među pripadnicima DS tako odgovorilo 47,1%, a SPS-a 50,0%. Još veće razlike među njima zabeležene su u anketi 1995. Negativnu ocenu socijalizma iznelo je 26,8% ispitanika, pripadnika SPS-a 2,5%, a 56,5% onih koji su bili u DS. Procenat onih koji su smatrali da socijalizma ima dobrih i loših strana, ali je iscrpljen se kretao oko proseka za uzorak (29,6%⁹, tj tako je odgovorilo pripadnika SPS-a 25,3%, a DA 29,0%. Izrazite razlike stavovima ispitanika bile su u soceni budućnosti socijalizma. Svaki šesti ispitanik imao je pozitivno mišljenje (15,9%), među pripadnicima SPS-a 40,8%, a DS-a svega 4,3%. Preuzeti iz. Vuković, str. 143, 144. Slične razlike su bile i u odnosu prema sigurnom poslu i dobro zaradi u istraživanju FOKUS 1993.. Nadpropsečno su za siguran posao bili pripadnici SPS-a (svi anketirani 32,4%) sa 69,3%, DS 14,3%. Dobra zarada je bio izbor skoro svakog drugog ispitanika (47,2%), dok je u redovima SPS-a takvih bilo 19,1%, a u DS 74,3%, Vuković, isto, str 147.

169

Zakon o svojinskoj transformaciji, *Službeni glasnik RS*, br. 32/97 i 10/01

agencije i fondovi) i zaposleni radnici i menadžeri u preduzećima koja se privatizuju. Država je izdvojila 75 najvrednijih strateški važnih preduzeća, koja se privatizuju po posebnom programu. Ostala preduzeća su sama donosila odluku o privatizaciji, uz saglasnost i konsultacije sa Agencijom za privatizaciju. Potom se pristupalo proceni vrednosti kapitala preduzeća. To su radili ovlašćeni stručnjaci, a trošak su snosila preduzeća. Privatizacija se obavljala na više načina: 1. prodaja akcija radi prodaje kapitala (sa ili bez popusta), prodaja akcija radi prikupljanja dodatnog kapitala (dokapitalizacija) i konverzija duga preduzeća u akcije poverioca (sa popustom). Preduzeće je moglo kombinovati neke od pomenutih metoda privatizacije.

Reč je o decentralizovanoj privatizaciji. To je doprinelo ubrzanju tzv. «spontane» ili neobavezne, neoročene i usmerene na akcionarstvo zaposlenih. U prvom krugu 60% kapitala preduzeća se kroz akcije delilo zaposlenim radnicima, bivšim radnicima, penzionerima, zaposlenim u državnoj upravnim organima i lokalnoj samoupravi. 30% vrednosti kapitala se prodavalo, a 10% je pripalo penzionom fondu. Radnici tog preduzeća dobijali su 400 DEM za svaku godinu staža, a za akcije s popustom još 20% plus 1% za svaku godinu staža. Menadžeri su i zakonski mogli da na svoje ime upišu dodatnih 6.000 DEM (1 DEM je 6 dinara). U drugom krugu se prodavalo 30% kapitala, preko akcija bez popusta s rokom otplate 5 godina. Sredstva od prodaje su išla Fondu za razvoj (50%), penzionom fondu i Republičkom zavodu za tržište rada (po 25%). Sve neprodane akcije iz oba kruga odlazila su u Akcijski fond, koji je sa njima raspolagao i trgovao. To je insajderska privatizacija, u kojoj se 60% akcija bez naknade dodeljuje zaposlenim i bivšim radnicima /pensionerima preduzeća. Za svaku godinu staža vrednost akcija bila je 400 maraka (1 DEM je 6 dinara). Maksimalno se dobijala vrednost od 16.000 DEM. Menadžeri su imali i druge popuste. Bez popusta se kupovalo 30% akcija, tokom sledećih 5 godina. Ostalih 10% je bilo namenjeno Fondu za penziona i invalidsko osiguranje. Sve akcije koje su ostajale neprodane odlazile bi državi (kasniji Akcijski fond).

Do novembra 2001. godine primenom ovog zakona u proces privatizacije ušlo je 817 preduzeća. Među njima su bila i najuspešnija, koja su imala privilegovan položaj na tržištu i u državi. To su preduzeća koja su imala monopole na tržištu, a čijom prodajom je država prodavala i deo narodnog bogatstva. Bez sumnje je to slučaj sa «Knjazom Milošom», jer je prodaja preduzeća značila i prodaju izvora vode (suprotno važećem Ustavu Srbije)¹⁷⁰ Ovakav model privatizacije je bio u skladu sa ideologijom o «narodnom kapitalizmu», u kojem su radnici - mali akcionari smatrali da će zadržati svoja radna mesta. Masovne i velike privatizacije su do 2.000. godine skoro izostale. Izuzetak predstavlja prodaja 49% «Telekoma». Italijanski STET je kupio 29% za 893

170

B. Drašković, «Kraj privatizacije i posledice po razvoj», u zb. B. Drašković (red.) *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, IEN, BBA, SSSS, Beograd, 2010, str. 12.

miliona DEM, a grčki OTE je 20% platio 673 miliona DEM¹⁷¹. Prodavac je bila direktno država, a Slobodan Milošević je od tada pa nadalje optuživan da je tim novcem kupovao socijalni mir za opstanak na vlasti.

Nakon petooktobarskih promena vlasti 2000. godine pa do januara 2001. godine postojala je tzv. «prelazna vlada». U tom periodu usledila je brza privatizacija najvrednijih preduzeća. Stara vlast je nastojala da što više prigrabi i privatizuje. Nova je u tome nije mogla zakonski sprečiti, pa su i njeni pripadnici uzeli učešća u toj privatizaciji. Ukupno je privatizovano 700 preduzeća, a među njima su se našli i «Hemofarm», «Simp» i «Knajz Miloš». Ukupan bilans privatizacije od 1997. godine bio je sasvim skroman. Privatizacija je bila započeta u 408 preduzeća, a završena samo u 18! Završen upis u prvi krug privatizacije obavilo je 284, a u drugi krug 246 preduzeća¹⁷². To je bio nov podsticaj onima koji su imali interesa da ubrzaju privatizaciju tj. vladajućoj eliti, menadžerima i ljudima sa njom interesno i politički povezanim.

Zakona o privatizaciji je donet jula 2001.godine. On u celini promovise neoliberalni koncept privatizacije. U tom smislu on se razlikuje od svih ranijih zakona. Nove su i vladajuće elite koje su ga nametnule i po njemu nastavile prodaju ostatka društvene i državne svojine. Prema oceni Danijela Cvetičanina; «Potezom pera država je sebe proglasila «titularom» društvene svojine i uzela pravo da tu svojinu koristi za popunjavanje budžetskih deficita.»¹⁷³ Pogažen je Ustav zemlje i najvažniji sistemski zakoni. Stoga je Marija Obradović istakla: «Nelegitimnost privatizacije je njena osnovna istorijska komponenta».¹⁷⁴ Zakon je nekoliko puta dopunjavan i menjan. Izmene iz 2002. godine su dozvolile da se cena preduzeća koje se prodaje umanju za petinu od procenjene vrednosti kapitala: «...čime je otvoren najširi put za ulazak domaćeg kapitala, tj. za tajkunsku privatizaciju i tajkunski kapitalizam i uz to bez otvaranja pitanja izvora stečenog kapitala, reputacije i preduzetničkih kvaliteta vlasnika»¹⁷⁵. Godine 2014. zakon je izmenjen tako što država ima veća ovlašćenja da metodom direktne prodaje, slobodnom pogodbom, sa kupcem preduzeća. Ovde se u kratkim crtama izlažu najvažniji elementi ovog zakona o privatizaciji.

171

B. Drašković, «Kraj privatizacije i posledice po razvoj», B. Drašković (red.) *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, IEN, BBA, SSSS, Beograd, 2010, str. 12.

172

P. Čelik, *Restrukturiranje i privatizacija u Srbiji. Istina, zablude i rezultati sa relevantnim pokazateljima 2001-2011*, Beograd, 2011, str. 26.

173

D. Cvetičanin, 2004, «Uticao modela privatizacije na društvo u tranziciji», *Sociološki pregled*, br. 1-2, str. 98.

174

M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2017, str. 154.

175

M. Hadžić, «Da li je tajkunski kapitalizam neminovnost», u zb. B. Drašković (red.) *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, IEN, BBA, SSSS, Beograd, 2010, str. 204.

Privatizacija je obavezna, oročena i ubrzana, a odnosi se na celokupni društveni kapital. Čak 70% kapitala preduzeća prodaje se strateškom kupcu, s ciljem da se na taj način ostvari puna kontrola nad preduzećem i poboljša upravljanje. Nigde nije navedeno zašto ne bi manji procenat vlasništva doveo do većinske kontrole nad preduzećem, jer je poznato da u SAD i posedovanje 10% akcija omogućava efikasnu kontrolu preduzeća. Zakonodavac se time nije bavio, već se držao principa da se akcije masovno ne dele. Tri su metoda privatizacije: tender ili javni konkurs, aukcija ili javna licitacija i prodaja preko tržišta kapitala. Prvi je namenjen velikim preduzećima, drugi manjim i neuspešnim. Nakon tri neuspele licitacije država postaje vlasnik preduzeća. Maksimalno koji zaposleni mogu da dobiju od prodaje preduzeća aukcijom ili licitacijom je 30%, a neprodane akcije idu državi. Na tenderu se od ostvarene prodaje 15% dodeljuje zaposlenima, a 15% odlazi u privatizacioni registar (državi), što se kasnije prodaje na berzi. Vlada je izdvojila 70 preduzeća od strateškog značaja, koji se privatizuju po posebnom programu. Najčešće je reč o velikim, javnim preduzećima, za koji se traži strateški kupac. Kako su ta preduzeća glomazna i sa, po pravilu, lošim poslovnim rezultatima, to se država usmerava na njihovo restrukturiranje.¹⁷⁶ Ovo podrazumeva poslovno, finansijsko, organizaciono i pravno prekomponovanje preduzeća, što za posledicu ima manje zaposlenih, rasparčavanje velikih proizvodnih sistema i prilagođavanje uslovi- ma i potrebama potencijalnog strateškog kupca.

Srpski koncept privatizacije je pretpostavio da je jedino efikasno preduzeće koje je u privatnoj svojini. Stoga su eliminisani svi drugi oblici svojine, među kojima je i ustavom garantovana zadružna svojina. Sam pojam preduzetništva je neopravdano sužen, tako što je institucionalno povezano sa tržištem, konkurencijom i privatnom svojinom¹⁷⁷. Osim toga, prevelikom ulogom državnih organa u privatizaciji (kao što su Agencija za privatizaciju, Komisija za hartije od vrednosti, na primer) zakon je legalizovao privatizacionu korupciju.¹⁷⁸ To je ozakonjeno i položajem lica i institucija koji vrše procenu vrednosti preduzeća, naknadama onima koji prodaju preduzeće, ili ne/kontrolišu sprovođenje kupoprodajnog ugovora. Od 2002-2008. godine Agencija je saradivala sa 43 konsultantske i revizorske firme. Isplatila im je 4 milijarde dinara ili 80 miliona

176

Više o tome vidi P. Čelik, *Restrukturiranje i privatizacija u Srbiji. Istina, zablude i rezultati sa relevantnim pokazateljima 2001-2011*, Beograd, 2011.

177

S. Komazec, *Neoliberalizam, tranzicija i finansijski kapital*, str. 478.

178

V. Barač, predsednica Saveta za borbu protiv korupcije, naglasila je da Savet posmatra korupciju kao «sistemsku pojavu», a Vlada kao eksces, pojedinačan slučaj (17). Ona je ukazala na prevelika prava Agencije za privatizaciju, a veća prava Akcijskog fonda od vlasnika akcija. (23). Formiranje NIP-a je protumačila: «NIP je objava da je vlast u Srbiji odustala od borbe protiv korupcije i opredelila se za vladavinu uz pomoć korupcije» (38). V. Barač: «Dominantna i marginalna korupcija. Borba protiv korupcije u Srbiji 2000-2006», U: *Borba protiv korupcije u Srbiji: Između Nacionalne strategije i Akcionog plana*, (ur. Z. Lutovac, Verica Barač), Fridriehe Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str.17, 23, 38.

evra, «a četvrtina ukupne sume otišla je u u svega četiri koje su osnovali, ili u njima rade, ili dalje vode bivši i sadašnji državni funkcioneri, po pravilu tesno povezani sa procesom privatizacije u Srbiji»¹⁷⁹ O velikim ovlašćenjima Agencije za privatizaciju svedoče i odredbe zakona da preduzeća u društvenoj svojini ne mogu ništa da preduzimaju u poslovanju bez dozvole te agencije, čime su ta preduzeća faktički postala državna.

Zakonodavac je išao na brzu privatizaciju, sve u stilu neoliberala Miliona Fridmana: «Hoće li se zemlje Istočne Evrope kretati napred zavisi od toga hoće li privatizaciju izvršiti brzo i vrlo radikalno. Moj savet čine samo tri reči: privatizovati, privatizovati, privatizovati! Kako to radite, manje je važno, nego da to uradite, i to što pre i brzo».¹⁸⁰ Kasnije je Milton rekao: «Priznajem, pogrešio sam - privatizacija bez pravne države ne može biti uspešna.»¹⁸¹ Do njegovog priznanja već su načinjene brojne štete zaposlenim radnicima i građanima, a u Srbiji se ni do danas nije stiglo do vladavine prava i pravne države. Upravo je za to posredan dokaz privatizacija društvene svojine. Sredstva dobijena od prodaje nisu ulagana u razvoj i privredu, već su odlazila u državni budžet i u potrošnju. Sasvim drugačije savete za zemlje u tranziciji imao je J. Štiglic: «Moj savet je da što pre uspostavite vladavinu prava, izgradite sve institucije tržišne ekonomije i omogućite javni građanski dijalog o ekonomskim reformama i drugim ključnim stvarima od interesa za zemlju. Efikasnost građanskog društva leži u transparentnosti i monitoringu. Ovo je važnije od toga da reforme daju efekte».¹⁸² U Srbiji nije bilo niti socijalnog dijaloga niti saglasnosti o osnovnom pravcu društvenog razvoja. Najveće socijalne grupe nisu bile saglasne o pravcima društveno-ekonomskog razvoja, iako je vladajuća elita svoj dolazak na vlast protumačila kao saglasnost. građana sa potrebom sprovođenja reformi i privatizacije. U skladu sa neoliberalnim konceptom razvoja nije ni pravičnana nacionana strategija razvoja, izdvajanje grana i preduzeća od strateškog interesa koja se ne privatizuju. Vitalni nacionalni interesi nisu niti utvrđeni, a još manje merama reformi zaštićeni. Na to su ukazivali brojni istraživači tranzicije, ali je vlast ostala dosledna rešenjima koja su nametale svetske finansijske institucije (MMF i Svetska banka)

Koncept privatizacije koji je u Srbiji primenjen posle 2001. godine nije uzimao u obzir iskustva zemalja u tranziciji koji su do tada okončali privatizaciju. U **Mađarskoj**

179

Pominju se A. Vlahović M. Cvetković i N. Ćirić. Vidi: I. Radisavljević, A. Rodić, «Konsultantske veze državnih funkcionera», *Blic*, 29. 08. 2010.

180

M. Kovačević, «Privatizacija u začaranom krugu», u zb. B. Drašković (red.) *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, IEN, BBA, SSSS, Beograd, 2010, str. 42.

181

M. Kovačević, isto, str. 44.

182

M. Sekulović, «Osvetnička privatizacija», u zb. B. Drašković (red.) *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, IEN, BBA, SSSS, Beograd, 2010, str. 66.

je 1990-ih bila zastupljena postepena privatizacija. Nije bilo besplatne podele akcija zaposlenima i građanima. Strancima je bilo ograničeno da kupuju najviše do 30% preduzeća. Nije bilo berze niti stabilnog bankarskog sistema, ali ni velikog interesa za privatizaciju, jer nije bilo rešeno pitanje svojine¹⁸³. Pa ipak, postepena privatizacija bila je uspešna. U Poljskoj su postojale dve faze privatizacije. Prva je trajala do 1993.godine. Od vrednosti kapitala preduzeća 20% se delio besplatno (vaučerima) zaposlenima, a ostalih 80% se javno prodavao. Za mala preduzeća bila je namenjena metoda prodaje aukcijom ili licitacijom. Velika preduzeća su prodavana po posebnom programu. Posle je nastupila, pod uticajem MMF-a brza ili «šok» privatizacija. Od ukupne vrednosti kapitala preduzeća zaposlenima je pripalo 10%, 20% penzionom fondu, ostalim građanima 30%, a ostatak se prodavao.¹⁸⁴ Poljska je odbacila «šok privatizaciju» i nastavila usporenu, u kojoj je stroga kontrola porekla novca i procedura privatizovanja. Zanearena je i praksa Češke, koja je pribegla masovnoj podeli vaučera građanima, formiranju državnih investicionih fondova i uspešnom privlačenju stranih investicija¹⁸⁵.

Najvažniji ciljevi privatizacije bili su: 1. stvaranje otvorene tržišne privrede, 2. povećanje individualnih sloboda i demokratije, 3 smanjenje neefikasne državne svojine, 3. veći životni standard zaposlenih i građana, 4. privlačenje stranih investicija i 5. stvaranje novih radnih mesta, a smanjenje nezaposlenosti.¹⁸⁶ U ekonomskom smislu najčešće su pominjani sledeći ciljevi: 1. povećanje ekonomske efikasnosti, 2. utvrđivanje titulara svojine i disperzija rizika, 3. revitalizacija tržišnih mehanizama, 4. smanjenje uloge neefikasne i neprofitabilne državne svojien i 5. povećanje individualnih sloboda i demokratije.¹⁸⁷ Očigledno je da su među ciljevima privatizacije navedeni prvenstveno ekonomski, a socijalni i politički su u drugom planu.

Za prvog ministra zaduženog za privatizaciju u Srbiji posle 2.000 godine, Aleksandra Vlahovića, i tvorca Zakona o privatizaciji, privatizacija je sprovedena «uz snažnu podršku Svetske banke i njenih eksperata». Kasnije je to demantovao sledećim rečima: «Apsolutno nije bilo diktata, korišćena su iskustva drugih zemalja u tranziciji, na osnovu tih iskustava je definisan najbolji model privatizacije, to jest model razvoja privatnog sektora»¹⁸⁸. Ovaj model Vlahović je nagovestio na skupu savetovanju Naučnog

183

S. Komazec, *Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital*, Jantar grupa, Beograd, 2004, str. 477.

184

S. Komazec, *Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital*, Jantar grupa, Beograd, 2004, str. 477-478.

185

P. Čelik, *isto*, str. 36.

186

R. Kosanović, S. Paunović, «Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata», u zb. B. Drašković, red. *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, Beograd, 2010, str. 133.

187

S. Komazec, *Neoliberalizam, tranzicija i finansijski kapital*, str. 478.

188

J. Cerovina, «Ko je Srbiji nametnuo privatizaciju», *Politika*, 04. 06. 2015.

društva ekonomista SR Jugoslavije krajem marta 2001. Najvažnije ciljeve tog modela je definisao kao: 1. efikasnost, 2. što veći priliv stranog kapitala, 3. jako korporativno upravljanje i 4. građenje liberalne i otvorene privrede.¹⁸⁹ U najavi novog modela Vlahović je nagoveštavao učešće svih građana u privatizaciji, čak i nezaposlenih. Svaki pokušaj da se utvrdi poreklo novca kojim se privatizuju preduzeća nazvao je «levičarski politički populizam», a vaučersku privatizaciju odbacivao rečima: «E taj model upravo omogućuje da lica sa poternice učestvuju u koncentraciji kapitala preko Berze».¹⁹⁰

Grupa autora iz Centra za liberalno-demokratske studije ostala je sve vreme vatreni zagovornik privatizacije u Srbiji. U njihovim radovima nalazimo, pored ostaloga, i pojašnjenje ciljeva privatizacije. Među njima izdvajaju se tri. Prvi je: «Osnovni i najvažniji cilj privatizacije je *stvaranje efikasne privrede*, umesto sadašnje neracionalne, oslonjene na neefikasnu državnu i društvenu svojinu».¹⁹¹ Od privatnika se očekuje unapređenje organizacije, upravljanja, efikasnosti preduzeća i donošenje novih znanja i tehnologije. Potom se navodi: «Drugi ekonomski cilj je *unapređenje finansijskog stanja države*»¹⁹², uz napomenu da će njena sredstva biti veća za smanjenje dugova, a i za kvalitetnije javne službe. Važan je i: «Treći ekonomski cilj je *stalno favorizovanje društvenog i državnog sektora* na račun autohtonog privatnog, što ovom poslednjem predstavlja veliko ograničenje i onemogućava razvoj»¹⁹³. Kako se pre toga zaključilo da: «Nesporno je da je vlasništvo bitno i da privatna svojina predstavlja najvažnijeg činioca uspešnog poslovanja preduzeća»¹⁹⁴, to se navode i politički ciljevi privatizacije. To su: 1. širenje privatne svojine kao temelja liberalno-demokratskog poretka, 2. jačanje srednjeg sloja i 3. depolitizacija privrede i društva.

189

Navedeno prema M. Kovačević, «Srbija u kandžama neoliberalizma (3)», <http://www.99posto.org/srpski/srbija-u-kandama-neoliberalizma-3>

190

M. Brkić, Intervju- A. Vlahović, srpski ministar za privredu i privatizaciju: «Neodgovorni političari rasteruju investitore», *Vreme*, br. 647, 29 maj 2003. Nešto ranije za domaće investitore je naglasio: «I ono što hoćemo da im kažemo, a veoma je važno, to je da ih niko neće pitati da li su 92. ili 95. godine platili porez, niti će im iko ispitivati poreklo imovine. Dakle, jedna jasna politička poruka.» (M. Brkić, Intervju_A. Vlahović, srpski ministar za privredu i privatizaciju: «Jalov blef populista», *Vreme*, br. 605, 8. avgust 2002.

191

B. Begović, B. Živković, B. Mijatović, *Novi model privatizacije u Srbiji*, Smederevska Palanka- Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije, str. 10.

192

B. Begović, B. Živković, B. Mijatović, *isto*, str. 10.

193

B. Begović, B. Živković, B. Mijatović, *isto*, str. 11.

194

B. Begović, B. Živković, B. Mijatović, *isto*, str. 9.

Primenom ovog koncepta u Srbiji su ostvareni **ekonomski i socijalni rezultati** koji su izrazito drugačiji od proklamovanih ciljeva privatizacije (Tab 24).

TAB. 24.

Osnovni pokazatelji procesa privatizacije u Srbiji, u periodu 2002.- 2014. godine (u 000 evra)

R. Br.	Pokazatelji	Ukupno Prodato/ raskinuto	Br. zaposlenih	Knjigovod. vrednost	Prodajna cena	Investicije
I	Tenderi					
	1. Privatizovano	81	63.738	827.952	990.461	846.622
	2. Raskinuti ugovori	49	35.412	500.189	631.019	334.785
	3. Bruto (1+2)	130	99.150	1.328.141	1.621.480	1.181.407
II	Aukcije					
	4. Privatizovano	1.520	127.299	971.899	862.964	193.335
	5. Raskinuti ugovori	638	51.288	370.236	529.591	98.036
	6. Bruto (4+5)	2.158	178.587	1.342.135	1.392.555	282.371
III	Tržište kapitala					
	7. Privatizovano	759	141.979	616.150	641.357	5.092
	8. Prethodno privatizovano	1.017	85.994	73.641	77.976	-
	9. Bruto (7+8)	1.776	227.973	689.791	719.333	5.092
IV	Ukupno privatizovano (1+4+7)	2.360	333.016	2.489.642	2.572.758	1.045.859
V	Ukupno (3+6+9)	4.065	505.710	3.360.067	3.733.368	1.469.680

Izvor: Izvod iz Izveštaja o radu Saveza samostalnih sindikata Srbije između 14. i 15. kongresa, Beograd, april 2015, str. 7

Prema podacima Agencije za privatizaciju za period 2002- 2014. godina ukupno je prodato 2.360 preduzeća. U njima je u vreme privatizacije bilo zaposleno 333.016 radnika. Ukupan prihod ostvaren prodajom preduzeća je 2. 572. 758. 000 evra. Na ime investicija ugovoreno je 1.045.089 000 evra. Za socijalne programe ugovoreno je 2.765. 700 evra., a od 2004.. godine ih nema. Od svih privatizacija poništena je svaka četvrta, a uzme li se u obzir čitav period 1990-2014. godina poništena je svaka treća prodaja. Po pravilu su otpušteni radnici, tako da je ukupan broj zaposlenih bio upola manji nego pre privatizacije. Pred stečajem ili likvidacijom je 65% preduzeća koja su privatizovana. Bez posla je od 2002-2014. godine zbog privatizacije ostalo 276.000 radnika. To sve dokazuje da privatizacija nije dovela do rasta novih radnih mesta, već je ukidala i postojeća. Privatizovana preduzeća nisu povećala efikasnost i konkurentnost preduzeća i privrede, unapredili proizvodnju, već su preduzeća kupovana zbog drugih motiva (pranje novca, dolazak do poslovnog prostora na dobrim lokacijama, otuđivanje kapitala i sl.).

Ovome treba dodati i rezultate istraživanja «Efekti privatizacije u Srbiji», koje je 2011. godine sproveo Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije. Od svih privatizovanih preduzeća svako treće je ponovo podržavljeno, nakon raskida ugovora s kupcem. Od svih zaposlenih radnika u prodatim preduzećima smanjen je broj radnika za polovinu. Svega trećina privatizovanih preduzeća je aktivna, tj. obavlja proizvodnju. Prema nalazima ovog istraživanja sledi «direktan zaključak da je 50% a možda i više privatizacija u Srbiji bilo neuspešno.»¹⁹⁵ Zaposlenima su uskraćivana i kršena sindikalna prava, smanjivane i neisplaćivane zarade, a strah od gubitka posla postao je svakodnevan. Poređenje ciljeva privatizacije sa njenim ekonomskim i socijalnim rezultatima navodi na zaključak da ciljevi nisu bili ekonomske, već pretežno socijalno političke prirode. O tome svedoče i podaci o deindustrijalizaciji, rastu ekonomskih nejednakosti, masovnom gubitku radnih mesta pre i posle privatizacije i rastu siromaštva zaposlenih i ostalih građana.

4.2. RADNIČKA KLASA I POSLEDICE PRIVATIZACIJE: DEINDUSTRIJALIZACIJA, NEZAPOSLENOST I SIROMAŠTVO GRAĐANA

118

Vlast je u prvoj deceniji tranzicije isticala da se zalaže za privredne i društvene reforme, tržišnu privredu, postojanje i mešovite svojine. Njeni protivnici su u prvi plan izdvajali važnost i neprikosnovenost, skoro «svetost» privatne svojine. Ona je navedena kao temelj, osnov najvažnijih ekonomskih i drugih sloboda pojedinca. Ni vladajuća ni opoziciona stranka u svojim programima, izuzev DS, nisu eksplicitno pominjale «kapitalizam» kao legitimni cilj transformacije društvenog sistema.¹⁹⁶ Ka-

195

Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta za ekonomska pitanja, *Efekti privatizacije u Srbiji*, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije, Beograd, 2011, str. 69, 83, 84.

196

D. Vukomanović, «Koncepti privatizacije u programima političkih partija u prvoj deceniji tranzicije u Srbiji», *Srpska politička misao*, br. 3/2009, str. 210.

pitalizam je ovim procesima nastajao. Svemu su svoj doprinos dale i sankcije UN, koje su privredu isključile iz međunarodnih tokova, a vladajuću klasu ohrabrile da se još brže bogati i učvrsti.¹⁹⁷

4.1.1. STAVOVI GRAĐANA I ZAPOSLENIH O PRIVATIZACIJI

Stavovi radnika i ostalih socio-profesionalnih grupa o privatizaciji društvene svojine su se tokom vremena menjali. Ovde se navode osnovni trendovi u stavovima prema privatizaciji, rezultatima i njenoj brzini. Prvo sveobuhvatnije istraživanje o stavovima građana prema različitim privrednim sistemima sprovedeno je 1988. godine u Srbiji. Rezultate toga nalazimo u radu Danila Mrkšića. Osnovni nalaz je da su građani podeljeni u stavovima prema zapadnoj tržišnoj privredi i samoupravnoj jugoslovenskoj privredi. Od svih ankeiranih građana opredelilo se za zapadnu tržišnu privredu (49,6%). Dve trećine političkih funkcionera i rukovodilaca je imalo takvo mišljenje. Većina radnika (58%) preferiralo je samoupravnu jugoslovensku privredu. Tržišna privreda je ubedljivo prva rangirana od strane ispitanika po efikasnosti. Za nju se opredelilo 87% građana. Samoupravna privreda je simbolično cenjena po efikasnosti (6%). Prednosti prve su u visini zarada, i mogućnosti zaposlenja (94,9% i 59,5%). Najveću prednost samoupravnoj privredi dala je sigurnost posla (64,4%).¹⁹⁸ Viši društveni slojevi su više preferirali tržišnu privredu, a niži, posebno radnički, bili su u većoj meri za samoupravnu privredu.

Kasnija istraživanja su obavljena na različitim uzorcima, ali se ipak mogu sagledati stavovi građana i zaposlenih o privatizaciji. Poslednje veliko istraživanje u Jugoslaviji o društvenoj strukturi obavio je Konzorcijum društvenih instituta 1990. godine. Zanimljivi su odgovori na pitanje «Društveni poredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu». Većina ispitanika sa tim se složila (59,3%). Neodlučnih je bilo 18%, a nije se s tim složilo 22,7%. Stručniji radnici (KV i VKV) su u većoj meri prihvatili ovaj stav (55,7%) nego PK i NK radnici (48,1%). Dve trećine direktora (62,6%) i tri četvrtine privatnika (73,9%) složilo se sa iznetom konstatacijom. I ovo istraživanje je pokazalo na različita shvatanja o privatnoj svojini koje imaju viši i niži društveni slojevi.¹⁹⁹

197

Direktni gubici koje su sankcije nanele SRJ procenjeni su na 45 milijardi dolara, a indirektni (zbog usporenog razvoja) na još 80 milijardi dolara. S. Vuković, *Čemu privatizacija?*, SDS-IKSI, Beograd, 1996, str. 115.

198

D. Mrkšić, «Preferiranje društvenih sistema», *Sociološki pregled*, br. 1-4/1990, str. 14.

199

Konzorcijum 1990, tab. 2, u S. Vuković, *Čemu privatizacija?*, SDS-IKSI, Beograd, 1996, str. 140.

Osvrt na rezultate javnomnjenjskih istraživanja o privatizaciji napravio je Slobodan Vuković. U istraživanju IDN 1995. godine relativna većina anketiranih građana (45,3%) bila je neodlučna. Za privatizaciju se izjasnilo 24,5% a protiv nje 25,8%. Za privatizaciju je bilo 30,5% NK i PK radnika, 52,4% KV i VKV radnika, 65,6% stručnjaka i 24,5% seljaka. U drugim istraživanjima je zaključeno da su radnici nižih kvalifikacija bili za sporiju privatizaciju, a stručni radnici, rukovodioci i privatnici za njeno ubrzanje. Visok procenat neodlučnih građana na svoj način ukazuje na konfuznu svest u vezi privatizacije.²⁰⁰ Što je tranzicija više odmicala to je više bila prihvaćena ideologija da je budućnost ekonomije jedino u rastu privatnog sektora. Na to ukazuju i rezultati istraživanja Mladena Lazića iz 1998. godine o poželjnosti rasta privatnog sektora u ekonomiji. Najviše neodlučnih bilo je među poljoprivrednicima (43,4%) i radnicima (24,5%), a najmanje među preduzetnicima (8,1%). Pozitivan stav prema privatnoj svojini imale su sve društvene grupe osim seljaka. Radnici su se složili sa stavom o poželjnom rastu privatne svojine u 70,6%, stručnjaci 75,7%, rukovodioci 71,4% i preduzetnici 88,7%.²⁰¹ Osvrt na najvažnija istraživanja stavova o privatizaciji uradila je Vera Vratuša. Ona je zaključila: «Glavni longitudinalni nalaz ovog istraživanja je da se u svim analiziranim anketama relativna ili apsolutna većina ispitanika i ispitanica u Srbiji izjašnjavalo u prilog samo delimične privatizacije, kao i nekog oblika učestvovanja zaposlenih u odlučivanju».²⁰²

Posebno vredne su ocene građana i zaposlenih o karakteru i rezultatima privatizacije u Srbiji. Ovde izdvajamo samo neke, uz svu opreznost kod poređenja različitih istraživanja, s obzirom na uzorak i vreme nastanka. U istraživanju iz novembra 1993. godine, koje je uradila agencija FOKUS nalazimo podatke o mišljenu pripadnika različitih zanimanja prema načinu kako se obavlja privatizacija. Samo 7,1% građana bila je saglasna da se privatizacija nastavi na način kako je sprovedena. Svaki peti (19,4%) je odgovorio da su se pojedinci tako obogatili i spasili preduzeća od propasti. Nije iznelo svoje mišljnje petina anketiranih (20,9%). Većina je (52,6%) je odgovorila: «To je čista pljačka». Najviše su takav stav zastupali stručnjaci (62,4%), a potom radnici (58,5). Polovina anketiranih privatnika je tako ocenilo privatizaciju (50,2%), što je sasvim saglasno njihovim grupnim interesima. Najmanje je tako negativan stav o toku privatizacije u Srbiji iznelo anketiranih domaćica (43,4%) i đaka i studenata (43,9%).²⁰³

200

Vuković, isto, str. 156.

201

M. Lazić, «Srbija u transformacijskim procesima», u *Račji hod: Srbija u trasformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 5.

202

V. Vratuša-Žunjić, «Stavovi o privatizaciji u Srbiji krajem XX i početkom XXI veka, u *Društvene transformacije i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. A. Milić et al.), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2004, str. 104.

203

Vuković, isto, str. 153, tab. 15.

UGS «Nezavisnost» je 2002. i 2003. godine se bavio istraživanjem stavova zaposlenih o privatizaciji. Rezultati su objavljeni u novembru 2003. godine (Sindikalni barometar) Uzorak iz 2003. godine je uključio 1222 zaposlena (tab 25). Oni su ključne efekte privatizacije ocenili na sledeći način.

TAB. 25.

Procena ključnih efekata privatizacije(u %)

	SB2-2002	SB3-2003
To je nužan reformski proces koji se uglavnom dobro sprovodi	12	12
To je čista pljačka	39	31
Ona je nužna, ali se sprovodi na pogrešan način	23	35
Ne zna, ne može da proceni	26	22
Ukupno	100	100

Izvor: «Zaposleni i sindikati u vrtlogu privatizacije», u S. Mihailović, Z. Stojiljković i G. Ivanić, *Sindikati u promenama promene u sindikatima*, Beograd, UGS «Nezavisnost», Beograd, 2004, str. 30.

U jednom drugom istraživanju, objavljenom 2010. godine, ponuđena su isti odgovori. Ispitani građani su u 44% izjavili «To je čista pljačka». Svaki četvrti (26%) nije mogao da proceni (ne zna, ne može da proceni, a skoro toliko (27%) smatralo je da je to nužan proces, koji se na pogrešan način sprovodi, samo 3% anketiranih smatralo je privatizaciju nužnim procesom, koji se uglavnom dobro sprovodi.²⁰⁴ U najvećem broju slučajeva radnici su bili za usporenu privatizaciju i veću ulogu države u privredi. Stručniji radnici (KV i VKV) izdvajali su se od PK i NK radnika po većem zalaganju za privatizaciju. Oni su sa stručnjacima i privrednim rukovodiocima u većoj meri smatrali da privatizacija treba da se ubrza. Ove razlike u stavovima radnika ukazuje na raslojenost radničke klase, koja je dodatno podgrejana nadom stručnijih radnika da će steći vlasničke udele i zadržati posao. O tome su vodili računa i pisci zakona o privatizaciji. Najpre su nastojali da zalaganje za priavtizaciju suviše ne iritira radnike. Kasnije su upravo u sindikatima i stručnijim radnicima tražili saveznika za njeno sprovođenje.

204

Z. Stojiljković, «Socijalni dijalog u Srbiji-razlozi (pre)skromnog dosadašnjeg učinka», U: Stojiljković, Z. S. Mihailović, *Stanje socijalnog dijaloga u Srbiji posle dvadeset godina tranzicije*, str. 37., Beograd, Swiss Labour Assistance & Radnička štampa, 2010

4.2.1. UZROCI I POSLEDICE DEINDUSTRIJALIZACIJE

Proces deindustrijalizacije Jugoslavije i Srbije otpočeo je početkom 1980-ih i trajao do kraja te decenije. Karakteriše ga, pored ostaloga: «pad produktivnosti rada i životnog standarda, masovno zaduživanje i kriza vraćanja dugova»²⁰⁵. On ima svoje ekonomske dimenzije, ali i šire socijalne i političke. Pošto se industrijalizacijom stvarala materijalna osnova nastanka masovne radničke klase, to se ovim modernizacijskim procesom menjala i socijalna struktura. Nastajali su veliki gradovi-industrijski centri, usložnjavala se mreža škola i sistem obrazovanja, izdvajana sredstva za infrastrukturu, javne službe i rast životnog standarda zaposlenog i ostalog stanovništva. Menjana je i privredna struktura, najviše u pravcu rasta sekundarnog sektora, na račun primarnog i tercijarnog.²⁰⁶

U užem **ekonomskom smislu deindustrijalizacija** se ogleda u padu BDP privrede i industrije, manjoj produktivnosti rada, lošijoj iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta i radne snage, nižoj stvorenoj dodatnoj vrednosti, niskoj iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta, tehnološkom zaostajanju za svetom i dezinvestiranju. Posledica toga su i rast sektorskih, granskih i regionalnih nejednakosti. Poređenje ovih procesa pre i tokom tranzicije Srbije omogućava donošenje pouzdanih zaključaka o uspešnosti tranzicije i privatizacije. U radu se pošlo od teze da se tokom tranzicije došlo do nivoa ekonomskog i društvenog razvoja koji je niži od onog iz vremena industrijalizacije.

Stope rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP) Srbije posle 1990. godine su se dramatično menjale. Prosečna stopa rasta u prvoj deceniji tranzicije bila je -5,9, s tim što je najveće opadanje bilo 1993. godine (-0,5%). U drugoj deceniji tranzicije stopa rasta (2000-2010. godina) bila je 3,9. Potom je usledio pad od 3,5 u 2009, i blagi oporavak u 2014. godini. U periodu 1988-2013. realan rast BDP bio je -1,8%. BDP Srbije bio je 2013. godine na nivou 68.4% onog iz 1989. godine, a industrije 40%²⁰⁷. Paralelno sa

205

N. Novaković, «Deindustrijalizacija i radnička klasa Srbije», *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 4/2016, str. 737.

206

U 1989. godini u strukturi DP Jugoslavije primarne delatnosti su učestvovala sa 11,6% (poljoprivreda (10,6%), sekundarne 57,9 (industrija 51,6%), Tercijarne 22,5 i ostale 8%. Novaković N., *Propadanje radničke klase: materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990.godine*, Beograd: Rad&Institut društvenih nauka, 2007, tab 5, str. 162.

207

Dražković, B. (red.), *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, Beograd, 2010, IEN, BBA, SSSS., str. 31; Šojić, Milan S. (2014a), «Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja», u *Antiliberalizam i ekonomija* (ur. V. Vukotić i ost.), Beograd: Institut društvenih nauka, str. 247.

tim smanjivao se i tempo rasta industrijske proizvodnje i njegov udeo u stvaranju ukupne nove vrednosti. Pre 1990. godine industrija Srbije je imala visoke stope rasta. Od 1955-1990. godine prosečna godišnja stopa rasta bila je 7,7%, a od 2000-2011. godine svega 0,7%. Od 2008-2011. rast je bio -2,1. Broj zaposlenih u industriji 2013. godine bio je 275.000, isto kao i 1955. godine.²⁰⁸ Fizički obim industrijske proizvodnje od 1990-2000. godine prema zvaničnim statističkim podacima u 2012. godine bio je manji u odnosu na 1980. godinu, u proizvodnji električnih mašina i opreme za 4,6 puta, u hemijskoj industriji i proizvodnji hemijskih proizvoda za 2,5 puta. Nivo industrijske proizvodnje 2008. godine bio je na nivou iz 1972. godine.²⁰⁹

Udeo industrije u stvaranju BDP Srbije 1960. godine bilo je 16,5%, 1965.-20%, 1980.-25%, 1990.-24,7, 2010.-15,9, a početkom 2013. svega 19%²¹⁰. Još 2010. godine, kada je taj udeo bio 15,9%, vratili smo se na nivo pre 1965. godine. Istovremeno se smanjivao i broj industrijskih radnika. On je 2010. godine bio 312.000, a 1965. godine 389.000.²¹¹ To je daleko iza razvijenih zemalja sveta, posebno članica EU. Nizak tehnološki nivo opreme industrije Srbije udaljava je od razvijenih za 4-5 tehnoloških generacija. Korišćenje proizvodnih kapaciteta je ispod nivoa pre tranzicije i kreće se od 25-30%. Izostale su i veće investicije, čemu je najviše doprinela privatizacija. Posebno je opala efikasnost investicija. «To je bila najslabija tačka i u društvu pre tranzicije. Kapitalni koeficijent se u periodu 2000-2011. povećao sa 1,73 na 21,44 ili za 12,4 puta Učešća domaćih bruto investicija u BDP od 1997-2011. Bilo je od 10% do 24%, što znači da su se najviše koristila sredstva od zaduživanja i stranih investicija».²¹²

Ukupno je u industriji ostalo svega 20% radnika. Bez posla ih je od početka tranzicije ostalo 700.000 (do kraja 2014. godine). Sindikalni izvori navode da su do 2008. godine uništene čitave proizvodne grane. Metalska industrija ostala je bez 90.000 radnika, tekstilna 66.000 (svaki drugi), a poljoprivreda 62.000 (ili svaki treći)²¹³. Stope rasta produktivnosti industrije najvećim se delom objašnjavaju otpuštanjem radnika,

208

Lj. Savić, «Nova strategija deindustrijalizacije kao osnova brzog oporavka Srbije», u zb. B. Drašković, *Deindustrijalizacija Srbije*, str. 50, 51; Lj. Savić, «Industrijalizacija-mit ili stvarnost», u zb. Č. Očić (ur.), *Moguće strategije razvoja Srbije*, Beograd, SANU, 2014, str. 244, 200.

209

M. Zdravković, «Industrijska proizvodnja Srbije u istorijskoj i međunarodnoj perspektivi», u zb. *Kraj privatizacije*, str. 192.

210

B. Drašković, u *Deindustrijalizacija*, str. 18. Za 2013. godinu M. Šojić, «Industrija Srbije (1990-2013)», u zb. Č. Očić (ur.), *Moguće strategije razvoja Srbije*, Beograd, SANU, 2014, str. 289.

211

B. Drašković, «Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za reindustrijalizaciju», u zb. Drašković, B (red.), *Deindustrijalizacija u Srbiji...*, str. 118.

212

N. Novaković, «Deindustrijalizacija i radnička klasa Srbije», *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 4/2016, str. 747.

213

R. Kosanović, S. Paunović, «Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata», u zb. B. Drašković, *Kraj privatizacije...*, str. 134.

čemu je najviše doprinela privatizacija društvene svojine. Najveći udar na industriju desio se pre izbivanja svetske krize. On se poklapa sa ubrzanom privatizacijom. Naime, 2001. godine tamo je radilo 680.000 radnika, Do 2008. godine bez posla je ostalo 440.000. Broj zaposlenih se smanjivao po stopi 5,9% godišnje, fizički obim proizvodnje rastao 2,2% godišnje, a produktivnost prosečno 7,7%²¹⁴. Na taj način uništavano je jezgro klasične industrijske klase Srbije.

4.2.3.

PRIVATIZACIJA, GUBITAK RADNIH MESTA I NEZAPOSLENOST

Privatizacija je ključni proces kroz koji se menjala i privreda i društvo. Za radničku klasu ona je značila nesigurnost radnih mesta, materijalnih i drugih primanja i pad u zonu siromaštva. Prikrivena nezaposlenost tj. višak zaposlenih u društvenom sektoru se u privredi Jugoslavije procenjivao se na 20-30%, a u industriji 20%. U Srbiji je višak radnika u industriji 1990. godine bio 20%.²¹⁵ Nametanje sankcija UN (1992. godine) i gubitak nekadašnjeg tržišta smanjilo je mogućnosti obavljanja proizvodnje i prodaju stvorenih proizvoda i usluga. Čak 60% spoljnotrgovinske razmene Srbija je ostvarivala sa zemljama Zapadne Evrope. To je najviše pogodilo velike proizvodne sisteme, a štetu su trpila i manja preduzeća (tekstilne, metalske, prerađivačke, auto industrije, na primer). U novim uslovima prekobrojni su postali i radnici na «prinudnim odmorima». Oni su za to vreme primali 65% zagarantovanog dohotka, od kojeg se sve teže preživljavalo. U najtežoj godini tranzicije, 1993. godine na «prinudnim odmorima» je bilo 900.000 radnika²¹⁶. Zakon im je, samo formalno i dok traje rat, garantovao povratak na radno mesto. Nakon toga broj radnika na «prinudnim odmorima» se smanjivao, ali je do kraja prve decenije tranzicije bio 500-600 hiljada.

Za odlazak radnika i poslodavaca u sivu ekonomiju najvažniji uticaj imaju sistemski faktori. U prvoj deceniji tranzicije to je bila neizbežna posledica razaranja privrede i društva. Posle 2000. godine tome svoj doprinos daju i drugi faktori. Najvažniji sistemski faktori opstanka sive ekonomije u Srbiji tokom tranzicije su sledeći: 1. neo-

214

M. Sekulović, «Osvetnička privatizacija» str. 92.

215

Podaci za Jugoslaviju u N. Novaković, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 167. Za Srbiju Drašković, B. «Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za revalorizaciju», u zb. B. Drašković (red.), *Deindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (rad 107-133) str.118.

216

D. Vuković, «Tržište rada i prekobrojni», *Ekonomika politika*, br. 2209, 8. avgust 1994, str. 22.

liberalni model tranzicije, 2. privatizacija, 3. propadanje socijalne države blagostanja, 4. uticaj međunarodnih finansijskih institucija, 5. niska stopa aktivnosti i zaposlenosti radnosposobnog stanovništva, 6 visoka nezaposlenost, 7. niska produktivnost rada, 8. slaba pravna država, 9. restriktivno radno i socijalno zakonodavstvo, 10 poreski sistem, 11. siromaštvo i 12. narušen poslovni i građanski moral. Broj uključenih u sivu ekonomiju bio je najveći 1993 godine, kada je u toj oblasti stvarano 40% BDP, a oko milion ljudi u tome učestvovalo. U ukupnoj zaposlenosti u Srbiji u sivoj ekonomiji je 2003-2007. godine radio svaki treći radnosposobni građanin, a 2013. godine, na primer, tu se angažovala petina zaposlenih²¹⁷. U 2010. godini u sivoj ekonomiji obavljalo se 30% prometa roba i usluga. Šteta od toga je procenjena na 4 milijarde evra.²¹⁸ Siva ekonomija je nižim društvenim klasama i slojevima ublažavala siromaštvo, a viši su se na taj način brže bogatili. To je amortizovalo i ozbiljnije društvene sukobe.

Gubitak radnih mesta zbog prodaje preduzeća je bio manji u prvoj deceniji tranzicije, nego posle 2000. godine. To je najviše zavisilo od tempa procesa privatizacije. Na početku su privatizovane najuspešnije firme iz duvanske, građevinske i farmaceutske industrije. Među njma izdvajaju se «Apatinska pivara», cementare u Beočinu i Novom Popovcu, «Zdravlje - Leskovac», «Duvanska industrija Niš». Njihove prodaje strateškim kupcima iz inostranstva se ocenjuju kao najbolje privatizacije. Višku zaposlenih je pre prodaje ponuđen povoljan socijalni program.²¹⁹ Prodajom novim vlasnicima cene cementa i cigareta su oslobođene, pa je profit vlasnika višestruko porastao. Bila je to ujedno i kupovima tržišta, a uspostavljanje monopola na ovim prostorima. Kupci preduzeća su smanjivali broj zaposlenih, a posle određenog perioda garantovanog kupoprodajnim ugovorom, nastavljali dalje otpuštanje radnika. Agencija za privatizaciju nije bila nadležna za praćenje poslovanja preduzeća nakon određenog perioda, ali je zaključila: «Ovi podaci navode direktno na zaključak da je 50% privatizacija, a možda i više, bilo neuspešno».²²⁰ U privatizovanim preduzeća manja su sindikalna prava, smanjene su zarade, produktivnost rada i investicije. U celokupnoj privredi Srbije «potvrđuju se procene da je u procesu privatizacije posao izgubilo gotovo ¾ (74,41%) ljudi zaposlenih u društvenom sektoru, a da pri tom nije reč o porastu produktivnosti, već o gašenju mnogih proizvodnih pogona».²²¹

217

N. Novaković, «Siva ekonomija, kriza i tranzicija u Srbiji», *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 2/2015, str. 259.

218

S. Paunović, *Uloga MMF u savremenoj ekonomskoj krizi*, Radnička štampa, Beograd, 2010, str. 331.

219

U Apatinskoj pivari neki radnici su dobili i 100.000 DEM. Vidi: D. Radulović, «Mnogi su pukli od tolikih para», *Nedeljni telegraf*, 22. oktobar 2003.

220

Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog savet za ekonomska pitanja, *Efekte privatizacije u Srbiji*, Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije, Beograd, novembar 2011, str. 69.

221

Isto, str. 83.

Prema informacijama UGS «Nezavisnost» privatizovana preduzeća su, nakon određenog roka, otpuštala radnike. «Naftna industrija Srbije-NIS» privatizovana je 2004. godine. Ruski kupac «Lukoil» je 2012. godine sve «Beopetrolove» pumpe izdao u zakup. Od nekadašnjih 1200 radnika ostalo je svega stotinjak u upravi i administraciji. Na pumpama rade privremeno zaposleni radnici. Leskovački «Zdravlje Acravis» prodat je 2003. godine. Zapošljavao je 2 000 radnika a danas ima 500 radnika. Kruševačka Hi «Župa» prodavana je više puta, prvi put 2004. godine, a zapošljavala je 1 300 radnika. Do 2016. godine ostalo je da radi 50 radnika.²²² Kada je prodat «DIN» iz Niša bilo je 2 500 radnika a svega 500 u 2012. godini.

Dodatne informacije o **gubitku radnih mesta u privatizovanim preduzećima nalazimo** u materijalima o uzrocima i posledicama štrajkova i javnih protesta. Među njima su «Trudbenik gradnja» iz Beograda, koja je imala 1 300 radnika pre prodaje, a ostalo je da radi svega 100. «Šinvoz» iz Zrenjanina je zapošljavao 1 600 radnika, a 2014. godine je u proizvodnji radilo 20-30 radnika. Mesni kombinat «Banat» (iz Banatskog dvora) pre prodaje je zapošljavao 2 500 radnika, a ostalo je 100.²²³ Osnovni zaključak koji se nameće glasi - nema veće razlike u ponašanju prema radnicima između domaćih i stranih kupaca. I jedni i drugi kršili su radnička prava i lako ih otpuštali. Među najviše oštećenim radnicima zbog priavtizacije u Srbiji bili su radnici RK «Beograd». One su počele privatizaciju po starom zakonu, a potom nastavile po zakonu iz 2001. godine. Svi problemi oko stečaja, uništavanja društvenog kapitala i uskraćivanja prava radnika-malih akcionara tu su evidentni. Naime, sve vreme nije bilo zakona koji bi zaštitio prava malih akcionara. Pored toga Akcijski fond je posle 2001. godine stekao pravo raspolaganja i prodaje akcija, dok je to pravo uskraćeno vlasnicima akcija. Stečajni upravnici su se smenjivali i na svoj način uništavali preduzeće. Branko Dragaš je naveo da je to bio najveći trgovinski lanac u jugoistočnoj Evropi. Posedovao je 41 prodajna objekta širom zemlje, poslovni prostor od 300.000 kv. m, a zapošljavao 9.929 radnika. Sve to je gotovo sasvim uništeno kroz privatizaciju. Već 1992. godine broj radnika, uvođenjem namernog stečaja, smanjen je na 1 500.²²⁴ Njihova agonija se kasnije nastavila.

Zvanično je u prvoj deceniji **tranzicije bez posla ostalo** oko 700 000²²⁵ ljudi. Najveći udar desio se 1999. godine, kada je NATO bombardovanje pogodilo preduzeća

222

D. Vesić, «Sindikat u privatizovanim preduzećima-studija slučaja», UGS «Nezavisnost», Beograd, oktobar 2016, str. 1.

223

Podaci su objavljeni u *Od radničkih borbi ka socijalnom pokretu*, (ur. D. Markuš), UP Ravnopravnost, 2014, str. 14, 46, 102. U međuvremenu su neka od ovih preduzeća otišla u stečaj.

224

B. Dragaš, «Otimanje Robnih kuća», *Svedok*, 26. april 2005.

225

V. Vratuša, *Tranzicija-odakle i kuda?*, IKS Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa, Beograd, 2012, str. 229.

u kojima je radilo 80 000 radnika. Bez posla su posle 2000. godine ostalo oko milion radnika. Procene o gubitku radnih mesta 2000-2008. godine se odnose na 400.841.²²⁶ Podaci MMF- su za 2009. i 2010. godinu, kada je u Srbiji izgubljeno 400 000 radnih mesta.²²⁷ Sindikalni izvori pominjali su samo 280 000 gubitnika posla, među njma najviše je bilo radnika zaposlenih u privredi. Do kraja 2012. godine broj gubitnika posla porastao je za još 200 000. Sve pomenuto je daleko od obećanja pripadnika vlasti koji su sprovodili tranziciju i privatizaciju. Prvi ministar rada posle 2000. godine, Dragan Milovanović (iz ASNS) je najavio otvaranje 500 000 radnih mesta.²²⁸ Njegovi naslednici na tom mestu su bili skromniji. Obećavali su manje, nekoliko desetina ili stotina novih radnih mesta.

Profesor Ljubodrag Savić je procenio da je Srbija **zbog privatizacije ostala bez 98 fabrika sa više od 5 000 zaposlenih radnika**. Na taj način napravljena je je šteta zbog gubitka potencijalnog BDP od 150 milijardi evra. To je dovelo do dezurbanizacije, tj. uništavanja nekadašnjih gradova-industrijskih centara.²²⁹ Prema podacima Republičkog zavoda za razvoj drastično se smanjivao broj industrijskih radnika u gradovima. Nekada je Subotica imala 16 130 industrijskih radnika, a početkom 2014. godine 2 374. Beograd je zapošljavao 245 398 radnika, a posle privatizacije svega 13 842. Kragujevac je smanjio broj radnika sa 57 574 na 8 831, Niš sa 25 285 na 3 358, Kruševac od 23 378 na 3 653, Vranje sa 20 357 na 2 162 a Pirot je nekada imao 13 362 industrijska radnika a 2014. godine 2 126.²³⁰

Zvanični podaci NZS o nezaposlenim licima potvrđuju da je sve više među njima bilo radnika koji su zbog stečaja, prodaje i likvidacije preduzeća ostali bez posla. Važan je i drugi podatak, o **starosti nezaposlenih. Posebno se u tom smislu izdvajaju oni koji imaju 45 i više godina**. Njihov udeo je bio sve veći što se ubrzavala privatizacija: mnogi nisu ni došli na te liste, nisu imali uslove za to ili su lako brisani iz «aktivno traže posao». Jedan broj je ostao obeshrabren i isključen iz sistema traženja novog posla. Studija Srećka i Vojislava Mihailovića posvećena je starijim radnicima. Oni su ukazali da se najpre otpuštaju stariji i manje obrazovani radnici. Nakon toga jedan broj njih se, više iz prinude nego želje, samozapošljava. Među onima koji su na spisku NZS stariji radnici čine grupaciju koja najduže čeka posao, mada se značajan broj obeshrabri i

226

P. Čelik, *isto*, str. 197.

227

MMF: «Bez posla ostalo 400 000 ljudi», *RTV*, 16. februar 2011.

228

D. Milovanović, Intervju sa ministrom za rad i zapošljavanje D. Milovanovićem, «Krećemo u otvaranje 500.000 novih radnih mesta», *Nedeljni telegraf*, 29 oktobar 2003.

229

Z. Luković, «Srbija izgubila 98 fabrika sa po 5.000 radnika», *Blic*, 2. april 2012.

230

Z. Luković, *isto*

odustane od traženja posla. Među nezaposlenim radnicima starosti 40-50 godina svaki dugi je digao ruke od traženja posla, a među radnicima iz grupe 50-65 godina takvih je čak 90%.²³¹ U ovoj poslednjoj kategoriji su radnici koji čekaju odlazak u penziju, a ti rokovi se novim izmenama zakona produžavaju.

4.2.4.

SIROMAŠTVO ZAPOSLENIH RADNIKA I OSTALIH GRAĐANA

Siromaštvo zaposlenih nije karakteristika samo srpskog društva. Ono se povećalo u društvima u tranziciji centralne i jugoistočne Evrope, a u direktnoj je vezi sa brzinom i načinom sprovođenja procesa privatizacije. Siromaštvo je višedimenzionalna pojava. Obično se razlikuje **apsolutno i relativno siromaštvo**. Prvo se odnosi na nemogućnost zadovoljenja minimalnih potreba za biološki opstanak, a drugo izražava nedostatak sredstava u odnosu na prosečan standard stanovništva datog društva. **Linija siromaštva je granica** dohotka administrativno određena, na osnovu koje se sagledava procenat stanovnika u apsolutnom siromaštvu, dubina siromaštva (koliko sredstva treba da se izađe iz siromaštva) i kakve su nejednakosti među siromašnim građanima. Ona se statistički utvrđuje prema ekvivalentu novčane sume za potrošačku jedinicu, a potom usklađuje sa stopom inflacije. U EU se obično siromašnim smatraju oni koji imaju dohodak 60% niži od proseka. Pored toga, često se koriste i termini **materijalna deprivacija**, za nedostatak novca za zadovoljenje minimalnih potreba, a još češće termin **socijalna isključenost**. Ovaj termin koriste vlade da se prikažu uspešno, namerno izbegavajući termin siromaštvo. Radije se govori o «socijalnoj isključenosti» nego siromaštvu, Ovaj poslednji podseća na marksističku paradigmu, klasno raslojavanje i nejdnakosti. Stoga one, radije govore o socijalnoj isključenosti, poistovećujući je sa rizikom od siromaštva. Socijalna isključenost se shvata kao nemogućnost pojedinca da koristi postojeće resurse, sisteme, institucije (obrazovne, zdravstvene, ekonomske). Kada to građanin nije u stanju uopšte da koristi reč je o apsolutnoj socijalnoj isključenosti, a ako to koristi relativno manje u odnosu na druge onda se to zove relativna isključenost²³². Novija metodologija istraživanja siromaštva obogaćena je i pojmom **objektivno i subjektivno siromaštvo**. Prvo se precizno meri, a drugo se

231

S. Mihailović V. Mihailović, *Stariji radnici. Neki na poslu a neki ni posla ni penzije*, Beograd, oktobar 2011, str. 48-53.

232

N. Novaković, «Siromaštvo i zdravlje», Zbornik radova *Sport, zdravlje, životna sredina*, Druga međunarodna konferencija, ured. Prof dr Ivanka Gajić et al., Fakultet za sport, Univerzitet Union-Nikola Tesla, Beograd, mart 2015, str. 129.)

odnosi na to kako građani procenju kako žive («teško» ili «vrlo teško» zadovoljavaju mesečne potrebe).

Merila za određivanje **apsolutnog siromaštva** su različita. Svetska banka je prešla od američkog dolara po glavi pojedinca, za ishranu, dnevno na 1,9\$. Razvijene zemlje EU su sklonije da kao granicu siromaštva uzmu 60% prosečnih primanja u datoj zemlji. U Srbiji je drugačija metodologija, a koja je donekle usklađena 2008-2016. godine. Prema podacima Evropske komisije 2010. godine u EU je bil 8% siromašnih od ukupnog radnog kontingenta. To je «novo» siromaštvo. Među nezaposlenima od 2005. do 2010. godine procenat siromašnih se povećao sa 39 na 44, odnosno: «Siromaštvo i isključenost sa tržišta rada idu ruku pod ruku, a to je posebno vidljivo kod žena i mladih ljudi».²³³

U septembru 1991. godine ispod egzistencijalnog minimuma prihode je imalo 19% stanovništva Jugoslavije, a u Srbiji 20%.²³⁴ Među njima najviše je bilo radnika, i nezaposlenih iz porodica nižeg materijalnog položaja i obrazovanja roditelja. Siromaštvo se više širilo u gradskim nego u seoskim sredinama. Istraživanja saradnika u Ekonomskom institutu u Bogradu su potvrdila da je siromaštvo bilo masovno u gradovima i među industrijskim radnicima. U 1992. godini, prema podacima Aleksandre Pošarec, u Srbiji 75% stanovništva nije moglo da zadovolji egzistencijalni minimum, a kupovna moć se prepolovila u odnosu na 1990.²³⁵ Najteže je bilo 1993. godine, kada je po svetskim merilima 80% stanovništva Srbije bilo siromašno, a prihod domaćinstva pao od 1.000 DEM u 1990. godine na 100 DEM.²³⁶ Visina i neredovnost isplaćenih zarada je ubrzano opadala. Prosečna zarada je, zbog galopirajuće inflacije, svakodnevno obezvređivana. U ukupnim prihodima domaćinstva zarade su 1992. godine učestvovala samo sa 24%, a 1997. godine svega 16,4%.²³⁷ Zbog hiperinflacije nemoguće je bilo prosečnom neto zaradom obezbediti sredstva za potrošačku korpu. U junu je vrednost potrošačke korpe bila 19 majske plata, a u avgustu iste godine 71 julske.²³⁸ Na stranu to da su zarade isplaćivane u visini minimalnih, a često ni tako. Sredinom 90-ih u SRJ tri miliona stanovnika nije imalo minimum sredstva za preživljavanje, a u dubokom

233

Evropska platforma za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti: evropski okvir za socijalnu i teritorijalnu koheziju, Evropska komisija, Brisel, 16. 12. 2010, COM (2010)1564 final, p.4.

234

A. Milić, *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd, 1992, str. 63.

235

D. Zmijarević, «Socijalna kriza- moderna vremena», *Ekonomika politika*, br. 2098, 15.06.1992, str.11.

236

Vreme novca, broj 24, decembar 1993, Bilten 93, str. 4.

237

M. Dinkić: «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, 3-4, 1999, str. 97.

238

«Upotreba minimalca», *Ekonomika politika*, br. 2162, 13 septembar 1996, str. 4.

siromaštvu bilo je 650 hiljada ljudi. U gradovima je takvih bilo 75%.²³⁹ O siromašenju domaćinstava u dužem periodu svedoče i rezultati istraživanja Mirosinke Dinkić. Ona je u istraživanju pošla od potrošačke korpe. Ako domaćinstvo ima prihode manje od toga ono je siromašno, a kad su ti prihodi $\frac{1}{2}$ i manje potrošačke korpe reč je o dubokom siromaštvu. Rezultati njenih istraživanja u periodu 1988-1997. godine navode na zaključak da poljoprivredna domaćinstva popravila svoj položaj, mešovita skoro ostala na istom nivou. Radnička su domaćinstva (a deo su nepoljoprivrednih domaćinstava) pogoršala svoj materijalni položaj²⁴⁰.

U drugoj deceniji tranzicije Srbije došlo je do promene metodologije u praćenju siromaštva. Izdvajana su značajna sredstva za siromašne, kako od prispelih donacija tako i većim izdvajanjima iz državnog budžeta. Doneta je i Nacionalna strategija za borbu protiv siromaštva i formiran Tim Vlade Republike Srbije za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Zahvaljujući tome moguće je pratiti osnovne trendove o siromaštvu u vremenu ubrzane tranzicije i privatizacije. Opšti pravac promena posle 2000. godine bio je pad siromaštva građana. **Obilje informacija o siromaštvu u periodu 2002-2007. nalazimo u radovima Gorane Krstić.** Ona je koristila podatke Ankete o životnom standardu. Ovom prilikom navodimo najosnovnije rezultate tog istraživanja. Osnov poređenja je potrošnja po potrošačkoj jedinici. Na osnovu toga autorka je zaključila da se procenat siromašnih građana smanjo sa 14,0% u 2002. godini na 6,6% u 2007. Siromaštvo je bilo dominantnije u ruralnim nego gradskim sredinama. Status na tržištu rada nosioca domaćinstva je značajno uticao na siromaštvo. Tamo gde je on bio zaposlen 2007. godine stopa siromaštva bila je četiri puta niža nego da je nezaposlen (4,7% i 19,7%). Siromaštvo je visoko povezano sa obrazovanjem nosioca domaćinstva. Među onima sa VSS skoro da nije bilo siromašnih (1,3 i 0,6%), a sa nepotpunom osnovnom školom je svaki četvrti 2002. bio siromašan, a 2007. godine svaki peti. Posebno su siromašna bila domaćinstva sa troje i više dece do 6 godina (2002.- 28%, a 2007.-30,5%).²⁴¹ Siromašnih je bilo više u brojnijim domaćinstvima, sa više izdržavanih članova. Ovi nalazi istraživanja Gorane Krstić poslužili su i za kasnija poređenja siromaštva u Srbiji.

Revidirane podatke zvanične statistike, koja polazi od potrošačke korpe definisane 2006. godine, a uvećane za rast inflacije, koristila je i pojasnila Biljana Mladenović. Ovom prilikom navodimo najosnovnije, tj. o **stopi siromaštva i broju siromašnih građana Srbije 2006-2016. godine.** Ona je zaključila da u čitavom periodu nije bilo

239

A. Pošarec, «Ekonomsko propadanje Srbije», *Republika*, 145-146, 1-31 avgust 1996.

240

M. Dinkić, «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, br. 3-4/1998, tab. 3, str. 9

241

G. Krstić, «Profil siromaštva u Srbiji u periodu 2002-2007» U: grupa autora, *Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007*, RZS, Beograd, 2007, podaci preuzeti sa str. 10, 17, 19, 20, 26.

značajnijeg smanjenja siromaštva, a da se smanjenje apsolutnog broja siromašnih građana duuguje smanjenju ukupnog stanovništva Srbije.²⁴²

TAB. 26

Apsolutno siromaštvo u Republici Srbiji

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
a	6221	6625	7401	8022	8844	9483	10223	11020	11.340	11556	11694
b	8,8	8,3	6,1	6,6	7,6	6,6	6,3	7,4	7,6	7,4	7,3
c	7039766	642047	467311	504470	566408	485407	459615	524908	534044	515663	492306

Napomena: a) linija apsolutnog siromaštva u din., b) stopa apsolutnog siromaštva, c) broj siromašnih

U istom radu navedene su nejednakosti u siromaštvu s obzirom na tip naselja, socio-ekonomski položaj domaćinstva, stepen obrazovanja, starost i pol. Među najzanimljivijima su nalazi da je stopa siromaštva najveća kod neaktivnog stanovništva, potom nezaposlenih lica. Godine 2016. stopa siromaštva u gradskim i seoskim naseljima se ne može porediti jer su izmenjene klasifikacije, tako da pored gradskih imamo «ostala». Ova druga su u posmatranom periodu 2006-2016. imala višu stopu siromaštva. U 2016. godini samozaposleni su imali stopu siromaštva 8,4, zaposleni 2,8, nezaposleni 22,5, penzioneri 6,3 i neaktivni 20,4²⁴³.

Komparativa analiza siromaštva u Srbiji i EU pokazuje da je siromaštvo u Srbiji dva puta veće nego u EU. Rizik od siromaštva je takođe višestruko veći, posebno među nezaposlenima i omladinom. Ovom je značajan doprinos dala svetska ekonomska kriza, ali još veći tranzicija i privatizacija. Zvanični statistički podaci za 2016. godinu to na svoj način dokazuju. Naime, stopa siromaštva poslednjih nekoliko godina kretala se od 22,5 do 25,0. Rizik od siromaštva, ili linija relativnog siromaštva, zvanično se računa kao 60% medijane ekvivalnetnog dohotka za odgovarajuću godinu. Ona je dva puta viša nego u članicama EU. Godine 2012. bila je 24,5%, 2013.-25,4%, 2014.-25,4%²⁴⁴. Ispod linije siromaštva 2017. godine živelo 23,4% građana, a u riziku od siromaštva 38,5% ili socijalne isključenosti.²⁴⁵

Nejednakosti postoje i među siromašnima građanima Srbije. Prema podacima zvanične statistike (RZS) u 2015. godini u Srbiji u riziku od socijalne isključenosti

242

B. Mladenović, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. Revidirani i novi podaci*. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, avgust 2017, str. 7.

243

B. Mladenović, *isto*, str. 10, 11

244

<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs>

245

«Rizik od siromaštva u Srbiji duplo je veći od evropskog proseka», *Danas*, 15. oktobar 2017.

i siromaštva živelo je 41,3 % stanovnika. Stopa rizika siromaštva bila je 25,4. Najizloženiji riziku od siromaštva bili su nezaposleni 46,2%, 35,4% samohrani roditelji sa decom, porodica sa 2 odrasle osobe sa više od troje dece 55,8%, 29,3% dece i omladina (18-24 godine) 30,3%.²⁴⁶ Uzme li se u obzir drugi parametar, Okunov (Oqun) indeks ili **indeks siromaštva ili bede**, onda je Srbija među najlošije plasiranim zemljama regiona. Ovaj indeks se dobije sabiranjem stope siromaštva i inflacije, kamatne stope i rasta BDP, pa je svako potcenjivanje istih vodilo i nižim vrednostima indeksa bede. U 2014. godini Srbija je zauzela treće mesto (32,3), a 2015. zadržala isto (39,9), a u svetu je 2015. godine na sedmom mestu.²⁴⁷ Hrvatska je bila na osmom, a Slovenija na dvanaestom mestu u Evropi.

Rast nejednakosti se beleži u svetu, EU i regionu. **Gini koeficijent** je porastao u svim zemljama u tranziciji. On meri nejednakost dohotka i vrednost mu je od 0 do 100. Obično se kreće od 20-65. Prema oceni Branka Milanovića Srbija je oko svetskog proseka, ali sa većom nejednakosti dohotka u odnosu na okruženje. U Srbiji je 2003. godine Gini koeficijent bio 28, 2005. – 33, 2008. – 28,2, 2010. – 29,7 U 2014. porastao je na 38,7, što je najveće povećanje nejednakosti u Evropi. Već sledeće godine nastupile su mere štednje, koje su smanjile penzije i zarade zaposlenih u javnom sektoru, na neodređeno vreme, za 10%. Za to vreme u zemljama OECD-a bio je 30, a u EU oko 31²⁴⁸. Podaci o Gini koeficijentu u potrošnji se razlikuju, jer se ne uzimaju u obzir i prihodi iz neformalne ekonomije (koja u Srbiji stvara 30-40% BDP). Biljana Mladenović je navela da je Gini koeficijent potrošnje (po jedinici potrošnje) od 2006-2016. godine u Srbiji opadao, sa 27,94 u 2006. godini na 26,13. U 2016. godini²⁴⁹ Edvard Jakopin je pratio regionalne nejednakosti prihoda u Srbiji i istakao da su se one povećale. Gini koeficijent je 2008. godine bio 30,7, 2009.-30,0, 2010. – 29,6, 2011.-29,9, 2012.-32,0.²⁵⁰

Prema podacima Euostata, kada se poredi **prihod 20% građana sa najvišim dohotkom i 20% onih sa najmanjim dohotkom** Srbija izrazito odstupa od proseka EU. Naime, u 2015. godini raspon između 20% najbolje plaćenih građana i 20% najmanje plaćenih u Srbiji je bio 9,8:1, u EU je 5,2:1, a u zemljama OECD-a 9,5:1.²⁵¹ Da je stvoren

246

«Siromaštvo i socijalna nejednakost u Republici Srbiji, 2015», Anкета o prihodima i uslovima života, *Saopštenje broj 084*, 31. 03. 2016, str. 1.

247

«Srbija na rang listi siromaštva», *Vreme*, 06. februar 2016.

248

G. Nikolić, «Dohodovna nejednakost i njen uticaj na privredni rast», 27. februar 2016., NSPM

249

B. Mladenović, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. Revidirani i novi podaci*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Republike Srbije, Beograd, 2016, str. 17.

250

E. Jakopin, «Regional Inequality and Transito: Case of Serbia», *Ekonomika preduzeća*, br. 1-2/2014, pp. 129.

251

«Dokument: Srbija rekorder nejednakosti u Srbiji», *Vreme*, 19. mart 2017.

«tajkunski» kapitalizam dokazuju i podaci da 100 najbogatijih ljudi u Srbiji poseduje više od polovine bogatstva. Tokom krize, broj najbogatijih se uvećao, što je opšti trend u svetu.²⁵² Ovi trendovi rasta ekonomskih nejednakosti su, pre svega, posledica realizovanog koncepta tranzicije i privatizacije. Svetska ekonomska kriza ih je samo više istakla.

Privatizacija je direktno vodila najveći broj radnika u siromaštvo. Jedan od njih, Zoran Đukić iz Užica, je izjavio: «Radio sam 30 godina kao mašinbravar u «Metalopreradi». Privatizacijom sam postao tehnološki višak, prethodno se razboleo. Preživljavam od 6 700 dinara socijalne pomoći, od čega polovinu ostavim u apoteci. U redovima za novčanu pomoć i hranu srećem bivše kolege».²⁵³ **Broj narodnih kuhinja** tokom 21 godine postojanja u Srbiji se menjao, u zavisnosti od mogućnosti i sredstava, ali je uvek zaostajao za brojem onih koji su najsiromašniji. Poslednji podaci odnose se na obnovu svih 77 narodnih kuhinja, u kojima obrok uzima 36 000 građana.²⁵⁴ Među njima **trećina korisnika su deca.** Prema podacima UNICEF-a u Srbiji 2017. godine je bilo 8,4% apsolutno siromašne dece, a 30,2% je živelo na liniji siromaštva.²⁵⁵ To znači da je u bedi živelo više od 100 000 dece, a još 400 000 na liniji siromaštva. U klasnom društvu siromaštvo se reprodukuje kroz porodicu, sistem obrazovanja i najvažnije institucije sistema.

ZAKLJUČAK

Privatizacija je najvažniji proces kojim se menjala struktura srpskog društva. Ona se završila potpunim uništenjem društvene svojine i na njoj zasnovane klasne strukture društva. Umesto nominalno vladajuće radničke klase nastala je nova kapitalistička klasa. Radničkoj klasi je uništena materijalna osnova postojanja i vladanja. Nova kapitalistička klasa je, pretvaranjem društvene u državnu i privatnu svojinu, osvojila monopol ekonomske i političke moći. Njen osnov legitimiteta više nije rad i društvena svojina, već preduzetništvo, privatna svojina i profit. Masovna radnička klasa je postala najamna klasa, nasuprot koje su novi kapitalisti. Oni su diktirali vreme, dinamiku, koncept i metode privatizacije u Srbiji.

252

Z. Radović, «100 bogataša «teško» koliko i pola Srbije», *Večernje novosti*, 29. novembar 2015.

253

V. Lojanica, «Posle otkaza idu na kazan», *Blic*, 14. februar 2015.

254

«Vulin: Obezbeđen novac za obnovu svih narodnih kuhinja u Srbiji», *Blic*, 10. januar 2017.

255

Podaci UNICEF-a izneti 20. novembra 2017., a apsolutan broj siromašne dece procenjen prema Popisu stanovništva 2011.

Od 1990. do 2015. godine primenjeno je tri koncepta privatizacije: nazovi tržišna, državna ili etatiistička i neoliberalna. Prvi je nametnut početkom prve decenije tranzicije, a drugi u drugom petogodištu 80-ih godina. Treći traje od 2001. godine do danas. Reč je o neoliberalnoj privatizaciji, čiji učesnici su kako domaći tako i strani akteri. Na početku tranzicije ka kapitalizmu periferije privatizacija nije bila oročena, obavezna i sveobuhvatna. Bila je to insajderska privatizacija, u kojoj je 60% akcija pripalo zaposlenim i bivšim radnicima. Radnici nisu bili zainteresovani za privatizaciju, osim što su shvatili da će na taj način zaštititi radno mesto. Menadžerski sloj je imao interesa da postojeće stanje potraje što duže. U zemlji nije bilo dovoljno finansijskog kapitala, razvijenog tržišta kapitala i drugih važnih institucija za nastajanje tržišne privrede. Privatizacija je bila spora, a društvena i mešovita svojina su se očuvale do 2000. godine. Zakonom o revalorizaciji, 1994. godine, poništeni su rezultati privatizacije, a privatni kapital je iznosio svega nekoliko procenata. Zakonom o transformaciji društvene svojine u druge oblike svojine (1997. godine) je oročio prodaju preduzeća, ali nije podstakao zaposlene i menadžere da to učine. Dominirala je insajderska privatizacija, a država je najveći deo velikih sistema već ranije pretvorila u faktički državna preduzeća. Konačan rezultat privatizacije od 1997. do 2000. godine bila je prodaja preduzeća, od kojih je samo 18 završilo privatizaciju²⁵⁶. Posle 2001. godine privatizacija se ubrzala. Zakon o privatizaciji je promovisao neoliberalni koncept privatizacije, a nametnut je od strane međunarodnih finansijskih institucija. Privatizacija je brza, oročena, sveobuhvatna, a društveni kapital se prodaje većinskim vlasnicima. Interesi zaposlenih i većine građana su marginalizovani, a sredstva od prodaje su se slivaju u državni budžet. Najveću ulogu u privatizaciji imale su državne institucije, posebno Agencija za privatizaciju, sa velikim diskrecionim pravima odlučivanja.

Privatizacija u Srbiji je sasvim uništila društvenu svojinu, privredu i industriju. Deindustrijalizacija se ispoljila u više dimenzija: pad rasta BDP, produktivnosti rada, ali i zaposlenosti. Obim proizvodnje industrije, posebno prerađivačke, je na kraju privatizacije ispod nivoa iz 70-ih prošlog veka. Dezinvestiranje se manifestovalo u padu stope investicija, a smanjenje njihove efikasnosti. Niža je i zaposlenost u industriji, a nestali su i veliki industrijski centri. Došlo je do propasti velikih preduzeća, ali i gradova koji su bili nosioci privrednog i društvenog razvoja.. Radna mesta su se masovno gubila, a poraslo je i siromaštvo zaposlenih, posebno manuelnih radnika. Siromaštvo je strukturalnog karaktera, ugrađeno u sam sistem funkcionisanja kapitalizma. Ono je prirodna posledica kapitalističke eksploatacije najamne radne snage. U kapitalizmu periferije poprimilo je nove i šire dimenzije. Pored klasičnih marginalnih grupa u grupaciju siromašnih masovno se pristizali i zaposleni radnici.

Ukratko rečeno, jedni ciljevi privatizacije su deklarativno istaknuti, a u stvarnosti su postignuti sasvim drugačiji. Krajnji rezultat bio je formiranje nove kapitalističke klase. Radnička klasa je sistemski i trajno razvlašćena, razmrvljena, bačena u zonu siromaštva i na margine društva.

5.

**SINDIKATI I
PRIVATIZACIJA
U SRBIJI**

UVOD

Razumevanje uloge sindikata u procesu privatizacije društvene svojine u Srbiji je daleko veće kada se sociološki objasne mesto sindikata u preduzećima pre tranzicije, njegova uloga u rešavanju društvenih sukoba, a posebno štrajkova. Na taj način moguće je ukazati i na početke promena svojinskih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji, njihove glavne protagoniste i reakcije radničke klase na to. Sociološka analiza se odnosi na promene na normativnom i stvarnom nivou, tako što se u kratkim crtama osvrće na karakteristike društvenih sukoba i štrajkova od 1958-1990. godine. U tom periodu pređen je put od negiranja konfliktnosti jugoslovenskog društva, posebno klasnog karaktera, zabrane štrajkova i drugih većih društvenih sukoba, do pokušaja da se deklarativno prihvati njihovo postojanje, a stvarno učini sve da se oni kontrolišu i podrede interesima vladajuće klase. Stoga se istraživanje usmerava na pitanja o karakteru sindikata, njegovom mestu u društvu, ulozi u organizovanju štrajkova i zaštiti interesa radnika. Štrajkovi se posmatraju kao otvoreni industrijski sukobi u klasno podeljenom društvu i posredan su pokazatelj stepena (ne)razvijenosti empirijske klasne svesti radničke klase.

Komparativna analiza mesta sindikata u preduzeću i društvu pre i posle tranzicije društva ima smisla utoliko što nam objašnjava sličnosti i razlike u delovanju sindikata u društvu sa dominacijom društvene svojine i onom koje nastaje njenom privatizacijom i uništenjem. Svojinski odnos je ključan za položaja osnovnih društvenih klasa, od kojih je jedna radnička klasa. Od oblika svojine nad sredstvima za proizvodnju u najvećoj meri zavisi i materijalni položaj radničke klase, ali i drugih društvenih klasa i slojeva. U tu svrhu koriste se nalazi istraživanja o društvenoj strukturi i sukobima uopšte, ekonomskim i drugim nejednakostima, društvenoj moći u preduzeću i na globalnom nivou, teorijska i empirijska istraživanja o štrajkovima i sindikatu i podaci iz sindikalnih arhiva.

Drugi deo teksta posvećen je promenama na sindikalnoj sceni Srbije posle 1990. godine i mestu sindikata zaštite interesa radnika tokom privatizacije. To se odnosi kako na zvanične stavove sindikata prema privatizaciji, tako i na konkretno sociološko istraživanje ponašanja i stavova sindikata u vremenu ubrzane privatizacije u Srbiji. Polazi se od teze da je mesto sindikata u društvu determinisano sistemskim /klasnim odnosima, te da od toga zavisi i stvarno ponašanje sindikata tokom procesa privatizacije i tranzicije. U društvu koje je ovde nastajalo posle 1990. sindikati nisu štitili vitalne interese radničke klase i nisu imali strategiju delovanja u novim uslovima. Takvim svojim ponašanjem dodatno su doprineli gubitku ekonomskih i socijalnih prava radnika, a posredno i masovnom gubitku radnih mesta i siromašenju najvećeg dela radničke klase. Na to ukazuju i najvažniji rezultati o stvarnom ponašanju sindikata u preduzećima pre, tokom i posle privatizacije, što je predmet rada u narednim poglavljima ove knjige.

5.1. OSVRT NA DRUŠTVENE SUKOBE, ŠTRAJKOVE I SINDIKAT PRE TRANZICIJE

Istraživanje sindikata i štrajkova u SFRJ je važno u traženju odgovora na pitanja: kakvi su bili empirijska svest radničke klase, oblici njenog organizovanja i otpora i koliko su oni bili uspešni u zaštiti njenih najvažnijih socio-ekonomskih i klasnih interesa? Osnovna pretpostavka je da je reč o posebnom tipu klasnog društva, u kojem je radnička klasa zvanično bila na vlasti. Zbog političkih i ideoloških razloga, vladavina u ime radničke klase, sindikat je imao posebnu ulogu u radnoj sredini i društvu. Štrajkovi su sve vreme postojanja socijalističke Jugoslavije ostali nelegalni oblici sukoba, a najčešće im se osporavao i legitimitet. Jedino su radnici u njima videli poslednje sredstvo zaštite svojih interesa, pa su ih najčešće organizovali mimo sindikata. Načini na koji su to radili, dinamika i tok sukoba, kao i njihove posledice su bili različiti u pojedinim sredinama i periodima društveno-ekonomskog razvoja. S obzirom na to moguće je izdvojiti prvi «talas» štrajkova od 1958. do 1980. godine, i drugi od 1981. do 1990. godine. Uloga sindikata u njima je bila različita. Stavovi pripadnika naučne i druge javnosti prema štrajkovima su se značajno razlikovali. Jedni su negirali pravo na štrajk i njihovu klasnu prirodu, pa su ih olako osuđivali. Drugi su naglašavali da je reč o klasnom sukobu, jednom od osnovnih prava radnika, i bili skloni da podrže radnike u štrajku. Sociološka analiza štrajkova omogućava da se objasni i opiše odnos drugih radnika prema štrajkačima i proceni stepen razvijenosti njihove solidarnosti i empirijske klasne svesti. Posebno je važan odnos partijskih i državnih organa prema štrajkačima i procesi promene legitimacijske osnove vladanja. Ona je na početku posmatranog perioda bila izrazito radnička, a u poslednjoj deceniji postojanja Jugoslavije zamenjena je nacionalnom i nacionalističkom. Od tada je usledila i «oseka» štrajkova i prevlast političkih zahteva učesnika štrajkova, javnih protesta i mitinga u odnosu na socijalna pitanja.

5.1.1.

MESTO SINDIKATA U PREDUZEĆU I DRUŠTVU

Istraživanje sindikalnih akcija na normativnom i stvarnom nivou ima smisla utoliko što ukazuje i na promene kroz koje su prolazili i sindikat i radnička klasa. U socijalizmu jugoslovenskog tipa, bez obzira da li ga nazvali real-socijalizam, sindikat je bio jedna od brojnih društveno-političkih organizacija (DPO)²⁵⁷. To znači da se sindikatu nije namenjivala uloga zaštite osnovnih socio-ekonomskih prava radnika iz radnog odnosa, kao što je to slučaj u razvijenom kapitalističkom društvu. Zbog vladajuće ideologije, o radničkoj klasi na vlasti, automatski se odricao klasni karakter društva, pa i potrebe zaštite takvih interesa od strane sindikata. Sindikatu je namenjena znatno drugačija uloga: od informisanja, vođenja izborne «kampanje» u procesu samoupravnog odlučivanja, do borbe protiv svih «antisocijalističkih» pojava.

Tako široka uloga sindikata značajno je odstupala od klasičnih sindikalnih organizacija. To je vodilo, pored ostaloga, do gubitka osnovne uloge sindikata (borba za prava iz rada, uslove rada, zarade, politiku raspodele dohotka i sl.), a institucionalne i stvarne «transmisijske» uloge moći od strane partijskih i državnih organa. Ovo je bila prirodna posledica shvatanja društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanja. Ukratko, pretvaranje sindikata u društveno-političku organizaciju sistemski je ograničilo njegovu autentičnu ulogu-zaštite i unapređenja interesa članstva koje predstavlja. Što se društvo više razvijalo, a institucionalni sistem socijalističkog samoupravljanja usložnjavao, to je sindikat više gubio radnički klasni sastav. Paralelno sa tim opadao je njegov ugled među radnicima, što se može videti i u istraživanjima otvorenih i prikrivenih društvenih sukoba. Štrajkovi su samo jedan od njih, ali jasan pokazatelj stepena (ne)otuđenosti sindikata od radnika. Zanimljivo je da je isti proces zahvatio i najvažniju društveno-političku organizaciju – Savez komunista Jugoslavije, kome su sindikat i sve druge DPO bile podređene.

Delovanja sindikata u Jugoslaviji je bilo ograničeno, tj. podređeno klasnim interesima onih koji su donosili najvažnije odluke u društvu. U real-socijalizmu je, po prirodi stvari, najvažniji oblik društvene moći- politička moć. Ona društvena grupa koja je tu moć sticala, imala, kontrolisala i preko nje nametala svoje interese, stvarno je donosila najvažnije društvene i političke odluke. Vremenom se ona po mestu u podeli rada,

257

U *Statutu* se navodi: «Savez Sindikata Jugoslavije je jedinstvena i najšira klasna društveno-politička organizacija radnika i radničke klase i deo fronta organizovanih snaga sa Savezom komunista na čelu». Vidi: *Statut Saveza Sindikata Jugoslavije, Statut Saveza Sindikata Srbije*, Informativna služba Veća sindikata Srbije, Beograd, 1982, str. 7.

raspodeli bogatstva, načinu života i društvenoj moći pretvorila u upravljačku klasu²⁵⁸. Radnička klasa joj je samo formalno služila kao osnov legitimiteta. U poslednjoj deceniji postojanja Jugoslavije ta klasa je osnov svog vladanja, njegovu legitimaciju, našla u usponu nacionalizma. Na taj način sistemski je sprečila radničku klasu da prepozna i zaštititi svoje zajedničke grupne i klasne interese.

5.1.2. SINDIKAT I ŠTRAJKOVI

Sindikati u socijalističkoj Jugoslaviji iz ideoloških i sistemskih razloga nije bio organizacija koja bi štitila najvažnije socio-ekonomska prava radnika iz radnog odnosa. Stoga on nije bio ni pokretač, organizator štrajkova, neko ko ga vodi, pregovara sa poslodavcima i štiti radnike posle štrajka. Radnici su automatski, po zaposlenju, postajali članovi sindikata, ali su mu sve manje verovali. O tome svedoče istraživanja društvene moći u radnoj organizaciji, ali i stavovi radnika-štrajkača prema sindikatu i stvarno ponašanje sindikata prema njima²⁵⁹. U čitavom posmatranom periodu 1958-1990. godina radnički štrajkovi su, skoro u celini, organizovani mimo sindikata. Retki su bili štrajkovi koje su pokretale sindikalne organizacije, jer je za to sledila represija od strane političkih i državnih organa. Štaviše, sindikati nisu vodili ni evidenciju o štrajkovima i njihovim posledicama. To su na sebe najčešće preuzimali organi javnog reda (policija, MUP), u saradnji sa komitetom za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu (ONO i DSZ). Najpre su na njegovo čelo postavljani predsednici izvršnog odbora sindikata radne organizacije, a kasnije je to povereno sekretaru SK. Najvažnija uloga sindikata je bila, prema zvaničnim informacijama i dokumentima, da vodi računa da do štrajka ne dođe, a kad dođe da se on što pre okonča²⁶⁰. Pri tom je sindikat imao zadatak da se to reši tako «što će da štiti interese radnika». Taj interes je zvanično i stvarno tumačilo najviše sindikalno i partijsko rukovodstvo.

258

Ona najviše odgovara sadržaju pojma «etatistička klasa» pojašnjenom u radovima Svetozara Stojanovića (Vidi: *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd, 1969). Činili su je privredni, partijski i državni rukovodioci, čiji najniži pripadnici su bili direktori radnih organizacija i javnih ustanova. U drugoj knjizi Stojanović je naveo: «Budući da je nastao kao izrazito revolucionarno učenje, marksizam po pravilu zapostavlja unutarklasne, a procenjuje međuklasne odnose». Vidi: S. Stojanović, *Od marksizma do etatizma sa ljudskim likom*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1988, str. 174-175.

259

V. Arzenšek je ukazao da 1980/81. godine niko od radnika pre štrajka nije ni podneo zahteve sindikatu i SK, te da je 90% NKV radnika izjavilo da nisu članovi sindikata. Vidi: N. Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ*, ZAPIS, 1979, Beograd, str. 88, 89, 89; V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1981, str. 27, 28. i 62.

260

«Neka pitanja ostvarivanja ustavnih obaveza Saveza Sindikata u vezi sa sporovima koji se nisu mogli rešiti redovnim putem», *Sindikati-bilten Veća Saveza Sindikata Jugoslavije*, Beograd, br. 7/1980, str. 72.

Procedura za rešavanje štrajkova bila je takva da je sindikat u radnoj organizaciji podnosio inicijativu radničkom savetu i društveno-političkim organizacijama da se nađe rešenje sukoba. Obavezno su se u radnu grupu uključivali i predstavnici društveno-političke zajednice. Odluka koju bi oni doneli (ili skupština DPZ) bila je konačna, tj. bez mogućnosti radnika da je ospore. U stvarnosti je interes radnika-štrajkača bio sasvim suprotan interesima i sindikalnog rukovodstva i partijskih i državnih organa. Glavni razlog toga nalazio se u prirodi jedino postojeće partije, njenom monopolu nad najvažnijim oblikom društvene moći - političkom moći. Iz tog monopola proistekla je i borba protiv svakog vaninstitucionalnog ili «nesamoupravnog» interesa. Sve vreme postojanja socijalističke Jugoslavije štrajkovi su smatrani vaninstitucionalnim sukobima, nelegalnim i nelegitimnim pojavama. Oni su ostali nelegalni, bez obzira što se u praksi sve češće koristio termin štrajk umesto «obustave rada», «vanredan zbor», «prekid rada» i sl.

5.1.3.

NAJVAŽNIJI UZROCI I POVODI ŠTRAJKOVA U JUGOSLAVIJI

S obzirom na najvažnije uzroke štrajkova, oblike organizovanja, trajanje i način okončanja štrajkova izdavaju se dva međusobno različita perioda u razvoju radničke klase i njene štrajkačke borbe. Prvi se odnosi na 1958-1980. godinu, a drugi je trajao od 1981-1990. godine. U svakom od njih postoje sličnosti između štrajkova, štrajkača i odnosa sindikata prema njima. U odnosu na štrajkove u svetu oni su bili drugačiji i izrazito efikasniji.

5.1.3.1.

PRVI «TALAS» ŠTRAJKOVA U JUGOSLAVIJI (1958-1980. GODINA)

Informacije o broju štrajkova u socijalističkoj Jugoslaviji od 1945. do 1958. godine su vrlo oskudne. Jedan od razloga je nepostojanje razvijene empirijske klasne svesti radničke klase o posebnosti sopstvenih interesa, Drugi je mnogo važniji, priroda društvenog sistema koji nije priznavao konflikte uopšte, a posebno postojanje različitih klasnih interesa. Zvanično se priznavao samo interes radnika, koji su na vlasti. Nakon 1958. godine u radovima sociologa i u javnosti češće su iznošene procene o broju štrajkova i njihovih učesnika. Neca Jovanov je zabeležio da je između 1958-1969.

godine bilo 1.965 štrajkova. U posljednjem petogodištu bilo je 869 štrajkova sa 77.596 radnika-štrajkača.²⁶¹ Stane Možina je napomenuo da je od 1958. do 1970. godine u Jugoslaviji pokretano 2.500 «parcijalnih obustava rada», sa ukupno 120.000 radnika²⁶².

Pomenuti autori se sasvim razlikuju u shvatanju štrajka. **Stane Možina pripada istraživačima koji su imali normativistički pristup i društvu i društvenim sukobima. Toj skupini se pridružuju i Vojislav Stanovčić, Ivan Perić i Bogdan Kavčić**²⁶³. Suština njihovog shvatanja štrajkova je sasvim identična zvaničnim stavovima sindikata i SK. Termin «štrajk» se ne pominje uopšte. Umesto njega u upotrebi su: «obustava rada», «patološka» i «vaninstitucionalna pojava», sukob različit od štrajka u kapitalizmu i dr. Prema dokumentima najvišeg organa sindikata Jugoslavije reč je o obustavi rada²⁶⁴. Njeni najvažniji uzroci su: nerazvijeno samoupravljanje, nerazvijena klasna svest samoupravljača, nedovoljna aktivnost sindikata i društveno-političkih organizacija među radnicima i delovanje tehnobirokratskih snaga protiv samoupravljanja. Zanimljivo je da se kritikuje opštinski sindikat za pojavu štrajkova, a pohvaljuje rad sindikata u preduzećima, koji su sa rukovodstvom kažnjavali inicijatore štrajka.

Neca Jovanov pripada grupi sociologa koji su imali kritički stav i prema društvu i prema štrajkovima i sindikatima. On se najviše bavio štrajkovima, od prvih do štrajkova pred raspad Jugoslavije. **Za njega su najčešći uzroci štrajkova bili lični dohoci i borba za samoupravljanje. Uzroci su u radnoj organizaciji i na globalnom nivou.** Prvi se brže otklanjaju, a drugi ostaju trajno nerešeni²⁶⁵. Jovanov je u svom istraživanju štrajkova došao do saznanja da su u 90 posto slučajeva lični dohoci bili uzrok radničkih štrajkova. Najviše štrajkača bilo je iz neposredne materijalne proizvodnje.

Drugi sociolozi su se parcijalno bavili ovim sukobima, ali je njihov doprinos tome značajan. **Zoran Vidaković** je među privima istakao da je jugoslovensko društvo klasno. Umesto termina štrajk često je navodio sinonim «obustava rada». Shvatao ih je kao klasne sukobe, jer postoji «suprotnost svojinskog monopola i rada».²⁶⁶

■■■■■■■■■■

261

N. Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine*, ZAPIS-Sekcija udruženja književnika Srbije, Beograd, 1979, str. 137.

262

S. Možina, «Izvori konflikata u radnoj organizaciji», *Sociologija*, br. 3/1971, str. 450.

263

B. Kavčić, «O protestnim obustavama rada», *Gledišta*, br. 2/1966, str. 201; Ivan Perić, «Obustava rada kao oblik društvenih konflikata», u zb. *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, II*, Portorož, 1972, str. 135; Vojislav Stanovčić, «Konfliktne situacije u našem društvu», *Socijalizam*, br. 1/1970, str. 45.

264

«Neka pitanja ostvarivanja ustavnih obaveza Saveza Sindikata u vezi sa sporovima koji se nisu mogli rešiti redovnim putem», *Sindikati-bilten Veća Saveza Sindikata Jugoslavije*, Beograd, br. 7/1980, sr. 79-81.

265

N. Jovanov, *isto*, str. 187.

266

Z. Vidaković, «Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)», *Socijalizam*, br. 1/1968, str. 175.

Mladen Žuvela je u splitskom brodogradilištu proučavao odnose između latentnih i otvorenih sukoba. Zaključio je da su prikriveni oblici sukoba bili protiv narušene raspodele prema radu. Radnici su (1968. godine) štrajkovali za veće lične dohotke, protiv privilegija rukovodilaca i za manje raspone u zaradama.²⁶⁷ U to vreme brodogradilište je dobro poslovalo. Štrajk su pokrenuli radnici bez kojih nije bilo moguće izgraditi brodove. Oni su ukazali na nepravde u nagrađivanju pojedinih grupa zaposlenih, ali i razlika u zaradama, zapošljavanju i bogatstvu²⁶⁸. Zanimljivo je da se Žuvela nije izjašnjavao o (ne)klasnoj prirodi štrajka.

Josip Županov se bavio prirodom i raspodelom društvene moći u radnoj organizaciji. U kasnijim istraživanjima ukazao je na dinamiku u stvaranju raznih interesnih koalicija i protiv koalicija u preduzeću i odnos radne organizacije i šire društvene sredine. U prvi plan je istakao sukob rukovodilaca ili menadžera i radnika. To je štrajk, čiju okosnicu čini «neformalna organizacija radnika»²⁶⁹. Distribucija moći u makrosocijalnom sistemu «je naprosto preslikana u privredne organizacija». Ona je oligarhijska. Na globalnom nivou, više puta je istakao Županov, važna je «velike koalicije» između birokratije i manuelnih radnika. Zanimljivo je da se Županov zalagao za priznavanje tržišta rada i kapitala i profesionalizaciju menadžerske funkcije.²⁷⁰

Za **Nebojšu Popova** karakteristično je da je društvo shvatao kao klasno. Štrajk je, po njemu, sukob radnika i «politokratije». Radnici mu pribegavaju tek kao poslednjem sredstvu odbrane ekonomskih interesa. Dublji uzroci su klasno raslojavanje društva²⁷¹. Na istom tragu proučavanja štrajka kao klasnog sukoba bila je i **Lidija Mohar**. Ona je na osnovu parcijalnih istraživanja štrajkova u slovenačkoj industriji zaključila da je reč o klasnom sukobu za «poštenu platu»²⁷². Ona je naglašavala da je u suštini štrajk za platu, bez obzira kolika je i da je radnik o tome informisan.

Prema nalazima istraživanja **Vladimira Arzenšeka** štrajk je «direktna korektivna akcija van postojećih institucija». Pribegavaju joj radnici, pre svega, iz ekonomskih razloga. Izučavao je štrajkove u slovenačkoj privredi 1971-1974. godine i zaključio da su u 60% slučajeva lični dohoci bili uzrok štrajkova, a tek potom poremećeni sa-

267

M. Žuvela, učešće u raspravi «Protivrečnosti u udruženom radu», *Marksističke sveske*, br. 5/1980, str. 95.

268

L. Mohar, «Štrajk i nemoć radnika», *Sociološki pregled*, br. 3/1987, str. 19. i 20.

269

J. Županov, «Upravljanje industrijskim konfliktom u samoupravnom sistemu», u zb. *Društveni konflikt i socijalistički razvoj Jugoslavije*, knj. II, Portorož, 1972, str. 42.

270

J. Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb, 1985, str. 10. i 11.

271

N. Popov, «Karakteristike štrajkova u savremenom jugoslovenskom društvu», *Sociologija*, br. 4/1969, str. 613.

272

L. Mohar, «Štrajk i nemoć radnika – pokušaj sinteze istraživanja o štrajkovima», *Sociološki pregled*, br. 3/1987, str. 22.

moupravni odnosi. U drugom planu su njihovi zahtevi da se smanje zarade administraciji i smeni rukovodstvo²⁷³. Za ovog sociologa bitno je da je polazio od Marksove teorije alijenacije. Štrajkovima su se bavili i neki drugi sociolozi, ali se njihovi pristupi ne razlikuju od pomenuta dva.

Prvi štrajk je bio 13, 14 i 15. januara 1958. godine u rudniku Trbovlje i Hrastnik. Među 4000 štrajkača pored rudara našli su se i službenici, članovi SK, sindikalnog odbora i svi članovi radničkog saveta i upravnog odbora. Uzroci su bile niske plate, zbog sistema raspodele, niskih cena uglja, a visokih cena potrošnog materijala. **Tražili su veće plate i višak, bolju zaštitu na radu i raspravu o mestu rudarstva u strategiji razvoja. Štrajk je tada prvi i jedini put nazvan tim imenom.**²⁷⁴ On je kao zemljotres uzdrmao sindikalnu i partijsku scenu. Danima su se krile informacije od javnosti, a pokazana je zavidna brzina u gašenju štrajka, od lokalnog do republičkog partijskog, sindikalnog i državnog nivoa. Zanimljivo je da su radnici štrajkači oklevetani kao neprijateljski elementi, a represija prema njima je bila višestruka. Lidija Mohar je navela da je to bio model odnosa sindikata i države prema štrajkačima.

Najčešći povodi i uzroci štrajkova bili su: 1. niski lični dohoci, 2. nezadovoljstvo tarifnim sistemom, 3. loši uslovi rada, 4. nezadovoljstvo rukovodstvom, 5. premeštanje na lošija radna mesta, 6. nerešena stambena pitanja, 7. nestabilni uslovi privređivanja, 8. borba protiv privilegija administracije, 9. zalaganje za «trinaestu» platu i 10. problemi neekonomske prirode. Ukratko rečeno, to su bili kratki, relativno česti i daleko uspešniji štrajkovi nego u razvijenim tržišnim privredama.

Najbitnije karakteristike štrajkova u ovom periodu društveno-ekonomskog razvoja su sledeće: 1. nastajali su spontano, stihijski i van sindikata, 2. većina učesnika radila je u industriji, neposrednoj proizvodnji i privredi, 3. štrajkovi su trajali relativno kratko (retko do 1-2 dana), 4. nijedan nije bio organizovan od strane neprijateljskih elemenata, 5. po obimu su to bili mali štrajkovi, bez veće solidarnosti radnika iz drugih preduzeća (izuzev rudara u Trbovlju i Hrastniku) 6. najviše štrajkača je bilo iz radnointenzivnih, niskoakumulativnih grana i delatnosti, čije cene proizvoda je država kontrolisala a zarade su im bile ispodprosečne i 7. u prvom planu bili su ekonomski zahtevi, a tek potom uslovi privređivanja i strategija razvoja grane, privrede i društva. U tom periodu nema češćih i većih štrajkova u vanprivrednim delatnostima, a uspešno su otklanjani neposredni povodi štrajkova. Dublji, sistemski uzroci štrajkova nisu rešavani. Uzroci su im bili klasna priroda društva.

273

V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1981, str. 74.

274

N. Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine*, str. 130. i 131. O solidarnosti među rudarima i štrajku rudara Hrastniku Jovanov je više pisao na str. 132-136.

5.1.3.2.

DRUGI «TALAS» ŠTRAJKOVA U JUGOSLAVIJI (1981-1990. GODINA)

U poslednjoj deceniji postojanja socijalističke Jugoslavije štrajkovi su poprimili i neke nove dimenzije. Nastali su novi društveni, ekonomski i politički uslovi u kojima su radili i živeli radnici. Privreda je postajala sve neefikasnija, realni lični dohoci opadali, a rasla nezaposlenost i zaduženost zemlje. Vladajuća klasa je to pokušavala da ublaži novim reformama i političkim kampanjama. Radnička klasa i srednji slojevi sve su češće pružali otpor i pribegavali prikrivenom i javnom ispoljavanju nezadovoljstva. Štrajkovi su se organizovali sve češće i gotovo u svim sredinama. Štrajkači više nisu svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem ispoljavali samo u fabričkom krugu. Izlazili su na ulice i osvajali javne prostore. Jedan od najvažnijih ciljeva nezadovoljnih radnika bio je dolazak do najviših republičkih i saveznih državnih organa. I njima i posmatračima se nametalo pitanje: «Da li svi putevi vode u skupštinu?».

U novom «talasu» radničkih štrajkova najmasovniji i najčešći štrajkači poticali su iz privrede, industrije i rudarstva i neposredne materijalne proizvodnje. Njihove zarade su bile ispodprosečne, nedovoljne da nadoknade i «moralnu» stranu raspodele i teških uslova rada. Decenijama su sistemom raspodele ti radnici bili «zakinuti» ili deprivilegovani u odnosu na moćni deo privrede. Tom drugom pripadali su radnici u vanprivredi, državnim organima i u privilegovanim privrednim granama i preduzećima. Oni nisu imali nikakve potrebe da štrajkuju (bankari, zaposleni u finansijama, direktori preduzeća i javnih ustanova, radnici u naftnoj industriji, vazdušnom saobraćaju, elektroprivredi i sl.). Jedino su sve lošijom ekonomskom situacijom bili više pogođeni zaposleni u zdravstvu, obrazovanju, nauci, kulturi i socijalnim službama²⁷⁵. Među njima našli su se novi štrajkači. To znači da se menjala i kvalifikaciona struktura učesnika štrajkova. Pored nemanuelnih radnika štrajkovali su i službenici sa SSS, ali i nemanuelci u službama koje su se finansirale iz državnog budžeta. U svakom slučaju najmasovniji i najčešći štrajkači bili su KV i NKV radnici, a tek potom PKV i VKV radnici. Na to je ukazivao i Vladimir Arzenšek, a i drugi koji su zapazili raslojenost radničke klase.²⁷⁶

Radnički štrajkovi su postali masovniji, sa većim brojem učesnika. Posebno je to karkterisalo štrajkove u drugoj polovini 1980-ih godina. Prema istraživanjima sociologa i izveštajima iz medija broj štrajkača se značajno uvećao, ponekad

275

D. Marinković, «Devet obustava rada u zdravstvu», *Politika*, 17. maj 1988.

276

V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, str. 71.

dostizao i više hiljada. U 1985. godini bilo je 696 štrajkova sa 60 662 učesnika, a 1990. godine je bilo 2 000 štrajkova, sa 2 000 000 štrajkača!²⁷⁷ Pa ipak, o većim oblicima solidarnosti retko se moglo govoriti.²⁷⁸ Naime, učestalost štrajkova i sve veći broj učesnika nije bila i dovoljan garant njihovog uspeha. Razlozi su dublji i sistemski. Vladajuća klasa nije imala sredstava kao ranije da reši probleme štrajkača. Ona to više nije ni mogla da učini, jer bi priznala stvarnu prirodu svoje vlasti. Stoga je oštricu borbe radničke klase otupila i preusmerila u drugom pravcu - ka nacionalizmu i seperatizmu. Zanimljivo je da su štrajkači u toj deceniji nisu dovodili u pitanje društveni sistem.

Štrajkovi posle 1980. godine nisu više bili «spontani», «divlji» i **stihijno pokretani kao u decenijama pre**. Oni su sve češće imali rukovodstva, od kojih su neka bili i sindikalna. Štrajkači su shvatali značaj javnosti, pa su pokušavali da na svoju stranu pridobiju i medije. Svoje zahteve dostavljali su u preduzeću, pre svega rukovodstvu. Potom su ih prosleđivali višim državnim i političkim organima. Nakon faze ćutanja i ignorisanja štrajkači su kretali na put do skupština, od opštinske do savezne. Odnos pripadnika ekonomske i političke elite prema štrajkačima bio je protivrečan i zavisio je od više faktora. Najvažniji je bio interes vlasti da se štrajkovi i protesti radnika što pre okončaju. Stoga su korišćena sva sredstva, od manipulacije informacijama, davanja obećanja do primene fizičke i «samoupravne» represije.²⁷⁹ Ovom prilikom se u tom smislu navode neki od specifičnih štrajkova.

Štrajk radnika «Idnine» u Kratovu 1984. godine značajan je jer je bio masovan i izrazito usmeren protiv političkih odluka o integraciji uspešnog i neuspešnog preduzeća. Trajao je 45 dana i bio najduži štrajk u socijalističkoj Jugoslaviji. Njegov «nastavak» bio je 13 dana štrajka u septembru 1984. godine, ali je u celini bio neuspešan. U njegovo rešavanje upleli su se najviši parijski i državni organi Makedonije. Uvedene su i privremene mere, a rukovodstvo je zapošljavalo i «štrajkbrehere», sa liste nezaposlenih SIZ-a za zapošljavanje. Štrajk je 40 dana skrivan od javnosti. Represija prema štrajkačima bila je višestruka. Jedna od kaznenih mera bilo je i pozivanje radnika na vojne vežbe. U celini, reč je o politički nametnutoj integraciji dva preduzeća, kojoj se radnici uspešne firme nisu mogli odupreti.²⁸⁰ Protiv radnika bilo je sindikalno i partijsko rukovodstvo i najviši republički i savezni državni organi.

277

Neca Jovanov, *Sukobi (Protagonisti otvorenih i latentnih društvenih konflikata)*, NIRO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, str 32., Zoran Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Radnička štampa, Beograd, 1993, str. 123.

278

Na lokalnom nivou bilo je solidarnosti sa štrajkačima. Radnicima TAM i MTT priključilo se više preduzeća. Izvor: S. Petrović, «Rad obustavljen u još četiri mariborske fabrike», *Politika*, 23. jun 1988.

279

O tome više u: T. Kuzmanić, «Samorepresivnost: primer labinskog štrajka 1987.», *Pogledi*, br. 6/1987, str. 38-40.

280

M. Naumovska, I. Todorovski, P. Lazarevski, «Obustava rada u RO «Idnina-Kratovo»», *Sociološki pregled*, br. 3/1987, str. 35-46, posebno str. 37. i 38.

Da lični dohoci nisu uvek u prvom planu dokzali su radnici «Železare» iz Skoplja. Oni su 1987. godine imali drugačije zahteve. Nisu zahtevali više lične dohotke, jer su oni već bili povećani za 30-50%, a bili veći od ličnih dohodaka radnika u drugim železarama. Najvažniji zahtevi su bili sledeći: 1. da se reši pitanje cene električne struje i drugih elemenata proizvodnje i 2. da nijedan radnik ne ostane bez radnog mesta. Radnici su napustili fabrički krug i otišli pred Sobraenje Makedonije.²⁸¹ **Bio je to prvi slučaj da radnici svoj štrajk nastavljaju javnim protestima na gradskim ulicama i ispred državnih institucija!**

Štrajk rudara u Labinu, aprila 1987. godine, izdvaja se po više dimenzija. Najuočljivija je da je štrajk bio izrazito ekonomski obojen (protiv zatvaranja rudnika, za 100% veće zarade, rešenje stambenih pitanja, smanjene administracije, smene sindikalnog rukovodstva rudnika, rukovodstva opštine Labin), a na politički način rešavan. Trajao je 34 dana i o njemu se mnogo izveštavalo u medijima (na štetu rudara). Prema štrajkačima je ispoljen veliki stepen «samoupravne», sindikalne, partijske i druge represije²⁸². Štrajk je bio neuspešan, a predsednica VSSJ, Marija Todorović, nije htela da iz Pule (gde je boravila tih dana) ode do rudara u Labinu.

Najveći uzrok koji je bio «okidač» za nastajanje masovnih i čestih štrajkova radnika Jugoslavije bile su interventne mere, tj. nametnuta štednja, savezne vlade. Suština je bila u nametanju poreza na lične dohotke, visoke carine za uvoz sirovina repromaterijala, dodatni porezi na lične dohotke, liberalizacija cena i uvoza, restriktivna monetarna i kreditna politika a podstaknut uvoz robe široke potrošnje. Ovo je obezvređnilo već dostignuti nivo zarada i životnog standarda. Radnici su reagovali pokretanjem štrajkova i javnih protesta, apelima, pismima vlasti i dolascima pred republičke i savezne institucije.

U maju 1988. godine štrajkovali su rudari «Đurđevika». Oni su se žalili na niske lične dohotke i teške uslove rada. Od Živinice 320 rudara je pešačilo 70 km do Malog Zvornika, a odatle su vozom stigli u Beograd. **Bio je to najduži marš radnika do saveznih institucija.** Dok su pred saveznom Skupštinom protestovali opštinski komitet ONO i DSZ slao je telegrame da nisu svi u štrajku.²⁸³

U Mariboru je krajem juna 1988. godine javno protestovalo 5000 radnika «TAM-a». Jedan deo radnika ostao je u fabričkom krugu a veći deo mirno i bez eksce-

281

V. Gligorov, «Štrajkovi i lakirovke», *Svet*, 20. maj 1988.

282

M. Perić, «O Labinu sa zadržkom», *Politika*, 12. maj 1987., str. 6., Z. Simić, «Beli i drugi šlemovi», *NIN*, 3. maj 1987., Zvonko Simić, «Brzi za Sarajevo», *NIN*, 26 april 1987., Zvonko Simić, «Skica za monografiju o štrajku u Labinu», *Sociološki pregled*, br. 3/1987 str. 47-58

283

M. Petrić, «Rudari «Đurđevika» u sindikatu i skupštini Jugoslavije: Tražimo zarađeno a ne milostinju», *Politika*, 26. maj 1988., str. 12.

sa je stigao na Trgu slobode. Oni su tražili: 1. povećanje zarada za 50%, 2. smanjenje raspona u ličnim dohociam sa 1:5 na 1:3, i 3. smanjenje troškova za službena putovanja i automobile. Sa njima su bili solidarni radnici četiri mariborska preduzeća, ali su pristizali i radnici iz Ljubljane. Cilj je bio da opštinska rukovodstva izvrše pritisak na savezne organe i da se realizuju ovi zahtevi. Protest je bio skoro neuspešan, jer je samo isplaćena pomoć za najugroženije radnike.²⁸⁴ Radnici su nosili slike Tita, partijske i državne zastave.

U julu 1988. godine na glavnom trgu Velike Kladuše 2000 radnika «**Agrokomerca**» održalo je «protestni zbor». Njihovi zahtevi su bili : 1. veći lični dohoci, 2. garantovati izvoz proizvoda, 3. rešiti višegodišnju agoniju preduzeća i 4. smeniti poslovodstva «Agrokomerca» i opštinskog rukovodstva. Zanimljivo je da su oni tražili sve to od Savezne skupštine, pa su u Beograd uputili 1000 radnika (sa 26 autobusa i desetak teških kamiona). Radnici su imali Organizacioni odbor. Među onima koji su krenuli za Beograd bili su i predsednik opštinskog odbora sindikata, predsednik Izvršnog odbora opštine Velika Kladuša i predsednik Poslovnog odbora «Agrokomerca»²⁸⁵. To ukazuje na lokalnu izmešanost političkih i sindikalnih moćnika, koji nezadovoljstvo radnika usmeravaju ka saveznom nivou odlučivanja. Iz navedenih zahteva jasno je da većina zahteva nije bilo moguće ostvariti.

Početak avgusta 1988. godine samoinicijativno su se organizovali radnici «**Borova**», preduzeća za proizvodnju obuće i automobilskih guma, nedaleko od Vukovara. U to vreme bilo je 22 400 zaposlenih radnika. Poslovanje je bilo otežano zbog interventnih mera savezne vlade, gubici se gomilali, stručnjaci odlazili a radnici primali lične dohotke ispod minimalnog dohotka. Pošto im je saopšteno (2. avgusta) da će raditi i avgust, planiran za odmore, radnici su štrajkovali i tražili celu platu za juni i juli. Poslovodstvo im je isplatilo svega 70% plate, a 5. avgusta radnici su napustili fabriku, prepešačili 5 km do Trga republike u Vukovaru. Tamo ih je bilo 4000, a za svoje nevolje okrivili su rukovodstvo «Borova», opštinske i republičke vlasti. Protest su nastavili tako što je 1500 radnika peške prešlo 20 km. Onda su im autobuse poslali iz opštinskog sindikata. Tako su stigli u Beograd. U Domu sindikata izneli su svoje probleme članovima saveznog sindikata, ali i savezne vlade. Istakli su «Mi danas ne tražimo samo plaće već i pravo na rad». Svoju privrženost društvu iskazali su nošenjem parola i Titovih slika («Mi smo Titovi, Tito je naš»). Na prostoru između Doma sindikata i Skupštine SFRJ proveli su 21 sat! Čitavih 5 sati nije im se niko obratio od saveznih funkcionera pa su radnici upali u skupštinu. Tokom ovih protesta sa njima su bili solidarni radnici iz drugih pogona «Borova». Od radnika u Beogradu izolovali su ih jake policijske snage.

284

S. Petrović, «Rad obustavljen u još četiri mariborske fabrike», *Politika*, 23. maj 1988., str. 9., S. Petrović, «Javni protest zbog malih zarada», *Politika*, 22. jun 1988.

285

D. K. «Protestni zbor u centru Velike Kladuše: Radnici «Agrokomerca» krenuli u Skupštinu SFRJ», *Politika*, 15. juli 1988.

Konačan rezultat ovog protesta bio je isplata ličnog dohotka i regresa, a nastavak pregovora banaka i republičkih elita o pomoći i reorganizaciji kombinata. Istraživači ovog štrajka ističu da nacionalizma među ovim radnicima nije bilo²⁸⁶.

Radnici zemunskog «**Zmaja**» sve učestalije su štrajkovali, a 1988. godine svoje štrajkove kombinovali sa javnim protestima pred državnim institucijama.

Prekretnicu predstavlja štrajk radnika «IMR-a» Rakovica od 6. oktobra 1988. godine, posle kojeg je usledila oseka radničkih štrajkova²⁸⁷. Postoje oprečna tumačenja o tom protestu. Najraširenije je shvatanje da je reč o političkom štrajku, koji je podržao Slobodana Miloševića i njegovu politiku. Nebojša Popov je navodio stav da su se radnici okupili kao radnici a razišli kao Srbi. Takvo tumačenje ne prihvataju mnogi radnici IMR-a, kao na primer Lozanka Radojičić. Ona je u to vreme tamo radila i navela da je pokret radnika potekao od direktorovih naređenja. Drugi učesnik ovih događaja kategorički tvrdi da sindikat nije bio pokretač protesta, već da je u to gurnut, a ne zna se ni od koga. Štaviše, oboje tvrde da nisu u pitanju lični dohoci, jer su oni pre tog događaja već bili isplaćeni.²⁸⁸ Prema drugom izvoru radnici su tražili: 1. ostavku predsednika SSJ, 2. vanrednu sednicu skupštine koja bi donela odluku o raspuštanju savezne vlade (SIV-a), 3. rast ličnih dohodaka za 60% i 4. rasterećenje privrede za 20%.²⁸⁹ Pošto su satima bili ignorisani od državnih organa 1500 radnika na silu je upalo u saveznu skupštinu. Kasnije im se obratio Slobodan Milošević, obećao privredne i ustavne reforme i slamanje kontrarevolucije. Govor je završio rečenicom «A sad svi na svoje radne zadatke»²⁹⁰.

Zahtevi većine štrajkača su se odnosili na probleme u preduzeću, ali i u privredi i društvu. Oni su tražili: 1. isplatu ličnih dohodaka (zaostalih, umanjenih i «zamrzlih» na duži rok), 2. manje raspone u zaradama (u odnosu na administraciju i rukovodioce), 3. bolje uslove rada (posebno u rudarstvu i industriji), 4. doslednije samoupravljanje (u preduzeću i društvu), 5. borbu protiv privilegija i nejdnakosti (uključujući i sve učestalije privredne i političke afere), 6. ukidanje interventnih zakona

286

S. Cvek, S. Ivčić, J. Račić, «Jugoslovensko radništvo u tranziciji: «Borovo» 1988.», *Politička misao*, god. 53, br. 2, str. 7-34, S. Ivčić, M. Nekić, J. Račić, «Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?» - Štrajk radnika Borovo 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ. *Diskrepancija 19/Socijalizam i tranzicija*

287

Jedna od parola je bila «Nećemo da čekamo». Zarade su bile u drugom planu, a politika u prvom. Vidi: «Radnici Rakovice pred Skupštinom SFRJ», *NIN*, 9. oktobar 1988.

288

N. Popov (prir.), *Radno mesto pod suncem: radničke borbe u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik: Res publika, Zrenjanin: Luxol Faraga, 2011, str. 24. i 25.

289

«Rakovica pred skupštinom SFRJ: Nećemo da čekamo», *NIN*, 9. oktobar 1988.

290

S. L. «Isti zahtevi svih radnika», *Novosti*, 6. oktobar 1988., str. 4, «Rakovica pred skupštinom SFRJ: Nećemo da čekamo», *NIN*, 9. oktobar 1988.

(o zamrzavanju zarada, rastu poreza i sl.), 7. privredne reforme, 8. odgovornost rukovodstva za stanje u privredi i društvu, 9. borbu za bratsvo i jedinstvo i 10. odgovornost političara za stanje u zemlji. Ukratko rečeno, pored ekonomskih tu su i politički ciljevi i zahtevi štrajkača i učesnika javnih protesta i mitinga. **Posmatra li se stepen ostvarenosti zahteva radnika u štrajku onda se može zaključiti da su štrajkovi posle 1980. godine bili neefikasniji od ranijih štrajkova u Jugoslaviji. Oni su bili manji po obimu, kraće trajali slabije organizovani i uspešniji od štrajkova u razvijenim kapitalističkim društvima.**

Ukratko rečeno, sindikat je u socijalističkoj Jugoslaviji bio jedna od društveno-političkih organizacija, koja je obavljala «transmisiju» moći i uticaja partijskih i državnih organa. To je sindikat lišilo osnovne uloge, a to je zaštita ekonomskih interesa radnika u odnosu na poslodavca. Sindikat je najviše branio interese onih koji su donosili najvažnije odluke u društvu, političke i ekonomske elite. U raznim oblicima represije prema učesnicima štrajkova su učestvovali sindikati, poslovodstva, partijski kadrovi i državni organi. Veće solidarnosti prema radnicima štrajkačima nije bilo, osim na lokalnom nivou.

Najvažniji povodi i uzroci radničkih štrajkova u SFRJ od 1958-1990. godine bili su: 1. lični dohoci (niski, neadekvatno obračunati, neisplaćeni, zakasneli, umanjeni...), 2. uslovi rada (posebno u radnointenzivnim i niskoakumulativnim granama), 3. nezadovoljstvo međuljudskim odnosima u preduzeću (zahtev za smenom rukovodstva, borba za više samoupravljanja), 4. zalaganje za pravedniju raspodelu dohotka (manji rasponi u preduzeću i društvu), 5. nerešena stambena pitanja i zahtevi za «rasterćenje» privrede, 6. traženje odgovornosti za stanje u radnoj i široj sredini. U drugoj polovini 80-ih godina radnici su u štrajkovima i javnim protestima u prvi plan isticali više političke nego socijalne probleme.²⁹¹

To je vreme jačanja procesa dezintegracije privrede, radničke klase i državne zajednice. Politika raspodele dohotka, delovanje sindikata, partija i državni organi (kroz delegatski sistem odlučivanja) doveli su do dezintegracije radničke klase. Ona nije imala ni osnovne materijalne, institucionalne i druge pretpostavke da uobliči jedinstvenu klasnu svest i zaštititi svoje klasne interese. Posredan dokaz toga su i štrajkovi. Oni su bili češći, relativno kraći i uspešniji u odnosu na štrajkove u razvijenom svetu.

291

Obhen Lenard J. je naveo da je 1988. godine u protestnim akcijama širom zemlje učestvovalo oko četiri miliona ljudi. Vidi: *Broken Bonds: The Desintegration of Yugoslavia*, Bonulder 1991, str. 45.

5.2.

ULOGA SINDIKATA U TRANZICIJI I PRIVATIZACIJI

Tranzicija društva je podrazumevala i izmenjenu ulogu sindikata, a posebno u procesu privatizacije društvene svojine. Ovde se iznose najvažniji nalazi sociološkog istraživanja o karakteristikama sindikalnog pluralizma u Srbiji, ulozi najvećih sindikata u tranziciji društva i njihovi stavovi o privatizaciji. To je učinjeno na osnovu korišćene dostupne iskustvene i empirijske građe, sekundarnih izvora informacija, sindikalnih arhiva i posebnog empirijskog istraživanja obavljenog krajem 2008. i početkom 2009. godine. Cilj je da se pojasne mesto sindikata u društvu, u procesu tranzicije, ali i stavovi njegovog rukovodstva i članstva o privatizaciji uopšte i u konkretnim preduzećima

Za istraživanje metodom studije slučaja odabrana su preduzeća iz vremena prvog talasa ubrzane privatizacije (2003. godine). Prvo je prodato stranoj multinacionalnoj kompaniji (nekadašnji «Sartid», a tada deo U.S. Steel-a) i javno preduzeće «Elektroprivreda Srbije» (EPS). Ovo drugo je prvo javno preduzeće koje je tada otpočelo restrukturiranje, a čiji granski sindikat je na to reagovao štrajkom. U oba pomenuta preduzeća istraživač je mogao da dođe do informacija kako su se pomenuti sindikati ponašali u tim procesima, a šta posle pet godina nekadašnji štrajkači i poslodstvo misle o tome i o privatizaciji u Srbiji uopšte. Tako se na konkretnom primeru ilustruju posledice (odsustva) strategije delovanja starih i novih sindikata u procesu privatizacije društvene svojine.

151

5.2.1.

NOVA SINDIKALNA SCENA SRBIJE POSLE 1990. GODINE

Pluralizacija sindikalne scene bila je neminovna i iznuđena. Sam po sebi to je napredak u razvoju sindikalnog pokreta. Stvarni dometi delovanja različitih sindikata u velikoj su meri bili ograničeni radnim zakonodavstvom, masovnim siromaštvom većine zaposlenih i snagom i interesima političkih i ekonomskih elita na vlasti. Sve to komplikovano je procesima privatizacije i čestim političkim izborima, nastajanjem i menjanjem strategije delovanja političkih stranaka. Za slobodno delovanje sindika-

ta, pored ostalog, neophodno je slobodan pristup članstva, koga u ratom ometanoj tranziciji nije ni moglo da bude. Zatim, sloboda se ogleda u pravnoj zaštiti sindikata i njegovih članova, u kojoj zakon vredi jednako za sve. A to je jedan od najvećih deficita post-socijalističkog jugoslovenskog društva. Tu je i nužna ekonomska samostalnost, po kojoj je SSSJ (ili kasnije SSS Srbije) stekao nedostižnu prednost u odnosu na sve kasnije nastale sindikate.

Promene zakonskih rešenja posle 1990. godine išle su u pravcu «dozvoljavanja» nastajanja i delovanja više sindikata. Ta mogućnost je bila «dozirana» i ograničavana na više načina. Najkarakterističnije su odredbe zakona o radu u kojima se zahteva dozvola poslodavca za upis u sudski registar, velika ovlašćenja državnih organa u proceni reprezentativnosti sindikata, davanje prednosti većinskom sindikatu u potpisivanju kolektivnih ugovora i učešće u pregovaranjima²⁹². Na taj način su kršene neke od konvencija Međunarodne organizacije rada (br. 79 i 89), a sužavana stvarna mogućnost slobodnog delovanja drugih sindikata.

Materijalna prednost Saveza samostalnih sindikata Srbije (SSSS) je ostala sve do danas. Oгледа se u činjenici da je taj sindikat nasledio svu imovinu iz ranijeg perioda, a novi sindikati su u startu ekonomski «nokautirani». Nikakvi sindikalni i politički pritisci u toj deceniji nisu uspeli ovo da ospore. To je bio i jedan od razloga da su neki od novoformiranih sindikata rešenje tražili u pomoći opozicionih stranaka. Drugi su se okrenuli međunarodnoj saradnji i materijalnoj i drugoj pomoći. Bilo je i granskih sindikata, koji su se izdvajali iz SSSS, a ostajali materijalno obezbeđeni. Takav je slučaj sa sindikatom JP EPS.

Hronološki posmatrano krajem 1991. godine, nakon generalnog štrajka metalaca i tekstilaca, nastao je UGS «Nezavisnost». U njega su se uključili delovi SSSJ i autonomni sindikati medija i metalaca. Prema oceni Z. Stojiljkovića, dugogodišnjeg potpredsednika ovog sindikata, može se reći da: «Formiranje «Nezavisnosti» bilo je, dakle, izraz težnje da se sindikat emancipuje od uloge transmisije vladajuće partije i suprostavi «patriotskoj» poziciji sindikata»²⁹³. Najvažniji princip organizovanja članstva bio je i ostao granski. U programu je zapisano i to da je to sindikat «...nezavisan od države, političkih partija i poslodavaca i verski neutralan».

U vreme najveće hiperinflacije, tj. 1993. godine, iz UGS «Nezavisnost» izdvojila se manja sindikalna centrala. Nazvala se Nezavisni sindikat Srbije. Pored zaposlenih u njegove redove ulazili su i penzioneri. Tri godine kasnije nastala je i Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata (ASNS). Ona je već na tadašnjim političkim izborima

292

S. Luković, «Sindikalna scena u SRJ i Srbiji», str. 247-274, u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, Ekspertski tim CAP i UGS «Nezavisnost», Beograd, 1999

293

Z. Stojiljković, «Sindikat pred izazovom promena», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, CAP-UGS «Nezavisnost», Beograd, 1999, str. 205.

nastupala sa koalicijom stranaka «Zajedno». Potom je usledilo njihovo distanciranje, a konačna bliskost sa opozicionim partijama je uspostavljena krajem te decenije. Najvažniji principi organizovanja su teritorijalni i granski. Pored pomenutih sindikalnih centrala nastajale su i menjale se i neke druge. Ovo je olakšavalo delovanje državnog, najvećeg sindikata, da u ime većine zaposlenih pregovara sa vlastima ili «guši» potencijalne štrajkove.

Veliki broj sindikata u Srbiji je naveo istraživače da zaključie i sledeće: «Kao na lokalnom nivou tako i na globalnom nivou u Srbiji postoji priličan broj sindikata, koji uvek štrajkuju u različitim vremenima, jedni druge nipodaštavaju i vođeni ličnim liderskim sujetama koje ništa ne zaostaju za onim viđenim u politici»²⁹⁴. Ovo je sa svoje strane doprinelo lakšem obavljanju posla državnog sindikata i zaštiti interesa političke i ekonomske elite. Za takvo stanje u sindikalnom pokretu doprinele su kako odsustvo strategije sindikalnog organizovanja u post-socijalizmu, tako i neadekvatan ekonomski, politički i kulturni sistem kao blokirajući faktori autentičnog izražavanja interesa zaposlenih.

U stvarnom delovanju sindikati su, bez obzira da li se zvali novi, samostalni, nezavisni, ispoljavali odsustvo identiteta i lutanja, od strategije borbe za klasične sindikalne zahteve do nastojanja da promene šire društveno okruženje. U tome su se sukobljavali oko stavova da li da slede političke partije ili da definitivno odustanu od bavljenja politikom. U ovom drugom slučaju sledila je njihova getoizacija, i korak nazad od stvarnih potreba autentičnog zastupanja interesa radnika. Takvim ponašanjem i sami su doprineli daljoj marginalizaciji i sebe i radnika.

Državni sindikat (preimenovan u samostalni sindikat) u periodu tranzicije dobio je važnu ulogu - pacifikovati zaposlene po svaku cenu, Za to je raspolagao materijalnim i kadrovskim resursima i organizacijom već ranije uhodanom. Pre je on bio formalni učesnik u odlučivanju od poslova u radnoj organizaciji do nivoa globalnog društva. U novim uslovima njegova je uloga u procesu participacije svedena na minimum. On je postao samo posmatrač odluka koje donose novi vlasnici, menadžeri i državni organi. Njegovo učešće u sklapanju «kolektivnih ugovora» i pregovaranja sa Vladom i kvaziposlodavcima svelo se na ritual. U Srbiji je 12. oktobra 1990 potpisan Opšti kolektivni ugovor između VSS Srbije, Izvršnog veća skupštine Srbije i Privredne komore Srbije. Upravo ovaj poslednji potpisnik je jedan od «kvaziposlodavaca». Suština potpisanog kolektivnog ugovora nije bitnije odstupila od sledeće ocene Branka Lubarde: «U socijalističkim državama izmenjen je koncept i karakter kolektivnih ugovora o radu. Oni su više akti sa moralno-političkom obaveznošću nego su izvori prava (odnosno uopšte pravni akti). U najboljem slučaju javljaju se kao *oblik dirigovanog autonomnog prava*, odnosno oblik decentralizovanog državnog prava, sa marginalnim

294

T. Jakobi, «Preraspodela siromaštva», *Republika*, br. 164,16-31. maj 1997.

značajem u strukturi (izvora) pravnog sistema»²⁹⁵ (akc. B. L.). Mnogi štrajkovi i protesti pokrenuti su sa ciljem da se poštuje u praksi potpisani kolektivni ugovor.

Bez obzira na program i proklamacije u javnosti uticaj državnog sindikata na legalnoj zaštiti materijalnih i socijalnih interesa radnika bio je sasvim ograničen. Stoga se njegova nova uloga ogledala u raspodeli dobara uaturi (polutke, pileći bataci, deterđenti i sl.). Drugi deo aktivnosti starog sindikata ogledao se u smirivanju socijalnih napetosti u preduzećima, bilo da deluje protiv drugih sindikata ili zastrašuje radnike otkazom u slučaju da štrajkuju. Treći pravac aktivnosti najbrojnijeg sindikata bio je u direktnom suprostavljanju novim sindikatima, opozicionim partijama i podršci zvaničnoj politici partija na vlasti.

Organizacionu strukturu sindikata u Srbiji i stvarno ponašanje njihovih lidera karakterisalo je sledeće: odsustvo demokratske strukture i liderske sujete, česti unutar-sindikalni sukobi (sve do rascepa i klasičnih obračuna pojedinaca i frakcija), interesna i idejnu neukorenjenost među zaposlenim radnicima, zastarela taktika i strategija delovanja, česta pogrešna i zakasnela reakcija na aktuelna žarišta nezadovoljstva i sukoba radnika, želja za približavanjem centrima moći, što vodi gubitku autonomije i sl. Sve su to važne karakteristike i političkih stranaka u Srbiji. Nevolja sindikata nastalih posle 1991. godine bila je i ta što su u njihovim redovima bili i pripadnici različitih partija. Pored kritike starog sindikata Srećko Mihailović je deceniju delovanja novih sindikata opisao sledećim rečima: «Novi sindikati ne samo da nisu ušli u doba snažnog sindikalizma, već su gotovo svi počeli da «grade» *deceniju desindikalizacije*»²⁹⁶. (akc. S. M.). Naravno, novi sindikati su vremenom postajali samostalnjiji, borbeniji i istinski branili interese svog članstva. Češće im je to uspevalo na mikro nego na globalnom društvenom nivou.

Lideri starog sindikata nisu krili svoj patriotizam, nacionalna osećanja i političke stavove. Time su direktno pomagali vladajućoj eliti. Bilo je čak i simuliranja generalnog štrajka, a sve u cilju da se predupredi nezadovoljstvo, otvoreni sukob i štrajk zaposlenih. Iza velikih parola krili su se gotovo minimalni zahtevi. **Tipičan primer ovakvog nastupa «državnog» sindikata bio je u najavi generalnog štrajka sredinom 1993. godine.** Svoje namere štrajkački odbor (činilo ga je Predsedništvo VSS Srbije) prosledio je saveznoj vladi. Osnovni zahtev: «je da omogući da se minimalnom zaradom i penzijom mogu kupiti proizvodi potrošačke korpe propisane sporazumom

295

B. Lubarda, *Kolektivni ugovori-uporedno pravo, teorija i praksa*, Radnička štampa, Beograd, 1990, str. 78-79. O ulozi sindikata u kolektivnom pregovaranju Marija Todorović, član predsedništva Veća SSJ je navela: «Sindikati, odnosno radnički predstavnici su u procesu kolektivnog pregovaranja nosioci i zastupnici svih zaposlenih (ne samo članova sindikata).», *Kolektivni ugovori*, Radnička štampa, Beograd, 1990, str. 17.

296

S. Mihailović, «Fragmentacija sindikalne scene i mogućnosti sinergetske akcije», u *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (ed. S. Mihailović), Fridrich Ebert Stiftung- Centar za socijalne i demokratske studije, Beograd, 2001, str.15.

Izvršnog veća republike, sindikata i Privredne komore od meseca juna». Ovakav stav o eventualnom štrajku sindikalci su obrazložili i rečima da je sindikat: «...imao razumevanja za sve probleme sa kojima se vlast u ovakvim uslovima suočavala, pokazalo se da je ona ostala gluva na sve apele i molbe». Drugi zahtevi bili su: brzo i redovno funkcionisanje Fonda za minimalne lične dohotke, zaustavljanje «pljačke» društvene imovine i ustanovljavanje odgovornosti za «sivu» emisiju novca. Nakon toga sledi i pojašnjenje: «Ukoliko štrajk ne budemo mi organizovali, organizovaće ga sami radnici u pojedinačnim organizacijama i sve će biti prepušteno stihiji»²⁹⁷. Iza ovog teksta sledio je potpis predsednika VSS Srbije, Milorada Vujašinovića. Uz obrazloženje motiva pokretanja generalnog štrajka napisano je i da je to štrajk «do ispunjenja zahteva».

5.2.2.

ODNOS SINDIKALNIH ORGANIZACIJA I ŠTRAJKAČA

To je pitanje na koje deo odgovora nalazimo iz novinskih izveštaja o radničkim protestima. Na jednoj strani su štrajkovi koji nastaju mimo postojećeg, najčešće državnog, sindikata. Na drugoj su štrajkovi u kojima se nazire koordinacija više sindikalnih organizacija. Sve je zavisilo od neposrednih povoda štrajka i sposobnosti sindikata da organizuje, vodi štrajk i snosi njegove posledice. Ovde se kao «sistemska» greška u delovanju novih sindikata ugradila činjenica da su imali oskudna materijalna sredstva. To ih je sprečavalo, pored ostaloga, da imaju štrajkačke fondove. Oni su garancija radnicima u štrajku da će za vreme štrajka imati pomoć, čak i onda kada ostanu bez posla.

Nezadovoljstvo radnika metalnog i tekstilnog kompleksa godinama je tinjalo. Povremeno je dolazilo do štrajkova, koji su bili upereni protiv odluka savezne i republičke vlade. Njihove posledice zaposleni su doživeli kao «nepravedne» i nepodnošljive. Odnosile su se na zamrzavanje zarada, veća poreska opterećenja i opšti pad realnog životnog standarda. Početkom **aprila 1991.** godine protestovali su ispred savezne i republičke skupštine i zgrade SIV-a. Na kraju su shvatili da ih vlada Ante Markovića ignoriše, jer «...nije našla za shodno ni da se oglasi. Doduše njena služba za informisanje se oglasila i napala nas zbog lociranja štrajka ispred platoa SIV-a. A namera nas i metalaca je bila da protestujemo kod obe vlade, savezne i srpske, jer je svaka odgovorna za stanje u kome se nalazimo»²⁹⁸. Najvažniji i poslednji zahtevi bili

297

J. Prokić, «Protest gladnih stomaka», *Novosti*, 27. jun 1993.

298

Z. B. V., «Uguši nas nekontrolisani uvoz», *Rad*, 8. februar 1991., «Pet zahteva do štrajka», *Novosti*, 4. april 1991.

su upućeni Narodnoj skupštini Srbije i Vladi Srbije. To su: 1) garantovana isplata ličnih dohodaka do 20. u mesecu, 2) da isti ne kasne više od pet dana, 3) ograničenje zarada na nivo od 25.000 dinara, 4) isplata ličnih dohodaka po kolektivnom ugovoru i 5) suspenzija poreza na zarade (od 28. decembra 1990).

Simboličnu granicu između ranije i nove sindikalne, radničke i štrajkačke prakse, predstavlja na ovim prostorima generalni štrajk radnika tekstilne i metalske industrije. **Protest su štrajkači održali u centru Beograda 16. aprila 1991. godine.** Protestovalo je 700.000 radnika.²⁹⁹ Prema oceni Darka Marinkovića: «Taj štrajk predstavljao je prekretnicu koja je označila neminovan kraj starog sindikata i potvrdila da već teče proces nastajanja novog. Ovaj štrajk potvrdio je nespремnost i nesposobnost starog sindikata da organizuje i vodi štrajkove širih razmera»³⁰⁰.

Osnovni stav jedino postojećeg sindikata bio je sprečiti izbijanje štrajkova, a kad do toga dođe što pre okončati ove akcije radnika. Njemu su, baš kao i vladajućoj političkoj eliti, najmanje bili potrebni veliki štrajkovi, oni koji se obraćaju predstavnicima vlasti. Kada ni to nije moglo da se spreči, jer su štrajkači činili napore da se granski i teritorijalno organizuju, onda je interes vlasti bio da se otupi oštrica ovih protesta. Retki su primeri da su preduzeća odlazila u stečaj. iako su mnoga za to ispunjavala sve uslove. Zbog očuvanja socijalnog mira za vreme trajanja rata i sankcija donet je i zakon o zaštiti radnika od gubitka posla.

Javno ispoljavanje nepoverenja u najviše sindikalne organe i lidere bilo je i nakon tog velikog generalnog štrajka metalaca i tekstilaca Srbije. Radnici su tražili doslednu primenu kolektivnog ugovora, rasterećenje privrede, stvaranje uslova za normalno privređivanje i odstupanje od nametnutih poreza na lične dohotke. Topilo se i poverenje u najviše organe samostalnog sindikata Srbije. Javno su prozivani najvažniji sindikalni funkcioneri. Iz Kragujevca je Opštinsko veće tražilo smenu predsednika VSS Tomislava Milenkovića. Iz Šapca su mu poručili da se: «... ponašao suprotno proklamovanim kongresnim opredeljenjima»³⁰¹. Kao po običaju, sve se završilo samo na javnim prozivkama.

Veliki broj sindikata nije dovoljna garancija da oni adekvatno štite interese različitih kategorija radnika. Mnogi od njih su bili međusobno suprotstavljeni. Naročito se broj sindikata povećavao pred privatizaciju preduzeća. Zabeleženo je malo primera

299

Komentarišući ovaj štrajk Darko Marinković je ukazao na materijalni faktor kao ograničavajući za organizovanje masovnijih štrajkova: «kupovina lažnog mira ostvarivala se i na taj način što su radnici i u dane štrajka dobijali plate, a izgubljene časove eventualno odrađivali. To je u suštini bio jedan vid socializacije gubitaka u privredi», u knj. D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd, 1985, str. 154.

300

D. Marinković, «Vreme novih buntova», *Rad, list SS Srbije*, 30. januar 1991.

301

R. Ranković, «Članstvo traži odgovornost», *Politika*, 17. maj 1991.

zajedničkog delovanja sindikata i solidarnosti radnika. Izgleda da to vreme treba tek da dođe. Do tada se zaposleni mogu odlučiti u koji će sindikat da se uključe (zabeleženo je da u «Lasti» postoje 3, «IMT-u» 4, Gradskom saobraćajnom preduzeću 5, «JAT-u» čak 8, i tako redom)³⁰².

Na sindikalnoj sceni su se našli kako granski sindikati, tako i teritorijalni, sindikati posebnih (čak delova) delatnosti tako i sasvim etnički sindikati. Oni su u svojim protestima, štrajkovima, upozorenjima i mitinzima izražavali vrlo različite interese. Unija slobodnih sindikata Kosova je tipičan primer nacionalnih sindikata. Oni su svoju aktivnost pojačali naročito posle štrajka rudara u «Trepči». Za razliku od njih rudari srpske i crnogorske nacionalnosti su u proleće 1993. godine organizovali štrajk. Nemamo podatke o njihovoj sindikalnoj pripadnosti, ali postoje njihovi sindikalni i politički zahtevi. Prvi se odnose na to da im se isplate dve zaostale zarade, a drugi na hitnu smenu generalnog direktora. Stotinu rudara je ostalo na «osmom horizontu» pod zemljom, tražeći, uz navedeno, da ih poseti Slobodan Milošević, jer «njemu jedino veruju»³⁰³. U «Trepči» od 1989. godine nisu uopšte radili Albanci. U vreme okončanja ratnih sukoba (u BiH i Hrvatskoj) SSSJ je sa vlašću sklapao sporazum o «moratorijumu na štrajkove», potvrđujući tako svoj patriotizam. Novi sindikati su pokrenuli novi talas štrajkova i protesta, kako radnika tako i pripadnika drugih socijalnih grupa.

5.2.3.

SINDIKATI I PRIVATIZACIJA DRUŠTVENE SVOJINE

157

Mesto sindikata u sistemskim zakonima, u zakonu o radu, privatizaciji, o privrednim društvima se tokom tranzicije stalno i ubrzano pogoršavalo. Sve je išlo u pravcu smanjivanja već dostignutih radnih i socijalnih prava zaposlenih, ali i uslova pod kojima mogu da se sindikalno organizuju. Najzad, postojećim Zakonom o radu sindikat je skrajnut na margine odlučivanja u industrijskim odnosima. Restriktivni uslovi njegovog osnivanja, registrovanja, postajanja reprezentativnim, sve užim delokrugom u uređivanju radnih odnosa, sindikat je u Srbiji izopšten iz stvarnih centara društvene moći. Osporeno je i pravo sklapanja kolektivnih ugovora, a zalaganje za socijalni model je stvarno dovedeno u pitanje kršenjem brojnih konevn-

302

Z. Stojiljković, «(Ne)mogućnost autonomnog delovanja sindikata u Srbiji», u zb. *Potisnuto civilno društvo*, (red. V. Pavlović), Ekocentar, Beograd, 1994, str. 498.

303

V. Oroši, «Osmi horizont», *Vreme*, 22. mart 1993.

cija Međunarodne organizacije rada. Postojeći zakon o privatizaciji sindikatu je nameenio marginalnu ulogu. Štaviše, njegova najveća uloga je da učestvuje u donošenju socijalnog programa za višak zaposlenih. Formalno je sindikat imao mogućnost da bude član tenderskih komisija, ali bez stvarnog prava odlučivanja. Njegova stvarna aktivna uloga u procesu privatizacije je toliko mala da nema uvid ni u sadržaj kupoprodajnog ugovora. Na to ukazuju i istraživanja Socijalno-ekonomskog saveta Republike Srbije. Sindikalni predstavnici su izjavili da nisu ni učestvovali u procesu privatizacije (22,2%) ili nisu ni dali odgovor o tome (24,3%). Simboličnih 0,70% anketiranih je formalno bilo uključeno u proces privatizacije. Svaki treći (34,50%) je učestvovao u izradi socijalnog programa. Svaki šesti (16,40%) je bio u komisiji koja je pratila proces privatizacije, a samo 1,4% je učestvovao u izradi programa restrukturiranja preduzeća.³⁰⁴ Na osnovu drugih podataka istog istraživanja saznajemo da su smanjeni broj zaposlenih, zarade, prava zaposlenih uopšte, a sindikalna najviše.

Konkurencija među sindikalnim centralama u Srbiji je imala svoju materijalnu osnovu, kao što je nepodeljena sindikalna imovina. Tome se može dodati politički i ideološki profil sindikalnog članstva i njihov bliskost sa političkim strankama na vlasti i u opoziciji. Ovo je posebno dolazilo do izražaja pre političkih izbora na lokalnom i republičkom nivou. Pitanja o brzini i konačnim efektima privatizacije nije bilo nešto što ih radikalno razdvaja. Ovoj konkurenciji na nacionalnom novu pridruživala se i konkurencija u svakom preduzeću gde su se organizovali. To je najviše odgovaralo poslodavcima, bilo državi ili novim vlasnicima. S tim u vezi zapažena je pojava da se broj sindikata uvećavao pre pripreme preduzeća za prodaju, ali i u odsudnim trenucima kada su radnici zahtevali poništenje kupoprodajnog ugovora. Vrlo su retki primeri međusindikalne saradnje u procesu privatizacije preduzeća ili nakon njenog završetka.

Zvanični stavovi sindikalnih centrala, ali i dugih sindikata, prema privatizaciji se suštinski nisu menjali od početka tranzicije Srbije. Oni su se različito formulisali, ali je suština bila i ostala-sindikati nisu bili protiv privatizacije društvene svojine. Uzroci toga su dublji, a nalaze se u prirodi novih klasa i novih i starih sindikalnih elita. Štaviše, po tome su se ovi sindikati prilično razlikovali od sindikata u regionu i u uspešnim društvima u tranziciji. Na jednoj strani su sindikati Slovenije, a na drugoj vrlo široki pokret «Solidarnost» u Poljskoj. Prvi su zadržali dobre pozicije u društvu, pored ostaloga i zbog podržavanja postepenih društvenih reformi i učešća sindikata i radnika u privatizaciji. Na taj način oni su doprineli rastu ekonomije, društvene solidarnosti radnika i sopstvenog ugleda. Drugi su imali ulogu velikog pokreta koji je doprineo padu realsocijalizma. Pa ipak, tokom privatizacije državne svojine priklonio se interesima svetske i domaće kapitalističke klase. Doprineo je brzom privatizaciji, koja je dovela do masovnog gubitka radnih mesta.

«UGS Nezavisnost» je tokom prve decenije tranzicije bio blizak opozicionim strankama, sa kojima je nastupao i na lokalnim izborima. On se najviše obraćao srednjim slojevima, a svoju sindikalnu bazu nalazio je i u javnom sektoru. U to vreme programski ciljevi ovog sindikata i najuticajnijih opozicionih stranaka malo su se razlikovali. Stoga je ova sindikalna centrala posle smene vlasti 2000. godine podržala koncept reformi i privatizacije. U tom smislu najkonkretniji je «Ugovor o socijalno pravednoj i demokratskoj Srbiji». U njemu stoji: «Prvo, izvršiće se brza, ekonomski efikasna, socijalno pravična privatizacija. Drugo, u kupoprodajne ugovore obavezno će se uključiti socijalna klauzula, kao i komponente privrednog razvoja i zapošljavanja. Treće, u proces privatizacije javnih i svih drugih preduzeća uključice se predstavnici svih reprezentativnih sindikata. I četvrto, izvršiće se celokupna revizija i kontrola dosadašnjeg procesa privatizacije. Ovo poslednje odnosi se, pre svega, na imovinu ljudi iz vladajuće stranke»³⁰⁵. Kasniji stavovi o privatizaciji se odnose na njenu brzinu i socijalne i ekonomske posledice, po zaposlenost i standard radnika. Godine 2005. su smatrali da Agencija za privatizaciju nije nadležna za restrukturiranje javnih preduzeća. Tom prilikom je navedeno, pored ostaloga i sledeće: «Pre svega laž je da se članovi UGS Nezavisnost protive privatizaciji, čak naprotiv, ali insistiramo da u tome učestvujemo, na način što ćemo usaglasiti uslove pod kojima će se ona sprovoditi. Svakako, u skladu sa propisima».³⁰⁶ Naravno, sindikat se uopšte nije bavio suštinom zakona o privatizaciji i pratećih zakona i propisa. Više je naglašavao ciljeve privatizacije, skoro kao i vladajuće stranke, nego što se bavio interesima radnika – glavnih gubitnika privatizacije i tranzicije. Da je reč o sličnom opredeljenju za privatizaciju dokazuje i učešće predstavnika UGS Nezavisnost u radnoj grupi za izradu socijalnih programa. Pored toga, ovaj sindikat je formirao i Centar za privatizaciju, davao je pravne i stručne savete zaposlenima u izradi socijalnog programa zaposlenima.

Druga sindikalna centrala, Savez samostalnih sindikata Srbije (SSSS) bio je oslonac vlasti do 2000. godine. Kasnije su sindikalni lideri nastojali da se «reformišu» i ograde od ranijeg delovanja sindikata. U suštini, oni se nisu uopšte borili protiv privatizacije društvene svojine, niti su ozbiljnije štitili interese radnika i drugih društvenih slojeva. U prvom planu su bili politički interesi, a socijalni i ekonomski sasvim marginalni. Pre pomenutih oktobarskih događaja u Srbiji SSSS je izražavao podršku aktuelnoj vlasti. Njen predsednik Tomislav Banović je izjavio da je sa vladom saglasan u 13 tačaka i: «U ime sindikata se založio za tržišnu privredu, aktivnu politiku zapošljavanja, poštenju i pravednu privatizaciju i podržao premijera

305

«Pakt za privatizaciju Srbije», *Republika*, br. 236-237, 1-31. maj 2000.

306

Ujedinjeni granski sindikati Nezavisnost, *Bilten br. 48*. (Beograd, 15.03. 2005), pruzeto iz: D. Stajić, *Modernizacija sindikata?*, Institut za političke studije, Beograd, 2006, str. 171.

Mirka Marjanovića i predsedniak Slobodana Miloševića».³⁰⁷ U narednih 15 godina ova sindikalna centrala nije učinila nijedan ozbiljan potez kojima bi osporila postojeći stav o privatizaciji. Najveće razlike u stavovima pomenutih sindikalnih centrale odnosile se na privatizaciju sindikalne imovine. «UGS Nezavisnost» je insistirala na podeli postojeće imovine, a SSSS je to osporavala. Za to je imala i dublje interese, jer je SSSS nasledio raniju sindikalnu imovinu i infrastrukturu, od kojih je imala i značajne prihode.

Privatizacija društvene svojine je ključni proces koji je menjao društvenu strukturu i položaj zaposlenih. Sindikati Srbije za to nisu bili spremni u materijalnom, ideološkom i kadrovskom smislu. Među najvećim manama njihovog delovanja ističu se: 1. nepostojanje sopstvene strategije delovanja u društvu u tranziciji i 2. izostanak formiranja štrajkačkog fonda i fonda za pomoć radnicima koji postaju višak tokom privatizacije. Oni su delovali više po inerciji, odnosno kasno i bez veće akcione sposobnosti. U vremenu produbljivanje ekonomske i socijalne krize sindikalni lideri su više činili ustupke poslodavcima i vlasti nego što su pokazali stvarne namere i brigu za zaštitu sopstvenog članstva. Primera za to ima više, a svaki na svoj način dokazuje nemoć sindikata i njegovu otuđenost od većine zaposlenog članstva³⁰⁸.

Na kraju procesa tranzicije, a to je svakako poslednjih pet godina, sindikati Srbije su se zalagali za pristupanje EU, za socijalni dijalog i evropski socijalni model. Upravo je odsustvo stvarnog socijalnog dijaloga u preduzećima pre i tokom privatizacije potvrdilo slabljenje moći i uticaja reprezentativnih sindikalnih centrala. Oni formalno učestvuju u socijalnom dijalogu, čak i tripartizmu, sklapanju kolektivnih ugovora, a za to vreme opadaju zarade članstva, pogoršavaju se uslovi rada, životni standard, raste siromaštvo i nezaposlenost. To su oblasti koje demantuju stavove o uspešnom delovanju sindikalnih lidera. Kada je reč o drugim sindikatima, a jaki su granski u javnim preduzećima, može se reći da ni tu nema značajnih razlika u stavovima i ponašanju povodom privatizacije društvene svojine. U to nas uveravaju i rezultati istraživanja o sindikatima u JP EPS i U.S. Steel.

307

«Za hitan sastanak s Vladom», *Sindikalni poverenik*, 24. jul 2000.

308

Godine 2008. usvojen je Opšti kolektivni ugovor, a da nikad najvažnije odredbe nisu stupile na snagu. Kasnije su sindikane centrale sklapale Pakt o prevazilaženju krize, a sve da udovolje zahtevima kapitalista da što lakše otpuštaju radnike. Većeg otpora usvajanju izmena i dopuna Zakona o radu 2014. godine nije bilo, iako se pretilo i «sindikalnim ratom». Iza velike buke i medijskog najavljivanja sindikalnog otpora usvajanju zakona o penzionom i invalidskom osiguranju ostao je samo gorak utisak da se ništa nije postiglo. Glavne poteze je činila aktuelna vlast po diktatu MMF-a. Najveća šteta naneta je zaposlenima i samim sindikatima.

5.2.4.

ISTRAŽIVANJA O SINDIKATIMA I PRIVATIZACIJI U VREMENU UBRZANE PRIVATIZACIJE

Stavovi sindikalnog članstva JP «Elektroprivreda Srbije» i «U.S.Steel» su rezultat istraživanja, metodom studije slučaja, koje sam obavila krajem 2008. i početkom 2009. godine.³⁰⁹ Glavni predmet istraživanja su bili štrajkovi koji su se organizovali 2003. godine. U vreme istraživanja moglo se proceniti i kakve su posledice i domete imali pomenuti štrajkovi, ali i stavovi sindikalnog članstva o privatizaciji javnih preduzeća. Štaviše, sećanja na «Akciju za akcije» iz 2005., o dva različita ponuđena modela podele akcije građanima od prodaje javnih preduzeća, bila su još sveža. To je bio povod da se ispituju i stavovi članstva ovih sindikata o tome, uz napomenu da su dve sindikalne centrale bile protiv predloga granskih sindikata. One su se priklonile predlogu aktuelne vlasti. Treće važno pitanje odnosilo se na restrukturiranje odnosno privatizaciju konkretnih preduzeća. Odgovori ispitanika na svoj način potvrđuju sve dileme u kojima su se našli i sindikati i zaposleni radnici Srbije. To je jedan od važnih indikatora (ne)postojanja solidarnosti radnika u preduzeću i široj društvenoj sredini.

5.2.4.1.

SINDIKATI U PREDUZEĆU PRODATOM STRANOJ MULTINACIONALNOJ KOMPANIJI (U.S. STEEL)

Smederevska železara «Sartid» je prodana u martu 2003. godine američkoj multinacionalnoj «U.S.Steel», odnosno njenoj filijali u Košicama (Češka). U to vreme železara je bila u stečaju, a država je, oslobođanjem dugova preduzeće koje se prodaje, našla novog vlasnika. Prema proceni zaposlenih to je pripremano još 2002. godine, kada je sklopljen Sporazum o poslovno-tehničkoj saradnji sa američkom kompanijom. Država je savetovala poslovodstvo da sklopi kolektivni ugovor, koji je značajno štitio prava zaposlenih. Saradnja sindikata (SSS) sa poslovodstvom je bila dobra, a među sindikalcima je bilo «najbitnije, poverenje i strpljenje» (S1, M, 41 god. SSS). Pomoć je dolazila od sindikalne centrale, a stručna i od menadžera. Ovi poslednji su znali da će kupac morati preuzeti taj KU, a sindikalci su ubeđivani, «od strane nekih profesora,

309

Dubinski intervjui su obavljani sa 30 članova sindikata, a za potrebe izrade doktorske disertacije «Radnička klasa i štrajkovi u Srbiji posle 2000. godine», Filozofski fakultet, Beograd, 2011.

«Najbitnije je da se firma proda, da vi ostanete na radnim mestima, da imate kolektivni ugovor i sa tim dočekate novog vlasnika» (S1, M, 41 god., SSS). Vreme, način, uslovi prodaje, cena, sudbina zaposlenih i radnika koji su višak, sve je to postalo predmet sumnji i sporenja u preduzeću i široj zajednici. Iz razgovora sa zaposlenima saznajemo neke detalje toga.

Vreme i uslovi prodaje za radnike su bili potpuna nepoznanica. «Samo su nam rekli da smo prodati U. S. Stilu. Ništa nismo bili obavješteni». (R1, M, 40 god. SSS) i «Tada je sve bilo nejasno» (S3, M, 54 god. SSS). «Mi nismo znali kako su Sartid prodali. Na TV smo čuli» (S5, M, 46 god. SSS). Preko noći je stavljena američka zastava, a radnici kažu da nisu imali «ni uvid ni uticaj. Ne razumemo se u te stvari mnogo, ali se na poslu pričalo ko će da nas uzme» (R4, M, 42 god. SSS). Prema oceni predsednika sindikata Nezavisnost USS uvid u ugovor nisu imali: «Ne, nikada, ni dan danas, nismo imali prilike da vidimo ugovor o prodaji. Ono što je ovde kupljeno, kupljeno je jeftino» (S4, Ž, 46 god. VSS). Pored ovog sindikata u železari su delovali SSS i ASNS, između kojih je postojala konkurencija pre i posle njene prodaje.

Mišljenja o ceni prodaje Sartida i danas su podeljena u javnosti. Na jednoj strani su zvanični podaci vlade Srbije, da je prodat za 23 miliona dolara. Informacije o tome u sedištu ove multinacionalke (Pitsburgu) ovoj cifri dodaju još 6 miliona. Od toga je važnije šta je bilo s dugovima i proceni realne cene železare. Dug od 1,7 milijardi dolara pretvoren je u javni dug, a Sartid se i dalje vodi kao preduzeće u stečaju. Po mišljenju radnika «U martu smo saznali...po meni je kriminalno. Prodala je firmu bez dugova. I dalje mislim isto - nije pošteno! Sigurno je država mogla da proda za više. Što se nas tiče ispalo je dobro, što nije bilo većih lomova... Našao sam članke iz novina gde Nemanja Kolesar, kao zaštićeni svedok, optužuje Vlahovića i Cvetkovića, a pominje se da su imali i podršku Đinđića». (R4, M, 42 god. SSS) I drugi radnici su pominjali uticaj politike na prodaju železare. Za većinu njih «važno je bilo raditi. Privatizacija je bila za neverovatno male pare. Mnogo malo možemo da utičemo na to» (R3 SSS). Ili: «Železara je jeftino prodana. Nama je bilo važno da radimo i da imamo veće plate. A to što je prodana, nije bilo na nama» (R2, M, 26 god. SSS). Sličnog mišljenja bili su i niži rukovodioci, predradnici, jer u uzorak za istraživanje nisu ni mogli da uđu menadžeri. Njih je vlasnik povremeno, svake 4 godine, menjao i vraćao u SAD. Opšta ocena je da nije bilo velike razlike u stavovima o privatizaciji Sartida. «Nas ne interesuje za koliko će se to prodati. To nije naš interes» (P5, M, 41 god. SSS). Prodaja preduzeća je viđena kao najbolje rešenje. «Mi smo znali da je to za nas spas. Nije bilo protivljenja» (P2, M, 58, SSS).

Za privatizaciju su bili i sindikati. Pošto je Sartid bio u stečaju to se svaki nagoveštaj nalaženja novog vlasnika smatrao boljitkom. U tom smislu se izjasnio jedan od sindikalnih lidera: «Pre sam mislio da naša firma može da opstane samo ako se privatizuje. Rukovodstvo sindikata je smatralo da treba da se privatizuje. Nas ne interesuje

za koliko će se to prodati. To nije naš interes (sindikata). Interesovalo nas je da imamo posao, zarade, kolektivni ugovor... Postoji priča o prodaji za 23 miliona, a ja sam onda imao pitanje: Šta bi bilo da se prodalo za 230 miliona?... Uvek je u drugoj Jugoslaviji mali broj ljudi odlučivao» (S1, M, 41 god. SSS). U istom stilu su i reči drugog sindikalca: «Šta nas briga da li je U.S. Steel platio 5 ili 500 miliona dolara. Nas je zanimalo da su svi ljudi ostali na poslu» (S2, Ž, 61 god. VSS).

Višak zaposlenih je bio zbrinut **kroz socijalni program**, 350 evra po godini staža.³¹⁰ Radnici kojima je nedostajalo dve godine staža do penzije su odlazili na NSZ i tamo primali godinu dana nadoknadu. Oni kojima je nedostajalo pet godina staža do penzije morali su da od poslodavstva traže dozvole za to. U svakom slučaju radnici i sindikalci su bili zadovoljni socijalnim programom (12-15 000 evra). (R3, M, 31 god. SSS): «Bilo je dobro. Znam neke ljude pred penzijom, dosta dobro su prošli. Skučili su decu». Prema odredbama kupoprodajnog ugovora U. S. Steel nije morao da uposli 450 zaposlenih u Institutu za metalurgiju. Prema izjavi sindikalnog lidera «Znali smo da se Amerikanci ne bi nikako povukli odavde, iz Srbije, i zato smo insistirali na tih 450 ljudi» (S1, M, 41 god. SSS). To je bio jedan od povoda štrajka iz 2003. godine.

Nakon pet godina od prodaje zaposleni su ocenili da je to uspešna privatizacija. «Danas mislim da je ta privatizacija bila uspešna. Uspešna je u interesu zaposlenih. Šta me briga za koliko je prodata» (S3, M, 54 god. SSS). Svoje mišljenje izneo je i radnik: «Dobar potez za nas kao radnike. Važno je da radimo i imamo dobre plate. To da li je ona prodata za 5, 20 ili 25 miliona to se nas ne tiče» (R2, M, 26 god. SSS). Značajnu ulogu političara pominjali su i sindikalni lideri. Jedan od njih je podsetio da su naši političari prolazili ranije kroz Sartid: «Nije Đinđić privatizovao ovu firmu. Ovu firmu su privatizovali oni koji su bili mnogo pre njega, od 1980. i posle» (S1, M, 41 god. SSS). Uz to je išla i napomena da je Sartid bio veliki gubitaš, a da ga je vlada posle 2000. «morala prodati»... «... sasvim u skladu sa tim je i mišljenje da je to uspešna privatizacija». «Danas mislim da je ta privatizacija bila uspešna. Uspešna je i u interesu zaposlenih. Šta me briga za koliko je prodato» (S2, Ž, 61 god. VSS).

U vreme našeg istraživanja U. S. Steel je slavio pet godina rada u Srbiji. Zaposleni su kao dobre strane navodili: 1. redovne i relativno visoke zarade, 2. postojanje i poštovanje kolektivnog ugovora, 3. bolju opremu za zaštitu na radu i 4. učešće u profitu (6%). Novi vlasnik je u međuvremenu omogućio radnicima da prekovremeno rade (i mimo zakona o radu), a značajno pooštrio radnu disciplinu. Dok su sindikalci navodili prednosti domaćeg zakona o bezbednosti, jer štiti radnike, anketirani radnici su navodili loša iskustva u tome. Niži poslovođa, VKV radnik, je zaključio sledeće: «Kad to malo dublje pogledate, oni su napravili čitav teror od te zaštite. Jednostavno, ljudi su dobili strah. Možeš vrlo lako da dobiješ otkaz.» (P2, M, 58 god. SSS). Mnogi radnici

310

«Bilo je 350 evra po godini. Sve je platio Amerikanac» (R3, M, 31, SSS).

su konstatovali da su im zarade poslednje dve godine niže, a to je zato što nemaju mnogo prekovremenog rada. Uz to se osećala i kriza, pa su izjavljivali da su nesigurni u pogledu posla i zarade.

Stavovi zaposlenih u U.S. Steel-u o privatizaciji uopšte su zanimljivi, jer na tom primeru možemo videti koliko su radnici prihvatili privatizaciju društvene svojine, na šta su uticali mediji, ali i njihovo lično iskustvo. Oni su prilika da sagledamo empirijsku svest radničke klase, tj. u kojoj meri su zainteresovani za položaj drugih radnika van lokalne sredine i štete koje (ne)nosi privatizacija na globalnom nivou društva. Tu su i ocene dosadašnje privatizacije u Srbiji, i argumenti za i protiv raznih načina privatizacije.

U nekadašnjem Sartidu, prema nalazima našeg istraživanja, bilo je većinsko opredeljenje za privatizaciju društvene svojine. Nema većih razlika između stavova anketiranih radnika, nižeg posloводства i članova sindikalnog rukovodstva SSS i Nezavisnost USS. Samo jedan sindikalac je odgovorio: «Šta ja znam» (S2, Ž, 61 god. VSS), a jedan VKV radnik, koji je niži poslovođa, je naveo: «Nemam ništa protiv privatizacije» (P2, M, 58 god. SSS). Odgovori ostalih su se razlikovali u odnosu na brzinu privatizacije, model, izbor kupca (stranac, domaći) i načinu zaštite interesa radnika. Pored toga, ispitanici su na različite načine ocenjivali domete privatizacije od 1990. do 2008. godine.

Privatizaciju kao sudbinu shvatilo je više radnika, a da pri tome nije navelo nijedan racionalan razlog, kao na primer: «Privatizacija je neminovnost koja mora da se desi hteli mi to ili ne, bar je moje mišljenje». Kad to izjavi KV radnik (P3, M, 46 god. SSS), onda je jasno da se iz tih redova nije ni mogao očekivati bilo kakav otpor privatizaciji u Srbiji. Drugi su smatrali da je privatizacija trebala mnogo ranije da se obavi, «Možda je trebalo neki drugi model naći, ali privatizacija je morala» (P5, M, 41 god. SSS). Isti radnik se založio za prodaju preduzeća strancima, a ne domaćim vlasnicima. Prvi poštuju kolektivni ugovor i dozvoljavaju rad sindikata, a drugi to ne čine. Ovakva ocena se samo delimično zasniva na iskustvu U.S. Steel-a, jer iz razgovora sa većinom radnika i sindikalaca saznajemo da su upućeni u loša iskustva u drugim preduzećima («Magnohrom» i «Milan Blagojević» su konkretno pominjani). Sličan stav imali su članovi sindikalnog rukovodstva SSS: «U principu privatizacija u Srbiji nije sprovedena na vreme, a u velikim ili manjim preduzećima nisu izvršene dobre pripreme za prodaju. Nisu išle po najpovoljnijem načinu, modelu, a mislim da nisu birani ni najsolventniji kupci, koji su garancija da će preduzeće raditi i da će ljudi ostati na poslu. Imamo primer Milana Blagojevića, gde je Peconi...Malo je uspešno privatizovanih firmi, što je dokaz da se nisu uvek gledali interesi preduzeća, države i radnika.» (S3, M, 54 god. SSS).

Sasvim drugačiju ocenu brzine privatizacije dao je radnik: «Mislim da je brza mnogo. Mnogo se dešavaju loše stvari u privatizaciji. Treba se privatizovati, a treba imati neki zakon koji će zaštititi radnike. Radnici kod privatnika stvarno imaju bedu

od plate, čak nisu ni prijavljeni» (R3, M, 31 god. SSS). Svu konfuziju oko privatizacije odlikavaju i reči radnika: «Slabo se ja razumem u to, ali sam za.» (R4, M, 42 god. SSS). Bilo je i jednostavnog odgovaranja da su za privatizaciju, «ali poštenu». Šta to podrazumeva nismo saznali. To je navedeno u širem kontekstu: «Privatizacija kao privatizacija je verovatno dobra. Bolje je dati i džabe a da ljudi rade. Ja sam za privatizaciju, samo da status tih ljudi bude zagarantovan...Peconi je uzeo firmu «Milan Blagojević» i radnici su morali da potpišu blanko otkaze...S druge strane smatram da država krade...Ko dobije otkaz treba da dobije adekvatnu otpremninu. Obavezno nastavak proizvodnje i da se unapredi. I kontrola privatizacije...» (P1, M, 48 god. SSS).

Iz navedenog sledi da su zaposleni u U.S. Steel-u bili dobro obavešteni o problemima naše privatizacije. Samo oni u njoj nisu videli sistemski i klasni proces koji ih razvlašćuje i masovno pretvara u najamnike domaćeg i svetskog kapitala. Godinama su ih ubeđivali da je društvena svojina neefikasna, a da će privatizacija doneti boljitak većini stanovništva. Sindikalni lider je bio jasan: «Mi smo bili zagovornici privatizacije i dan danas smo. Društvena svojina je neefikasna...» (S4, Ž, 46 god. VSS). Ovo je prihvaćeno kao večita istina i svi koji su bili protiv privatizacije su od strane političkih i ekonomskih elita često proglašavani za ostatke samoupravljanja i kočničare reformi i napredovanja društva. U to su se uverili i ovi radnici tokom više štrajkova, pa i štrajka organizovanog u jesen 2003. Bio je to prvi veći štrajk radnika u preduzeću koje je kupila strana multinacionalka.

5.2.4.2.

SINDIKATI U JAVNOM PREDUZEĆU KOJE SE RESTRUKTURIRA (JP «EPS»)

Radnici EPS-a sa kojima je obavljen razgovor 2008. godine, su bili uglavnom protiv privatizacije, a na račun privatizacije u Srbiji izneli su brojne primedbe. Ponekad nema valjanih argumenata za privatizaciju, već se samo navodi stav: «Privatizacija uopšte u Srbiji-za nju!» (R2, M, 55 god. SSS). Drugi su bili skloni da svoje zalaganje za privatizaciju šire pojasne: «Za privatizaciju, ali ne svega. Najbitnije je ko upravlja i kakva je podela ovlašćenja» (R1, M, 44 god. SSS). Ostali ispitanici su oskudno pojašnjavali stav o privatizaciji, kao na primer: «Pravo da ti kažem ja sam protiv privatizacije» (R5, M, 34 god. SSS). Ima i protivrečnih stavova o privatizaciji. Oni se u principu ne odbacuju, nego se pojašnjava šta bi trebalo da se proda: «Ima smisla za preduzeća koja nemaju perspektivu (gasi, proradi). Ako je to samo ovako da se proda-ne!» Isti radnik je protiv privatizacije javnih preduzeća i to: «... ne, ne još, dok ne dođe u normalan nivo. Onda samo deo stranom kapitalu.» O promenama u njegovom preduzeću ima pozitivno mišljenje (R4, M, 51 god. SSS).

Većina radnika je protiv privatizacije javnih preduzeća. Najodlučniji su to pojasnili: «Ne, uopšte ne. Sve državne firme koje dobro rade da se ne privatizuju. Gde rade normalno nema problema» (R5, M, 34 god. SSS). Istovremeno se tvrdi da «Nema smisla i cilja podići cene komunalnih usluga», uz napomenu da su cene struje niske. Za državnu svojinu nad javnim preduzećima su bili i radnici koji su za privatizaciju uopšte: «Ne sve, banje, lečilišta, sportski tereni treba da ostanu državi» (R1, M, 44 god. SSS).

Najzanimljiviji su odgovori radnika o promenama u EPS-u koje su se dogodile od 2003. do 2008. godine. Oni svoje preduzeće vide kao posebno, u odnosu na druga javna preduzeća. **Čak i najžešći poklonici privatizacije u Srbiji su protiv privatizacije EPS-a.** Jedan je rekao: «Nisam za privatizaciju EPS-a. Nikako EPS u privatizaciju!» (R1, M, 44 god. SSS). Kao negativne primere navodi privatizacije u Irskoj i Mađarskoj, nakon kojih su cene struje skočile, a zemlje ponovo vraćaju elektroenergetske sisteme u državno vlasništvo. Nakon pet godina od pokušaja restrukturiranja EPS-a radnici su bili i mišljenja da nisu za «totalnu privatizaciju». Najveći protivnik toga je naveo: «Privatizacija u Srbiji je nula. Ocenjujem je nulom!» A nakon iskustva sa izdvajanjem sporednih delatnosti (NON-KORN preduzeća) još je više ubeđen da ne treba EPS da se privatizuje: «Tek sad ne treba privatizacija EPS-a» (R3, M, 50 god. SSS).

Mišljenja posloводства, odnosno menadžera različitih nivoa, od TENT-a do onih u ministarstvu energetike, su , saglasno ranijim istraživanjima, dosta jedinstvena. Većina ih je bilo za privatizaciju uopšte. Kad je reč o privatizaciji EPS-a i javnih preduzeća oni nisu imali dilemu da li ih privatizovati, već kad i po kojem modelu to da se učini. Argumenti za privatizaciju su različiti. Najpre je to pojašnjeno da: «Opšti koncept privatizacije je dobar. Društveno vlasništvo nije ni u Ustavu» (P4, M, 52 god. VSS), ili «Privatizacija je najbrži način da se postane dobro organizovano društvo. Niko ne krije da jedan deo ljudi prolazi loše, da bi jednog dana celom društvu bilo bolje» (P1, M, 45 god. VSS). Sledeći menadžer je ocenio da je «nezaposlenost najveće zlo u društvu» i u tom smislu se založio za privatizaciju (P2, M, 55 god. VSS). Bilo je i shvatanja da je pogrešno prodati strateška i nacionalna preduzeća: «Ako prodate zemlju, hranu i vode vi ste robovi» (P2, M, 55 god. VSS).

Na drugoj strani se našla menadžerka koja je sasvim protiv privatizacije. To je nije sprečilo da iznese i svoj predlog o modelu privatizacije EPS-a. Ona je izjavila: «Ja sam veliki protivnik privatizacije. Privatizacija je neminovnost. To je nesporno. Ono što je sprovedeno u Srbiji to je katastrofalno!» Potom je navela mišljenje o privatnom sektoru, nešto što odstupa od uobičajene predstave o poslodavcima: «Nema zaštite radnika. Svi primaju plate na najnižu osnovicu za penziju...Mislim da je mnogo izgubljeno privatizacijom. U privatizovanim firmama nema sindikata da zaštiti radnike» (P3, Ž, 52 god. VSS). Kritike je uputila na opšti model privatizacije, uz napomenu da je Akcijski fond prazan.

Što se tiče privatizacije EPS-a većina ispitivanih menadžera su bili kako 2003. tako i 2008. godine za privatizaciju tog javnog preduzeća. Uostalom, oni su i tada i posle zauzimali najviše menadžerske položaje i sprovodili su odluke vlasti u delo. Oni uopšte nisu imali dilemu da li privatizovati tj. restrukturirati ga. Čak i kad se direktno nisu zalagali za to oni su posredno, ocenjujući dosadašnje promene navodili da su dobre i korisne. Najviše se to odnosilo na smanjenje broja zaposlenih i izdvajanje sporednih delatnosti. Nakon pet godina od štrajka iz juna 2003. godine usledio je zaključak: «Korisno je. Tad je bilo 61000 zaposlenih, a sad je 35000» (P1, M, 45 god. VSS). Uslovi pod kojima se odlazilo bili su među najpovoljnijima u Srbiji. Po godini staža se primalo 550 evra, a odlazilo se dobrovoljno. Najveću korist imali su zaposleni pred penzijom, i mladi radnici, koji su u međuvremenu našli drugi posao. Maksimalan iznos otpremnina bio je 1,6 miliona dinara, a neki su uzeli između 16-18 hiljada evra. Korist je bila lična, a šteta po preduzeće nije sprečena: «Nije bilo spiskova. Ovaj radnik nam treba, ne može da ode. Nije bilo spiskova za otkaz» (P1, M, 45 god. VSS).

O posledicama izdvajanja sporednih delatnosti saznajemo kasnije, pa i to da su cene njihovih usluga veće: «Da ne bi otišli na ulicu radnici su otišli tamo. Sad EPS te usluge plaća 10% više» (R2, M, 55 god. SSS). Na to su skretali pažnju i menadžeri. Za one koji su ostali u EPS-u takve promene su bile, prema nekim procenama, pozitivne: «Ona je pozitivna za one koji su ostali u EPS-u. Reaguju do sad vrlo pozitivno» (R4, M, 51 god. SSS). Zadovoljstvo promenama se pojašnjava time što je ranije bilo 55 000 zaposlenih a 2008. godine je 37 000 (R4, M, 51 god. SSS). Naravno, bilo je i mišljenja da je socijalni program trebalo da bude i veći. (R5, M, 34 god. SSS). I menadžeri su imali primedbe na restrukturiranje EPS-a. «Ono što je urađeno je loše! ...izdvojene firme mi sad mnogo više plaćamo. Odlazili su mladi, iskusni i obrazovani kadrovi» (P2, M, 55 god. VSS).

Većina menadžera je videla budućnost EPS-a kao akcionarskog društva. Neki su bili za većinsko državno vlasništvo (49%), a po 15% kapitala pripalo bi zaposlenima i Akcijskom fondu. Drugi su većinsko vlasništvo države shvatali u smislu posedovanja 51% kapitala, a treći su smatrali da je najbolji češki model, po kojem je država 67% vlasnik elektroprivrede. (P2, M, 55 god. VSS P3, Ž, 52 god. VSS, P5, M, 48, VSS). U svakom slučaju smatrali su da EPS treba da se menja u pravcu zatvorenog akcionarskog društva i korporativizacije. Pojasnili su da je restrukturiranje prva faza ili priprema za privatizaciju. Posebno su navodili loša iskustva privatizacije ovog javnog sistema u svetu i to da privatnik nema interesa za velika ulaganja, a sigurno povećava cenu struje. Pa ipak, što je viša menadžerska funkcija, to je i zalaganje za privatizaciju EPS bio veće. Savetnik ministrke Kori Udovički za restrukturiranje i neko ko je 20 godina radio u sindikatu EPS-a je izjavio: «Država treba da bude većinski vlasnik kapitala. U budućnosti treba da idemo ka strateškom partnerstvu...EPS treba da bude akcionarsko društvo zatvorenog tipa, a cena struje viša» (P4, M, 52 god. VSS).

Značajan nalaz ovog istraživanje je i to kako su menadžeri ocenjivali ulogu sindikata u EPS-u. Na jednoj strani je ocena «Oko zakona o privatizaciji se nije mnogo angažovao. Tu je sindikat propustio šansu» (P3, Ž, 52 god. VSS). Na drugoj je direktna optužba sindikata EPS-a da je bio protiv reformi. Uzroci toga su višestruki: «Samoupravni režim koji je ostao u njihovim glavama, shvatanje da je sindikat ostao ono što je bio u Titovo vreme. Sindikat EPS-a je najmoćniji i najbogatiji sindikat (60 hiljada zaposlenih)...shvatanja radnika Kolubare da su prvoborci (u promenama iz 2000. godine)...Daleko manje je sindikat EPS-a bio okrenut klasičnim sindikalnim temama, a više se bavio makro-ekonomskim pitanjima.» (P4, M, 52 god. VSS)

Sindikalno rukovodstvo EPS-a je heterogeno, pripada različitim proizvodnim celinama, često i prostorno razduženim, što na svoj način utiče na proces donošenja i sprovođenja odluka. To se pokazalo i tokom štrajka iz 2003. godine, ali i kasnije. Ovom prilikom izdvajamo najvažnije stavove članova sindikalnog rukovodstva povodom privatizacije uopšte, promena u EPS-u od 2003. do 2008. godine i o privatizaciji javnih preduzeća. Odmah treba pomeniti da je u EPS-u najveći i najuticajniji sindikat EPS-a, ali da su postojali i drugi sindikati, Nezavisnost i SSSS. Naš «mini uzorak» učesnika štrajka iz juna 2003. godine, obuhvatio je i predsednika sindikata Nezavisnost, koji je imao važan uticaj na dešavanja u EDB-u. Ukratko, među sagovornicima su se našli predstavnici sindikata Kolubare, Elektroistoka, EDB-a, najviših organa sindikata EPS-a, ali i predstavnici sindikata radnika sa Kosova i Metohije. Ovde će biti učinjen pokušaj da se analiziraju sličnosti i razlike u njihovim stavovima o privatizaciji u Srbiji, posebno EPS-a.

Mišljenja sindikalnih predstavnika u EPS-u su se značajno razlikovala od onih koja su izneli menadžeri tog preduzeća. Preovladava shvatanje da su oni protiv privatizacije uopšte, a naročito EPS-a i drugih javnih preduzeća. U suštini, kad god su pojašnjavali svoj odnos prema privatizaciji EPS-a, oni su imali na umu i ostala, posebno strateški važna, javna preduzeća. Argumente za to nalazili su u iskustvima zemalja u okruženju i Evropi, koja su ranije prodavale takva preduzeća.

Zanimljivo je da su sindikalni rukovodioci EPS-a svoje mišljenje o privatizaciji pojašnjavali u sličnom duhu kao i aktuelni političari tog vremena - da je društvena i državna svojina neefikasna. Jedan je rekao: «Uopšte, državno i društveno je bilo neefikasno. Nisam da se državno menja u privatno...Nemam ništa protiv da se neke firme privatizuju, koje nisu od vitalnog značaja... Bilo šta da je javno preduzeće da se ne privatizuje! (S1, M, 57 god. VSS).» Drugi je naveo: «I jesam i nisam za privatizaciju. Jesam za privatizaciju, ali ne ovakvu kakva je... Kupuju radne organizacije, ne gledaju dugove, robu... onda u razne oblasti ulažu. I najzad, u svetu nije sve privatno. Neki sektori se trebaju privatizovati, možda manje organizacije» (S3, M, 46 god. SSS).

Najveća je sličnost stavova sindikalaca o privatizaciji EPS i javnih preduzeća. Oni su protiv njihove prodaje. Na jednoj strani je apsolutno odbijanje privatizacije javnih preduzeća «Bilo šta da je javno preduzeće da se ne privatizuje»

(S1, M, 57 god. VSS) do «Nisam za privatizaciju strateških preduzeća kao što je EPS. EPS nije za prodaju!» (S5, Ž, 52 god. VSS). U vreme štrajka 2003. godine nametano je restrukturiranje EPS-a. «Restrukturiranje - ljudi ne znaju šta to znači. U vreme štrajka bio sam totalno protiv restrukturiranja na taj način» (S1, M, 57, VSS). Sindikalni lideri su u tome videli početak rasturanja EPS-a i udar na sindikat EPS-a. «Bio je to početak restrukturiranja EPS-a, a oni su to pokušali da odrade preko zakona o energetici.. Postojao je predlog o restrukturiranju, sa kojim se mi nismo slagali... Hteli smo da EPS bude sto posto državno!» (S1, M, 57 god. VSS). Mnogi od sindikalaca su izbegavali da posle 5 godina pojasne taj pojam restrukturiranja, ali su se držali priče predsednika sindikata da EPS treba da ostane vertikalno organizovano preduzeće, kakvo je bilo do tada. «Mi smo i tad rekli da državno mora biti. Bili smo za vertikalno organizovano preduzeće» (S2, M, 51 god. SSS). Neki od njih nisu ni ulazili u smisao poteza vlade, tj. poslodavca, nego su samo rekli: «Bio sam jednostavno protiv načina na koji se to radilo» (S3, M, 46 god. SSS). Svoje učešće u pomenutom štrajku, kao organizovanom otporu nametanju prvog koraka privatizacije EPS-a, sindikalni lideri EDB-a su ocenili sledećim rečima: «Skretali smo pažnju javnosti na privatizaciju... Vežbali smo solidarnost!» (S4, M, 57 god. SSS).

Početak restrukturiranja EPS-a otpočeo je **izdvajanjem sporednih delatnosti u tzv. NON-KORN preduzeća**. Do jeseni 2008. godine bilo ih je dvadeset. Sam pojam je više pojasnio sindikalac sledećim rečima: «NON-KORN je izmišljena reč. To je besmisleno određeno, nestručno i nanelo je štetu EPS-u. Izdvajano je i šta treba i šta ne treba. Sad isti ljudi rade iste poslove, sa većim troškovima za EPS. Data je mogućnost svima da uzmu otpremnine. Zato smo ostali bez vrednih kadrova, najboljeg staža i stručnosti. Majstore montere smo izgubili» (S3). U celom EPS-u u NON-KORN firme otišlo je skoro 30.000 radnika, a «Oni dalje vrše usluge za EPS, a cene su veće.» (S1, M, 57 god. VSS). Pored toga navedena je i aktivnost privatnika u ovom preduzeću: «I privatnici nam vršljaju. Ljudi koji su otišli s otpremninom, imaju privatne firme i sad nam rade» (S1, M, 57 god. VSS). Godine 2008. sindikalci su pozitivnim ocenili činjenicu da bez posla nije ostao nijedan radnik «Dobro je to da bez posla nije ostao nijedan radnik» (S3, M, 46 god. SSS).

Iz razgovora sa sindikalcima EPS-a moglo se zaključiti da su oni razlikovali dve grupe javnih preduzeća: strateška i ostala. Prvoj su svakako pripadali vodoprivreda, lečilišta, banje, komunalne usluge i EPS. Druge nisu pominjali i podrazumevalo se da je moguća njihova privatizacija. Kada je 2005. godine pokrenuta «Akcija za akcije», od strane granskih sindikata najvećih javnih preduzeća, do izražaja su došli različiti interesi zaposlenih i sindikata. Postojala su dva modela, koji su različito pogađali interes radnika EPS-a. Branko Dragaš je predlagao podelu akcija zaposlenima do 5000 evra, a ministar ekonomije Mlađan Dinkić 1000 evra svim građanima nakon prodaje javnih preduzeća. Bio je to marketinški trik Dinkića, u korist pobede Borisa Tadića na

predsedničkim izborima. Sindikalni lideri EPS-a su to različito tumačili. Uglavnom su bili protiv prodaje EPS-a, pa i podele akcija radnicima. Pravu krajnost u tome predstavlja stav sindikalca da je to «prevara i pljačka». On je bio sklon da zaključi da «Radnik ne zna ništa o akcijama. Ja ne mogu da razgovaram sa Dinkićem koji samo kaže: «prodati, prodati, prodati... Bolje je 15% od vrednosti EPS-a, nego nominalno. Bio sam protiv Dragašovog predloga. Na kraju je bilo onako kako je rešila država... Država je više išla na ruku radnicima nego sindikat. Jednostavno, mi smo prevareni... Šešeljev i Miloševićev zakon o privatizaciji je bio daleko bolji» (S2, M, 51 god. SSS).

Tokom istraživanja ispitanici iz sve tri analizirane grupe su naglašavali veliki uticaj politike na sindikat. Od toga nisu odstupali ni sindikalci. Jedni su to pozitivno vrednovali i zaključili: «Koštunica nas je najviše spasao porivatizacije. Dobra procena i realan» (S2, M, 51 god. SSS). Drugi su pominjali da je na sindikat TENT-a veliki uticaj imao DS, a nekadašnji radnici EPS-a sa KIM su pominjali pomoć Nebojše Čovića, kako tokom štrajka 2003, tako i u dužem vremenu, u kojem ih je spasio od izbacivanja iz EPS-a. O uticaju politike na izbore u sindikatu, svakodnevni rad sindikata i njegovoj materijalnoj, kadrovskoj i političkoj zavisnosti davali su izjave obični radnici, ali i najviši sindikalni lideri. Jedan od njih je pojasnio da sindikalci na plaćenim funkcijama dobijaju za 25% uvećanu zaradu, automobil, mobilne telefone, letovanja u Grčkoj, paketiće za decu radnika. U tome je video korupciju, jer: «Najveći problem leži u sindikatima. Veliki je uticaj politike» (S4, M, 57 god. SSS). Na drugoj strani je sindikalni lider koji se deklarativno branio da se njegov sindikat ne bavi politikom: «Ja mrzim S od socijalista. Sad su bolji socijalni partner od svih drugih. Naučili su na svom primeru... Posle 2000. godine nismo dozvolili da se izgubi kredibilitet Kolubare u dnevno-političke svrhe!» (S2, M, 51 god. SSS).

Osvrt na stavove zaposlenih u EPS-u navodi nas na zaključak da su oni i 2003. i 2008. godine bili protiv privatizacije tog javnog preduzeća. Argumenti za to su različiti, ali se vidi da im najviše odgovara da se EPS ne proda. Sličnog mišljenja su i za javna preduzeća, s tim što su navodili loše primere prodaje istih u regionu i šire. Promene koje su se desile u organizaciji EPS-a od 2003. do 2008. godine većina je protumačila kao pripremu za privatizaciju. Najvećeg krivca za to videli su u državi, kao vlasniku i poslodavcu. Zaključili su da je sindikat prilično zaštitio radnike EPS-a, s tim što se nameće i zaključak da je u međuvremenu uzdrman i do tada najmoćniji i najveći granski sindikat. Mada su navodili loše posledice privatizacije uopšte, naši sagovornici nisu često niti isključivo osuđivali loše strane privatizacije u Srbiji. Upravo njihovo jedinstvo u odbrani grupnih i kolektivnih interesa u okviru EPS-a najrečitije dokazuje njihovu nesolidarnost sa većinom radnika Srbije, a koji su masovno ostajali bez posla tokom privatizacije društvene svojine. Iako je sindikat EPS-a imao sredstva nekoliko puta veća nego resorno ministarstvo on nije formirao ozbiljan i trajan štrajkački fond. To je ključan nedostatak njegove strategije delovanja. Nije postojao ni fond solidar-

nosti sa bolesnim, radnicima koji ostaju bez posla i sl. U takvim slučajevima sindikat je sredstva skupljao *ad hoc* potezima, a često ista dobijao od posloводства. Na taj način potkopavao je temelje sopstvene samostalnosti. Iz razgovora sa anketiranimi saznali smo da je podrška građana njihovim štrajkovima bila relativno mala i mlaka. Praćenje kasnijih štrajkova u EPS-u pokazuje kako se krunilo članstvo, moć i jedinstvo sindikata EPS-a, a koji je i 2015. godine važan faktor zaštite interesa zaposlenih u tom javnom preduzeću. Kako su ocenili sindikalci, sindikat je usporio proces privatizacije EPS-a, ali je i sam doživio krupne promene.

ZAKLJUČAK

U socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji postojao je jedan jedini sindikat, u koji se ulazilo samim zaposlenjem. On je zvanično štutio interese svih zaposlenih, a posebno radničke klase, ili klase na vlasti. U institucionalnom sistemu bio je samo jedna od važnih društveno-političkih organizacija, «transmisija» odluka partije na vlasti. Dominantna društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je bila materijalna osnova postojanja radničke klase, samoupravljanja i legitimacija vlasti klase koja je vladala. Ona je u radu nazvana «upravljačka klasa», a imala je monopol političke moći i donošenja najvažnijih odluka u društvu. Njen klasni interes nije bio da radnička klasa ima sopstvene sindikate, posebne političke organizacije, autonomna strukovna i druga udruženja. **Štaviše, upravljačka klasa je kroz postojeću partiju i sindikat radnicima namekala sopstvene interese, a jedan od njih je i gušenje radničkih štrajkova.**

Radnički štrajkovi su se dešavali u «talasima» i predstavljali su delegitimaciju sistema i uloge vladajuće klase. Što se institucionalni i politički sistem više usložnjavao, rasla je i ekonomska i društvena neefikasnost, a štrajkovi i javni protesti radnika su postojali sve brojniji. Sindikat je imao protivrečnu ulogu, ali se u njihovoj organizaciji držao po strani. Najaktivniji je bio u gušenju štrajkova i sprovođenju represije prema štrajkačima. Zbog karakera sindikata i mesta u političkom sistemu radnička klasa je ostala uskraćena za mogućnost prepoznavanja, artikulisanja i zaštite svojih grupnih i klasnih interesa na globalnom nivou društva. Štaviše, sindikalna rukovodstva su u svojim redovima imala sve manje radnika. Politika koju su sprovodila bila je najslabija odlukama Saveza komunista, koji je maksimalno štutio interese vladajuće klase.

Priroda zahteva radnika u štrajku se menjala, ali je suština ostala ista - borba za osnovna ekonomska prava iz rada, tj. da se može živeti od svoga rada. U prvom talasu štrajkova u SFRJ do izražaja su došli i zahtevi da se menja makroekonomska i fiskalna politika (Trbovlje 1958.). U drugom «talasu» na red su došla pitanja o odgovornosti onih koji su uništili preduzeće, fiskalni i drugi nameti kao posledica mera

štednje, promene privrednog i političkog sistema. Sve do 1988. godine dominirali su ekonomski zahtevi štrajkača, a potom politička i nacionalna pitanja. U svemu tome značajnu ulogu imao je i sindikat.

Po svojoj efikasnosti radnički štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji su bili među najefikasnijima u svetu. Po dužini trajanja bili su to štrajkovi relativno kratki, manje masovni nego u Zapadnoj Evropi, na primer. Stepem efikasnosti zavisio je od vremena organizovanja, značaja preduzeća za privredu i politički sistem i mogućnosti vladajuće klase, pre svega materijalne, da udovolji nezadovoljnim radnicima. Kada su radnici više nastupali politički, tražeći korenite izmene privrednog i političkog sistema, oni su najpre ignorisani, a posle i na razne načine, proganjani od strane posloводства, sindikalnih, partijskih i političkih elita. Kako nije postojao autentičan sindikat radničke klase to su uveliko bile sistemski smanjene i mogućnosti veće grupne i klasne solidarnosti radnika. Štrajkači su nešto više, i to povremeno, bili solidarni samo na lokalnom nivou. Na kraju 1980-ih radnički štrajkovi su gubili socijalni karakter. Sve su više poprimali političke dimenzije. Okupljanja radnika su se sve više odvijala na ideologiji seperatizma i nacionalizma. Zasluge za to, pored ostaloga, imaju kako sindikalna tako i partijska elita Jugoslavije i Srbije.

Promene vlasničke strukture u Jugoslaviji institucionalno su omogućene još 1988. godine. Stvarni procesi uspona privatnog sektora otpočeo je u petogodištu pre toga (tzv. mala privreda). Sve je podstaknuto i spoljnim uticajima. Navažniji su politike koje su MMF i SB nametnule zemlji, u cilju vraćanja dugova, a prelaska na tržišnu privredu i privatnu svojinu. Krajem 1988. godine donet je Zakon o preduzećima, kojim se uz državnu svojini pominje i «mešovita», privatna, a dozvoljava se i postojanje preduzeća u vlasništvu stranih državljana. Na taj način menjane su osnove sistema, koji je do kraja 1989. godine ukinuo i samoupravljanje. Učinjeno je to preko Zakona o osnovnim pravima iz radnog odnosa. On je omogućio lakše otpuštanje radnika, veću pokretljivost radnika unutar preduzeća, nesigurnost zaposlenja i veću moć posloводства. Na taj način legalizovani su već postojeći odnosi nejednakosti, eksploatacija radnika kod privatnika i podstaknuta tržišna konkurencija u svim oblastima.

Nova sindikalna scena u Srbiji je donela više sindikata i sindikalnih centrala. To je razmrvljenoj radničkoj klasi donele nove mogućnosti udruživanja i zaštite interesa. Način na koji su nastali sindikati i stvarno ponašanje tokom tranzicije nisu bitnije popravili položaj radničke klase. Štaviše, svojim odnosom prema reformama društva i privatizaciji reprezentativne sindikalne centrale su dodatno marginalizovale radnike, a stvarno pomogle poslodavcima i državnim vlastima. Nijedna sindikalna centrala se nije izjasnila protiv tranzicije i privatizacije

Stavovi sindikata prema privatizaciji su se razlikovali u odnosu na njenu brzinu, način kako se sprovodi, a bili su bez sopstvenog koncepta privatizacije i zaštite najvećih gubitnika - radnika. Na to upućuju i nalazi istraživanja, meto-

dom studije slučajeva, o stavovima radnika, sindikalnih funkcionera i posloводства o privatizaciji u Srbiji. Oni su na svoj način potvrdili izrazitu razmrvljenost radničke klase Srbije, značajne razlike u položaju radnika u javnom i privatnom sektoru, preduzećima koja nisu ušla u privatizaciju i ona koja su prodana strancima. Može se zaključiti da je pomenutim radnicima više bitna solidarnost na nivou preduzeća i njihov lični interes, a gotovo zanemarljivo kako teče privatizacija uopšte i koliko ugrožava interese drugih radnika i građana. Štaviše, sindikati i zaposleni u preduzeću prodatom stranoj kompaniji, ali i zaposleni u javnom preduzeću, nisu uopšte bili protiv privatizacije. Najbitniji su im njihovi uski grupni i lični interesi, a skoro nevažni interesi radničke klase kao celine. Pomenuti nalazi ovog istraživanja još su jedan dokaz razmrvljenosti radničke klase Srbije, koja je kroz tranziciju i privatizaciju sistemski uništavana i osiromašena.

**6.
v
RADNIČKI
v
ŠTRAJKOVI
OD 1990. DO
2000. GODINE**

UVOD

U ovom poglavlju istražuju se najbitniji povodi i uzroci štrajkova, oblici organizovanja, uloga sindikata u tome, posledice štrajkova i protesta i odnos elita i javnosti prema njihovim učesnicima. Cilj je da se oni uporede sa štrajkovima u drugoj Jugoslaviji, ali i da se ukaže na dinamiku i specifičnosti u pokretanju i okončanju štrajkova u vreme «blokirane» društvene tranzicije. Tome služe podaci dobijeni iz sindikalnih listova i arhiva, zvaničnih stavova sindikata, političkih stranaka i učesnika štrajkova, ali i posebna istraživanja nekih od najvažnijih štrajkova iz tog vremena. Sociološka analiza ima za cilj da izdvoji njihove osnovne karakteristike i objasni društvene povode i uzroke. To je nemoguće postići bez sagledavanja karaktera i stvarnog delovanja sindikalnog pokreta.

U periodu od deset godina formirano je više većih sindikalnih centrala i granskih sindikata, koji su imali drugačije programe, nastupe i ciljeve od većinskog, «prodržavnog» sindikata. Sukob njihovih koncepcija i stvarnog načina delovanja može se najbolje sagledati u analizi konkretnih štrajkova. **Dokazuje se osnovna teza poglavlja - uslovi u kojima su nastajali «novi» sindikati u Srbiji, način na koji su delovali i njihova sposobnost da organizuju radnike i štrajkove u najvećoj su meri bili uslovljeni sistemskim faktorima.** Usled prevlasti nacionalnih nad socijalnim pitanjima, broj štrajkova i njihovih učesnika se značajno smanjio u odnosu na period 1988-1990. godina. Zahtevi koje su postavljali štrajkači pred posloводство i vlast u najvećoj meri bili su - da se stvore uslovi za preživljavanje. Kada su se stišali ratni sukobi nezadovoljni radnici su postavljali i pitanje promene društva i uslova privređivanja.

Za štrajkove u prvoj fazi tranzicije Srbije istraživači, kao što je Darko Marinković, kažu da su «pseudoštrajkovi». Da bi oni postali štrajkovi kakvi se organizuju u tržišnim kapitalističkim privredama nedostaju dva važna uslova: 1) razvijeno tržište rada i 2) stvarna autonomija sindikata (materijalna, kadrovska, pravna, politička), koji su sposobni da dane štrajkovanja finansiraju iz štrajkačkih fondova³¹¹. U tom smislu sindikati u našoj zemlji su prolazili «dečje bolesti», što je ograničilo njihovu moć i sposobnost da zaštite interese većine postojećeg i potencijalnog članstva. Deformisano tržište radne snage bilo je normalna posledica funkcionisanja društvenog sistema («ratna ekonomija», započeta i usporena privatizacija društvene svojine, masovno slanje radnika na prinudne odmore...). Masovno siromašenje stanovništva dodatno je sprečavalo nastajanje povoljne društvene klime za sindikalno i drugo organizovanje. Stoga su štrajkovi radnika i drugih profesija organizovani u talasima i bez solidarnosti

311

D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd, 1985, str. 71. i 73.

širih razmera. Oni su od mirnih okupljanja u fabričkim dvorištima brzo i lako pre-rastali u proteste pred gradskim i republičkim centrima moći. Pojava čestih štrajkova u istim preduzećima bila je posledica niske efikasnosti prethodnih štrajkova. Drugi dokaz neuspeha štrajkača su sve češći, s produbljivanjem ekonomske, društvene i političke krize, javni protesti i blokade saobraćajnica od strane štrajkače. Sve to dodatno je bilo komplikovano političkim i drugim interesima pripadnika novonastalih političkih stranaka i građanskih udruženja. Većina njih shvatili su značaj javnosti za vođenje, tok i rezultate štrajkova i protesta. Stoga će deo analize biti posvećen upravo odnosu javnosti i nezadovoljnih sindikalca, štrajkača i učesnika protesta.

6.1. NAJVAŽNIJE KARAKTERISTIKE UZROKA, POVODA I POSLEDICA ŠTRAJKOVA OD 1991. DO 2000. GODINE

Na broj učesnika štrajkova, njihovu učestalost, vreme i način organizovanja, povode izbijanja, suštinu postavljenih zahteva i efikasnost u «post-socijalističkoj» Jugoslaviji blokirajuće su delovali kako rat i sankcije tako i strategije vladanja novih i starih ekonomskih i političkih elita. Drugi važan faktor ispoljavanja otvorenog industrijskog sukoba predstavlja marginalizovano i osiromašena radnička klasa. U uslovima borbe za preživljavanje ona nije mogla da se organizuje i zaštiti svoje osnovne materijalne interese

Procenu novog što su doneli novoformirani sindikati i štrajkovi u «post-socijalizmu» možemo izvesti ako ih uporedimo sa onima u prethodnoj Jugoslaviji, ali i sa štrajkačima i njihovima vođama u drugim društvima u tranziciji. Za sada su nam najpristupačniji podaci o štrajkovima u poslednjoj deceniji postojanja zajedničke države. O karakteristikama učesnika, organizatora, zahtevima štrajkača i njihovim uspesima u drugim sredinama teško da sada možemo donositi neke pouzdanije zaključke. Osnovni razlog je u nepostajanju i nedostupnosti iskustvene građe, ali i istraživanja u posebnostima promena društvene strukture svakog od njih. U meri u kojoj se u tim

zemljama odvijala tranzicija, odnosno privatizacija društvene (državne) svojine, etatizacija društvenih odnosa, demokratizacija političke scene i opšti trend siromašenja većine stanovništva, u toj meri su slični učesnici i povodi štrajkova sa našima. Ovde se pre svega misli na štrajkove manuelnih radnika koji su ostajali bez posla i na zaposlene u javnim ustanovama (zdravstvu, obrazovanju, nauci) koji su najbrže ekonomski i socijalno propadali.

Štrajk predstavlja obrazac otvorenog industrijskog konflikta. Izmenama i dopunama Ustava SRJ 1996. godine legalizovan je sindikalni pluralizam i pravo na štrajk. Tačnije rečeno, štrajk je delimično dozvoljen. Ovo pre svega znači da je za mnoge zaposlene zabranjen (zaposleni u elektroprivredi, javnim ustanovama od posebnog značaja, vojsci.). Drugima je dozvoljen pod uslovima koji su toliko ograničavajući da ga više sputavaju nego dozvoljavaju. Tome služe odredbe da se štrajkovati sme samo u krugu fabrike i da mora da se obezbedi minimum proizvodnje. Dakle, štrajk nije priznat kao legalno sredstvo borbe u klasno podeljenom društvu. Izgleda da će tek da dođe vreme štrajkova za legalizaciju štrajka kao takvog. To su radnici Zapadne Evrope obavili još tokom tridesetih godina prošlog veka³¹².

Bez obzira na zakonske odredbe u Jugoslaviji se štrajkovalo. Najpre je aktivnost štrajkača utihnula, da bi u poratno vreme, (nakon okončanja rata u Hrvatskoj i Bosni), postajali sve brojniji, češći i više organizovani. Ovde ćemo se osvrnuti, uz sva ograničenja ovakvog pristupa, na neke od zahteva štrajkača. Naravno, važan je i stav poslodavstva prema štrajkačima i njihovim vođama, kao i sam rezultat štrajkova.

6.1.1.

DELATNOSTI I GRANE U KOJIMA SU ZAPOSLENI NAJČEŠĆE ŠTRAJKOVALI

Štrajkači su radili u različitim delatnostima, a njihovi zahtevi su bili determinisani opštim i posebnim faktorima društvene strukture. Što je ekonomska i socijalna situacija bila teža to su zahtevi štrajkača bili manji i na nižem nivou. Tačnije rečeno, u vremenu hiperinflcije radnici su tražili stvaranje uslova za preživljavanje, a tek kasnije su na red došla pitanja opštih uslova poslovanja i korenitih promena vlasničke i političke strukture. Ovaj trend promena u karakteru povoda i uzroka štrajkova 1990-2000. može se pratiti i kroz učestalost štrajkova u istim granama i firmama, ali i analizom štrajkova

312

M. Lazić, *Kapitalizam u evoluciji*, IC SSO Srbije, Beograd, 1988, str. 183. Navodi se primer da je u SAD 1948. godine bilo 2.578 štrajkova (ili 48,0% od svih) čiji je osnovni zahtev bio pravo na sindikalno organizovanje.

i protesta zaposlenih u javnim službama i javnim preduzećima. U prvom petogodištu, kada je dominirala «ratna» ekonomija i sankcije OUN-a, broj štrajkova je jenjavao u odnosu na one pre 1990. Posle donošenja programa guvernera Dragoslava Avramovića (u proleće 1994.) usledio je nov talas štrajkova i protesta. Najmasovniji učesnici bili su zaposleni u neprivrednim delatnostima, a zaposleni u privredi su protestovali protiv pretnje od stečaja, likvidacije firme ili njihove prodaje. Nekada su to bili rudari, tekstilci i industrijski radnici iz decenijama materijalno lošije stojećih grana. Sada su na red su došli i drugi socijalno ugroženi radnici. To su bili zaposleni u ratom i sankcijama pogođenim delatnostima i preduzećima, zatim trgovci javnog sektora, putari i saobraćajni radnici, zaposleni u nekad dobrostojećoj automobilskoj industriji, radnici koji su radili u metalском kompleksu i zaposleni u obrazovanju i zdravstvu.

Zaposleni u tekstilnom i metalском kompleksu naglo su propadali, što zbog interventnih mera savezne vlade, tako i zbog zahuktale inflacije. Ratni raspad zemlje njima je doneo nove probleme: gubitak poslovnih partnera, nedostatak repromaterijala, sredstava za poslovanje, isplatu zarada i uopšte gubitak domaćeg i inostranog tržišta. U Srbiji je prema sindikalnim procenama krajem 1980-ih godina 120.000 radnika primalo minimalac.³¹³ Stoga su se oni okrenuli protiv najvažnijih centara moć tj. savezne i republičke vlasti, Nezadovoljni su bili i delovanjem najvećeg sindikata (SS Srbije). Oni su se počeli organizovati mimo uobičajenih oblika. Shvatili su da ih republička vlada ignoriše «pa su poslednjih nedelja česti dogovori sindikalnih «lidera» iz Požege, Bajine Bašte, Paraćina, Prijepolja...»³¹⁴. Oni su stvarali sindikalne koalicije, da bi lakše zaštili svoje materijalne interese u pregovorima sa vlastima. Kada nisu bili zadovoljni postignutim u pregovorima svojih predstavnika sa republičkom vladom (u «Cveti Dabić»), radnici su to odbacili. Smatrali su da je nedovoljno (jer su im mnogo više dugovali poslovni partneri (17 bruto mesečnih dohodaka, a plate su im kasnile dva meseca). U Somboru su, u tekstilnoj firmi, takve rukovodioce političari optužili da su «organizatori štrajka».

Prvi generalni štrajk metalaca i tekstilaca u Jugoslaviji bio je 16. aprila 1991. godine. To je ujedno i najveći štrajk u drugoj i trećoj Jugoslaviji i Srbiji. On predstavlja početak sukoba dve različite struje u SS Srbije i Jugoslavije, a stvarni nukleus nastajanja novih sindikata na ovim prostorima. Na osnovu nalaza istraživača ovog štrajka saznajemo kako je štrajk pripreman, njegovu dinamiku, najvažnije neposredne i dugoročne uzroke i ciljeve, stavove i ponašanje najvažnijih učesnika štrajka. Uz to se naglašava činjenica da je tom prilikom do izražaja došlo povezivanje raznovrsnih oblika sindikalne borbe, koje prevazilaze okvire klasičnog štrajka.

313

Z. Bosnić-Vujadinović, «Ceđenje suve drenovine», *Rad, list VSSJ*, 8. februar 1991.

314

S. Raković, S. Pejićinović, M. Bačić, J. E. Sabol, «Neki novi štrajkovi», *Rad, list VSSJ*, 8. februar 1991.

Generalni štrajk najugroženijih delatnosti u Srbiji, tekstilne i metalske industrije, pripreman je godinu dana. Planiranje se odnosilo kako na način nastupanja, prirodu zahteva, tako i na odnos prema javnosti i medijima. U tom smislu može se reći da je planska akcija doprinela masovnosti štrajka, oštrini postavljenih zahteva i načinu pregovaranja. Za tako nešto formiran je štrajkački odbor, a prvi put je na sceni i pregovarački tim. Radnici štrajkači zahtevali su i kolektivno pregovaranje i opšti kolektivni ugovor. Među najvažnijim zahtevima štrajkača, a učestvovalo je 500 000 ljudi, bili su sledeći: 1. isplata zagarantovanih ličnih dohodaka zaključno sa decembrom 1990. godine, 2. redovne isplate ličnih dohodaka, 3. isplata istih bez poreza, koji je krajem decembra nametnula vlada Ante Markovića, 4. zamrzavanje cena poljoprivrednih proizvoda, 6. zaštita od uvoza bez carina, 7. oslobađanje carina na repromaterijal i sirovine koje koriste ove grane, 8. promena kreditne i monetarne politike, i 9. naplata obavljenih poslova.³¹⁵

Iz navedenog se vidi da su zahtevi upućeni prema državi. Ona je glavni protivnik, ali i pregovarač, kojem su se obraćali štrajkači. Njihovi zahtevi su bili ekonomski, ali i politički. Neposredni zahtevi se nisu mogli ostvariti, ili garantovati, bez promena monetarne, fiskalne i druge politike. Vlada se prvi put suočila sa tako masovnim otporom štrajkača. Stoga je ona pokušavala da otupi oštricu njihove borbe i izjavama «Vlada i sindikat nisu na različitim, već na istim stranama».

Štrajk je bio povezan, sinhronizovan na različitim nivoima, od radnih organizacija do globalnog, tj. republičkog nivoa. Pored štrajka na radnom mestu organizovani su zborovi, protesti, deljena saopštenja i uputstva štrajkačima i javnosti, tako da se maksimalno sačuva autentičnost štrajkačkih namera i zahteva. Počelo se sa okupljanjem 2000 radnika u Beogradu, pristiglih po planu iz raznih gradova Srbije. Oni su u Domu sindikata zahtevali da otpočinu konferenciju za štampu, ali samo uz prisustvo TV kamera. Ministar industrije, Dušan Matković, im se obratio ali su radnici na to zviždali. Tražili su predsednik Vlade Republike Srbije, Dragutina Zelenovića, ali se on nije nikako pojavio. Najzad, kad su počeli pregovori sa vlastima štrajkači su imali Tim za pregovaranje. To je prvi put na našoj sindikalnoj sceni. Od države su zahtevali garanciju da će im se zahtevi ostvariti. Vlada je pribegla «triku», tako što je odgovornost prebacila na saveznu skupštinu. Ona je na vanrednoj sednici 17. aprila usvojila većinu zahteva tekstilaca i metalaca. Nevolja je u tome što ona stvarno nije nadležna da sprovodi to što je odlučila. Na taj način učesnici ovog najmasovnijeg generalnog štrajka bili su osuđeni na neuspeh.³¹⁶

Posebnost ovoga štrajka je i u činjenici da je u sve bila uključena i javnost. Ona je uticala kako na ponašanje radnika štrajku tako i na glavnog protivnika-predstavnike

315

D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, Institut za političke studije, Beograd, 1998, str. 52.

316

D. Marinković, *isto*, str. 47, 51, 53, 64.

države. Tokom štrajka radnici su se ograđivali od opozicionih stranaka, mada su one, kao i stranke na vlasti, u javnosti zauzimali različite stavove povodom ovog generalnog štrajka. Posle njega usledila je oseka štrajkova u Jugoslaviji i Srbiji.

Republički odbor samostalnog sindikata je organizovao **protest** za zaštitu interesa **trgovaca u javnom sektoru**. Skupu su u novembru 1994. godine u Domu sindikata prisustvovali sindikalci i direktori trgovačkih firmi. Oni su na konferenciji za štampu o svojim zahtevima obavestili javnost. Iste su uputili guverneru Narodne banke Srbije Dragoslavu Avramoviću, predsedniku vlade Mirku Marjanoviću, Privrednoj komori Srbije i predsedniku Slobodanu Miloševiću. Od njih su tražili da se: 1) odobre potrošački krediti za nabavku bele tehnike, nameštaja i tekstila, 2) produži važeći rok (od 90 dana) za početak stečaja i 3) spreči šverc i ulična prodaja³¹⁷. Iz toga se može zaključiti da su oni na dnevni red postavljali pitanja uslova poslovanja, (ne)lojane konkurencije i problem stečaja, koji je «pretio» mnogim trgovačkim preduzećima.

Povremeno je dolazilo je i do i manjih štrajkova privatnih poslodavaca. U Leskovcu je početkom februara 1997. godine radikalnom izražavanju nezadovoljstva, štrajkom glađu, pribeglo 100 autoprevoznika. Oni su u zanatskom domu tokom deset dana protesta zahtevali da im gradske vlasti smanje dažbine i kamate na poreze za prethodnu godinu³¹⁸. U tome su uspeli.

Sudije su pretile obustavom rada, u nastojanju da zaštite svoje materijalne i profesionalne interese. Oni su krajem oktobra 1997. godine tražili isplatu razlike u ceni rada za dva poslednja meseca, isplatu sredstava za regres, topli obrok i prevoz i porast cene rada za 30%³¹⁹. To su bili najčešći zahtevi i drugih štrajkača. To samo po sebi pokazuje da su u krug siromašnih stigli i mnoge intelektualne profesije, koje se nikada pre nisu niti bunile niti su loše živjele. Za razliku od zaposlenih u uslužnom sektoru razvijenih zemalja, koji štrajkuju zbog politike štednje i ograničenja zarada od nekoliko procenata, naši zaposleni u tim delatnostima bore se protiv klasičnog siromaštva.

Ukratko rečeno, štrajkovali su nestručni radnici iz industrije (tekstilci, metalci), rudari, putari, zaposleni u prosveti, zdravstvu, naučnim institucijama i sudstvu. **Efikasnost njihovih protesta zavisila je više od strateškog značaja za održanje političke elite, nego mesta u društvenoj podeli rada.** Kako je vladajuća elita potrošila materijalne sredstva da ispuni njihove zahteve, to je ona zahteve štrajkača najčešće ignorisala, uvažavala u meri u kojoj je morala, ili pokušala da ih inflatornim štampanjem novca reši. Kada ni to nije uspevala, usudila se da proces privatizacije tako usmeri

317

J. Cerovina, «Sutra zbor trgovaca», *Politika*, 2. novembar 1994.

318

M. I., «Prekinuli štrajk glađu», *Demokratija*, 8. februar 1998.

319

M. Nikić, «Pregovori o boljim platama sudija», *Politika*, 22. oktobar 1997.

da prodajom javnih preduzeća dođe do novca. Jedan njegov deo namenjivala je gašenju štrajkova i protesta stanovništva. Tipičan primer toga predstavlja prodaja PTT-a i predizborna podela novca penzionerima i drugim potencijalnim glasačima. Prema zvaničnim informacijama saopštenim u pisanim medijima država je od te prodaje uzela 1,7 miliona DEM, od kojih je jedan deo završio i u džepovima mnogih posrednika.³²⁰ Na takav zaključak navode informacije objavljene povodom ponovne kupovine (od Italijana) posle 2 000. godine. To je prvi klasičan primer prodaje/kupovine/privatizacije jednog javnog preduzeća od strateškog značaja.

6.1.2. NEPOSREDNI POVODI I UZROCI ŠTRAJKOVA

Najčešći povodi štrajkova bili su: neisplaćeni lični dohoci, regres, topli obroci, novac za prevoz i nepoštovanje kolektivnim ugovorom utvrđene cene rada. Naravno, sa pogoršanjem opštih uslova života, ove probleme imalo je sve veći broj radnika, te su štrajkači krajem ove decenije štrajkovali za isplatu minimalca. Već je rečeno koliko je to ispod nivoa obezbeđenja egzistencije radnika i njegove porodice. U mnogim štrajkovima radnici su se suprostavljali postojećem sindikalnom i rukovodstvu preduzeća. Jedan od takvih bio je štrajk u «Balkaniji» u proleće 1991. Nezadovoljni radnici (oko 100) tražili su plate, a potom listu potraživanja proširili. U prvi plan je izbio motiv-da se zaštititi **uništavanje preduzeća**, sklapanjem štetnih ugovora sa drugim preduzećima. Radnici su organizovali sopstvenu službu obezbeđenja i lišili slobode generalnog direktora. Istakli su: «Štitićemo i «Balkaniju» i naš posao»³²¹, smatrajući da je celo rukovodstvo namerno vodi u propast.

U prvom štrajku u javnim preduzećima, Gradskom saobraćajnom preduzeću Beograd (**GSP**) bili su isprepleteni kratkoročni i dugoročni zahtevi radnika u štrajku (2. i 3. februara 1993. godine). Štrajkači su tražili: 1. porast zarada (za 80% u odnosu na decembar 1992), 2. drugačiji način isplate, 3. bolje uslove rada, 4. obezbeđenje tehničke ispravnosti vozila, 5. preispitivanje procesa vlasničke promene preduzeća. Ovo poslednje je najvrednije, jer se prvi put štrajkovalo za učešće sindikata u svim fazama odlučivanja o privatizaciji. Štrajk je vođen a graskim ulicama, od strane 3 sindikata, a

320

«Privatizacija, srpski slučaj», *Republika*, br. 197, 16-30. septembra 1998.

321

M. Marković, M. Cvetić, «Zbor o poverenju», *Novosti*, 31. mart 1991.

većinsku osudu od strane građana i medija³²². Značajnu ulogu represiji prema štrajkačima imala je i policija. Najbitnije je to što je štrajk uspešno okončan, odnosno većina zahteva radnika je prihvaćena.

Za jedne štrajkače sporne su bile nadoknade u poslednjih nekoliko meseci, a za druge one nisu bile isplaćivane više godina. Zabeleženo je u novembru 1994. godine da su radnici «Tehnohemije» i «Borova» čitavih 20 meseci bili bez ličnih dohodaka, a zaposleni u vojvođanskoj Centroslaviji 30 meseci³²³. Oni su praktično bili nezaposleni.

Pored ovakvih zahteva srećemo se i sa opštim zahtevom: «Hoćemo rad a ne milostinju!». On izražava protest radnika koji su na «prinudnim odmorima» i radnika kojima je pretila realna opasnost da ostanu bez zaposlenja. Radnici su ukazivali i na **višegodišnje propadanje preduzeća**. Posledice su bile, pored ostalog, masovno odlazanje na prinudne odmire. Jedan takav primer je bio štrajk glađu u **FOB-IMT**, od 30. avgusta do 6 septembra 1994. godine. Neposredan povod bila je odluka generalnog direktora da na prinudne odmire pošalje 2.500 radnika. To su radnici (u 1989. godini radilo je 12.000, a 1994. samo 7.500 ljudi) ocenili kao nezakonito i isprovocirani teškim materijalnim stanjem organizovali su štrajk. Njima su se priključili i radnici na prinudnim odmorima. U štrajk glađu stupilo je 11 članova izvršnog obpra Sindikata livaca i još 6 sindikalaca. Podržali su ih Solidarnost i Nezavisnost, a Samostalni sindikat se držao po strani. U štrajku su učestvovali i radnici na prinudnim odmorima, a održavani su protestni zborovi i konferencije za štampu. Tražili su ukidanje odluke o prinudnim odmorima, ostavku direktora i raspuštanje Upravnog odbora. O zaradama uopšte nije bilo reči. Skoro svi zahtevi su usvojeni.³²⁴

Nekoliko nedelja kasnije štrajkači u **IMT-u** tražili su: isplatu **3 zaostale zarade, odgovornost upravnog odbora i finansijskog direktora za kašnjenje kredita od 50 dinara svakom zaposlenom i da se za mesec dana ugovori šestomesečni kredit za nabavku zimnice. Posebnost ovog štrajka predstavlja to što su svi sindikati IMT-a sarađivali, imali štrajkački odbor i bili uporni u svojim stavovima**. Izjave su davali na konferenciji za štampu u radnoj organizaciji. Bili su odlučni da (7.800 zaposlenih) svaki dan dolaze na posao i na radnim mestima ostanu, ali bez rada. Štrajk je nastavljen i posle posete guvernera Dragoslava Avramovića, koji je tada izjavio sledeće: «Važna stavka mog programa je i saradnja države i sa sindikatima jer država mora da bude na strani radnika. Ta stavka, na žalost, do sada nije ispoštovana,

322

D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, str. 85, 86, 94, 10, 102 i 103.

323

M. Nikić, «Putari traže zaostale zarade», *Politika*, 2. novembar 1994., Putari su tražili rast zarade za jedan mesec, a radnici «Centroslavije» zaostalih 30 ličnih dohodaka!

324

D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, str. 149, 151, 157.

ali ću se potruditi da bude»³²⁵. U štrajku je učestvovali sindikat «Nezavisnost», «Samostalni sindikat», «Solidarnost» i «Sindikat livaca».

Pošto je hrana postala strateški proizvod kako za zaposlene tako i za ostalo stanovništvo, **to je pitanje naturalnih primanja postalo predmet i samih štrajkačkih pregovaranja**. Kako je zaključila Mirosinka Dinkić: «Prema nekim procenama do dve trećine zarada zaposlenih nadoknađivano je u naturi, a jednu trećinu činile su zarade isplaćene u novcu, koja je iz dana u dan, iz sata u sat, bila obezvređivana»³²⁶. Uz svu ironiju upućenu delovanju državnog sindikata, preko koga se obavljala distribucija tih proizvoda, nalazimo da je, na primer, u jednom štrajku traženo da se zaposlenima odobri šestomesečni kredit za nabavku zimmice («Teleoptik»).³²⁷ To na svoj način potvrđuje da se takvi radnici nisu moglo prikloniti novim sindikatima, koji nemaju šta da ponude, kreditiraju ili poklone. Samo jaki sindikati su mogli da postave, uslovno rečeno, visoke zahteve. Tipičan primer snažnog, za sistem važnog granskog sindikata, bio je sindikat javnog preduzeća «Elektoprivreda Srbije». Prema oceni predsednika štrajkačkog odbora u štrajku je učestvovalo 55 000 radnika. Zahtevali su: plate od 50 DEM, topli obrok, regres, HTZ opremu, paket sa namirnicama.³²⁸ Njihov štrajkački odbor i predstavnici Vlade RS su 5. 12. 1993. godine potpisali sporazum da se: 1) zarade isplaćuju u četiri dela (ukupno 30 DEM) i 2) u vrednosti od 30 DEM nabavka životnih namirnica. Ove druge zaposleni bi otplatili u roku od tri meseca³²⁹. U suštini, gotovo ništa od toga, što se tiče zarada, nije realizovano.

Među štrajkovima u prvoj deceniji tranzicije Srbije po svom značaju izdvaja se **štrajk u «Jugoeksportu»**, trgovačkom preduzeću, koje je u drugoj Jugoslaviji uspešno poslovalo i imalo kupce van zemlje. Štrajk je trajao od 25. maja 1995. oo 26. avgusta 1996. godine. Dužina trajanja ga ne izdvaja, mada je najduži u SFRJ i Srbiji, koliko sami povodi i uzroci. Reč je o tome da lični dohoci uopšte nisu uzroci štrajka. **Neposredni povod i stvarni uzrok ovog štrajka bila je kriminalna privatizacija!** Radnici su štrajk organizovali u zgradi Jugoeksporta, štrajk su pratili protesti, podrška građana,

325

M. Nikić, «Štrajk u IMT-u dok ne dobiju plate», *Politika*, 21. septembar 1994., Kasnije je potpredsednik UGS «Nezavisnost», Milan Nikolić, ocenio da je program Dragoslava Avramovića bio dobar, ali nije dobro sproveden (M. Nikić, «Sindikati i ekonomski oporavak», *Politika*, 24. oktobar 1994.

326

M. Dinkić, «Penzije mimo ekonomske efikasnosti i socijalne sigurnosti», *Ekonomika*, br. 11-12/1998.

327

S. Jelačić «Sindikalac dobio otkaz», *Rad*, br. 323/34, 27. novembar 1992.

328

D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, str. 127, 132, 133, 134, 138.

329

Bio je to jedan od prvih štrajkova u javnim preduzećima. Ovde samo navodimo detalje «naturalne» zarade: 15 kg šećera, 10 litar ulja, 6 kg deterdženta, 2 litre šampona, 2 komada paste za zube, 1 kg kafe, 2 komada sapuna. Ovo ima smisla kao pokazatelj materijalne situacije i «radničke aristokratije», Izvor: D. Marinković, «Štrajkovi u Srbiji: studija slučaja štrajka u EPS-u», *Srpska politička misao*, br. 4/1995, str. 109-110.

represija organa reda, posloводства i državnih organa. Zahtevi su se menjali, a bili su ekonomski, pravni i politički. Najviši organi sindikata (VSS) su ga ignorisali. Samostalni sindikat bio je protiv štrajka, a glavne poteze vukao je Nezavisni sindikat. Dinamici štrajka doprineli su i mediji. U suštini, preduzeće je raspoređivanjem na 34 celine veštački obezvređeno, a raznim postupcima stihijne i kriminalne privatizacije imovina je dospela u ruke menadžera i drugih moćnika van preduzeća. Tako nečemu suprostavili su se radnici, koji su na kraju uspešno okončali štrajk.³³⁰

Drugi po brojnosti i učestalosti «štrajkački maratonci» bili su i prosvetni radnici u osnovnim i srednjim školama Srbije. O broju škola i učesnika štrajkova postoje oprečne informacije, kako od strane starih tako i novih sindikalnih organizacija. **Najčešće su povodi za to bili neisplaćene zarade i druga primanja. Pored toga, prosvetari su na dnevni red postavljali pitanje uslova rada.** Organizovali su se preko nekoliko sindikata, od kojih su neki suparnički i delovali kontraproektivno na sam tok i ishod štrajka. Zanimljivo je da su na početku 1990-ih prosvetari zajednički nastupali sa zaposlenima u upravi i pravosuđu. U junu 1991. štrajkovali su, pretnjom da neće biti mature niti svedočanstava, ukoliko se sa vlastima ne potpiše kolektivni ugovor. Kasnije su štrajkovali masovnije, nejedinstvenije i u više navrata. Početkom 2 000. godine zaposleni u osnovnom i srednjem obrazovanju štrajkom su pokušali da postignu povećanje i isplatu zarada, koje su bile ispod proseka. U svemu tome neki od njihovih sindikata pristali su na upola niži procenat od traženog (tražili 20% a ovi su potpisali 10%). Potpis na sporazum stavio je predsednik SS Srbije³³¹.

Zaposleni u sudstvu i državnoj upravi su se sindikalno organizovali. Oni su oktobra 1997. godine štrajkovali zbog niskih plata. Zahtevali su: povećanje **cene rada, tj. koeficijenta, za 30%, raspon u zaradama 1,7:7, isplatu regresa, sredstava za topli obrok i prevoz**³³². Bio je to jedan od retkih štrajkova sudija i državnih službenika u pravosuđu. Tako nešto nije zabeleženo u drugoj Jugoslaviji.

U javnim preduzećima u kojima je vladajuća partija postavljala rukovodstva, bilo je izražavanje nezadovoljstva kadrovskim rešenjima. Ono se ispoljilo u javnom potpisivanju peticije generalnom sekretaru SPS-a, Gorici Gajović. Rudari površinskog kopa «Kostolac» pretili su štrajkom i izjavili: «Proteraćemo buldožerima nestručne». Imali su organizacioni odbor za potpisivanje peticije, a pojasnili da su je radnici «potpuno spontano organizovali i na papir stavljali svoje potpise»³³³. Smatrali su da im je bez razloga smenjeno stručno, a iz

330

Više o tome D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, str. 160, 165, 167, 172, 173, 175, 179.

331

«Štrajk do štrajka», *Novosti*, 19. jun 1991., S. A. L. «Policija u školskim dvorištima», *Blic*, 6. mart 2000.

332

M. Nikić, «Pregovori o boljim platama sudija», *Politika*, 22. oktobar 1997.

333

J. Jovanović, «Proteraćemo buldožerima nestručne», *Demokratija*, 27. januar 1998.

«Kolubare» nametnuto nestručno rukovodstvo. Odbacivali su optužbe da iza peticije stoje politički motivi i naglasili da su oba rukovodstva iz redova SPS-a.

Tokom 1998. i 1999. godine skoro da nije bilo štrajkova u Srbiji. To je zatišje pred buru, odnosno oseka štrajkačkih borbi. Iz raspoložive arhivske i druge građe, posebno sindikalne, saznajemo da je broj štrajkova početkom 2000 godine bio relativno mali, a da se druga polovina godine «usijala» od političkih sukoba i previranja na političkoj i sindikalnoj sceni. Na jednoj strani je bio UGS «Nezavisnost», blizak opoziciji i izrazito politički orijetisan za promenu sistema, a za proevropsko društvo, tržišnu privredu i privatizaciju. Na drugoj je SSS koji je bio glavni oslonac vlasti u pacifikovanju i kontroli osiromašene i razmrvljene radničke klase. Siromaštvo je stiglo i srednje slojeve, što se videlo po zahtevima postavljenim u njihovim štrajkovima.

U prvih devet meseci 2000. godine, do oktobarskih promena, malo je bilo radničkih štrajkova. Početkom 2000. Zabeležen je štrajk zaposlenih u računskom centru RK «Beograd». Oni su tražili 20 ličnih dohodaka, potpisivanje kolektivnog ugovora i da se plati trošak «milenijumske bube» (ili 340 dinara)³³⁴. Štrajk je bio neuspešan. Prema istom izvoru informacija u to vreme okončan je neuspešan štrajk radnika zaposlenih u subotičkoj «Azotari». Oni su štrajkovali četiri meseca zahtevali da im se isplate zaostali lični dohoci i uplate sredstva za PIO. Najpre je u štrajku bilo 100 radnika, a na kraju je ostao štrajkački odbor i 32 radnika. Direktor im ništa nije pozitivno rešio, već je odbio, da o nalogu Inspekcije rada, da ih vrati na posao. Preostalo im je da protiv njega pokrenu sudski postupak.

U maju 2000. godine štrajkovali su **radnici PK «Čoka»**. Dva su zahteva postavljena: 1. Isplata **37 ličnih dohodaka** i traženje **odgovornosti za stanje u kombinatu od 1990. godine**.³³⁵ Naravno, ovako visoki zahtevi štrajkača pokazuju svu bedu njihovog materijalnog položaja i nerealnost zahteva, posebno ovog drugog. U to vreme zarade u toj delatnosti, kao i u industriji tekstila, kože i obuće su bile toliko niske da je bilo potrebno devet ličnih dohodaka da bi se kupili proizvodi iz jedne potrošačke korpe.³³⁶

Među štrajkačima su se našli, aprila 2000 godine, **socijalni radnici** iz Beograda, Kragujevca, Novog Sada, Kraljeva, Sremske Mitrovice i Niša. Mesec dana su tražili zaostale lične dohotke, regres i da lični dohodak bude 40% od proseka u privredi. U red nezadovoljnih, ali samo pretnjom da će štrajkovati, stali su i zaposleni u kulturi i nauci. Od njih masovnije, relativno uspešniji i bolje organizovani bili su zaposleni u prosveti in a fakultetima BU (Hemijski, geografski, Fizički, Matematički).

334

Sindikalni poverenik, br. 123, 25. januar 2000.

335

«Generalni štrajk u kombinatu «Čoka», *Sindikalni poverenik*, 16. maj 2000.

336

Sindikalni poverenik, 21. avgust 2000.

6.1.3.

ODNOS RUKOVODSTVA PREDUZEĆA PREMA ŠTRAJKAČIMA

Rukovodioci su se prema sindikalcima, organizatorima i učesnicima štrajkova različito ponašali. Jedni su, ali dosta retko, gnev radnika usmeravali prema lokalnim i republičkim vlastima. Drugi su se na licu mesta oštro suprostavljali svakom organizovanju štrajka ili su ga brzo gušili. Bilo je i važne sprege interesa i akcija posloводства vlasti svih nivoa, u nameri da se nađe rešenje za nastale probleme. Sredstva i metode ubeđivanja, odvracanja, zastrašivanja i kažnjavanja aktuelnih i bivših štrajkača su bila raznovrsna. U tome su korišćeni ne samo organi reda i mira, već i privatna obezbeđenja, a medijska tumačenja svega postajala su sve značajnija. Mediji su postali značajan činilac o kojem su vodili računa kako radnici u štrajku tako i posloводства i političke elite Srbije. Posebno je to bilo važno u slučajevima dužih štrajkova, masovnijih protesta i nezadovoljstva radnika koji su na dnevni red postavljali pitanja sistemskih i političkih promena. Ukratko, posloводства su najčešće ignorisali štrajkače, a kad su ovi postali sve brojniji i ozbiljniji u svojim namerama, primenjivali su sva raspoložila sredstva fizičke i druge moći. O tome svedoče izveštaji iz dnevne štampe, sudski procesi protiv štrajkača i dokumenti iz sindikalnih arhiva³³⁷.

Bilo je i novina u ponašanju pojedinih direktora preduzeća. Neki od njih su gnev nezadovoljnih radnika usmeravali ka spoljnim faktorima, tj. prema gradskim i republičkim centrima političke moći. Sve je zavisilo od prirode radničkih zahteva i procene posloводства šta je nabitnije da preduzmu, kako bi sačuvali sopstvene položaj. Sledeći primer je iz vremena kada je postojala i savezna država, a republička vlast se selektivno ponašala prema odlukama SIV-a. Gotovo neverovatno zvuči, ali ipak je istina, da su februara 1991. godine deseterica beogradskih privrednih rukovodilaca («Ikarus», «Zmaj», «Teleoptik», «TIZ», «Industrija Lola Ribar», IMR, «21 maj», «Petar Drapšin», «Industrija precizne mehanike») obavestili predsednika novog višestranačkog srpskog parlamenta da će podneti ostavke ukoliko se hitno ne rastereti privreda: «krajnje je vreme da se prvo isplaćuju radničke zarade, a tek onda vanprivreda i država», upozoravaju poslovodni «pobunjenici»³³⁸. U suštini, to su bili retki primeri.

337

O. R. «Šikaniranje dugo pet godina», («Radnik Zastave Petar Medić izložen surovom progonu zbog svoje sindikalne aktivnosti»). On je bio je član UGSS «Nezavisnosti», *Republika*, br. 143-144, 1-31. jul 1996.

338

S. Raković, S. Pečiniović, M. Bačić, J. E. Sabol, «Neki novi štrajkovi», *Rad, list VSSJ*, 8. februar 1991.

Štrajk u «Teleoptiku-Žiroskop» otkrio je i to da je vođa tog sindikata dobio otkaz od direktora. Isti je za vreme štrajka bio pozvan na informativni razgovor u vojnu službu za bezbednost. Članovi sindikalnog rukovodstva dobili su suspenziju sa radnih mesta. Sindikat je optužen kao «nelegalan», a zabranjen je i ulazak finansijske inspekcije u fabriku. Povodom toga rečeno je: «Procenjuje se da mnogi radnici iz straha ne smeju da dođu ni na sindikalne skupove, jer bi u najboljem slučaju dobili prinudni odmor, na kojem se nalazi već polovina radnika»³³⁹. **U GSP-u je generalni direktor radnicima pretio otkazima a predsednik Štrajkačkog odbora je bio uhapšen.**³⁴⁰ Disciplinske mere se često pokretane protiv radnika u štrajku. Tako je bilo i 1996 u štrajku u Jugoeksportu, u Beogradu, ali i protiv rudara Veliki Majdan - Trepča u Ljuboviji (maj 2 000 godine). Oni su tražili bolje uslove rada, više zarade i da se reši status njihovog rudnika. Formalno su pripadali «Trepči», a direktor je učesnike štrajka kaznio otkazom. Više od sto radnika dobilo je tkaze samo zato što su učestvovali u obustavi rada koju Veće sindikata Loznice i Povereništvo Ljubovije smatraju legalnom, u skladu sa zakonskim propisima.³⁴¹ Zanimljivo je da je reč o pripadnicima Samostalnog sindikata te fabrike. Tako je neuspešno okončan jednogodišnji štrajk ovih rudara.

Prema informacijama predsednika SS Srbije (Tomislava Banovića) u Dimitrovgradu je predsednik Samostalnog sindikata tražio smenu direktora (u fabrici gume), koji ga je potom suspendovao. U štrajku radnika GSP-a, iz aprila 1993. godine, predsednik štrajkačkog odbora bio je priveden u MUP. Direktor je svih devet članova štrajkačkog odbora, iz sva tri fabrička sindikata, suspendovao³⁴². Nakon toga štrajkači su prekinuli sve pregovore, dok se na slobodu ne pusti predsednik štrajkačkog odbora.

U «Trudbeniku» su 1997. godine radnici-štrajkači tražili isplatu 5 ličnih dohoda iz 1996. godine, razliku za 6 zarada po kolektivnom ugovoru u 1997., isplate zarada za rad u inostranstvu, HTZ opremu i dr. Generalni direktor sa njima nije hteo ni da razgovara, iz bezbednosnih razloga, nije, čak ni uz prisustvo Branislava Ivkovića, tada ministra građevinarstva³⁴³.

U javnim službama, kao što su **zdravstvo i prosveta**, država je poslodavac. Njeni ministri su štrajkove i proteste najpre ignorisali, a posle ih politički osuđivali ili preduzimali oštre mere prema zaposlenima. Kada su zaposleni u prosveti štrajkova-

339

S. Jelačić «Sindikalac dobio otkaz», *Rad*, 27. novembar 1992.

340

D. Marinković, Štrajkovi u Srbiji 1991-1996, str. 90, 92.

341

D. Marinković, isto, str. 172, «Rudare štiti sud», *Sindikalni poverenik*, 24. jul 2000.

342

M. Nikić, «Direktori ne vole tribune», *Politika*, 28, 29 i 30 novembar 1994. i D. Marinković, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, Institut za političke studije, Beograd, 1998, str. 91.

343

Z. K., Generalni štrajk radnika KMR «Trudbenik», *Nezavisnost, list*, 22. decembar 1997.

li (kraj 1997.), **ministar je sa direktorima imao sastanak na kom je naložio da štrajkačima daju otkaze**. Sve to je pravdao: «... nezavisni sindikati su politički sindikati, a problemi u školama nastali su kao rezultat delovanja opozicionih stranaka, kada su škole pretvorene u političke tribine, a deca izvedena na ulice»³⁴⁴. Direktore je ucenio ostavkama. Naravno, njihove sindikalne zahteve, za boljim zaradama, nije uvažavao. Slično je bilo i marta 2000. godine. Tada su nastavnici i profesori srednjih i osnovnih škola bili pet nedelja u zakonitom štrajku. Bilo je i saradnje više sindikata, ali i opstrukcije od jednog koji je pristao na lošije uslove za prekid štrajka (traženo je povećanje 20% ličnih dhodaka, a ugovoreno 10%). Vlada Srbije je štrajkače ignorisala, a onda preko direktora vršila pritisak na štrajkače. U nekim školama su direktori pokušali (svi zaposleni u Ekonomskoj i Tehničkoj školi) da uruče otkaz. Kad su oni to odbili isti im je poslat poštom na kućne adrese³⁴⁵.

Kao i u ranijim štrajkovima **odmazda prema štrajkačima** bila je i nakon završetka štrajka: premeštanjem na lošija radna mesta, slanjem na prinudne odmore, upućivanjem na vojne vežbe i ratišta izvan Srbije. Prema oceni Darka Marinkovića: «Intenziviranje štrajkačke borbe u javnim delatnostima (javni prevoz, EPS, školstvo, zdravstvo) na novi način su postavili pitanje učešća i uticaja javnog mnjenja u štrajku»³⁴⁶. Stoga su mnogi nezadovoljni radnici odlučili da na sebe skrenu pažnju, da brže reše svoje ekonomske probleme, izlaskom van fabričkih dvorišta.

Štrajkovalo se u delu ili celoj fabrici, privrednoj grani i javnim službama, sa sve manjim uspesima. Izraz očaja bili su štrajkovi glađu, ponekad kombinovani sa istovremenim izlaskom radnika van fabričkih kapija. Bilo je čestih štrajkova najugroženijih radnika metalnog i tekstilnog kompleksa. Na red su došli i nekad privilegovani, zaposleni u javnim preduzećima. Svi oni razlikovali su se u stepenu siromaštva. U odnosu na štrajkače u SFRJ ovi su bili malobrojniji, uporniji, ali češće obmanuti i neispunjenih zahteva. Tražili su «hleba i posla», koga je sve manje bilo. Obračali su se sve direktnije republičkim i gradskim vlastima, ali i najmoćnijim pripadnicima političke elite. Što su imali veći značaj za nju i sistem uopšte, lakše su ostvarivali svoje zahteve. Krajem 1990-ih među masovnim štrajkačima našli su se zaposleni u javnim službama i javnim preduzećima. Oni iz tradicionalnih proizvodnih delatnosti već su bili gubitnici, čij su preduzeća prodavana, otišla u stečaj ili nisu mogla dalje da zadrže sve zaposlene. U tim štrajkovima akteri su shvatili značaj javnosti i medija za efikasnost štrajka. U njima se selektivno izveštavalo o najbitnijim povodima, uzrocima i učesnicima štrajkova.

344

V. Donić, «Ministar ukida sindikate», *Nezavisnost, list*, br. 58-59, 22. decembar 1997.

345

V. L. «U Gornjem Milanovcu prvi otkazi», *Blic*, 6. mart 2000.

346

D. Marinković, «Mogućnosti i objektivni dometi štrajkova u Srbiji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa-UGSS «Nezavisnost», Beograd, 1999.

Većina štrajkova u Jugoslaviji /Srbiji od 1990. do 2000. godine bili su manje efikasni nego štrajkovi pre početka tranzicije. Broj štrajkova, njihova učestalost i broj učesnika daleko je zaostajao za onima iz druge polovine 1980-ih godina. Priroda zahteva je bila drugačija nego ranije. U prvom slučaju štrajkači su tražili povećanje zarada, a neki i XIII, a posle 1990. godine na dnevnom redu su zahtevi da se isplate duže vreme neisplaćene minimalne zarade, dobiju krediti za zimmicu, izbegne stečaj i privatizacija. Pored starih tema tu su i nove, posebno vezane za promenu vlasničke strukture preduzeća. Konkretna sociološka analiza radničkih štrajkova potvrdila je njihovu relativno malu efikasnost. Stoga su štrajkovi u istim preduzećima pokretani češće, a okončavani sa sve skromnijih uspehom, što se više učvršćivala na vlasti nova kapitalistička klasa. O tome svedoče i javni protesti, blokade i demonstracije nezadovoljnih radnika širom Srbije. Oni su bili pre izraz nezadovoljstva očajnih radnika, nego rezultat dobro osmišljene, organizovane i uspešne sindikalne akcije. Za tako nešto nisu postojale osnovne materijalne, organizacione, društvene i političke pretpostavke.

6.2. BLOKADE FABRIKA, GRADSKIH TRGOVA I JAVNE DEMONSTRACIJE RADNIKA

189

Sindikati su takođe u svakodnevnoj praksi pravili greške, bilo da su se bavili sitnim pitanjima zaštite interesa radnika odričući se visoke politike, ili što su podržavali akcije političkih (najčešće opozicionih) partija. **To je nateralo štrajkačke maratonce da se ograde kako od stranaka tako i od sindikata.** Ovo im nije pomoglo da njihov protest ne protumače sasvim suprotno. Jedan od najdužih protesta bio je u **Kragujevcu avgusta 1996.** Zastavini «oružari» («Zastava-namenska proizvodnja») šest nedelja su se okupljali ispred gradske Skupštine. Protestvovali su zbog kašnjenja zarada, regresa i istakli zahtev za smenu rukovodstva. Bili su dobro organizovani, a članovi štrajkačkog odbora su deset dana štrajkovali glađu u fabričkim prostorijama. Sa nezadovoljnim radnicima solidarisali su se i radnici «Zastava automobili», ali je konačan rezultat protesta bio – delimično ispunjenje zahteva. Na vlasti je u gradu bila SPS, pa se gradonačelnik istakao izjavom: «Ne pada mi na pamet da podnesem ostavku»³⁴⁷. Na

347

O. Tomić, «Politički ili socijalni protest?», *Republika*, br 149, 1-15. oktobar 1996.

konferencijama za štampu radnike su optuživali da su u vezi sa opozicijom, a na licu mesta je bila spremna i smederevska policija da po potrebi interveniše. Ona je branila pristup Skupštini. Kasnije su pokrenuti disciplinski postupci protiv šest radnika.

U protestu radnika «Zastave - namenska proizvodnja» početkom avgusta 1997. (stigli u Beograd) posmatrači su mogli uočiti i izmešanost sindikalnih, radničkih i političkih interesa. Do izražaja su došle i sasvim oprečne ocene smisla ovog protesta iznete u javnosti. **Najvažniji zahtev učesnika ovog protresta bio je da im se obezbede sredstva za proizvodnju i uposle radnici koji su do tada bili na prinudnim odmorima.** Jedna grupa radnika (od 150 ljudi) stigla je peške u Beograd, a još 450 im se priključilo tako što su došli autobusima. Prvi su bili sprečeni od policije da odu pred zgradu Vlade Srbije, a drugi su se okupili na trgu Nikole Pašića. Tu su ih podržali i stotinak radnika iz drugih kolektiva («Prvi Partizan» iz Užica, «Sloboda» iz Čačka). Svoje zahteve uputili su saveznoj i republičkoj vladi. Okupljeni su protestovali i protiv predsednika Sindikata metalaca Srbije, koji je rekao: «... da najveći deo problema moraju rešiti unutar fabrike zajedno sa rukovodstvom»³⁴⁸. Na pomenutom skupu govorili su i aktuelni gradonačelnici Beograda (Spasoje Krunic) i Kragujevca (Veroljub Stevanović) i to u prilog kragujevačkih radnika.

Mediji bliski aktuelnim vlastima drugačije su tumačili ovaj protest. Jedan od najopštijih zaključaka povodom toga bio je sledeći: «U nedostatku pravih sindikalnih zahteva i argumenata, u želji da se umanjí značaj svega onoga što je do sada urađeno, čini se da je politika umešala prste. Da li su oni kojima egzistencija zavisi kako će i koliko uraditi i uspešno obaviti posao koji su dobili, opet pristali da budu dekor političkih stranaka, učesnici jedne političke manipulacije, pioni u tuđim rukama u igri za prikupljanje političkih poena. Isključivo na svoju štetu»³⁴⁹. Ovo samo po sebi ilustruje društvenu klimu u kojoj se događao ovaj «protest radi protesta». A oni su, pored ostalog, zahtevali da se sredstva Fonda za razvoj ulože u programe koji će obezbediti normalnu proizvodnju.

Da su njihovi štrajkovi bili neefikasni potvrđuju i podaci da su već sledeće godine kombinovali štrajk i javni protest protiv postojećeg stanja u fabrici. **Nekoliko hiljada kragujevačkih «oružara» protestovalo je 16. aprila 1998. pred Skupštinom Kragujevca. Bunili su se protiv gladi i bede. Nosili su parole: «Hoćemo da radimo!», «Gladni smo!»...** U nekim medijima nazvali su ih «izdajnici i strani plaćenici»³⁵⁰. Tih dana deset radnika iz «Alati i mašine» (u sastavu «Prve Petoletke» iz Trstenika) štrajkovalo je glađu.

348

«Na protestu davali izjave funkcioneri «Zajedno» u Beogradu i Kragujevcu», *Politika*, 8. avgust 1997.

349

V. Jelačić, «Vlada obezbedila izvozno poizvodnju i zarade, protest u režiji stranaka», *Politika*, 8. avgust 1997.

350

M. M. Đorđević, «Hoćemo da radimo», *Novosti*, 19. april 1998.

Nekima je sama pretnja blokadom puteva donosila privremeno ispunjenje zahteva Tako su postupili zaposleni u jedinoj fabrici novinskog papira («Matroza» u Sremskoj Mitrovici). Oko 2.100 radnika ovog preduzeća su januara 1998. godine u prvi plan su istakli zahtev da im država obezbedi sredstva za sanaciju, a onda i dve zaostale zarade. U suprotnom, najavili su ovi radnici da će blokirati: «autobusima, kamionima, traktorima i guseničarima, autoput Beograd-Zagreb i sve prilaze Sremskoj Mitrovici»³⁵¹. U delegaciji za pregovore našao se i član odbora sindikata. Zahtevi Vladi Srbije postavljeni su ultimativno (uplata sredstava u toku dana najave protesta).

Krajem 1997. godine lekari iz Kliničkog Centra u Nišu odlučili su se na neobičan protest. Njih desetak je peške stiglo u Beograd i tako na sebe skrenuli pažnju. U međuvremenu ih je, bukvalno na putu, presrela ministarka zdravlja i pokušala tu sa njima da pregovara, ali su oni to odbili. Među najvažnijim zahtevima medicinara bili su poboljšanje opšteg stanja u zdravstvu, a potom i isplata (osam meseci) neisplaćenih toplih obroka i regresa za godišnji odmor. U Beogradu ih je sačekala zamenica ministarke zdravlja, ali su oni odbili da se sa njom sastanu³⁵². Ovaj protest bio je organizovan od strane GO «Nezavisnost», iz Niša. U Beogradu je imao veliki medijski odjek.

Učenic su od roditelja, nastavnika i drugih građana učili šta je štrajk. Nije im bila potrebna neka posebna organizacija pa da protestuju protiv mature i zabrane odlaska na ekskurzije van zemlje. Mnogi su aktivno učestvovali i u drugim oblicima protesta, od kojih se izdvajaju događaju od 9. marta 1991. godine i višemesečni protesti građana i studenata 1996/1997. godine. Pažnju javnosti privukli su protesti maturanata u jesen 1994. godine. Oni su se dobro organizovali. Imali su protestni odbor i koordinaciju sa đacima iz unutrašnjosti. Štrajkovali su u školama, ali i na gradskim ulicama. U Beogradu su blokirali glavnu raskrnicu (Kneza Miloša-Nemanjina ulica) nedaleko od Ministarstva prosvete. Uporno su tražili da se ne polaže matura. Vlast ih je ignorisala, a onda kroz institucije sistema udovoljila osnovnim zahtevima. Matura je zamenila prijemni ispit na fakultetima³⁵³. Jedan broj đaka nije bio zadovoljan sa tim rešenjem, pa je javno protestovao.

Osvrt na štrajkačke akcije nameće zaključak da postojeći sindikati nisu bili u stanju da kanališu energiju osiromašenih radnika. Oni nisu uspeali da potpisu

351

Z. Vulić, «Radnici «Matroza» blokiraju autoput u Sremsku Mitrovicu», *Demokratija*, 27. januar. 1998.

352

N. Petrić, «Ministarka nema vremena», sindikalni list *Nezavisnost*, br. 58-59, 22. decembar 1997.

353

M. Galović, «Maturanti blokirali saobraćaj», *Politika*, 27. oktobar 1994. i Đ. Vranješević, «Matura će zameniti prijemni ispit za studije», *Politika*, 29 oktobar 1994. Za nastalu situaciju Sindikat prosvetnih radnika Srbije optužio je i roditelje. («SPR Srbije zabrinut je i zbog toga što roditelji učenika izgleda kao da žele da ruše u državi i poretku ono što im ne odgovara, upotrebljavajući kao buntovnike svoju decu, umesto da, kao odrasli građani i birači, poznatim i legitimnim sredstvima, utiču na zakonodavstvo i uslove u kojima država, pa i prosveta, živi i radi.», cit. iz N. P. «Pobuna protiv znanja nema nikakvog smisla», *Politika*, 4. novembar 1994.).

svoje rivalitete, liderske sujete, da se demokratski ustroje i preuzmu pored klasične funkcije i onu koja će politički usmeriti akcije štrajkača. Na sceni je bilo olako kvalifikovanje štrajkača kao «izdajnika», «opozicionara», od stranih sila zavedenih radnika.

Sudar različitih društvenih pokreta, starih i novih (alternativnih) i različitost njihovog društvenog položaja i vrednosti potvrdio je i «miting istine» (25. decembra 1996. godine) u Beogradu³⁵⁴. Većina okupljenih pripadali su radničkim slojevima i starijim generacijama. Najvažniji cilj, zvanično definisan, bio je suprostavljanje učesnicima višemesečnih građanskih protesta 1996/97 (koje je vlast iscrpljivala, ali i kontrolisala kordonima milicije). Neki od njih su stvarno i dalje verovali da su u pitanju odbrana nacionalnih i državnih interesa. Za opstanak na vlasti Slobodana Miloševića i političke elite oni su protestovali protiv učesnika građanskog protesta. Drugi su pred strahom od dobijanja otkaza, ili premeštanja na lošija radna mesta, bili rame uz rame sa svojim kolegama, u nameri da izraže svoju podršku vladajućoj eliti. Treći su u sve to ušli jer su imali obezbeđen prevoz, hranu, plakate i dr. Čekala ih je prestonica u kojoj se nisu štitili njihovi autentični radnički interesi. Uostalom, nekima od njih uopšte nije bilo stalo do nasilnog, možda čak iznenadnog, pretvaranja dojučerašnjeg samoupravljača u građanina. Pristajali su na ono što još imaju, pa makar se u sivoj ekonomiji borili za golu egzistenciju. Nikada kasnije nije se okupio toliki broj radnika u centru glavnog grada da podrži nacionalnu vladajuću elitu.

Zaposleni u GSP-u su tokom januara i februara 2000. godine **pretili blokadom polaznih stanica**. Njihovo nezadovoljstvo bilo je podstaknuto činjenicom što su te stanice koristili privatni prevoznici, a da za to nisu ništa plaćali. Drugi zahtev je bio da se isplate zaostale plate, a nađu odgovorni za stanje u preduzeću.³⁵⁵

O sukobima novih i starog sindikata nalazimo sve češće informacije. Prvi su se deklarirali za opoziciju i promenu sistema. Prema rečima Milana Nikolića, mašinskog inženjera «21. maja» iz Rakovice, jednog od učesnika najvećih štrajkova i protesta tog preduzeća: «Od 1997. do 1999. godine Nezavisnost je stožer organizacija civilnog društva. Tu je nastao studentski pokret 1996/1997, zatim G-17. Nezavisnost je otvorila svoja vrata i te grupe su mogle da koriste našu logistiku. Bili smo svuda, ali smo bili «zaknuti» za radnički pogled»³⁵⁶. Sukob sa članovima drugih sindikata se odvijao na makro nivou, ali i u konkretnim preduzećima. U Fabrici autodelova u Gornjem Mila-

354

I. Spasić, Đ. Pavićević, «Protest i pokret», *Republika*, br. 155-56, 1-31 januar 1997. Autori su u tom radu opisali razlike između starih i novih društvenih pokreta.

355

«Najava blokade gradskog saobraćaja», *Sindikalni poverenik*, 14. februar 2000.

356

N. Popov (priredio), *Radno mesto pod suncem: radničke borbe u Srbiji*, Beograd. Službeni glasnik: Res publika, Zrenjanin: Luxol Faraga, 2011, razgovor vodio Nebojša Popov, str. 29.

novcu bilo je 340 članova u sindikatu UGS Nezavisnost, a 330 u SSS. U martu 2000. godine radnici u «Nezavisnosti» su organizovali štrajk upozorenja. Zahtevali su da se direktor ubrza pregovore za novi kolektivni ugovor, nov obračun ličnih dohodaka i da se ne primaju novi radnici! Obrazloženje poslednjeg zahteva je bilo: «jer oni idu u SSS».³⁵⁷ Istog meseca u Gornjem Milanovcu su radnici hemijske industrije «Zvezda», na konferenciji za štampu, izjavili da su protiv «dnevnice solidarnosti».³⁵⁸

Sasvim na drugoj strani bio je SSS, koji je podržavao vlast i obnovu zemlje. Predsednik tog sindikata, Tomislav Banović, je na konferenciji za štampu 21. jula 2000. izjavio: «Podržavamo mere i aktivnosti vlade u obnovi i izgradnji zemlje, ali tražimo da se isto toliko pažnje posveti ekonomskim i socijalnim problemima našeg članstva».³⁵⁹ O bliskosti ovih sindikata sa partijama na vlasti svedoči i sledeće: «Samostalni sindikat i Socijalistička partija Srbije kao izvorna partija levice prirodni su saveznici za jačanje materijalnog i socijalnog položaja radnika – kaže se u Saopštenju Informativne službe gradskog odbora SPS beograda povodom sastanka (14. aprila) rukovodstva GO SPS, na čelu sa predsednikom Ivicom Dačićem, i rukovodstva Samostalnog sindikata Beograda, koje je predvodio predsednik Bogoljub Mitrović».³⁶⁰

Očigledno je da su postojale različite koncepcije sindikata i da su se najveće sindikalne centralale približavale suprotstavljenim političkim blokovima. Njihov sukob se najviše video tokom oktobarskih promena 2000. godine. **Opšti generalni štrajk, praćen javnim demonstracijama u glavnom gradu Srbije u jesen 2000. godine značio je zatvaranje kruga od «nacionalnih» okupljanja i mitinga, preko izrazito socijalnih štrajkova i protesta, do zahteva okupljenih građana za korenitim promenama političkog sistema.** O suštini tih oktobarskih promena postoje različita mišljenja, ali ostaje činjenica da je u njima učestvovao i znatan broj manuelnih radnika. Istraživači tvrde da su u pitanju bolje obrazovani (VKV, KV radnici) i pripadnici slojeva koji su više i dobili i očekivali od tranzicije društva.

357

«Gornji Milanovac, «Za i protiv štrajka», *Sindikalni poverenik*, 31. mart 2000.

358

Tokom NATO bombardovanja bez radnih mesta ostalo je 80 000 radnika, pa je za obnovu zemlje uvedena dnevnicna solidarnosti. Vidi. «Ispit solidarnosti», *Sindikalni poverenik*, 31. mart 2000.

359

«Samostalni sindikata Srbije - Za hitan sastanak s vladom», *Sindikalni poverenik*, 24. jul 2000.

360

«Sindikat i SPS prirodni saveznici», *Sindikalni poverenik*, 25. april 2000.

ZAKLJUČAK

Postojanje više sindikata je jedan od važnih preduslova izražavanja i zaštite interesa zaposlenog stanovništva. Da bi oni mogli da obavljaju tu ulogu bitno je da za to imaju, pored ostaloga, materijalnu i drugu nezavisnost u odnosu na državu i poslodavce. Tako nešto uopšte nije postojalo u Srbiji posle 1990. godine. Dominantni oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju i dalje je bila društvena svojina, a najveći i najmoćniji poslodavac bila je i ostala država. Njoj blizak, **paradržavni sindikat je preimenovan u SSSJ**. Zadržao je materijalni i politički monopol na sindikalnoj sceni. Svi ostali sindikati su u tom smislu bili marginalni. Među njima stvarala se i klica novog sindikalnog pokreta, koji je bio nemoćan da zaštiti podeljenu radničku klasu.

Osvrt na najvažnije uzroke i povode štrajkova posle 1990. godine potvrđuje da su oni bili stihijni, daleko iza pokazane organizovanosti i masovnosti kakva je bila u drugoj polovini 1980-ih godina. Zbog dominacije nacionalnih i državotvornih tema socijalna pitanja su potisnuta u drugi plan. Stoga su i zahtevi drugačiji bili: isplata zaostalih, umanjenih i mesecima neisplaćenih zarada (čak minimalaca), «zakidanje» na regresima i toplim obrocima, neplaćanje penzionog i socijalnog osiguranja, bunt protiv privatizacije preduzeća (a ne uopšte protiv tog procesa) i dr. O zahtevima za promenom sistema, većom demokratizacijom društva nije bilo ni pomena. Štaviše, politički zahtevi, ako su se i pojavili, bili su marginalizovani. Za to se pobrinula politička i ekonomska elita: slanjem na «prinudne odmore», odabirom preduzeća koje je sanirala i pomagala i inflacijom, koja je većinu zaposlenih dovodila na rub siromaštva.

Stepen organizovanosti štrajkova u tom periodu bio je daleko iza štrajkova u svetu. Među organizatorima su se nalazili i novi sindikati, koji su patili od borbe za utvrđivanje reprezentativnosti. Štrajkovali su u fabričkom krugu, ali i protestvovali na trgovima i ulicama. Masovnost im je značajno opadala u odnosu na raniji period, a efikasnost je još brže slabila. Nasuprot štrajkača našle su se stare/nove ekonomske i političke elite, koje su u procesima tzv. prvobitne akumulacije kapitala uvećavale svoju društvenu moć. Zabeleženo je da je protiv štrajkača i demonstiranata sve češće korišćena fizička sila, kako javnih službi zaduženih za održavanje reda tako i «privatnih» snaga obezbeđenja. Za nastajanje autentičnih sindikata i štrajkova nisu postojale ni druge važne pretpostavke, kao što je jasna razlika između privatnog, državnog i «mešovitog» sektora svojine. O kolektivnom pregovaranju i kolektivnim ugovorima uopšte se ne može govoriti, jer su postojali samo na papiru. Pored klasičnih pripadnika radničke klase zaposlenih u privrednim delatnostima štrajkovali su i protestvovali zaposleni u javnim službama i javnim preduzećima. Na kraju posmatranog perioda društvenog razvoja oni su bili masovni štrajkači i protivnici postojećeg načina vladanja.

**7.
RADNIČKI
ŠTRAJKOVI
OD 2001. DO
2009. GODINE**

UVOD

Druga decenija srpske tranzicije odlikuje se, pored ostaloga, ubrzavanjem privrednih, društvenih i političkih reformi. Najbitniji proces kojim se menjala društvena struktura bila je privatizacija. Ona je iz osnova menjala društveni položaj osnovnih društvenih klasa i slojeva. Radnici su na te promene reagovali na razne načine, a predmet naše analize su radnički štrajkovi i javni protesti posle 2000. godine. Oni su se dešavali različitom dinamikom i u «talasima». To je zavisilo od tempa privatizacije i načina na koji je ona obavljena. Uvidom u raspoloživu teorijsku i iskustvenu građu o štrajkovima možemo izdvojiti dva takva talasa. Prvi je počeo 2003. godine, a drugi tokom 2009. godine i poklapa sa završnom fazom privatizacije društvene svojine. U ovom istraživanju polazi se od teze da su društveno (klasno) raslojavanje i uzroci društvenih sukoba u Srbiji već obavljani. Glavni subjekti i faktori društvenih sukoba su na domaćem terenu, a globalna kriza je postojeće probleme samo jasnije istakla. U oba slučaja oblici, dinamika i posledice radničkih štrajkova posmatraju se kao posredan pokazatelj promena u klasnoj strukturi društva. Oni se porede sa štrajkovima i javnim protestima u državama nastalim raspadom socijalističke Jugoslavije.

Podaci o ukupnom broju štrajkova u navedenom periodu ne postoje, kako u sindikalnim arhivama, tako niti van njih. Stoga se u istraživanju naglasak neće stavljati na precizno utvrđivanja broja štrajkova i štrajkača, već se pažnja istraživača usmerava na tipične štrajkove, za koje su nam dostupne informacije. Pored sindikalnih izvora tu su radovi autora kojima su se ovim bavili, ali i podaci objavljeni u medijima. Naravno, svaki izvor podataka ima svoje dobre i loše strane, koje svako naučno istraživanje mora da ima na umu. Ovo tim pre što je uloga medija i javnosti postala sve značajnija. O tome sve više vode računa i štrajkači, ali i njihovi protivnici. Najzad, u ovom delu knjige iznose se i najosnovniji rezultati istraživanja metodom slučaja u najvećem javnom preduzeću «Elektroprivreda Srbije» (EPS) o štrajku iz juna 2003. godine. Reč je o prvom ozbiljnom pokušaju vlasti da preduzeće restrukturira, a istovremeno oslabi i/ili uništi najveći granski sindikat u Srbiji. Posledice toga štrajka su bile dalekosežne za taj sindikat i većinu kasnijih štrajkova u tom preduzeću. Kod istraživanja štrajkova u preduzećima u kojima je počela privatizacija postoje specifični problema zbog kojih radnici štrajkuju. U nekima su radnici bili zainteresovani da se privatizacija obustavi, a u drugima da se ubrza i nastavi, po istom ili drugačijem metodu. Najzad, zaposleni u preduzećima prodatim domaćim i stranim kupcima imali su promenljivu sreću s obzirom na to da li kupac poštuje kupoprodajni ugovor, nastavlja proizvodnju, isplaćuje sredstva za socijalni program, zarade, penzijsko osiguranje i druge materijalne naknade. Stvarni položaj zaposlenih zavisio je i od načina na koji je preduzeće privatizovano, ali i od bliskosti novog vlasnika sa lokalnim

i republičkim vlastima. Na to upućuju osnovni nalazi o većini štrajkova iz te grupe preduzeća, a ona su dodatno proveravana kroz studiju slučaja štrajka radnika u «U.S. Steel Serbia» u Smederevu.

Sociološka analiza se usmerava na tipične štrajkove, štrajkače i njihove zahteve s obzirom na svojinski status preduzeća/ustanove u kojima oni rade. Podela preduzeća po tom osnovu ima smisla utoliko što se mogu uočiti i opisati sličnosti i razlike između radničkih štrajkova pre, tokom i nakon privatizacije. Stvarni problem predstavlja činjenica da su se pojedina preduzeća našla u različitim situacijama. Neka od njih uopšte nisu otpočela privatizaciju. Druga su je započinjala po saveznom zakonu Jugoslavije, a potom nastavila po nekoliko republičkih. Treća su okončala privatizaciju, a njihovi radnici imali specifične probleme zbog kojih su štrajkovali, blokirali i zauzimali javne prostore. U toj najopštijoj podeli preduzeća i štrajkača najveću teškoću predstavljala su preduzeća koja su se nalazila u procesu privatizacije. Što je privatizacija više odmicala takvih preduzeća bilo je sve više. Neka od njih su više puta neuspešno prodavana, a radnici su od toga najviše imali štete. Svoje pojedinačne i grupne interese oni su branili štrajkovima i protestima. Što su oni bili češći to su dokazivali da su prethodni štrajkovi bili neefikasni.

Broj učesnika u štrajkovima, vreme njihovog organizovanja, način na koji su im se obraćali poslodavci i aktuelne vlasti važni su sa zaključivanje o (ne)postojanju solidarnosti i stepenu razvijenosti empirijske svesti radničke klase. Način na koji su organizovani štrajkovi i protesti otkrivaju i ulogu sindikata u tome, ali i vaninstitucionalnih faktora organizovanja nezadovoljnih radnika. Na osnovu bogate iskustvene građe, ali i teorijskih radova, ovde se analiziraju i opisuju najvažnije karakteristike, dinamika, uzroci i povodi radničkih štrajkova u Srbiji u vremenu ubrzane privatizacije društvene svojine. Jedna od osnovnih teza glasi: štrajkovi iz ovog perioda tranzicije su daleko neefikasniji od štrajkova iz perioda pre tranzicije. Glavni razlog je priroda klasa i njihovih odnosa, tj. izrazita nadmoć kapitalističke klase u odnosu na razmrvljenu radničku klasu. Radnički štrajkovi bili su manje efikasni i u odnosu na štrajkove pripadnika srednjih slojeva, koje je privatizacija u tom periodu skoro zaobišla. Najzad, štrajkovi u Srbiji značajno su se razlikovali od onih organizovanih u razvijenim kapitalističkim društvima.

7.1. ŠTRAJKOVI U PREDUZEĆIMA I USTANOVAMA U KOJIMA NIJE POČELA PRIVATIZACIJA

Radnički štrajkovi za i protiv privatizacije u periodu 2001-2009. bili su reakcija ne samo na ubrzani proces privatizacije, već i na opšti trend siromašenja stanovništva. Oni su jednim delom reakcija i na izneverena očekivanja od promena vlasti od 5. oktobra 2000. godine, a na šta ukazuju i relevantna javnomnjenjska i sociološka istraživanja. Štrajkovi su i izraz otpora neoliberalnom konceptu privrednog razvoja, kojim je ubrzano gubila već stečena socijalna i ekonomska prava. Otuda u zahtevima štrajkača nalazimo i nove, koji do tada nisu bili u prvom planu, (za uplatu doprinosa za penzijsko osiguranje, overa zdravstvenih knjižica, pokretanje i nastavak proizvodnje). Nasuprot nezadovoljnih radnika našle su se nove političke elite na vlasti, ali i već formirana kapitalistička klasa. Od njihove društvene moći, ali i zavisnosti od spoljnih centara finansijske, političke i vojne moći, značajno je zavisila brzina, način i posledice privatizacije društvene svojine. To je uticalo na radnički otpor, ali i na odnose između radnika i drugih društvenih slojeva u lokalnoj i široj sredini. Već do tada je privatizacija zahvatila (i uništila) industrijske grane u kojima je radila većina klasičnih radničkih slojeva (tekstilna, metalska, prerađivačka industrija, na primer). Na red su došle druge privredne delatnosti, a pre svega javna preduzeća. Njihove pripreme i počinjanje privatizacije su znatno složenije. U tim preduzećima zaposleni su «elitni» slojevi radničke klase, koji su bili višestruko povlašćeni i pre tranzicije. U javnim ustanovama većinu zaposlenih čine nemanuelni radnici, odnosno službenici i stručnjaci. Njihova socijalna sigurnost, materijalni i društveni položaj uopšte, su ubrzanom ekonomskim i društvenim reformama bili sve više ugroženi. Stoga su oni svoj otpor sve češće iskazivali pretnjom pokretanja i stvarnog organizovanja štrajkova i blokada poslovnih i javnih prostora. Njihov uspeh zavisio je od mesta u društvenoj podeli rada, ali i u strukturi društvene moći, o čemu su preduzetnici i vlasti skoro uvek vodili računa.

Osvrt na socio-profesionalnu pripadnost i delatnost u kojoj su bili zaposleni štrajkači nameće zaključak da je reč, uslovno rečeno, o starim i novim štrajkačima. Prvi su klasični radnički slojevi (rudari, tekstilci, trgovci), a drugi su radnici iz javnih preduzeća i ustanova. Među prvima su nezadovoljni radnici čije preduzeće je bilo manje atraktivno za prodaju. Među «novim» su se našli i do tada nezamislivi štrajkači. Takvi su, bez sumnje, zaposleni u nekad najmoćnijem sektoru

privređivanja-bankama. Stvarni, nametnuti, ubrzani, (ne)namerni stečajevi i likvidacije preduzeća bili su sve učestaliji. Oni su za većinu zaposlenih značili gubitak zarada i posla. Stoga su oni svoje nezadovoljstvo ispoljavali sve češćim štrajkovima. Zanimljivo je da su među novim štrajkačima bili i zaposleni u državnim službama (državna uprava, katastar, sudstvo, policija, na primer). Najzad, tu su i do tada česti i «sezonski» štrajkači (nastavnici na svim nivoima obrazovanja, đaci i studenti, ali i zaposleni na društvenim/državnim i privatnim poljoprivrednim posedima). Priroda njihovih zahteva i dinamika štrajkova i protesta su se razlikovali, ali su svi bili izraz protesta protiv pogoršanja njihovog, pre svega, materijalnog položaja.

U svakodnevnoj praksi štrajkači su najavljivali «generalne» štrajkove u jednom preduzeću, a potom ih više puta «zamrzavali» i nastavljali. Sve je to specifičnost društva u tranziciji, a o čemu svedoče i najave i tumačenje štrajkova u pojedinim preduzećima i ustanovama. **U suštini, može se reći da su većina štrajkova tokom srpske tranzicije pseudoštrajkovi, tj. oni su stvarni izraz očaja i protesta nezadovoljnih radnika. Njihov nastavak na ulicama, saobraćajnicama i lokalnim i gradskim trgovima samo su prirodan nastavak nagomilanog nezadovoljstva nemoćnih radnika.** Oni su svojevrsna potvrda njihove fragmentiranosti, odsustva veće klasne solidarnosti i nepostojanja nove i primerene sindikalne strategije delovanja. Ovaj zaključak se nameće već samim uvidom u najvažnije zahteve radnika u štrajkovima.

Nakon petooktobarskih promena vlasti 2000. godine u Srbiji je nastupilo relativno socijalno primirje. Najmasovniji učesnici uličnih protesta i pomenutog događaja, stručniji radnici, službenici, stručnjaci i deo preduzetnika, davali su aktuelnoj vlasti vremena da sprovede najvažnije promene. Postojao je prećutni konsenzus da se sačuva socijalni mir, na šta upućuju potezi većih sindikalnih centrala. Demokratska opozicija Srbije (DOS) na vlasti imala je saglasnost čak tri sindikalne centrale da se određeno vreme uzdržavaju od ozbiljnijih akcija, sve dok vlast poštuje njihove dogovore. Srednji slojevi su povremeno štrajkovali za poboljšanje svog materijalnog položaja. Pošto je DOS posegnuo za reformom radnog zakonodavstva, bržom privatizacijom i pripremama za privatizaciju javnih preduzeća, to su zaposleni u njima štrajkovali i sve češće blokirali javne institucije i prostore. Dalja privatizacija društvene svojine bila je usmerena i na prodaju poljoprivrednih kombinata. Klasični poljoprivrednici su pored starih problema (cene goriva, otkupa proizvoda i sl.) u uvozničkom lobiju dobili jaku konkurenciju. Našli su se na brisanom prostoru, gde su nezaštićeni izloženi surovom delovanju tržišta, sasvim suprotno od poljoprivrednika u razvijenim tržišnim privredama. Pored toga, vlast je svojim merama ugrozila i administraciju u opštinama, sudstvu, pravosuđu, katastru i sličnim državnim službama. Zaposlenima u obrazovanju, zdravstvu, nauci i kulturi ograničila je već niske zarade, pa je njihovo razočarenje promenama postalo još veće. Najzad, krajem te decenije za bolje uslove rada i veće zarade štrajkovala je i protestovala i policija, koja je u mnogim slučajevima korišćena protiv

radnika-štrajkača. Odnos vlasti prema pomenutim štrajkačima zavisio je od vremena kada su se dešavali, prirode zahteva i spremnosti vlasti da ih ispuni. Slobodan Lalović, ministar rada, je to definisao sledećim rečima: «Popuštamo samo tamo gde moramo».

Klasičnoj radničkoj klasi svakako pripadaju **rudari**. Uspeh njihovih štrajkova u periodu 2001-2009. je bio različit. Na jednoj strani su bili zaposleni u «**Kolubari**», koji su se javno hvalili da su učestvovali u smeni vlasti u Srbiji. Na drugoj su rudari koji su bili van sistema raspodele političke moći, kao na primer u Boru. Oni su bili veliki teret svake vlasti. Vlast ih je osuđivala kao remetilački faktor, teret države i poreskih obveznika. Između tih krajnosti bili su rudari «**Vrbice**» iz Arandelovca. Oni su bili malobrojniji i u znatno lošijoj materijalnoj situaciji. Svi oni su štrajkovali i javno se obraćali republičkim vlastima. Neki od njih su javno protestovali pred institucijama vlasti ili su blokirali važne saobraćajnice. Ovom prilikom navodim samo neke od takvih akcija rudara. Među prvima su se osetili zapostavljeni od strane nove vlasti «Kolubarci». Oni su oktobra 2001. godine tražili povećanje zarada, bolje uslove rada i isplatu jubilarnih zarada. Sukob sa premijerom i resornim ministrom bio je neizbežan. Prvi se usprotivio njihovim zahtevima, a drugi je naglasio da je važno da rudari smene sindikalno rukovodstvo.³⁶¹ Većina njihovih štrajkova bila je determinisana stavom vlasti prema J.P. Elektroprivreda Srbije i njegovom restrukturiranju. Tako je u avgustu 2004. godine nekoliko stotina rudara u Kostolcu blokiralo ugljenokop. Bili su protiv restrukturiranja, a za bolje uslove rada, više zarade i smenu direktora³⁶². U svakom slučaju ovi rudari bili su najplaćeniji među svim rudarima Srbije.

Država je u **R. T. «Bor»** ulagala ogromna sredstva kroz subvencije, ali je i partijsko upravljanje preduzećem nanosilo brojne materijalne i druge štete. Zaposleni su radili i živeli u neizvesnim i lošim uslovima, tako da su u februaru 2002. godine i martu 2003. najavljivali «Marš gladnih» za Beograd³⁶³. Kasniji njihovi štrajkovi i protesti su bili posledica nepoštovanja dogovorenog od strane vlasti. U junu 2003. tražili su «pismenu garanciju o redovnoj isplati zarada.» Drugi zahtev se odnosi na smenu rukovodstva radnika. Štrajk su podržali SSSS i UGS «Nezavisnost».³⁶⁴ Jedan od većih i ozbiljnijih protesta ovih rudara bio je u julu 2004. godine, u vreme održavanja Olimpijade u Grčkoj, kada su blokirali autoput kod Paraćina (Beograd-Niš). Dva dana je protestovalo 2000 radnika. Bili su nezadovoljni niskim ličnim dohocima, propadanjem kombinata,

361

«Štrajk na godišnjicu», *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar 2001.

362

M. Perović, «Nastavljeni protesti u Kostolcu: Blokiral delove ugljenokopa», *Politika*, 13. avgust 2004.

363

«Gladni štrajkuju gladu», *Sindikalni poverenik*, 28. februar 2002.

364

«Generalni štrajk 30 juna», *Glas javnosti*, 6. jun 2003.; «Kolubarci» pred premijerom, *Sindikalni poverenik*, 19. septembar 2001.

gradova Bora i Majdaneka. Očekivali su da im dođe neko iz vlade Srbije. Protest su podržali iz SSSS, a osudili iz UGS «Nezavisnost».³⁶⁵ Najmanje izgleda da uspešno štrajkuju imalo je 30 rudara u jami «**Vrbica**» iz Arandjelovca. Oni za vlast nisu bili ozbiljan protivnik, pa ih je ona najčešće ignorisala. U štrajku iz marta 2001. godine oni su tražili, a štrajkovali su u rudarskoj jami, da im se «na ruke» donesu pare za tri lična dohotka, topli obrok i regres.³⁶⁶ Ovaj štrajk je bio neuspešan, a 30 štrajkača nisu bili podržani niti od sindikata niti od blo koga drugoga. Nešto češće su štrajkovali rudari JP «Kostolac». U štrajku iz avgusta 2004. godine tražili su zastavljanje restrukturiranja, donošenje socijalnog programa i smenu direktora kopova. Štrajk je delimično uspeo. Češći su bili, a manje uspešni štrajkovi u rudnicima «**Rembas**» iz Resavice. Oni su 2003. godine bili glavna «žrtva» štrajka EPS-a, jer su izdvojeni iz tog javnog preduzeća To saznajemo i iz informacija o štrajku iz jula 2009. godine. Tada su štrajkovali svih devet rudnika JP PEU «Resavica», jer im pet godina nije bio povezan radni staž.³⁶⁷

Radnici u **tekstilnoj industriji** su posle 2000. godine ređe štrajkovali, jer ih je bilo sve manje u društvenom sektoru, a kod privatnika za to nisu imali ni minimum uslova. Oni koji su štrajkovali godinama su bili uskraćeni za lične dohotke, fabrike im nisu radile ili su bile u/pred stečajem. Otuda i mali broj štrajkova i štrajkača. Ranije su uništeni proizvodni pogoni u Leskovcu, Nišu i Pirotu, privatizacijom društvene svojine, bujanjem sive ekonomije i liberalizacijom uvoza iz inostranstva. U martu 2001. godine okončan je dvomesečni štrajk radnika leskovačkih tekstilaca u «**Ikolu**». Radnici su nekoliko dana štrajkovali i glađu. Preduzeće je već bilo u stečaju, a osnovni zahtev je bio da se smeni stečajni upravnik.³⁶⁸ Uspeli su da se smeni stečajni upravnik. U preduzeću «**Pamučni kombinat Beograd**» štrajkači su, pored ostalih zahteva, tražili povratak radnika sa prinudnih odmora. Štrajkači su marta 2001. godine imali štrajkački otpor i zahtevali smenu direktora i isplatu zagarantovanih zarada. Skoro ništa od toga nije im ispunjeno. O tome svedoče i informacije da su ovi radnici kasnije više puta protestovali, kada se preduzeće našlo stečaju. Oni su bili bez ličnih dohodaka od aprila 1998. godine do marta 2004. (tj. 70 ličnih dohodaka!)³⁶⁹ Za to vreme nisu imali ni plaćene doprinose za penzijsko osiguranje. Povremeni i uglavnom neuspešni štrajkovi organizovani su u «**Prvom maju**» iz Pi-

365

S. Todorović, «Protest radnika za spas Bora i Majdanpeka: Istopljeni bakar i strpljenje», *Politika*, 27. jul 2004.

366

«Arandjelovac - Štrajk u jami «Vrbica», *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar 2001.

367

M. Perović, «Blokirani delovi ugljenokopa», *Politika*, 11. avgust 2004.; «Prekinut štrajk rudara», *Novosti*, 14. februar 2004.; «Rudari stupaju u generalni štrajk», *Blic*, 31. jul 2009.

368

«Štrajkom glađu smenili upravnika», *Sindikalni poverenik*, 2. mart 2001.

369

«Štrajk pamučara», *Sindikalni poverenik*, 25 april 2001, str. 15; «Radnici Pamučnog kombinata Beograd protestovali ispred zgrade Vlade Srbije», *Glas javnosti*, 6. mart 2004.

rota. Restrukturiranje ovog predućea trajalo je pet godina, a država je konverzijom duga postala vlasnik 62% predućea. Ona je isplaćivala i sredstva socijalnog programa, a 2007. godine pod pretnjom otkazima radnika koji su više puta protestovali, naterala je nekoliko stotina radnika, da pređu iz «Jumka» u «Zamber», Vlasnik je bio kiparsko –britanski Jani Savas. Nakon dve godine 379 radnika je odatle vraćeno u pamučni kombinat «Jumko».³⁷⁰ Potraga za kupcem se nastavljala.

Najradikalnije štrajkove i proteste organizovali su radnici posrnulog tekstilnog predućea **TK «Raška»**. Ovom prilikom izdvajamo protest iz **aprila 2009.** godine. Mada su to radnici nazvali štrajkom, reć je o protestu glađu, jer fabrika uopšte nije radila. Veliku medijsku i drugu pažnju izazvao je potez Zorana Bulatovića, predsednika tekstilaca Novog Pazara. On je u znak solidarnosti sa radnicima tekstilne industrije iz tog kraja, odsekao deo malog prsta leve ruke. Bio je to njegov protest protiv nebrige vlasti o radnicima i nerešavanja problema ovog kombinata. TK «Raška» je nekada bio gigant sa 5.000 radnika, a do 2009. godine ostalo je oko 100 zaposlenih. Od 2007. godine nije uopšte radio, a radnici su samo delimićno bili zbrinuti socijalnim programom. Ovim potezom i štrajkom glađu Bulatović je postavio i zahteve prema državi. To su bili: 1. da im se isplate zarade od 1993-2007. godine ili 168 lićnih dohodaka, 2. da se poveže radni staž od 1997-2007. godine i 3) da se dug pretvori u državno vlasništvo³⁷¹. Ovi zahtevi su delimićno rešeni. Vlada je donela odluku da im se isplati po 36 minimalnih zarada, a protest je okonćan jednokratnom isplatom od 30.000 dinara³⁷².

Štrajkovi u **mašinskoj, metalskoj, automobilskoj, prehrambenoj i hemijskoj** industriji u periodu 2001-2009. godina bili su daleko reće pokretani nego zaposlenih u javnim predućecima i ustanovama. Drugaćija je bila i priroda njihovih zahteva, ali i odnos vlasti prema štrajkaćima. Ovde izdvajamo neke od najtipićnijih, gde se jasnije vidi odnos države prema njima i priroda štrajkaćkih zahteva. Među njima izdvaja se protest radnika **«Crvena zastava» iz Kragujevca sredinom aprila 2001. godine**. Povod za ovaj protest bio je zatvaranje predućea od strane posloводства. Zvanićno je bilo zaposleno 11000 radnika, a vlada Srbije je nameravala da taj broj svede na 4500. Donela je Program o finansijskoj konsolidaciji, u suštini prvi plan za restrukturiranje «Crene zastave». Protiv toga i zatvaranja fabrike pobunilo se ćak 8000 radnika. Oni su provalili fabrićku kapiju i zauzeli svoja radna mesta. Da izađu na ulice sprećio ih je

370

«Povratak radnika iz «Zambere» u «Jumco» – uskoro tender za prodaju vranjskog pamučnog kombinata», *ekapija*, 13. jul 2009.

371

«Odsekao prst u znak protesta», *Glas javnosti*, 25. april 2009, S. Bakraćević, «Malim prstom pokrenuo državu», *Politika*, 11. jul 2009.

372

P. Karanović, «Pomoć kojoj se u zube ne gleda», 2009, *Vreme*, br. 974, 3. septembar 2009.

SSSS³⁷³. Nakon pregovora sa tri ministra usledile su brze promene, tj. masovan gubitak posla i stvaranje ZZO («Zastava zapošljavanje i obrazovanje», sa 6000 zaposlenih). Najveći broj radnika ostao je bez posla, a pomoć države je bila skoro simbolična, sve do dolaska «FIAT»-a 2008. godine. Agonija bivših radnika nastavila se do 2011. godine, kada preduzeće i zvanično ne postoji.

U Valjevu je «**Krušik**» predstavljao simbol velike i uspešne firme, koja je ubrzano propadala tokom tranzicije. Proizvodnja oružja nije više bila potrebna ni za domaće tržište, a kamoli za izvoz. Radnici su bili zabrinuti za sudbinu preduzeća, pa su 2004. godine štrajkovali i protestovali pred opštinom Valjeva. Tražili su ostavku direktora, upošljavanje proizvodnih kapaciteta, pomoć u isplati zaostalih zarada i zaustavljanje proglašavanja radnika za tehnološke viškove bez njihove saglasnosti.³⁷⁴ Najviše ih je brinulo sporo rešavanje njihovih problema. Na sve to stigle su optužbe nekih članova vlade (Žarko Korać) da takvih problema ne bi bilo da su vlasti posle bombardovanja 1999. godine više učinile na obnavljanju «Krušika». Rakovica je bila veoma bitna za održavanje na vlasti sve do 2000. godine. Do tada su većina preduzeća uništena. U decembru 2003. godine ispred fabričke kapije protestovalo je 360 radnika «**Jugostroja**». Oni su već bili u stečaju. Tražili su isplatu 50 ličnih dohodaka! Policija ih je odatle oterala.³⁷⁵ U Čačku su radnici «**Tehnosa**», februara 2004. godine tražili ubrzanu privatizaciju. Oko 300 radnika preduzeća za proizvodnju aluminijumske legure «Tehnos» stupili su 19. februara u «generalni» štrajk i održali 25 uzastopnih višečasovnih blokada puta Čačak-Užice. Tražili su isplatu zarada za poslednje četiri godine (ili 48 meseci) i rešavanje statusa preduzeća³⁷⁶. Kada ni to nije uspeo oni su u martu 2004. godine proveli noć u zgradi opštine Čačak.

Radnici «Ravanice» iz Čuprije su se godinama suprostavljali privatizaciji. Oni su bili uspešno preduzeće, čak i u nekadašnjoj Jugoslaviji, izvozili su konditorske proizvode. Bili su 100% društveno preduzeće, sa rukovodstvom koje je obezbeđivalo i redovnu proizvodnju i isplate zarada zaposlnima. Sindikat je dobro štitiio radnike, ali su oni protiv sebe imali državu i Agenciju za privatizaciju, koja je 2009. godine u Upravni odbor postavila dva svoja člana. Potom su direktoru onemogućili raspolaganje novcem, pa je preduzeće moralo i da stane sa proizvodnjom. Radnici su tokom jula i avgusta 2009. godine protestovali 47 dana, najpre u Čuprija posle i u Beogradu. Uspeli su

373

P. Ignja, «Guja u francuskom džepu», NIN, 26. april 2001.; M. Brkić, «Zastava u raljama radničke klase», *Vreme*, br. 538, 26. april 2001.; M. Đošović, «Zastava» spuštena, *Novosti*, 8. januar 2011. i B. Kartalović, «Poslednji dani Crvene zastave», *Politika*, 12. januar 2011.

374

J. Stojić, «Generalni štrajk u Krušiku», *Politika*, 9. mart 2004.

375

«Protest radnika Jugostroja», *Sindikalni poverenik*, 11. februar 2003.

376

Beta, «Radnici Tehnosa proveli noć u SO čačak», *B92*, 17. mart 2004.

da privatizaciju odlože. Imali su štrajkački odbor sa predsednicom sindikata na čelu, podršku odbornika iz opštinske skupštine, ali i nove oblike organizovanja radnika (Kordinaciono telo radničkog otpora ili KORP).³⁷⁷

Štrajkovi u javnim preduzećima posle 2000. godine bili su sve češći. Najpre je vlast zamrzla i ograničila rast zarada, a potom pristupala i organizacionim promenama. U železnicama Beograda i Srbije bilo je više štrajkova zbog toga. Najuspešniji je bio 2002. godine, kada su radnici tražili rast mase sredstava za zarade, bolje uslove rada i usvajanje nacionalne politike u oblasti saobraćaja. U štrajku je učestvovalo 3000 radnika. Organizovao ih je SSSS. To je jedini primer da je sindikat imao štrajkački fond, kojim su plaćeni svi troškovi štrajka.³⁷⁸ Država je posle toga prešla na «mekanu» metodu otpuštanja viška zaposlenih. **Štrajkovi u «JAT-u» tokom 2004. i 2005. godine bili su česti.** Štrajkove su naizmenično i nesolidarno gotova svaka grupa zaposlenih: aviomehaničari, inženjeri, piloti, stjuardese i kabinsko osoblje, ali i zaposleni u službama na zemlji. Postojala su četiri reprezentativna sindikata, koja su se u svemu tome više ograđivali od štrajkača nego ih podržavali. Njihov poslodavac, Vlada RS, donela je odluku da preduzeće restrukturira i izdvoji prvo preduzeće iz sporednih delatnosti (JAT-tehnika). U periodu jun 2004. april 2005. godine bilo je više štrajkova, među kojima se ističu štrajkovi aviomehaničara i pilota. Prvi su se borili za veću zaradu (do 40% od zarade pilota). Drugi su čvrsto branili postojeće stanje i tražili veće raspone u zaradama. Treći učesnik sukoba bila je vlada, koju su predstavljali ministar saobraćaja (Velimir Ilić) i ministar finansija (Mladen Dinkić) sve su to ignorisali. Procenili su da je višak 1000 zaposlenih, za koje su nudili socijalni program od 250 evra za godinu staža. Ostavili su sindikatima da se dogovore o otpuštanju radnika, ili će ići u stečaj. Stečaja su se najviše plašili piloti, pa su nakon okončanja brojnih štrajkova, bili zadovoljni kad je uveden prinudna uprava a ne stečaj. Poslodavac je ispoljio izrazitu bahatost: pretio štrajkačima, dovodio policiju u preduzeće i na mesta štrajkača doveo štrajbrehere iz Somalije. Sedam aviomehaničara je plaćao 23 puta više nego domaće radnike (35 evra, a naše 1,5 evra po satu). Tokom štrajkova i priprema za izdvajanje JAT-tehnike, (obavlja sporednu delatnost) vlada je koristila sva raspoloživa sredstva ubeđivanja. Taj posao olakšali su joj i razjedinjeni štrajkači i sindikati.³⁷⁹ Od nanetog poraza «JAT» se nije mogao oporaviti, pa je već 2006. godine «leteo» u prodaju.

377

Više o tome U: N. Novaković, «Žene, štrajkovi i tranzicija u Srbiji», *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici*, br. 2/2015. str. 55-56.

378

«Trodnevni štrajk železničara», *Sindikalni poverenik*, 20. mart 2002.

379

Od brojnih napisa u dnevnoj štampi izdvajamo sledeće: «Štrajku se priključili aviomehaničari», *Politika*, 3. jul 2004.; «Odloženi svi letovi», *Politika*, 15. januar 2005.; «Višak 400 tehničara», *Politika*, 20. januar 2005.; «Stečaj ako izostane dogovor sindikata», *Politika*, 8. februar 2005.; «Policija u JAT-u», *Politika*, 24. mart. 2005.; R.B. «JAT u rasulu», *Kurir*, 28. mart 2005.; «Završen štrajk u JAT-u: Mehaničari se vraćaju naposao», *Politika*, 8. april 2005. i M. Lakić, «JAT leti u prodaju», *Politika*, 21. jul 2006.

Među najznačajnije štrajkove prve decenije ubrzane tranzicije u Srbiji izdva-
 vaju se štrajk radnika «Elektroprivrede Srbije» od 16. juna do 7. jula 2003. godi-
 ne. Reč je o prvom pokušaju restrukturiranja tj. pripreme za prodaju, najvećeg
 javnog preduzeća. Pripreme za to tekle su od kraja 2002. godine, a glavni akteri bili su
 resorno ministarstvo energetike (ministar Kori Udovički) i granski sindikat EPS-a. Pra-
 vi povod bila je odluka vlade da iz EPS-a izdvoji J.P. PEU «Resavica». Štrajk je imao vliki
 medijski odjek, a saopštenjima su se nadmetali ministarstvo za energetiku i Sindikat
 «EPS-a».³⁸⁰ Naime, rudnici uglja za površinsku eksploataciju su izuzeti iz sistema JP
 EPS. Stvarni razlozi su u nameri vlade da rasparča, na novim osnovama organizuje EPS
 i pripremi za privatizaciju. Štrajk u preduzećima je kombinovan sa javnim protestima
 pred institucijama vlasti u Beogradu³⁸¹.

Sindikat je J.P. «EPS»-a je zahtevao: 1. donošenje Nacionalne strategije ener-
 getike, 2. poštovanje kolektivnog ugovora, 3.usvajanje socijalnog programa (i do 1000
 evra po godini staža), i 3. da radnici s Kosova i Metohije ostanu u sistemu EPS-a. Po-
 sebnost ovog štrajka je da je pokazao pukotine u delovanju granskog sindikata, ali i
 jedinstvo vlasti da ostvari započete promene. Rezultat je bio porazan za većinu učes-
 nika štrajka: restrukturiranje je samo usporeno, sindikat oslabljen, rudari «Resavice»
 izdvojeni i nastavljeno rasparčavanje najvećeg javnog preduzeća. Bio je to trijumf mi-
 nistarke Kori Udovički, kojoj su se divili i brojni učesnici štrajka.³⁸² Broj zaposlenih se
 smanjio od 55.000 na 32.000! Iz «EPS-a» su odlazili ljudi u NON-KORN preduzeća, a
 sa njima se delio i do tada jedinstveni granski sindikat. Nastavljeno je restrukturiranje
 preduzeća, baš po prvobitnom modelu vlade, ali samo nešto slabijim tempom. Kori
 Udovički je tada zadala najjači udarac najvećem i najmoćnijom granskom sindikatu
 u Srbiji. Samo je iskoristila njegove unutrašnje slabosti i ostvarila ciljeve koje je pre
 štrajka zacrtala. Osvrt na kasnije štrajkove radnika J.P «EPS-a» navodi na zaključak da
 su bili uspešniji od drugih. Sama pretnja štrajkom ili blokadom kopova i puteva dono-
 sila je uspeh, pre svega, u povećanju zarada.

Štrajkovi zaposlenih u neprivrednim delatnostima su bili česti. Sada su sve češće
 štrajkovali i **protestovali zdravstveni i socijalni radnici**. Oni su se borili za dono-

380

Šira analiza istraživanja ovog štrajka metodom studije slučaja nalazi se u N. Novaković, *Radnička klasa i štrajkovi u Srbiji posle 2000. godine*, doktorat, Filozofski fakultet, Beograd, 2011, str. 329-363. Od članaka iz novina vredni pomenuti sledeće: Predstavljen Program restrukturiranja «EPS-a», *Danas*, 7. decembar 2002.; «EPS počeo štrajk», *Glas javnosti*, 17. jun 2003; «Štrajk kao odbrana radnih mesta», *Glas javnosti*, 20. jun 2003.; S. Krstajić, «Neće biti mraka», *Novosti*, 21. jun 2003 i N. Vrzić, «Budi čovek, Geriću», *NIN*, br. 2740, 3. jul 2003.

381

Vidi «Algoritam štrajka JP Elektroprivreda Srbije», br. 775/16. 06. 2003. (u Prilogu)

382

Ministarka je vodila paralelne pregovore, tako što je dogovor o prekidu štrajka i odlasku rudara «Resavice» iz Beograda lično ispregovarala, a za to vreme Štrajkački odbor sindikata «EPS»-a je pregovarao u drugim prostorijama sa predstavnicima ministarstva energetike. Mnogi štrajkači su se divili njenoj upornosti i uspehu u pregovorima i nazvali je «žena lavica».

šenje ili poštovanje postojećeg kolektivnog ugovora, veće zarade, protiv otpuštanja radnika s posla. Osnovali su i više sindikata, koji su često zastupali uske i grupne interese pojedinih profesija (medicinskih sestara i tehničara, lekara i farmaceuta).³⁸³ Na taj način su potvrdili raznolikost interesa, ali omogućili da vlast taj otpor lako i brzo savlada. Kada su krajem 2003. godine zdravstveni radnici štrajkovali, imali su razumevanje od građana.³⁸⁴ Vlast se prema štrajkačima odnosila s ignorancijom. Paralelno sa tim pripremala je liste viškova zaposlenih. Iz zdravstva je otišlo odjednom 4.000 zaposlenih, a iz prosvete 5000.³⁸⁵

Štrajkovi u prosveti su ovde uslovno nazvani «sezonski». To je zato što su se vremenski poklapali sa početkom školske godine (ili polugodišta) i sa njenim okončanjem. Štrajkači su postavljali slične zahteve, ali su oni sve teže ostvarivani. To vredi kako za zaposlene u predškolskim ustanovama tako i za one od osnovnog do visokog obrazovanja. **Profesori i nastavnici na fakultetima su još 2001. godine tražili veće zarade (za 7,5%) i sredstva za materijalne troškove.** Ministar finansija Božidar Đelić se usprotivio i nazvao ih «nezalicama»³⁸⁶. Kasnije su slični zahtevi **postavljani na više fakulteta**, sa promenljivim uspehom. **Studenti** su štrajkovali, naročito tokom 2008 i 2009. godine za niže školarine, lakše uslove upisa (čuvenih «48» bodova), a «Bolonju» kreativno tumačili³⁸⁷. Oni su imali najviše uspeha u štrajkovima i javnim protestima. **Štrajk u prosveti** iz 2005. godine otkrio je drskost vlasti, posebno ministra rada Slobodana Lalovića, prema štrajkačima. Ovaj štrajk nazvao je nezakonitim. On je insistirao da direktori daju otkaze štrajkačima. Povremeno je slao inspekcije u škole i tako plašio i potencijane učesnike štrajka.³⁸⁸ Uz to je, kao po pravilu, svaka od učesnica sukoba (vlast i prosveta) iznosila oprečne informacije o broju škola koje u kojima se štrajkuje.

██████████
383

«Traže veće zarade samo za zdravstvene radnike», *Sindikalni poverenik*, 17. april, 2002.; «Mirenje s nemirima», *Sindikalni poverenik*, 31. mart 2005.; «Zdravstvo-Protest 6. oktobra», *Sindikalni poverenik*, 31. oktobar 2006.

384

Zahtevali su rast zarada za 8,5% a raspone zarada lekara i ostalog medicinskog osoblja 1:4. «Građani ipak uz lekare», *Glas javnosti*, 20. decembar 2003.

385

J. Gajić «Odlazi još 4000 medicinara», *Politika*, 28. avgust 2006.; «Obrazovanje: Odlazi 5.000 prekobrojnih», *Sindikalni poverenik*, 26. decembar 2005.

386

«Štrajk sve izvesniji», *Sindikalni poverenik*, 7. decembar 2001.

387

«Studenti između dve vatre», *Politika*, 7. novembar 2006.; «U petak ponovo o masterima», *Politika*, 14. novembar 2006., N. Novaković je, na osnovu šireg istraživanja, zaključila: «U zemljama u tranziciji, pa i u Srbiji, studenti su štrajkovali za svoje uske grupne interese, a ređe su doveli u pitanje Bolonjsku deklaraciju. Između njih i ostalih građana retko je bilo veće solidarnosti», U «Globalizacija, globalizacija obrazovanja i bolonjska deklaracija», *Teme*, br. 1/2014, str. 295.

388

«Štrajk u prosveti», B92, 19. novembar 2007.; «Širi se štrajk u školama po Srbiji», *Blic*, 20. novembar 2007.

Nenastavno osoblje je bilo na marginama događaja. Jedino su **prosvetari u štrajku iz decembra 2007. godine** i njih uključili. Štrajk su vodila tri reprezentativna sindikata, a pre početka štrajka su obezbedili međunarodnu podršku. Zahtevi su bili: 1. povećanje zarada za 20%, 2. potpisivanje kolektivnog ugovora i 3. jednokratna pomoć za nenastavno osoblje (5000 dinara). Uspeli su samo da nenastavno osoblje dobije jednokratnu pomoć (5.000 dinara), a plate da rastu za pet posto. Plate su nastavnicima mogle da rastu samo pet posto.³⁸⁹.

Drugi «sezonski» štrajkači bili su **poljoprivrednici** skoro svake sezone, tražeći veću brigu države, više cene njihovih proizvoda i zaštitu od robe iz uvoza. Naročito su u tome bili uporni **malinari**. Oni su svake godine protestovali u svojim mestima, a kad su baš morali stizali su i u Beograd. U leto 2004. godine su zbog niske otkupne cene maline (50 dinara, a traže 90 dinara po kilogramu) maline prosuli ispred Vlade Srbije³⁹⁰ Oni su se obraćali najvažnijim državnim institucijama i ličnostima, ali bez većeg uspeha. Vlasti u Srbiji su izuzetno snizile carine na uvoz proizvoda, najviše u odnosu na okruženje u regionu. Stoga su se naši poljoprivrednici našli u višestruko nepovoljnijoj situaciji. Za razliku od malinara proizvođači kupina su svoje proizvode spaljivali bez dolaska u Beograd, odnosno tamo gde žive (okolina Loznice).³⁹¹ U februaru **2007. godine** bio je veliki protest **uzgajivača svinja**. Među organizovanim demonstrantima poljoprivrednika bilo je i solidarnosti. Nije bilo razumevanja od strane vlasti.³⁹² Ona je u samu zoru na šabačkom mostu upotrebila i žandarmeriju da ih rastera i uguši njihov otpor.³⁹³ Dve godine kasnije policija je sprečila da poljoprivrednici uopšte dođu u Beograd.³⁹⁴

Svi pravni, moralni, ekonomski i politički problemi su se prelamali kod štrajkova zaposlenih na poljoprivrednim dobrima ili kombinatima. Njihova imovina je nastala na razne načine (nacionalizacijom, uzimanjem zemlje od seljačkih zadruga i sl.) i do početka tranzicije bila društvena svojina. Posle toga država ih je praktično prisvojila. Cilj je bio njihova privatizacija. Zaposleni su se povremeno tome suprostavljali, ali država je bila moćni zakonodavac i vlasnik. Od odnosa moći između gradskih, lokalnih i re-

389

«Širi se štrajk u prosveti», otradio.net, 10. decembar 2007.

390

N. Radović, «I dalje bez dijaloga», *Republika*, br. 338-339, 1-31- avgust 2004.; «Opet protest malinara», *Pregled*, 12. avgust 2004.; «Zgažene maline», *Danas*, 30. jul 2004.

391

H. D., «Kupine na lomači», *Politika*, 2. avgust 2004.; J. Stojić, «Dok malinari čekaju- kupina truli», *Politika*, 13. avgust 2004.

392

A. Delić, «Rampa i dobrotvoru», *Novosti*, 4. februar 2007.

393

Z. Majdin, «Dosije: Kuda idu srpske svinje?», *Vreme*, br. 842, 22. februar 2007.

394

«Policija sprečila seljake da traktorima dođu u Beograd», *RTV*, 21. avgust 2009.

publičkih vlasti zavisio je i svojinski i stvarni status kombinata. Radnici smederevskog PK «**Godomin**», u kojem je bilo zaposleno 600 radnika, štrajkovali su pred upravnom zgradom od januara do aprila 2004. godine. Oni su tražili ostavku generalnog direktora i upravnog odbora, zarade i doprinose za PIO od 1999. godine (tj za 53 meseca). Nadali su se da će privatizacija rešiti njihove probleme, a ona je bila nemoguća zbog imovinskih problema. Kombinat je imao neuknjizenih 2.200 ha, i još spornih 2.500 ha vinograda.³⁹⁵ Većina radnika tražila je privatizaciju, a samostalni sindikat je predlagao uvođenje privremenih mera u preduzeće.

Slobodne profesije su u novim uslovima imale različit tretman od države. Najuspešniji štrajkači bili su advokati i taksisti. Glavni razlog nije njihovo mesto u društvenoj podeli rada, već bliskost sa vlastima i stvarnoj društvenoj moći. Na jednoj strani su bili interesi advokata, a na drugoj državni organi koji su trebali da štite postojeće zakone (o porezu, na primer). Advokati su najčešće tražili povlastice samo za sebe, a to su manje poreske osnovice. U trodnevnom štrajku (9-11. novembra) 2009. godine, bilo je – odlaganje plaćanja preko fiskalne kase. Blokiral su celokupan domaće sudstvo, a na kratko i sud u Hagu. Štrajk je okončan ispunjavanjem najvažnijih zahteva i priznavanjem advokatske komore kao važnog učesnika u kreiranju zakonskih rešenja o porezima³⁹⁶ puta do izražaja. Među zahtevima su se našli: niže poreske osnovice, lakše registrovanje.

Sličan odnos imala je vlast prema **taksistima**. Njihova moć da nametnu svoje parcijalne interese i danima blokiraju više gradova Srbije bila je u bliskosti sa vladajućom elitom. Oni su tražili povlačenje uredbe o fiskalnim kasama, ograničavanje broja taksista u gradu, zabrana «divljih» taksista, izmena zakona o saobraćaju u čijem kreiranju bi učestvovala i njihovi predstavnici. Taksisti su bili uporni pa su do decembra 2009. godine sedam puta protestovali. Najradikalniji su bili 18. ecebma kad aje 5000 takista na deset sati blokiralo Bograd. U pregovore su se uključili više ministara (policije, energetike, saobraćaja). Protestovalo se u 25 gradova Srbije.³⁹⁷ Rezultat svega je uspeh taksista gotovo u svim zahtevima.³⁹⁸ Ovi štrajkovi bili su najuspešniji od svih organizovanih u Srbiji posle 2000. godine.

U socijalističkoj Jugoslaviji/Srbiji i među štrajkačima pre 2000 godine nisu se uopšte nalazili **zaposleni u bankama**. Bilo je to njihovo «zlatno doba», posebno u

395

A. Manić, «Od giganta ni za - hleb», *Novosti*, 19. januar 2004.; «Radnici «Godomina» u štrajku u četvrtak u Beogradu», *B92*, 19. februar 2004.

396

M. Nikolić, A. Petrović, «Fiskalni račun ne ugrožava tajnost», *Politika*, 16. novembar 2009; N. Novaković, «Štrajkovi i protesti u Srbiji (II) – Stari i novi «mučenici»», *Sindikalni poverenik*, 30. novembar 2009,

397

M. Luković, «Dogovor taksista i vlade posle deset sati opsade Beograda», 2009, *Politika*, «Održani protesti u nekoliko gradova», 2009, *Blic*, 18. decembar; M. Vitorović, 2009, «Vlada i taksisti ozvaničili sporazuma», 19. decembar

398

M. Luković, «Dogovor taksista i vlade posle deset sati opsade grada», *Poltika*, 18. decembar 2009.

vremenima visoke inflacije. Posle 2000. nastupile su za njih krupne promene. Početkom 2002.godine vlada Srbije donela je odluku o likvidaciji četiri velike banke: Beobanke, Investbanke, Jubanke i Beogradska banke. Ova odluka bila je diktirana od Svetske banke i jedan od uslova pomoći privrednim reformama. Stvarna posledica je otvaranje tržišta kapitala za strane banke, koje danas drže više od 90 % tog sektora. Stečaj nad bankama još nije okončan, a samo nepokretna imovina banaka bila je 143 000 m². Bez posla je ostalo 8.500 zaposlenih službenika, od kojih je samo nekoliko stotina protestovalo ispred svojih banaka.³⁹⁹ Većina su bile žene, a protestovale su ispred banaka i na ulicama Beograda. Po uslovima gubitka posla, materijalnim prilikama u kojima su do tada radile, pa i odeći štrajkača, one su se razlikovale od klasičnih štrajkača/štrajkačica iz privrede.

Najzad, treba reći da se u ovoj deceniji tranzicije više organizovali štrajkovi u neprivrednim delatnostima nego u privredi. Prvi su postavljali klasične zahteve (zarada, uslovi rada, sigurnost posla), a drugi su tražili odavno neisplaćene zarade, pomoć države da nastave proizvodnju, da se ne uđe ili da se obustavi započeti stečaj. Bilo je među njima radnika koji su tražili privatizaciju, ali i drugih koji su bili protiv reorganizacije kao pripreme za prodaju. Uspех «novih» štrajkača je bio veći nego «starih» ili klasičnih radnika iz privrednih delatnosti. Najuspešniji su bili štrajkovi i protesti zaposlenih u javnim preduzećima, a i nekih grupa koji su bili važni za vlast zbog evropskih integracija (studenti, advokati). Najneuspešniji su bili **poljoprivrednici**, a potom rudari i industrijski radnici. Jedino je veći nemar država pokazala prema protestima **ratnih veterana**⁴⁰⁰. Većina štrajkova i protesta bili su «spontani», odnosno mimo postojećih sindikata. U nekima su sindikalna rukovodstva bila u sastavu štrajkačkih odbora.

399

M. Obradović, «Decenijski obračun sa četiri najveće srpske banke», *Nova srpska politička misao*, 26. februar 2011; P. Jeremić, «Državna «pljačka» države!», *Glas javnosti*, 9. april 2008.

400

Jednu širu sociološko-antropološku analizu o ratnim veteranima dala je prof. Nada Sekulić u *Skriveni rat*, Udruženje ratnih i mirnodopskih vojnih invalida Srbije Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2013.; «Rezervisti blokirali zgradu suda u Kuršumliji», *Blic*, 19. decembar 2007.; «Treći dan štrajka glađu sedmorice rezervista», *Blic*, 20. septembar 2008.; M. Turudić, «Cena rata: Bočni udar na budžet», *Vreme*, br. 929, 23. oktobar 2008.

7.2. ŠTRAJKOVI U PREDUZEĆIMA I UŠTANOVAMA U KOJIMA JE POČELA PRIVATIZACIJA

Najveći problem kod izbora štrajkova zaposlenih u preduzećima koja su u procesu privatizacije predstavlja činjenica da su mnoga od njih prošla privatizaciju više puta. To je rađeno po različitim metodama i u posebnim društvenim uslovima. Ovdje se istražuju i opisuju štrajkovi u preduzećima koja su počela privatizaciju još 90-ih godina, ali i u drugima koja su prvi put ušla u taj proces po zakonu o privatizaciji iz 2001. godine. Na primeru ovih štrajkova mogu se zapaziti i sve dileme i nedoslednosti u ponašanju državnih organa koji sprovode privatizaciju, ali i odnos posloводства i radnika prema tome. Na marginama istraživanje su i odnosi među sindikatima u preduzećima i najvećim sindikalnim centralama. Odmah vredi pomeniti da su u ovom periodu tranzicije štrajkači postavljali i nove zahteve, kakve nismo nalazili kod štrajkača pre otpočinjanja privatizacije.

Uopšteno rečeno, ovoj grupi štrajkača pripadaju oni koji su se zalagali za ubrzanje privatizacije ili njeno odvijanje na drugačiji način. Među njima našli su se zaposleni u preduzećima koja su započela privatizaciju po ranijim zakonima o privatizaciji, ali i druga koja su otpočela privatizaciju po najnovijem zakonu. Jedna su privatizovana metodom tendera, druga licitacijom ili aukcijom. U prvom slučaju prodavao se većinski deo vlasništva, a u drugom deo ili celo preduzeće. Nakon neuspele tri aukcije, ono je automatski podržavljeno. Sledeći korak bio je stečaj ili ponovna prodaja. Mnoga od preduzeća našla su se u neuspešnim privatizacijama, pa su njihovi radnici u štrajkovima i javnim protestima naglašavali za šta se zalažu i koje interese bi u tom procesu da zaštite. Odmah vredi reći da su sindikati u tome bili nesložni i često suprostavljeni. Zapažena je i pojava da se u preduzećima neposredno pre privatizacije uvećavao broj sindikata i sukoba među njima. To je razjedinjavalo radničku klasu, a donosilo korist državi i novim vlasnicima.

Među svim štrajkovima u periodu 2001-2015. godina najmanje je bilo štrajkova u preduzećima u kojima je otpočela privatizacija. Jedan od uzroka nalazi se u konfuznoj klasnoj svesti radničke klase, koja je masovno «zavedena» ideologijom neoliberalizma da će privatizacija doneti, makar na duži rok, ekonomski rast, nova radna mesta, bolji standard zaposlenih i ostalih građana. Drugi ideološki stav, gotovo aksiom, bilo je ubeđivanje građana da je društvena svojina neefikasna a privatna najefikasnija, čak uslov slobode pojedinca.

U posmatranom periodu tranzicije Srbije, od 2001 do 2009. godine bilo je više radničkih štrajkova u preduzećima koja su već bila u procesu privatizacije. Neka od njih bila su u oblasti poljoprivrede, druga u trgovini, treća u tekstilnoj industriji, a četvrta u velikim javnim preduzećima. Što je materijalni položaj preduzeća bio lošiji to su radnici češće organizovali blokade poslovnih prostorija, važnih saobraćajnica i gradskih trgova. Prvi takav talas radničkih protesta bio je 2004. i 2005. godine, a nakon zatišja naišao je drugi talas 2009. i 2010. godine. U svakom od njih jasno se vidi odnos vlasti prema nezadovoljnim radnicima. Pored toga mogu se sagledati i koruptivni procesi tokom privatizacije i «labavo» zakonodavstvo, koje je obilato štitilo interese kapitalistička klasa, a na štetu većine radnika.

Među štrajkačima koji su tražili privatizaciju našli su se radnici jagodinskog «Žitomlina». U preduzeću su bile uvedene privremene mere, a štrajkači su februara 2004. godine tražili da se što pre privatizuje.⁴⁰¹ Od industrijskih preduzeća izdvaja se «Fangram» čiji je štrajk kombinovan sa blokadama mosta Pančeva. Posebne razloge za nezadovoljstvo, štrajkove i blokade saobraćajnica imali su zaposleni u nekadašnjem trgovačkom lancu «Robne kuće Beograd». Ovom prilikom izdvajamo štrajkove 2003. godine u «Kragujevčanki», i štrajkove njihovih kolega u Beogradu 2007. i 2009. godine. Drugi vredan pažnje je slučaj radnika «C» marketa (ili Centromarketa). Zatim se istraživanje usmerava na štrajkove u preduzećima koja su se našla između jedne neuspele, a druge započete privatizacije (fabrika za preradu kože «Partizan» iz Kragujevca). Od tekstilaca se pominju radnici «Jumka» iz Vranja i radnice TK «Raška». Najzad, tu su i štrajkovi i protesti u ŽTP Beograd, koje je bilo u restrukturiranju ili prvoj fazi privatizacije. Ovim se spisak nikako ne iscrpljuje, već predstavlja samo pokušaj da se analizom pomenutih štrajkova skiciraju i izdvoje najvažniji problemi sa kojima su se sretali ovi radnici.

Radnici smederevskog građevinskog preduzeća «Fangram» bili su u procesu privatizacije dve godine. Imali su probleme oko završnog računa za 2003. godinu i Agencija za privatizaciju je predlagala stečaj preduzeća. Tome su se štrajkom i protestima suprostavilo 380 radnika u februaru 2004. godine. Njima se već do tada dugovalo 24 lična dohotka. Na sat vremena blokirali su magistralni put Kovin-Smederevo. Sa radnicima su štrajkovali i direktori. Zajedno su tražili da se privatizacija ubrza, s tim što su očekivali «poštenu privatizaciju». Drugi zahtev bio je revizija procene imovine, a treći da im se isplati 28 ličnih dohodaka! U rešavanje ovih problema uključila se opština, tako da je stečaj izbegnut.⁴⁰²

U preduzećima koja su slabije poslovala država je sprovodila proces **restukturiranja**. Sam pojam restrukturiranja malo je bio poznat javnosti, pa i stručnoj, u vreme

401

S. Žikić, «Vremena se menjaju: Radnici traže bržu privatizaciju», *Politika*, 6. februar 2004.

402

M. Živković, «Štrajkuju zaposleni u «Fagramu» i «Godominu» - Na pomolu dva stečaja», *Politika*, 5. februar 2004., M. Živković, «U smederevskom «Fagramu» privatizacija uz pomoć opštine», *Politika*, 2. mart 2004.

kada su neki od ovih štrajkova započeli. Prema mišljenju dobrog poznavao privatizacije, zakonskog okvira i nekog ko je radio u Agenciji za privatizaciju, Petra Čelika: «U skladu sa zakonskom regulativom, restrukturiranje obuhvata statusne promene, promene unutrašnje organizacije, glavnice duga, pripadajuće kamate ili drugih potraživanja, u celini ili delimično, otpust duga u celini ili delimično radi namirivanja poverilaca iz sredstava ostvarenih od prodaje kapitala ili imovine subjekta privatizacije».⁴⁰³ Kao primer velikog javnog preduzeća, u kojem je država otpočela restrukturiranje, a još uvek nije završila taj proces i nije preduzeće privatizovala, navodimo **slučaj J.P. «Železnice Srbije»**. Na tom primeru može se sagledati i stav sindikata, vlasti i javnosti prema štrajkačima. Zaposleni u J.P. «Železnica» Srbije, čiji deo je i ŽTP Beograd su više puta štrajkovali za bolje uslove rada, veće zarade i protiv promena u organizaciji preduzeća. Bili su u procesu restrukturiranja, a u sukob s državom su dolazili pre i tokom štrajkova. Država je bila njihov poslodavac i vlasnik. Do 2005. godine je «mekanom metodom» iz preduzeća otišlo 2.200 radnika⁴⁰⁴. U **martu 2005. godine 120 užičkih mašinovođa** (deo ŽTP Beograd) nisu postavljali pitanja o višku zaposlenih radnika. Štrajkači su potpuno obustavili deset dana saobraćaj na deonici Beograd- Užice. Osmorici je poslovodstvo zbog toga uručilo otkaze. Štrajkači su u prvi plan istakli da je saobraćaj nebezbedan, a potom i da im se povećaju dnevnice. Resorni ministar, Velimir Ilić, ih je pokušao demantovati, više javnost da ubedi nego same mašinovođe. Lično je seo u voz (Beograd-Bar) i naglasio da voz ne kasni (iako je kasnio 70 minuta) a i bezbedan je. Umesto štrajkača rukovodstvo je dovelo štrajkbrehere iz Beograda i Leskovca. Štrajkači su se kasnije javno izvinili ministru da su iznosili neistine. Bolje upućeni u događanja navode da je reč o sukobu starih sindikata i štrajkača iz NSSM, koji je učestvovao u petoktobarskim promenama⁴⁰⁵. Oni nisu bili podržani niti od jednog drugog sindikata.

Srbija je jedna od retkih zemalja u tranziciji koja nijednim zakonom nije zaštitila **interese malih akcionara**. Najmanje je to uradila kod akcionara čija su preduzeća privatizovana pre 2.000. godine i za državu nisu imala veliki značaj. Radnici RK «Beograd» su to najbolje osetili na svojoj koži. U **Kragujevcu su 2003. godine radnici RK «Beograd» («Kragujevčanka»)** tokom maja, juna i jula štrajkovali, od čega 9 dana štrajkom glađu. Osnovni zahtevi su se odnosili na uplatu doprinosa za PIO (za 55 meseci!), isplate zarada i sredstva za socijalni program dogovoren dve godine ranije. Kako u tome nisu uspeali, to se sa istim zahtevima štrajkovali i u julu 2003. godine u prostorijama **«Kragujevčanke»**,

403

P. Čelik, *Restrukturiranje i privatizacija u Srbiji – Istina, zablude i rezultati sa relevantnim pokazateljima 2001-2011*, Beograd, 2011, str. 64.

404

R. Femić, «Mekana» metoda daje rezultate, *Danas*, 30. april-3. maj, 2005.

405

N. Kovačević, «Otkaz sindikalcima «dugih jezika»», *Danas*, 7. oktobar 2005.

a 7 radnika se odlučilo na štrajk glađu.⁴⁰⁶ Agonija bivših radnika RK «Beograd» se nastavljala, pa je preuzeće do 2007. godine ostalo bez 7 prodajnih objekata i hotela na Zlatiboru. «Nestalo je» 40 000 kvadratnih metara poslovnog prostora, a smenjivali su se stečajni upravnici. Radnici su bili mali-akcionari, ali sa akcijama nisu mogli raspolagati.

Stoga su oni štrajkovali i **septembru 2007. godine u upravnoj zgradi** u Beogradu. Sa 11 štrajkača glađu solidarisali su se radnici mnogih drugih preduzeća («Srbijateks», «Jugoeksport», «Beko» i drugi). Tražili su isplatu zaostalih zarada, povezivanje staža, overe zdravstvenih knjižica i za svoj položaj optuživali Agenciju za privatizaciju⁴⁰⁷. Tadašnji premijer Vojislav Koštunica usmeno im je obećao da preduzeće neće otići u stečaj. Tako ih je samo umirio, ali obećanje nije ispunjeno. Još lošiji odnos prema bivšim radnicima RK «Beograd» imali su građani i vlast **u maju 2009. godine**. Tada su radnice tog preduzeća legle na tramvajske šine u Nemanjinoj ulici (ispred Vlade RS), i zahtevale isplatu zaostalih zarada, overu zdravstvenih knjižica, povezivanje radnog staža i pravo raspolaganja akcijama preduzeća. Beograđani su bili ljuti zbog ometanja. Pomenuta radnička blokada važne beogradske ulice je otklonjena tako što je policija oterala radnice odatle. One su se preselile u Pionirski park, ali na kratko. Odatle ih je, zbog dolaska američkog potpredsednika Jozefa Bajdena iz parka na silu oterala građevinska inspekcija!⁴⁰⁸

Protesti radnika nekadašnjeg trgovinskog giganta «**C marketa**» su bili česti od 2004. godine, kada je nastavljena privatizacija, ponavljaju se i u 2017. godini. U prvoj fazi otpora privatizaciji, načinu kako se vrši i potezima glavnih učesnika, radnici «C marketa» su se masovno i javno suprostavljali prodaji preduzeća. Nakon konačne prodaje preostalih akcija državnog paketa «C marketa» (krajem 2015. godine) oni su usmeravali svoj protest ka izvršnoj vlasti, tražeći od nje da ispravi nepravde i nanetu im štetu. Reč je o privatizaciji u kojoj su do izražaja došli procesi sprege izvršne i sudske vlasti sa potencijalnim kupcima preduzeća. Potom je kroz samu prodaju akcija u vlasništvu države i radnika, došlo do koruptivnih poteza menadžmenta, političara i predstavnika institucija zaduženih za privatizaciju, a na štetu malih akcionara.⁴⁰⁹ Postojeća pravila, zakoni i norme poslovnog morala su toliko kršeni da je ova privatizacija ušla u tzv. «24 neuspešne privatizacije», na koje je skrenula pažnju i EU. Uostalom, svaka privatizacija društvene svojine u Srbiji je bila nelegalna, sa stanovišta ustava, a nelegitimna, sa stanovišta nepostojanja društvenog konsenzusa najvećih društvenih grupa da se taj proces sprovede. Najvažnije institucije, zakoni i propisi su bili takvi

406

Z. Radovanović, «Protesti i štrajkovi u nevreme», *Danas*, 1. avgust 2003.

407

S. D. P. «Zajedno protiv pljačke», *Politika*, 23. septembar 2007.

408

«Radnici RK Beograd napustili Pionirski park», *cgvijesti.net*, 19. maj 2009.

409

«Delez kupuje preostale akcije C marketa», *Blic*, 7. decembar 2015.

da su omogućavali korupciju. Kako je istakao Ivan Zlatić, član Saveta za borbu protiv korupcije u periodu 2003-2012. godina, proces privatizacije je od početka koncipiran kao prevara: «Novac je iznet iz zemlje za vreme vladavine Slobodana Miloševića i trebalo ga je vratiti u legalne tokove, a privatizacija se ispostavila kao najbolji način da se to uradi. Oni koji su prethodno ispraznili društvena preduzeća morali su da nađu način da postanu i formalni vlasnici tih firmi. Privatizacija je rađena sa ciljem da to omogući».⁴¹⁰ On je posebno ukazao na velika ovlašćenja Agencije za privatizaciju, koja sama stvara, kontroliše i jednostrano raskida ugovor o privatizaciji.

Ovde se navodi, samo u naznakama, suština povoda i uzroka protesta radnika malih akcionara «C marketa». Preduzeće je nastalo vlasničkom transformacijom po saveznom zakonu iz 1990. godine. Naime, «**Centromarket**» je bio SOOR, a «**Centroprom**» jedna od njegovih RO. Godine 1991. se izdvojio, a 1998. je registrovan kao privatno preduzeće sa 76,94% akcijskog kapitala, a preostalih 23,06% je ostalo društveno tj. država je sa njim raspolagala. Većinski vlasnici 51% bili su radnici mali akcionari. Svojim akcijama nisu mogli trgovati na berzi, jer im direktor (Slobodan Radulović) nije dao Prospekt, zbog čega su više puta protestvovali. Incijativu za prodaju «C marketa» pokrenuo je Aleksandar Vlahović 2002. godine, a direktor je ubeđivao akcionare da mu daju ovlašćenja da ih zastupa na Skupštini akcionara. Neposlušne radnike je kažnjavao otkazima (135 radnika) i suspenzijama (oko 400)⁴¹¹. Prvu ozbiljnu ponudu dao je slovenački «Merkator» **2004. godine**. Od tada kreće udružena akcija domaćih potencijalnih kupaca i državnih institucija. U nju su uključeni Miroslav Mišković, Milan Beko, Slobodan Radulović, predsednik PKS Slobodan Milosavljević, ministar privrede Predrag Bublalo, ministar za trgovinu Bojan Dimitrijević, predsednik vlade RS Vojislav Koštunica i neki drugi. Njihov cilj je bio da spreče Merkator i druge kupce, u ime «razvoja nacionalnog tržišta», a da omoguće prodaju domaćim tajkunima⁴¹². U tu svrhu uključene su na razne načine i važne državne institucije: Komisija za hartije od vrednosti, Trgovinski sud, Agencija za privatizaciju i Komisija za konkurenciju. Najvažniji potezi su se odnosili na zabranu trgovine akcijama «C marketa», potpisivanje Memoranduma (potpisali ga Miroslav Mišković, Slobodan Radulović, Milan Beko i Danko Đunić) o preuzimanju «C marketa» Neki od njih u javnosti su izneli informaciju da je to urađeno u saglasnosti sa premijerom Vojislavom Koštunicom.⁴¹³ Posle toga usledila je i prodaja, u kojoj su akcionari svoje akcije prodali po 300 evra.

410

I. Zlatić, «Privatizacija u Srbiji je slavina za prljav novac», Intervju, *KRIK*, 13. avgust 2015.

411

Savet za borbu protiv korupcije, «Preuzimanje C market- hronologija», 17. oktobar 2007.

412

D. Pećo, «Istorija «Ce marketa»: «dogovorna ekonomija» Koštunice i tajkuna», *CINS*, 17. februar 2011.

413

Ovo je sasvim suprotno izjavama «Vlada se neće mešati u prodaju C-market», *Politika*, 7. septembar 2004.

Kasniji događaji otkrivali su suštinu ove prodaje i štetu koju su pretrpeli akcinari i država. Prema dostupnim podacima saznajemo da je Slobodan Radulović oštetio «C market» sa lažnim menicama za 30 miliona evra. Prodajom «C marketa» avgusta 2005. godine po «dogovorenoj» ceni, (vrednost akcija bila je 1200 evra), oštećeni su radnici mali akcionari za 89 miliona evra a država za više od 110 miliona evra.⁴¹⁴ Pored toga, prekršeni su brojni zakoni, a korupcija je legalizovana na najvišem državnom nivou. Na intervenciju Evropske komisije i predstavnika EU pokrenuti su sudski postupci protiv glavnih učesnika, ali je većina oslobođena optužbi. Zbog svega toga mali akcionari su protestovali skoro svake godine. Protestovali su pred Trgovinskim sudom, Ministarstvom privrede, predstavništvom «**Delte**» i na drugim mestima, sve s nadom da će biti oštećeni, a pravda zadovoljena. Protiv sebe su imali najmoćnije pojedince i institucije, što je uticalo i na rezultate tih protesta.

«C market» je najpre prodat Miškovićevoj «**Delti**», da bi se sve legalizovalo i novac oprao prodajom belgijskoj «**Deliheze**» kompaniji. Cena po akciji je bila 2215 evra! Na materijalnu, pravnu i moralnu štetu od svega toga uporno je ukazivala i o tome **pisala Verica Barać**, predsednica Saveta za borbu protiv korupcije. Ona je u Izveštaju Saveta navela da je preuzimanje «C marketa» obavljeno po Memorandumu, odnosno «tajnog kartelskog sporazuma», koji su potpisali Miroslav Miškovć, DankoĐunić, Slobodan Radulović i Milan Beko, a koji su se pozivali na Vojislava Koštunicu.⁴¹⁵ Izvršna vlast je sve to maksimalno ignorisala.

Krajem 2009. godine tekstilni kombinat «**Raška**» iz Novog Pazara je bio u restrukturiranju. Država je višku radnika namenila socijalni program. Jedino je grupa radnica ostala bez tih sredstava, koja su se «zagubila» na putu od ministarstva finansija do radnica. Stoga su one svoj protest radikalizovale. **Štrajk glađu radnica TK «Raška»** počeo je u prostorijama Udruženja tekstilnih radnika **10. decembra 2009**, a trajao je 45 dana. U njemu je učestvovalo 20 žena, od čega su 10 započele štrajk glađu, a 7 žena je nastavilo do kraja. Njihovi problemi su bili višestruki: neoverene zdravstvene knjižice, nemanje prihoda, nepovezan radni staž (od 2003. go 2009.) i «zagubljena» sredstva za socijalni program⁴¹⁶. U prvi plan štrajkačice su istakle ovaj poslednji zahtev. Svako od njih dugovalo se oko 5.000 evra. Odnos lokalnih i republičkih vlasti i medija prema ovim radnicama je bio krajnje ignorisanje. Za ministra rada Rasima Ljajića bilo je bitno

414

«Protest akcionara C marketa», *B92*, 21. oktobar 2003; Č. A. M. «Mali akcionari «C marketa» upozoravaju: Akcijama sami raspoložemo», *Politika*, 31. avgust 2004; «Brkić, M., «Slučaj C market: Ko će nas hraniti-Mišković ili Radulović», *Vreme*, br. 764, 25. avgust 2005; Č. A. M., «Potest akcionara «C marketa» ispred kompanije «Delta»», *Blic*, 22. novembar 2010; Latković, N., «Dosije C market: Kako je propala istraga jedne od najvećih istraga sporne privatizacije», *Blic*, 2. septembar 2016;

415

Nikolić Đaković, T., «Krivične prijave i zbog C marketa», *Blic*, 10. jun 2010.

416

M. Nićifrović, «Leteće sve u vazduh», *Novosti*, 14. decembar 2009.

formiranje SDPS-a, a za državu dobijanje dozvole za ulazak u «Šengen». Najdrastičniji potez bio je pokušaj samospaljivanja plinskom bocom, koja je nanela trajne povrede lica štrajkačici Muameri Jakupović. Protest je okončan obećanjima da će se problem rešiti, a dobile su jednokratnu pomoć od 20.000 dinara.⁴¹⁷

Navedeni štrajkovi i protesti zaposlenih u preduzećima u kojima je otpočela privatizacija ukazuju na svu složenost problema sa kojima su se suočavali radnici. Oni na svoj način potvrđuju tezu da su radnici bili napušteni i od sindikata i od države, a da je proces propadanja njihovih preduzeća bio ozbiljan i podstaknut i od strane same države. Vreme, način i neefikasnost ovih štrajkova su još jedan dokaz razmrvljenosti radničke klase i odsustva solidarnosti na širem društvenom nivou. Tu je i nemar državnih institucija, pre svega sudstva, koje je doprinisilo propadanju preduzeća i siromašenju zaposlenih radnika u njima.

7.3. ŠTRAJKOVI U PRIVATIZOVANIM PREDUZEĆIMA

Na primeru štrajkova i protesta radnika zaposlenih u privatizovanim preduzećima proveravamo koliko su ostvareni najvažniji ciljevi privatizacije. U suštini analiziramo i opisujemo kako su radili i živeli radnici zaposleni u privatizovanim preduzećima. **Polazimo od teze da nije bilo bitnije razlike u ponašanju kapitalista s obzirom na poreklo njihovog kapitala (domaći, strani) prema radnicima. Svima njima profit je najbitniji cilj, a od odnosa novih vlasnika i političkih elita na vlasti zavisio je i stepen surovosti i bahatosti u ponašanju prema zaposlenima. Na to je u značajnoj meri uticalo i «meko» zakonodavstvo i sve manjkavosti pravosudnog sistema.**

Centralna državna institucija u procesu privatizacije posle 2000 godine postala je **Agencija za privatizaciju**. Ona je birala kupca, pripremala i potpisivala kupoprodajni ugovor i bila zadužena za kontrolu ugovora posle njegove prodaje. Nakon određenog roka nije imala nadležnosti na dešavanjima u privatizovanom preduzeću. Agencija je deo ministarstva za privredu, a sa izuzetnim diskrecionim pravima direktora. Stoga je odnos vlasnika i pomenute agencije bio veoma važan, kako kod kupovine preduzeća

417

D. N. P. «Radnice «Raške» prekinule štrajk glađu», *Vesti-online*, 28. januar 2010.

tako i za dešavanja nakon toga. O prirodi tih odnosa saznajemo i posredno, kroz istraživanje štrajkova i javnih protesta nezadovoljnih radnika. Oni su se često obraćali Agenciji za privatizaciju, a neke od svojih javnih protesta organizovali ispred ove institucije. Radnici privatizovanih preduzeća su se obraćali i drugim državnim institucijama i pojedinim važnim ličnostima.

Na početku 2000-ih privatizovana su najbolja preduzeća **duvanske industrije** (Pirota, Niša, Vranja) i **cementare** («Novi Popovac», «Beočin» i «Kosjerić»). Oni su imala domaće i strano tržište, a nestajalo je i ograničavanje cena njihovih proizvoda od strane države. Praktično je bilo reći o monopolima, koji su u procesu privatizacije od države dobijali i mnoge pogodnosti. Kada su oslobođene kontrole cene cementa i proizvodnje duvana, vlasnik je odmah ostvarivao veći profit. Rešavanje viška zaposlenih radnika dodatno je smanjivao njegove troškove proizvodnje. Potom je nastupilo i deregulisano i liberalno radno zakonodavstvo, čiji cilj je bio fleksibilno tržište rada, zarada i organizacije rada. Sve je to išlo na ruku novim poslodavcima, od kojih su samo neki donosili nove tehnologije. Posledice toga, a posebno visoka stopa nezaposlenosti u Srbiji, bilo je «disciplinovanje» već zaposlenih radnika. Oni su dobijali otkaze mimo zakona. «DIN» je otpustio čak trećinu radnika. Prema proceni Uglješe Mrđe u prodaji cementara direktna šteta države bila je 200 miliona evra!⁴¹⁸

Mnogo češće su kršene odredbe kupoprodajnog ugovora i radnička prava u preduzećima koja su kasnije prodana, posebno u delatnostima i granama čiji proizvodi nisu bili visoko isplativi na tržištu. Ulazak stranog kapitala u **metalski, mašinski, tekstilni, prehrambeni i prerađivački kompleks** imao je različite motive, ali i posledice. Jedan od motiva stranih investitora bio je da se kupac dočepa poslovnih prostora, već postojećih zaliha ili imovine, a ne da nastavi i unapredi proces proizvodnje. To su bili motivi i domaćih kapitalista, ali će se ovom prilikom pažnja usmeriti na ponašanje stranih poslodavaca. Oni su kupovali i preduzeća u delatnostima koje su bitne ne samo za zaposlene već i ostalo stanovništvo. Takva je bez sumnje farmaceutska industrija. Stoga izdvajamo tipične primere štrajkova radnika u privatizovanim preduzećima iz te delatnosti.

Drugi pravac istraživanja oblika, dinamike i posledice radničkih štrajkova su štrajkovi i protesti u preduzećima čiji su kupci bili domaći kapitalisti. **I ovde se proverava teza o bliskosti kapitalista s aktuelnim vlastima, kao odlučujućem faktorom koji je uticao na ponašanje prema štrajkačima.** U drugom planu analize su uticaji karakteristika pojedinca i društvene klime na lokalnom nivou. Pošto su pojedinci kupovali i desetine preduzeća, a u njima se organizovali štrajkovi, to je moguće i poređenje odnosa vlasnika prema nezadovoljnim radnicima u različitim periodima tranzicije Srbije. Njima se više popuštalo, a radnike umirivalo lažnim obećanjima, kada su štrajkovi

418

«DIN otpustio trećinu radnika (mimo zakona i OKU)», *Sindikalni poverenik*, 30. septembar 2009. Podaci o cementarama preuzeti iz knjige M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja*, str. 493.

organizovani neposredno pre važnih političkih izbora. Čim bi se izbori završavali, na obećanja se zaboravljalo. U to su se mnogo puta uverili štrajkači u preduzećima koja su godinama propadala, a radnicima se dugovale zarade, doprinosi za penzijsko i zdravstveno osiguranje i druge materijalne naknade. Najzad, kad se privatizacija završavala, a ovde se to smatra da je kraj prve decenije 21. veka, broj radničkih štrajkova i javnih protesta se smanjivao, a njihova efikasnost bila daleko manja nego ranije. Za privatizaciju su ostajala neuspešnija preduzeća, koja su nekoliko puta prodavana, ili im je privatizacija poništena. Još brojniji su bila preduzeća koja su u stečaju, pod kontrolom državnih institucija i stečajnih upravnika. Većina javnih preduzeća u to vreme ostala je gotovo netaknuta procesom privatizacije, pa je svoju pažnju država više usmeravala na njih. Najveći pritisak na vlast da se i ona prodaju dolazio je od međunarodnih kreditora, pre svega MMF i Svetske banke.

U tekstu se izlažu najbitniji oblici organizovanja radničkih štrajkova, osnovni zahtevi nezadovoljnih radnika, dinamika štrajka i uslovi u kojima su oni prerastali u javne demonstracije nezadovoljstva van fabričkog kruga. Misli se na blokade saobraćajnica, mostova, gradskih trgova i važnih institucija. Što je preduzeće brže propadalo to su takvi štrajkovi bili češći, a radnici uporniji da se obraćaju ne samo vlasniku preduzeća već i najvažnijim republičkim organima i institucijama. Za neke od njih je podsticaj (ili ograničenje) bio stav lokalne vlasti, ili radničkog i opštinskog sindikalnog rukovodstva. Za one koji su se organizovani mimo sindikata, ali ipak imali štrajkačke i odbore protesta, važna je bila solidarnost lokalnog i drugog stanovništva. Što se privatizacija više ubrzavala to su «višestruki» tj. najuporniji štrajkači imali manje podrške, a njihovi protesti su bili sve ređi i neefikasniji. U to nas uveravaju štrajkači «Magnohroma», «Jugoremedije», «Trajala», «Šinvoza», «BEK-a» i drugih preduzeća. **Ako je i bilo solidarnosti sa radnicima štrajkačima ona se manifsetovala u lokalnoj sredini i nikako nije prelazila granicu preko koje bi se radnici trajnije i efikasnije podržali i zajednički nastupali protiv kapitalista i vlasti.** Priroda njihovih zahteva je takva da se vidi da su u dubokoj materijalnoj bedi, kada je borba za goli biološki opstanak radnika i njegove porodice u prvom planu, a nema materijalnih i drugih pretpostavki za profesionalno i političko organizovanje i zaštitu grupnih i klasnih interesa. Štaviše, broj i učestalost radničkih štrajkova, broj njihovih učesnika i sve manja efikasnost, sami po sebi su dokaz razmrvljenosti i nemoći radničke klase.

Prva velika strana investicija u Srbiji posle 2000. godine bila je prodaja smedevske železare «Sartid» američkoj multinacionalci «U.S.Steel» iz Pitsburga, odnosno njenoj ćerki iz Košica (Češka). Značaj ove prodaje stavljen je na najviši državni nivo, o čemu svedoče informacije da su se u to uključili vlada Srbije, menadžment «Sartida» i američki ambasador u Srbiji Vilijam Dejl Montgomeri (William Dale Montgomery). Pripreme za prodaju Sartida otpočele su godinu dana ranije, a prodaja je obelodanje-

na marta 2003. godine⁴¹⁹. Preduzeće u stečaju kupila je američka multinacionalka, za šta je platila 23 miliona dolara. Prodaja je obavljena direktnom pogodbom. Sartidu je oprošteno, pored obaveza prema poveriocima, 1,7 milijardi dolara (ostao dug državi). Slobodan Antičić je prodaju MKS ili «Sartida» okarakterisao kao «predatorsku privatizaciju» i detaljno pojasnio njegove dugove i napomenuo da je država u ovo preduzeće ranije uložila oko tri milijarde dolara.⁴²⁰

Privatizacija je bila samo jedan od **povoda štrajka zaposlenih u «U.S. Steel-u», koji je trajao od 14. oktobra do 20. novembra 2003. godine.** Bio je to prvi i najveći štrajk radnika u preduzeću prodatom stranoj multinacionalnoj kompaniji.⁴²¹ U štrajku je učestvovalo 4.500 radnika, a vodila su ga dva reprezentativna sindikata. Najvažniji zahtevi štrajkača su bili: 1. potpisivanje novog kolektivnog ugovora, 2. rast cene rada po satu na 55 dinara, ili sa 0,30 na 0,90 \$ i 3. zapošljavanje 450 «prekobrojnih» radnika koji su prodajom preduzeća ostali izvan «U.S Steel»-a⁴²². Dinamika štrajka najviše je zavisila od predstavnika vlasti i njihove komunikacije sa poslovođstvom u centrali multinacionalke. Reč je o, za javnost i većinu radnika, «tajnom pregovaranju», o čemu su radnike redovno obaveštavali sindikalci. Sve je to pratila i velika medijska pažnja na lokalnom i republičkom nivou. Štrajkači su od strane izvršne vlasti kvalifikovani ostacima samoupravljanja, kočnicarima reformi i neko ko sprečava dolazak stranih investitora. U to vreme to su bile najteže optužbe. Stvarni tok štrajka za većinu učesnika značio je neizvesnost, u uslovima kada skoro da i nije postojala proizvodnja. Novom vlasniku to je nanosilo malu štetu, a štrajkači su se morali ponašati i prema pravilima koje je nametao novi poslodavac. U najkritičnijim trenucima štrajka većina učesnika ostala je jedinstvena. Proces pregovaranja je značio i pristajanje na kompromise, što vidimo iz krajnjih rezultata štrajka. Oni su sledeći: rast cene satnice na 0,60 \$, što je niže od tražene, a četiri puta manje nego što je u Košicama; potpisivanje novog kolektivnog ugovora i odricanje od pokretanja štrajka; upošljavanje 450 radnika, na koje se nije odnosio kupoprodajni ugovor.⁴²³

Jedan od najozbiljnijih zaključaka na osnovu iskustva učešća u ovom štrajku jeste da bi se sindikalci i radnici teško usudili na sledeći takav štrajk. Drugi je da su dobro

419

«Ju Es Stil kupuje Sartid», *Danas*, 2. april 2003.

420

S. Antičić, *Elite, građanstvo i slaba država: Srbija posle Miloševića*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 44.

421

Ovaj štrajk je predmet neobjavljene studije, a više o štrajku N. Novaković, *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji posle 2000. godine*, (doktorat), Filozofski fakultet, Beograd, 2011, str. 363-413.

422

Zaposleni kadrovi u Institutu za metalurgiju ostali su van kupoprodajnog ugovora, a njihovo upošljavanje učesnici štrajka su naveli kao značajan uspeh.

423

N. Novaković, *Radnička klasa i štrajkovi u Srbiji posle 2000. godine*, doktorat, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2011, str. 382.

i prošli, s obzirom kako moćnog protivnika su imali ispred sebe. Treći je zadovoljstvo postignutim rezultatima štrajka, posebno iskazanom solidarnosti među sindikatima preduzeća i deklarativnoj solidarnosti međunarodnih sindikata. Tu su i ocene da su dobro prošli u svemu, jer su nastavili da rade, dobro zarađuju i imaju relativnu sigurnost u odnosu na radnike u svojoj sredini. Ukratko rečeno, to je bio jedan veliki, dobro organizovan i vođen štrajk za klasična ekonomska prava iz radnog odnosa, a koji je završio i relativnim uspehom radnika-štrajkača. U tom smislu štrajk se razlikuje od većine štrajkova i protesta radnika u preduzećima koja su kupili stranci.

U Kragujevcu su **2003. godine** radnici preduzeća «**PK Transporta**» zauzeli upravnu zgradu i blokirali vrata, da spreče ulazak novog vlasnika, bivšeg direktora, u preduzeće. Smatrali su da je to «pljačkaška» privatizacija. Optužili su direktora da je na aukcijskoj prodaji falsifikovao dokumenta. Polili su stepenište benzinom i pretili da će se spaliti. Prozivali su i podprednika Vlade Srbije (Čedomira Jovanovića) i ministra za privredu i privatizaciju (Aleksandra Vlahovića) da ispune ranije obećanje i reše njihove probleme. To znači da se ova privatizacija poništi, isplate zarade i poveže radni staž u proteklih sedam godina (ili za 84 meseca).⁴²⁴ Radnici su upravnu zgradu dva meseca danonoćno čuvali. Od samouiblačkih namera spasila ih je krajem novembra akcija policije, privatnog obezbeđenja i drugih radnika.⁴²⁵

U Kraljevu su stranci postali vlasnici više preduzeća. Među njima izdvajaju se «Magnohrom» i «Fabrika vagona Kraljevo». U oba slučaja novi vlasnici nisu ulagali u preduzeće, a preduzeće su na razne načine uništavali. Stoga se među najčešćim i najugroženijim štrajkačima u Srbiji nalaze upravo radnici ovih preduzeća. Broj štrajkova i blokada i javnih protesta na ulicama i gradskim trgovima (Kraljeva i Beograda) skoro da se ne može ni približno utvrditi. Ovde navodimo samo najkarakterističnije od njih, gde se vide najvažniji zahtevi, mesto sindikata u organizovanju štrajka i odnos lokalne i republičke vlasti prema radnicima u štrajku. Pre toga vredi navesti pod kojim uslovi- ma je prodato pomenuto preduzeće.

Na osnovu istraživanja procesa privatizacije u Srbiji Marije Obradović saznajemo da je «**Magnohrom**» u nekadašnjoj Jugoslaviji bio uspešna firma, koja je proizvodila vatrostalne opeke i elektrothničke proizvode, a početkom devedesetih je zapošljavala 5000 radnika. Rat, međunarodne sankcije i događaji na Kosovu i Metohiji 1999. godine, učinili su da je preduzeće ostalo bez snabdevača sirovinama, tržišta proizvoda i poslovnih kooperanata. Pre prodaje preduzeća otpušteno je oko 40 miliona duga, a 500 radnika je uzelo socijalni program (100 evra za godinu staža). Londonska kompanija «Global Steel Holding Limited» ga je na tenderu kupila 21. jula 2006. godine za 1,2

424

«Radnici okupirali upravnu zgradu firme», *Danas, Sindikalni dodatak*, 14-30. septembar 2003.

425

N. Vitković, «Akcija koja je slutila na nesreću i tragediju», *Danas*, 28. novembar 2003.

miliona evra, uz obavezu investiranja 23,1 milion evra. Sve te obaveze bile su skoro četiri puta niže od ranije procene («Faktis» iz Beograda) vrednosti «Magnohroma».⁴²⁶

Novi vlasnik «Magnohroma» uopšte nije poštuovao kupoprodajni ugovor, kako u oblasti proizvodnje, investicija, tako ni prema zaposlenim radnicima. Štaviše, on je preduzeće uništavao na razne načine: neupošljavanjem proizvodnih kapaciteta, neinvestiranjem, odnošenjem vrednih zaliha, pa i sečom i prodajom proizvodnih mašina (po tri puta nižoj ceni od tržišne). Sa uništavanjem fabrike propadali su i tri rudnika magnezijuma («Bogutovac» kod Kraljeva, «Šumadija» kod Čačka i «Magnezit» kod Užica). Ukupna šteta koja je nastala procenjena je na sumu između 20 i 50 miliona evra. Ugovor s kupcem raskinut je 17. decembra 2007. godine. U međuvremenu radnici «Magnohroma» su štrajkovali i protestovali. Oni su bili nezadovoljni što je kupac «Magnohroma» uništavao proizvodnju, nije isplaćivao dogovorene zarade pre i posle privatizacije, a imali su i neoverene zdravstvene knjižice. Njihovi apeli i molbe da Agencija poništi privatizaciju ostali su bez uspeha. Agencija je obavila sedam kontrola, ali je posle svake dozvolila vlasniku da nastavi u istom stilu. Bila je to brza i trajna akcija «Global Steel»-a da uništi «Magnohrom», čiju je imovinu davao i pod hipoteku i podizao kredite.

Neuspešan otpor radnika «Magnohroma» otpočeo je pokretanjem štrajkova. Najpre je u **januaru 2007.** godine bio nekoliko dana štrajk zbog neisplaćenih decembarske i januarske zarade. Posle mesec dana štrajkovali su zbog neisplaćenih zarada i sredstava za socijalni program, a «**Sredinom aprila**» štrajk se radikalizuje - radnici blokiraju kapije i ulaze, kako bi sprečili promet robe i ljudi»⁴²⁷. Ubrzo posle u fabrici su isključeni struja, voda, telefon, a radnici su otišli nedelju dana na prinudni odmor. Njihova agonija se produžila i narednih godina, kada su čestim protestima u Kraljevu i Beogradu tražili pravdu za sebe. Pored toga, štrajkovi i protesti ovih radnika su razotkrili rivalitet i sukobe između fabričkih sindikata (SSSS I UGS «Nezavisnost»), pa čak i pojedinih fabričkih i granskih sindikata.⁴²⁸ Masovni i česti protesti bivših radnika «Magnohroma» nastavili su se od marta do maja 2008. godine. U njima je učestvovalo i do 1.000 radnika. Protestovali su na ulicama Kraljeva, ali i svakog meseca stizali pred državne institucije u Beogradu. Da bi došli imali su velike prepreke, materijalne ali i druge. Policija ih je sprečavala da krenu iz Kraljeva, ili su pojedini sindikati isticali da je u to «politika umešala prste». Najvažniji zahtevi ovih radnika su bili: 1. da država pomogne oko pokretanja proizvodnje, 2. isplati zaostale zarade i sredstva za socijalni

426

M. Obradović, *Hronika tranzicionog groblja. Privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2017. str. 314.

427

M. Radišić, i I. Zlatić, «Magnohrom» jedna sasvim zakonita privatizacija, U *Deindustrijalizacija i randički otpor*, (V. Bailović prir i ost.), Beograd, 2011, str. 217.

428

Štrajkački odbor «Magnohrom» Kraljevo: Žuti karton «Global Steel»-u, *Politika*, 5. april 2007.

program, 3. poveže radni staž, 4. overi zdravstvene knjižice i 5. da hitnu materijalnu pomoć ugroženim radnicima.⁴²⁹ Obećanja su radnici štrajkači dobijali od više ministara, ali su ona malo ispunjena.

U decembru 2009. godine radnici «**Fabrike vagona Kraljevo**» šest radnika je štrajkovalo glađu. Tražili su isplatu 5 ličnih dohodaka i doprinosa i preispitivanje ugovora sa ukrajinskim vlasnikom Azov Impeksom. Oni su radili u jako lošim uslovima. Vlasnik im je dugovao zarade, regres za godišnji odmor, a suspendovao je i nekoliko sindikalaca. Uslovi rada bili su jako loši, tj. bili su bez vode, struje i grejanja. Radnici su smatrali da su bolji uslovi boravka u zatvoru, pa su tražili da idu tamo.⁴³⁰

«**Trayal korporacija**» iz Kruševca (proizvodnja auto guma, gumarskih i hemijskih proizvoda, na tenderu je prodana 17. novembra 2006. godine. Kupac je bio «Brikel EAD» Galabovo iz Bugarske. Vlasnik je godinama ostajao dužan radnicima lične dohotke, a upropaštavao proizvodnju. Stoga su se 25 radnika štrajkača krajem septembra 2009. godine okupilo ispred upravne zgrade preduzeća. Tražili su da se isplate doprinosi za PIO, overe zdravstvene knjižice i uposle mašine. Poslovodstvo je štrajkačima, ali i drugim radnicima uručivalo otkaze. Suspendovao je i predsednika SSS sindikata. Sto radnika- štrajkača glađu je izrazilo sumnju da vlasnik preduzeće vodi u propast⁴³¹. Njima su se obratili predstavnici opštinskog i republičkog sindikata SSS, ali tako da su ih smirili, pozvali da se vrate na posao, a probleme da rešava Agencija za privatizaciju. Poslodavac je štrajk kvalifikovao kao nezakoniti.

O štrajkovima radnika- malih akcionara u preduzećima koja su prodana strancima pisalo se relativno mnogo u stručnim krugovima, a imalo je to odjeka i u javnosti. Naročito su se sociolozi (Zagorka Golubović, Nebojša Popov) bavili štrajkovima i protestima malih akcionara u zrenjaninskoj «**Jugoremediji**». Oni su to činili sa posebnog stanovišta, gde su se zalagali za odbranu prava i svojine malih akcionara. «Jugoremedija» je privatizovana po Zakonu o svojinskoj transformaciji iz 1997. godine. Većinski paket vlasništva (52%) pripadao je radnicima tj. malim akcionarima. Država je posedovala 42% vlasništva i sa njima trgovala preko Akcijskog fonda. U septembru 2002. godine svoj paket akcija preko berze prodala je firmi «Jaka 80» iz Radovića (u Makedoniji). Njen vlasnik je bio Ninoslav Stefanović Nini iz Niša, koji je na sumnjiv način stekao kapital i nalazio se na međunarodnoj poternici. On je platio za taj deo vlasništva 12 miliona evra, a u maju 2003. godine, lažnom dokapitalizacijom, postao većinski vlas-

429

Više o tome u: M. Dugalić, «Marš na Beograd- praznih džepova», *Politika*, 14. mart 2008.; «Radnici Magnohroma najavljuju nastavak protesta», *Biznis novine*, 3. april 2008.; «Otpremnine za svih 1800 radnika Magnohroma», *Mondo*, 6. maj 2008.

430

«Radnici traže da idu u zatvor zbog loših uslova rada», *Blic*, 11. januar 2010.

431

R. Stanković, «Mašine stigle, radnici štrajkuju», *Politika*, 28. septembar 2009.

nik preduzeća (60%)⁴³². To je bio povod i okidač za štrajkove i proteste radnika-akcionara. Ovde se osvrćemo na štrajkove koje su oni organizovali 2003. i 2004. godine. Oni na najbolji način pokazuju na odnos vlasnika i zaposlenih radnika, stav državnih organa prema kršenju kupoprodajnih ugovora, ulogu sudskih i drugih državnih organa u zaštiti prava radnika i vlasništva malih akcionara.

Radnici-mali akcionari «Jugoremedije» su **krajem decembra 2003. godine štrajkovali** zbog Ninijevog lažnog i nezakonitog investiranja, tj. dokapitalizacije kojom je njih lišio prava upravljanja svojim akcijama. Pored toga bile su im smanjene i zarade, a poslovodstvo se sve bahatije ponašalo prema njima. Podeljena su 142 nezakonita otkaza, posle čega su radnici povelili i sudske sporove. Ovaj štrajk je bio neuspešan, jer ništa od dogovorenog nije ispunjeno.⁴³³ Onda su radnici počeli novi štrajk, koji je trajao **od maja 2004. godine do juna sledeće godine**. Posebno dramatična situacija je bila u **avgustu 2004. godine**⁴³⁴. Radnici su štrajkovali u fabričkom krugu, ali su protiv njih nastupile tri naoružane grupe. Prva je bila gazdino privatno obezbeđenje (GPS), koje ih je tuklo i izbacivalo iz fabričkog kruga. Drugo je bila jedinica lokalne policije, koja je branila Stefanovićeve interese. Treća je žandarmerija, koja je pristigla iz Beograda. I ona je upotrebljena protiv radnika. Pored pomenute fizičke sile protiv ovih štrajkača korišćeni su i psi. Ukratko rečeno, jedni radnici su **avgusta 2004. godine štrajkovali** u fabričkom dvorištu, a drugi su štrajkovali glađu u prostorijama opštine Zrenjanin. Kasnije su demonstrirali nezadovoljstvo u ulicama grada.⁴³⁵ Glavni organizator bio je SSSS, a protivnik UGS «Nezavisnost».

Epilog ovih štrajkova i sukoba bila je duga pravna i politička borba za prava radnika malih akcionara. Posebno su zakon kršili Akcijski fond i Trgovinski sud u Zrenjaninu, jer su otežavali poništenje kupoprodajnog ugovora, koji je tek u decembru 2006 raskinut. Usledili su stečaj, oporavak «Jugoremedije», ponovno obnavljanje proizvodnje pod poslovodstvom izabranog od strane radnika, i duga borba protiv stečaja. Za radnike ona je bila neuspešna. Vlasnik sumnjivog kapitala i morala, ali moćan, udruženo je delovao sa državnim organima. Isto to je činio i u drugoj farmaceutskoj kući, tj. «**Srboleku**» u Beogradu. Njega je Nini direktno vodio u stečaj, a sve što je mogao iz njega je «tunelovao». Protesti ovih radnika dugo su ignorisani od državnih organa. Od početka 2009. godine radnici su štrajkovali šest puta, a državni organi nisu na to

432

V. Barać, «Kupila nas je mafija», *Republika*, br. 304-305, 1-31. mart 2003.

433

Đ. Đukić, «Psima na štrajkače», *Politika*, 5. januar 2004.; Đukić, Đ., «Nemiri u Jugoremediji - intervenisala policija», *Politika*, 6. i 7. januar 2004.; Đukić, Đ., «Juče u zrenjaninskoj Jugoremediji prekinut štrajk glađu», *Politika*, 7. septembar 2004.

434

Đ. Đukić, «Nastavljen štrajk u Jugoremediji», *Politika*, 27. avgust 2004.

435

N. Popov, *Radno mesto pod suncem: Radničke borbe u Srbiji*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2011, posebno str. 43-47;

uopšte reagovali. Vlasnik im je dugovao 5 zarada, isto toliko uplata za PIO i uništavao proizvodnju⁴³⁶. Kada je Agencija za privatizaciju reagovala preduzeće je bilo skoro uništeno. Zanimljivo je da su odnosi i interesi dveju sindikalnih centrala u «Srboleku» bili sasvim drugačiji. Štrajkove i proteste radnika organizovao je UGS «Nezavisnost», a smetnje im je pravio SSSS. Propast farmaceutskih preduzeća donela je štetu radnicima, ali i onima koji se leče. Srbija je ostala bez proizvodnje lekova i zavisna od skupih lekova iz uvoza. Sve je to pratila i upozoravala vladu i javnost Verica Barać, predsednica Saveta za borbu protiv korupcije, i navela u izveštaju o Jugoremediji.

I u drugim preduzećima čiji su kupci bili stranci bilo je velikih problema, od odustajanja da se isplati ugovorena suma za investicije, socijalni program, zarade, doprinose za penzijsko osiguranje do namernog uništavanja preduzeća «tunelovanjem» ili direktnom pljačkom. Retki su bili uspešni potezi novog vlasnika, kojim je unapredio proizvodnju a da nije smanjivao zarade i broj zaposlenih radnika. Navedeni su samo neki od karakterističnih slučajeva štrajkova u preduzećima prodatim strancima.

Štrajkovi u preduzećima prodatim domaćim vlasnicima su brojniji i češći, samim tim što je većina novih vlasnika iz Srbije, izuzmu li se «stranci» koji su svoje firme registrovali napolju. To je posledica i sve oskudnijeg ulaska stranog kapitala, ali i pogrešnog proglašavanja svake kupovine preduzeća za direktnu stranu investiciju. Posle 2 000 godine vlast je pravila jasnu razliku između domaćih i stranih investitora, tako što je drugima davala subvencije iz državnog budžeta i druge privilegije. Domaći investitori su, ako nisu bili bliski vlastima, ostajale za to uskraćeni. Ovom prilikom se osvrćemo na štrajkove u preduzećima nekih od najmoćnijih kapitalista, a koji su svoj kapital ulagali u razne delatnosti. Pomenućemo štrajkove radnika u «Niteksu», fabriki konfekcije u Nišu u vlasništvu Đorđija Nicovića.

Đorđije Nicović je jedan od najbogatijih ljudi u Srbiji i blizak skoro svakoj vlasti. Njegova frma «Irva investicije» je 2009. godine posedovala 27 firmi, u kojima je radilo 13.000 radnika. Jedna od njih bila je i «Niteks» iz Niša. Vlasnik je posle kupovine preduzeća zanemario investiciona ulaganja, a radnicima nije isplaćivao zarade i ostale naknade. Stoga su oni često i skoro neuspešno štrajkovali. **Od novembra 2008. do avgusta 2009.** godine radnici su nekoliko puta štrajkovali, a sve sa istim povodima i zahtevima. Bili su to: isplata (šest) zarada, povezivanje radnog staža i poništavanje ugovora o prodaji. O to se oglušila i Agencija za privatizaciju i vlasnik. U leto 2009. godine 700 radnika su protest radikalizovali. U organizaciji SSSS su blokirali ulaz poslovodstvu u preduzeće. Potom su usledili sukobi i između članova dva sindikata, u kojem je intervenisala i policija. Sporazum sa Nicovićem o prekidu štrajka potpio je sredinom avgusta ASNS, sindikat koji nije ni organizovao štrajk.⁴³⁷

436

Z. Gočević, «Srbolek» - Beograd, u *Od radničkih borbi ka socijalnom pokretu*, (ur. B. Markuš), GP Ravnopravnost, 2013, str. 70.

437

A. Muslibegović, «Laži podigle štrajk», *Novosti*, 30. Jul 2009.; «Gazda hoće pregovore», *Glas javnosti*, 31. jul 2009.

O simbiozi interesa nove kapitalističke klase i političara, na svoj način otkrivaju i događanja u preduzeću «**Zastava elektro**» iz Rače kod Kragujevca. Jedan od vlasnika bio je Ranko Dejanović, muž predsednice Skupštine Srbije, Slavice Đukić – Dejanović. On je sa drugim suvlasnicima (Dragan Moštić i Nebojša Banković) sve činio da odbije potencijalne dobre poslovne partnere preduzeća, koje je na razne načine uništavao. Tu su zaduživanja preduzeća, nepoštovanje obaveza o investiranju, neplaćanje socijalnog programa, smanjenje zarada i otpuštanja radnika. Račun preduzeća je bio blokiran, pa su radnici na lokalnom nivou organizovali tokom 2009. godine pet štrajkova, ali bez uspeha⁴³⁸. Agencija za privatizaciju je nalazila izgovore da kontroliše stanje u preduzeću i da raskine ugovor. Krajem tog leta radnici su došli u Beograd, gde su boravili, u prostorijama Agencije za privatizaciju, tri dana i dve noći. Provera stanja u preduzeću usledila je suviše kasno. Nezadovoljne radnike umirivali su ministri. Data im je jednokratna pomoć, obećano je isplaćivanje zaostalih zarada i spremljen je novi socijalni program. Bio je to način da se masovno otpuste radnici. Umesto vlasnika, koji je sa svim dugovima preduzeće prepusio državi, ministar ekonomije Mladan Dinkić, vukao je glavne poteze. Na kraju je našao novog kupca, južnokorejsku «**Juru**». Ona je od 320 preuzela 180 radnika. Za to je od države dobila subvencije (25 miliona evra) i besplatno zemljište.⁴³⁹ Kasnije se «**Jura**» proslavila po izuzetnom gaženju radničkih prava, a povremeno je podimićivala i inspekciju rada (poklonom automobila)

Prema navodima Ljubisava Orbovića, predsednika SSSS, samo u 2009. godini bilo je 100 štrajkova. U njima je učestvovalo 30.000 radnika. Većina se, prema našim saznanjima, mogu svrstati u javne proteste. Često su štrajkovi prerastali u proteste na otvorenom prostoru, ili u blokade državnih institucija. kombinaciju štrajka i blokada **saobraćajnica predstavljale su akcije radnika «Zastava-elektro» i građevinskog preduzeća «1.maj» iz Lapova**. Radnici «Zastave-elektro» su štrajkovali nakon neuspelih pregovora s poslovođstvom da im se isplati 6 ličnih dohodaka i ranije neisplaćeni u periodu 1997-2001. godina (ukupno 66 zarada!). Solidarni su bili sa građevincima. Radnici GIP «1 maj» pruge Beograd-Niš. Njima se dugovalo 10 ličnih dohodaka, više uplata za PIO, ali su u prvi plan stavili zahtev za pokretanje proizvodnje. Ovi štrajkači su probili kordon milicije i legli na prugu. Tu su ostali 37 h.⁴⁴⁰ U rešavanje problema uključilo se više ministara, ali su oni radnike samo zavarali. Nova blokada radnika «1. maj» je trajala 12 dana. Jedino je 30 radnika «Kragulja» iz Batočine sa njima bilo solidarno. Najzad, javnost je bila podeljena oko prava štrajkača koji su dan-noć boravili,

438

S. Gajić, «Zastava elektro» - Rača, u *Od radničkih borbi ka socijalnom pokret*, (ur. B. Markuš), UG Ravnopravnost, Zrenjanin, 2013, str. 60.

439

M. Srečković, «Protest ispred Agencije za privatizaciju 11. i 12. avgusta», u *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, Pokret za slobodu, (prir. V. Bailović i ost.), 2011, str. 114-120.

440

«Od muke pod voz», *Glas javnosti*, 19. jun 2009.; «Neće biti novih blokada», *B 92*, 25. jun 2009.

na – (-10 Celzijusa), na toj važnoj saobraćajnici. Bilo je to protest 100 radnika koji su istakli parolu «Smrt je lakša od gladovanja». Okončana je isplatom 11 zarada, a obećanje države da će uplatiti sredstva za PIO.⁴⁴¹ Oglasio se i moćni vasnik Milorad Joksimović-Miša Omega. Javno je potvrdio da ga se mnogi iz vlasti plaše.

Štrajkovi i protesti glađu radnika su tokom 2009. godine postali skoro uobičajena pojava. Među njima je bilo i uspešno završenih štrajkova. Takav je štrajk radnika (pretežno žena) u kragujevačkoj fabrici za preradu sirove kože «**Partizan**». Ona je već bila ne-uspešno prodavana, aukcijom, a ugovor je raskinut 2004. godine. Radnici-mali akcionari su se u maju **2009. godine** suprostavili novoj i nameštenoj privatizaciji. Vlasnik je firmu kupio preko berze, bez znanja radnika. Kapital je «tunelovao» u korist preduzeća svoga sina. Radnici su bili uskraćeni za zarade od 2000. godine, a doprinose za PIO od 2004.(tj, za 5,5 i 8 godina). Štrajkovi su počeli od **novembra 2006.** godine, s malim prekidima do proleća 2007. godine. Onda su nezadovoljni radnici od 70 štrajkača 12 štrajkovalo glađu i u tome izdržali 18 dana. Uz posredovanje republičke vlasti štrajkači su prekinuli štrajk, vlasnik pristao da poništi privatizaciju ispuni njihove zahteve.⁴⁴²

Od brojnih štrajkova i protesta radnika u privatizovanim preduzećima izdvajamo štrajkače kojima je vlasnik drastično kršio prava. Kada su **jula 2006.** godine radnici u smederevskom «**Milanu Blagojeviću**» štrajkovali, tražili su isplatu zarada, regres i bolje uslove rada. Vlasnik je Predrag Ranković Peconi, a štrajkačima je uručivao suspenzije i otkaze (ukupno 500). Na njihova mesta zapošljavao je štrajkbrehere.⁴⁴³ Radnička prava u svim njegovim firmama su grubo kršena. Radnike «**Vitala**» u toku jednog radnog dana je slao na posao u drugu fabriku udaljenu 50 km od sedišta prve. Bogatstvo je stekao zahvaljujući bliskosti sa ljudima na vlasti pre i posle 2000. godine. Poljski list Vprost ga je 2009. godine stavio na 93. mesto na listi 100 najbogatijih ljudi u Istočnoj Evropi.

Među novim vlasnicima preduzeća našli su se i oni koji su odmah na početku svojevoljno prepolovili svoje obaveze. Tako je bilo u «**Budućnosti**» iz Pirota, čiji je vlasnik procenio da je kupovinom prevaren. On je štrajkače, kojima je dugovao 4 zarade i više godina doprinose za PIO, zaključao u fabriku, a u javnosti pojasnio da je to bio dogovor između njih. Protiv takvog poslodavca bili su nemoćni štrajkači, koji su imali

441

«Danas nova blokada», *Glas javnosti*, 22. jun 2009.; «Odblokirana pruga kod Lapova», *RTS*, 18. jun 2009.; «Lapovo: Nastavljena blokada pruge», *Novosti*, 18. novembar 2009.; «Blokirali prugu zbog pata i doprinosa», *Blic*, 14. novembar 2009.; «Dačić: uhapsiti one koji otpuštaju radnike», *Blic*, 5. decembar 2009.; «Država tera građevince u propast», *Blic*, 15. novembar 2009.; G. Bulatović, «Država protiv loših gazda», *Novosti*, 26. decembar 2009. I Milanović-Hrašovec, I., «Blokade: Nova gerila», *Vreme*, 14. januar 2010.

442

J. Gligorijević, «Štrajk glađu u Partizanu», *Vreme*, br. 957, 7. maj 2009.; «Prekinut štrajk kragujevačkih kožara», *Politika*, 9. maj 2009.; Kartalović, B., «Od privatizacije do aukcije u štrajk glađu», *Politika*, 5. maj 2009. «Troje štrajkača u teškom stanju», *RTS*, 5. maj 2009.

443

J. Ilić, «Radnici dobili spor protiv Peconija», *Blic*, 21. april 2007.; «Jednstrano upozorenje Inveju», *Politika*, 29. novembar 2009.; «70 radnika počelo štrajk glađu», *RTS*, 5. maj 2009.

i štrajkački odbor i podršku SSSS.⁴⁴⁴ Kupac nekade fabrike mesa «BEK» iz Zrenjanina uopšte nije pokrenuo proizvodnju, pa je preduzeće završilo u stečaju. Protestovali su radnici, vezujući se lancima ispred suda, jer su smatrali da je to nezakoniti stečaj.⁴⁴⁵ Mnogi radnici su protestovali protiv prodaje preduzeća kupcu koji to čini zbog njihovog poslovnog prostora u centru grada. Takvi su bili radnici nekada uspešne Industrije kotrljajućih ležajeva («IKL») iz Beograda, a prodate 2005. godine.⁴⁴⁶ Ni posle sudskih odluka nije im se vratila imovina.

Privatizacijom su uništavana najstarija i uspešna preduzeća, kao što je «Venčac» iz Arandelovca, koje se bavilo proizvodnjom arhitekonskog kamena. Pet puta je privatizovano. Zbog sredstava za socijalni program (450 evra po godini staža) radnici su štrajkovali od početka **februara 2003. do juna 2004.** godine (14 meseci!). Tražili su da Agencija za privatizaciju izvrši proveru investicija i valjanost kupoprodajnog ugovora. Agencija za privatizaciju je sve to ignorisala. Ona je dozvolila vlasniku da odredbu o socijalnom programu tumaču kao «može ali i ne mora». Sledeći štrajk je trajao 3 meseca, a to je bila borba za čuvanje zaliha proizvoda od upada vlasnika i njegovih pomoćnika. Radnici su u tri smene (583 radnika) čuvali prostorije preduzeća, branili ih sa bagerima i kamionima. Posle tih sukoba privatizacija je poništena. Nakon pete privatizacije (2007. godine) od 540 radnika u preduzeću je ostalo samo 20!⁴⁴⁷

Retki su bili uspešni radnički štrajkovi u privatizovanim preduzećima. Izuzetak je bio štrajk u «Livaru» iz Topole. Preduzeće je neuspešno privatizovano, a kupac je slovenačka firma. Plate su kasnile šest meseci, a nezadovoljni radnici su radikalizovali svoj protest. Oni su uveče u upravnu zgradu zaključali direktora i predstavnike fabričkog sindikata. U jutarnjim satima uspeali su da direktor donese odluku o isplati zarada.⁴⁴⁸ Bio je to štrajk iznenađenja ili «divlje mačke», češći u razvijenim tržišnim privredama nego u našoj sredini. Kasnije informacije o poslovanju «Livara» skreću pažnju na to da je poslodavac radnike plaćao sa posebnih računa, i tako državu oštetio za poreze.

Zabeležen je i štrajk u **privatizovanom «Karneksu»**. Svih 2760 radnika je štrajkovalo, posle tri puta neuspešnih pregovora sa vlasnikom preduzeća. Tražili su isplatu zarada i regresa i potpisivanje kolektivnog ugovora. Na to je poslodavac **zapretio**

444

R., Š., «Nisu bili zaključani», *Politika*, 3. novembar 2006.

445

Đ. Đukić, «Radnici se vezuju lancima pred sudom», *Politika*, 21. mart 2008.

446

«Bivši radnici IKL protestovali ispred Predsedništva Srbije», *Blic*, 12. septembar 2017.

447

B. Trifunović, «Venčac-Arandelovac», U: *Od radničkih borbi ka socijalnm pokretu*, (prir. B. Markuš), GP Ravnopravnost, 2013., str. 55, 57.

448

P. Ignja, «Guja u francuskom džepu», *NIN*, 26. april 2001.

lock-outom⁴⁴⁹. Ovo pitanje u našem zakonodavstvu nije regulisano, ali je činjenica da poslodavci krše i osnovna prava radnika, bez obzira što su zakonom zaštićena.

Najčešći povodi štrajkova u privatizovanim preduzećima bili su: 1. nepoštovanje kupoprodajnog ugovora od strane kupca i nespremnost Agencije za privatizaciju da ga kontroliše i raskine. 2. nikakvo ili lažno investiranje u preduzeće, bez obzira na poreklo vlasnika; 3. neisplaćivanje sredstava za socijalni program; 4. otpuštanje radnika mimo ugovora i protiv zakona; 5. kašnjenje zarada, sredstava za prevoz, ishranu i godišnji odmor; 6. namerno uništavanje proizvodnje i preduzeća; 7. neuplaćivanje sredstava za PIO; 8. ograničavanje sindikalnih prava radnika; 9. bahato ponašanje menadžera i vlasnika i 10. vrlo retko se tražilo od vlasnika da poboljša bezbednost na radu. Za sve to štrajkači su se obraćali poslovodstvu, vlasniku, lokalnim i republičkim moćnicima. Što je privatizacija više odmicala to je uspeh štrajkača bio manji. Ignorirale su ih i najvažnije državne institucije, pa su oni svoj gnev sve više usmeravale na institucije na lokalnom nivou. Činili su to u svako doba godine, kako na 40° Celzijusa, tako i na -10° C. Vlasnici i vlast su ih u najvećem broju slučajeva ignorisali i smatrali protivnicima reformi i investitora.

ZAKLJUČAK

Privatizacija je trebalo, makar deklarativno, da doprinese većoj efikasnosti i konkurentnosti preduzeća i privrede, rastu zaposlenosti (na duži rok) i boljem standardu života zaposlenog i ostalog stanovništva. Ona je, na kraći rok, podrazumevala oslobađanje od viška zaposlenih, veće korišćenje proizvodnih kapaciteta i uvođenje novijih načina organizacije i upravljanja i tehnološku obnovu proizvodnje. Na osnovu iskustvene građe i uvida u najvažnije uzroke i povode štrajkova u preduzećima u različitom svojinskom statusu nameće se zaključak da privatizacija nije ispunila nijedan od ključnih ciljeva. Štaviše, privatizacijom su uništavana i najuspešnija preduzeća, društvena imovina na brojne načine opljačkana i izneta iz zemlje, a ogroman broj radnika je ostao bez posla i najvažnijih socio-ekonomskih prava.

Broj štrajkova i javnih protesta od 2001. do 2009. godine u privrednim preduzećima bio je manji nego u javnim preduzećima i državnim službama. Osnovni uzrok toga je činjenica da su prvi pod udar privatizacije dospeli u prvoj deceniji tranzicije, a drugi su tek posle petooktobarskih promena bili na redu za privatizaciju. Nova vlast je, pod pritiskom stranih finansijskih institucija, nametala restriktivna rešenja, koja su sve više pogađala nove srednje slojeve. Oni su na to reagovali organizo-

449

«Radnici «Karneksa» u štrajku: Traže plate od 16.500 dinara», *Glas javnosti*, 22. jul 2004.

vanjem štrajkova i protesta. Borili su se protiv novih sistematizacija radnih mesta, koje su značile gubitak posla za sve veći broj zaposlenih, a manje zarade za one koji ostaju u tim preduzećima/ustanovama. Među štrajkačima su preovladavali zaposleni u prosveti, zdravstvu, socijalnoj zaštiti, katastru, lokalnoj samoupravi. Od «starih» štrajkača nezadovoljni su bili rudari, trgovci, zaposleni na poljoprivrednim dobrima i sitni proizvođači poljoprivrednih proizvoda. Povremeno su štrajkovali i najmoćniji pripadnici slobodnih profesija, advokati i taksisti, ali sa najvećim uspehom. Bilo je mnogo preduzeća pred ili u stečaju, čiji su radnici tražili izlazak iz toga. Jedni su zahtevali da se krene u privatizaciju. **Najvažniji zahtevi štrajkača, u neprivatizovanim preduzećima i ustanovama bili su:** 1. povećanje zarada, 2. potpisivanje i poštovanje kolektivnog ugovora, 3. isplata sredstava za regres i topli obrok, 4. obustavljanje smanjenja radnih mesta i 5. veća materijalnu pomoć države u rešavanju njihovog materijalnog standarda. Zaposleni u javnim preduzećima su se suprostavljali prvim potezima da se restrukturiraju, tj pripreme za privatizaciju. Što su bili važniji za državu to su njihovi štrajkovi bili efikasniji.

Radnici u preduzećima koja su otpočela privatizaciju su imali svoje razloge za štrajkove. Posebno su velike probleme imali zaposleni u preduzećima koja su otpočela proces privatizacije na početku 1990-ih, a onda nastavili po novim zakonima. Na jednoj strani bili su stari «mučenici» ili radnici koji su štrajkovali u rudarstvu, metalskom, mašinskom i tekstilnom kompleksu. Na drugoj su se našli «novi» štrajkači, zaposleni u javnim preduzećima. Prvi su štrajkovali zbog upropaštavanja preduzeća od strane menadžmenta i stečajnih upravnika, a za pomoć države za isplatu višemesečnih neisplaćenih zarada, sredstava za socijalne programe i overu zdravstvenih knjižica. Bilo je tu i štrajkova u kojima su radnici tražili ubrzanje privatizacije, ali i drugih da se ona prekine. Najuporniji i najviše oštećeni započetim privatizacijama su se sve češće odlučivali na blokade preduzeća, lokalnih institucija, važnih saobraćajnica i dolazak u Beograd pred državne institucije. Naročito se to dešavalo u dva talasa, 2004. i 2009. godine. Iz njihovih zahteva i parola saznajemo da su se prema njima loše odnosili i poslovodstvo i državni organi, posebno stečajni upravnici i Agencija za privatizaciju. Radnicima su bila uskraćena prava na rad, bezbednost na poslu, na zaradu, ali i lečenje i dostojanstven život.

U nekim od štrajkova i protesta do izražaja je došlo saznanje da su radnike u jednoj ili više privatizacija oštetili i privatnici i državne institucije. Uloga izvršne vlasti u prodaji važnih trgovinskih lanaca, na primer, bila je značajna. Na to su ukazivali i radnici-mali akcionari. Nemar države prema radnicima zaposlenim na poljoprivrednim dobrima je proizvod prirode sistema, u kojem se obavljala tzv.prvobitna akumulacija kapitala. Stoga su neki od njih štrajkove povezivali sa drugim oblicima protesta, kao što su blokade saobraćajnica. Država ih je, po pravilu, ignorisala. Pravu dramu izazivali su protesti gladnih radnika 2009. godine, u kožarskoj i tekstilnoj industriji, a u kojima

se ogledala nebriga države za «stare» štrajkače. Oni su od mirnih štrajkača prešli put do samopovređivanja (čak i kanibalizma), izražavajući svoj protest nebrigom države za njihove probleme. Obično su tražili da se prestane sa uništavanjem preduzeća, stvore uslovi da se održi proizvodnja, da im se isplate više godina uskraćene zarade i nađe kupac za preduzeće. Ovi štrajkači imali su u tome daleko manje uspeha nego oni u preduzećim i ustanovama koja nisu otpočela privatizaciju.

Najbrojniji su bili radnički štrajkovi u preduzećima koja su se privatizovala. Gotovo da nije bilo razlike između onih koji su bili zaposleni kod stranog ili domaćeg kapitaliste. Njihovu sudbinu više je određivala bliskost novog vlasnika sa republičkim i lokalnim vlastima, nego okolnosti pod kojima su poslovali. Radnici su štrajkovali i protestovali kako u nekada uspešnim trgovinskim lancima, tako i u preduzećima koja su privatizacijom ubrzano uništavana. **Zahtevali su, u najvećem broju slučajeva:** 1. nastavak proizvodnje 2. isplata sredstava za socijalni program 3. kontrola kupoprodajnog ugovora od strane Agencije za privatizaciju (u vezi investicija, nastavka procesa proizvodnje i sl.), 4. raskid ugovora sa novim vlasnikom, 5. povezivanje radnog staža i 6. overa zdravstvenih knjižica. Što je preduzeće bilo privatizovano pod nepovoljnijim uslovima to su i zahtevi radnika-štrajkača bili veći. Međutim, ovi štrajkači su bili najčešće ignorisani i od vlasnika i od državnih institucija. Broj neisplaćenih zarada kretao se od 2 do 92, a doprinosa za PIO i do 9 godina tj za 108 meseci! Najveći broj štrajkača se borio za to da novi vlasnik nastavi proces proizvodnje. Što je privatizacija više odmicala radnici su nailazili na sve veće zakonske i druge prepreke da ostvare svoje zahteve. Većina štrajkova i protesta bila je «spontana», tj. organizovana mimo postojećih sindikata. Veće solidarnosti među radnicima, osim na lokalnom nivou, nije bilo, što je i sasvim razumljivo s obzirom da je većina radnika radila i živela u dubokom siromaštvu. Njihov «žal za prošlim» vremenima imao je svoje materijalno i društveno utemeljenje. Ukratko rečeno, u istraživanju se pokazalo plodotvornim klasifikovanje preduzeća i ustanova s obzirom na svojinski status. Štrajkovi u sve tri grupe preduzeća i ustanova bili su neefikasniji u odnosu na štrajkove u prvoj deceniji tranzicije, pre početka tranzicije i u odnosu na štrajkove u razvijenim tržišnim privredama Evrope i sveta.

**8.
v
RADNIČKI
v
ŠTRAJKOVI
OD 2010. DO
2015. GODINE**

UVOD

Kraj prve i početak druge decenije 21. veka obeležilo je širenje i produbljivanje posledica globalne ekonomske krize. Ona je tada ušla u svoju drugu fazu, u kojoj su jasnije ispoljene njene brojne dimenzije. Po mišljenju mnogih istraživača, ali i ljudi koje ona pogađa, reč je o krizi finansija, ekonomije, morala, politike i kapitalizma kao svetskog sistema. Po shvatanju onih koji to osporavaju, reč je samo o prolaznoj krizi, iz koje će kapitalizam naći rešenje i ojačati na novim osnovama. U Srbiji se širenje ekonomske krize vremenski poklapa sa poslednjom fazom procesa privatizacije, tj. sa njenim završavanjem. **Stoga je zanimljivo proveriti tezu, posredno i kroz analizu dinamike i oblika organizovanja štrajkova, da svetska kriza nije odlučujuće uticala na ove sukobe. Stvarni uzroci štrajkova su na domaćem terenu, u primenjenom konceptu tranzicije i privatizacije do 2008. godine. Svetska ekonomska kriza samo je jasnije istakla nedostatke pomenutih koncepata i najvažnije interese klasa koje su se ovim procesima stvarale ili propadale.**

U ovom poglavlju knjige opisuju se i analiziraju najvažniji uzroci štrajkova, karakteristike njihovih učesnika, i odnos kapitalističke klase prema njima. Nova vlasnička klasa se do tada formirala i učvrstila, a institucije sistema i pravni sistem je maksimalno koristila da zaštiti svoje klasne interese. Stoga je kraj privatizacije i odnos kapitalističke klase prema radnicima u štrajkovima pokazatelj njene ekonomske i društvene moći, a stvarne nemoći najamne radničke klase. **Osnovna teza koja se istraživanjem štrajkova proverava glasi: radnički štrajkovi su bili manje efikasni nego u ranijim fazama tranzicije i pre 1990. godine.** Oni se po svojoj suštini, a što se vidi iz osnovnih povoda i uzroka, pre mogu nazvati protesti očajnih i deklasiranih radnika, nego klasični industrijski sukob u sferi rada. Reč je o radnicima u preduzećima koja su više puta neuspešno privatizovana, ili su bila u stečaju i u restrukturiranju. Radnici su protiv sebe imali ne samo državne institucije, kao što je Agencija za privatizaciju, nego i sve restriktivnije zakonodavstvo, koje je štitilo više interese vlasnika nego radnika.

Druga teza koja se u istraživanju proverava tiče se desindikalizacije i «spontanog» organizovanja štrajkača i učesnika javnih protesta, koja je dodatno uništavala svaku mogućnost nastajanja solidarnosti među radnicima. Najzad, u tekstu se, na marginama istraživanja, pored radnički štrajkovi u Srbiji i regionu povodom izmena zakona o radu. Ukazuje se na glavne subjekte tih promena, načine na koji su reagovali nezadovoljni radnici i konačne rezultate radničkih štrajkova povodom izmena radnog i socijalnog zakonodavstva. Tom cilju služe bogata iskustvena i teorijska građa o društvenim sukobima, štrajkovima, privatizaciji i globalizaciji na ovim prostorima. Nezamenljive su i sindikalne arhive, kao i podaci objavljeni u

štampanim i elektronskim medijima. U donošenju konačnih ocena o karakteristikama radničkih štrajkova i prirodi odnosa kapitalističke i radničke klase svaki od tih izvora ima različit značaj.

Smisao sociološke analize je u opisu, analizi i objašnjenju osnovnih karakteristika štrajkova i njihovih najvažnijih socijalnih, ekonomskih i političkih posledica po ukupan položaj radničke klase. To omogućava i sagledavanje dinamike društvenih sukoba, od kojih su štrajkovi među najznačajnijima, u pojedinim fazama tranzicije i privatizacije društvene svojine. Sledeći korak je poređenje štrajkova u Srbiji sa štrajkovima u regionu i svetu, ali je ono ovde naznačeno samo u kratkim crtama. U delu teksta izlažu se rezultati istraživanja najvažnijih karakteristika radničkih štrajkova u Srbiji tokom i posle 2010. godine. U prvom redu opisuju se tipični oblici organizovanja štrajkova, od kojih mnogi prerastaju u javne proteste i blokade preduzeća i javnih prostora. Analiza se odnosi na karakteristike društvene strukture u kojima se dešavaju štrajkovi, najvažnije socijalne grupe koje štrajkuju i javno protestuju, povode štrajkova i osnovne zahteve štrajkača i efekte toga.

Pored toga, opisuju se i najvažnije društvene i političke prepreke s kojima su se sretali radnici pre, tokom i posle štrajkova, od pojedinačnih do institucionalnih, od lokalnih do globalnih. Gde god je to bilo moguće navedeni su odnosi vlasnika preduzeća, političkih i ekonomskih elita uopšte, prema radnicima. To znači da je i ovde proveravana teza o različitom položaju radnika u preduzećima/ustanovama s obzirom na njihov svojinski status. Od mnoštva štrajkova i javnih protesta nezadovoljnih radnika izdvajaju se tipični, koji na svoj način posredno dokazuju prirodu klasnog odnosa između vlasnika i najamnog radnika. Gde god je moguće navode se i najvažniji povodi i posledice štrajkova. Naravno, na taj način je samo otvoreno i naznačeno polje za neka druga, kvalitetnija i produbljenija, istraživanja štrajkova u društvu u tranziciji.

U drugom delu teksta je istraživanje najvažnijih uzroka (ne)efikasnosti štrajkova u Srbiji na kraju tranzicije i privatizacije. Polazna teza je da su najvažniji uzroci štrajkova na globalnom društvenom nivou, tj. u klasnoj prirodi društva, a tek potom na nivou preduzeća. Opisuju se i objašnjavaju uzroci i posledice neefikasnosti radničkih štrajkova i javnih protesta. Potom se ukazuje na strukturne, istorijske i političke uzroke fragmentacije radničke klase Srbije. Njena dezintegracija se posmatra kao posledica sistemskih faktora, tj. prirode i odnosa osnovnih klasa u društvu. Neefikasnost radničkih štrajkova je samo jedan od pokazatelja toga, istovremeno i posledica male društvene moći radničke klase Srbije. Po stepenu razvijenosti tzv. empirijske klasne svesti, o čemu svedoče neefikasni štrajkovi i javni protesti, radnička klasa je daleko iza nivoa koji je postigla u socijalističkoj Jugoslaviji. Ona po efikasnosti štrajkova, ukupnom društvenom položaju i klasnoj svesti zaostaje u odnosu na mnoga društva u tranziciji, posebno u odnosu na razvijene zemlje sveta.

8.1. ŠTRAJKOVI U VREMENU SVETSKE EKONOMSKE KRIZE I KRAJA PRIVATIZACIJE DRUŠTVENE SVOJINE

Društveni i ekonomski uslovi u drugoj deceniji ubrzane tranzicije u Srbiji se razlikuju u odnosu na početak 2000-ih. Za privatizaciju su preostala, po pravilu, manje uspešna preduzeća, od kojih su mnoga već više puta neuspešno prodavana, ili su u drugim poslovnim i statusnim problemima. Stoga se otpor radnika nastavku privatizacije društvene svojine na drugi način ispoljavao. Drugačiji je i institucionalni okvir koji je regulisao proces privatizacije. U tom smislu posebno su značajni novi zakoni, kao što su Zakon o restituciji (2011. godine), izmene Zakona o privatizaciji (2014. godine) i Zakon o prostornom planiranju. Oni su uticali na sudbinu preostalih preduzeća u društvenoj svojini, od kojih je većina bila u restrukturiranju. Ukupan broj preduzeća za prodaju početkom 2015. godine bio je 584, sa 100 000 zaposlenih. Od toga su 161 preduzeće bilo u restrukturiranju, sa 55 000 radnika.⁴⁵⁰

8.1.1. KARAKTERISTIKE RADNIČKIH ŠTRAJKOVA 2010.-2015. GODINE

Novi i poslednji veći talas štrajkova u Srbiji nastupio je krajem 2009. a trajao je do kraja 2012. godine. Prema podacima SSSS tokom 2009. godine bilo je 80 štrajkova, a u januaru 2010. godine 33 štrajka i 22 blokade. Najviše štrajkova je bilo 2012. godine, odnosno 103, i 22 protesta i blokade. U njima je učestvovalo oko 100 000 radnika. Sle-

450

«Prve privatizacije početkom naredne godine», *Blic*, 3. novembar 2014.

deće godine se taj broj skoro prepolovio (55 štrajkova, 10 protesta, sa ukupno 45 000 učesnika)⁴⁵¹. Većina štrajkova bili su posledica privatizacije. O tome svedoče i najvažniji zahtevi radnika u štrajkovima, mesto gde su postavljani, kome su upućeni i način kako su država i novi vlasnici na to reagovali. Kako se privatizacija završavala tako je broj radničkih štrajkova opadao u odnosu na prethodnu deceniju, a rastao je broj javnih protesta. Potisnuto nezadovoljstvo materijalnim i društvenim položajem bilo je inicijalna kapisla da se radnici organizuju, štrajkuju u fabričkom krugu, izađu na ulice, blokiraju državne institucije i važne lokalne i međunarodne saobraćajnice. Protiv sebe su imali dobro organizovanu, moćnu kapitalističku klasu i državne institucije koje su u prvom redu štitile interese vladajuće klase.

Pripadnici raznih društvenih grupa su štrajkovali, blokirali fabrike, saobraćajnice i državne institucije. Najpre su to bili radnici u preduzećima koja su privatizovana ili im je prodaja poništena. Potom su štrajkovali zaposleni u preduzećima koja su u restrukturiranju, stečaju i u većinskom državnom vlasništvu. Među novim učesnicima masovnih štrajkova i protesta našli su se i zaposleni u javnim preduzećima, državnim službama, poljoprivrednici sa sela i sa poljoprivrednih kombinata. Svi su oni imali svoje posebne razloge za štrajk, ali se mogu zapaziti i neke zajedničke karakteristike njihovih povoda i uzroka takvog ispoljavanja nezadovoljstva. Naime, i dalje se uočavaju razlike u društvenom položaju zaposlenih u preduzećima i ustanovama koja su privatizovana, onih koji su otpočeli privatizaciju ili se tek pripremaju za nju. Posebne probleme u ovoj gruboj klasifikaciji štrajkača predstavljaju radnici koji su radili u preduzećima koja su više puta privatizovana, pa im je usledio stečaj, podržavljenje ili restrukturiranje do sledeće prodaje. To je uočljivo čim se osvrnemo na prirodu zahteva radnika u štrajku ili protestu. Ovom prilikom pažnja se usmerava na tipične štrajkove u svakoj od pomenutih grupacija preduzeća.

Na kraju privatizacije društvene svojine jasno se potvrđuje teza da su većina štrajkova u Srbiji bila pseudoštrajkovi, a štrajkači u stvari pseudoštrajkači. Ovo posebno vredi za mnoge štrajkove u privatizovanim preduzećima. Najčešći i najuporniji radnici-štrajkači bili su oni koji su u prvi plan isticali zahtev za nastavkom ili pokretanjem procesa proizvodnje. To je bio jedan od dominantnih povoda štrajkova, uz koji su sledili i zahtevi za isplatu zarada i ostalih materijalnih primanja. U meri u kojoj su privatizacije bile «nezakonite», «neuspešne» i «pljačkaške», kako su ih ocenjivali većina radnika, utoliko su se više sticali uslovi da radnici tih preduzeća češće štrajkuju, javno protestuju i traže pomoć od države. Ta pomoć je zavisila od brojnih faktora, ali najviše od interesa kapitalističke klase, koje su štitile i vlast i državne institucije.

Za neka preduzeća politička elita imala je plan još 2001. godine, a za druga je nalazila *ad hoc* rešenja po izbivanju štrajkova i radničkih protesta. Na osnovu izjava

451

Podaci iz arhive SSSS

premijera Zorana Đinđića DOS je za automobilsku industriju imao strategiju da smanji broj zaposlenih, dovede strane kompanije, a postojeća preduzeća uklopi u svetski trend proizvodnje komponenti za automobile. U Intervjuu «Glasu javnosti» od 1. septembra 2001. godine Đinđić je naveo: «Budućnost autmobilske industrije je međunarodni lanac komponenti, a ne pravljenje gotovog automobila. Smatram da je to rešenje i za teška teretna vozila, za FAP, za metalski kompleks, i mi tu imamo šansu, jer postoje tehnološki uslovi za proizvodnju pojedinih delova».⁴⁵² Stoga se vlast nije posebno trudila da sačuva «Zastavu» iz Kragujevca, «Fabriku vagona Kraljevo» i «Fabriku automobila Priboj». Njihovi radnici su često i neuspešno štrajkovali i blokirali javne prostore.

Privatizacija pojedinih preduzeća iz tekstilne i drvne industrije je skoro bila završena do 2010. godine, a za najlošija na tržištu je tek pripremana. Među takvim preduzećima bili su drveni kombinat ŠIK «Kopaonik» i konfekcija «7. juli» iz Kuršumlje. Oni su bili u vlasništvu domaćih kapitalista, a posle su zapala u poslovne teškoće. Ranije pomenuti «Magnohrom» i «Fabrika vagona Kraljevo», posle 2010. godine našli su se na putu pokušaja traženja novog kupca i konačnog stečaja. U prvoj fabrici više od 2 700 radnika čekalo je isplate obećanih zarada. U drugoj su 500 radnika u aprili 2012. godine štrajkovali zbog 14 zarada. Često su javnim protestima ovi radnici pokušavali da se izbore za svoja prava iz rada.⁴⁵³

U posmatranom periodu 2010-2015. godina bilo je štrajkova u velikim i malim privatnim preduzećima, koja su vlasništvo domaćih i stranih kapitalista. Oni na poseban način ukazuju na ponašanje poslodavaca nakon određenog perioda proteklog od privatizacije, tj. na odnos poslodavca prema radnicima. Ovom prilikom izdvajamo štrajkove radnika u «Knjaz Miloš», čiji je vlasnik strani investicioni fond. U «FAS»-u su štrajkovali zaposleni u mešovitom preduzeću, većinskom vlasništvu italijanske multinacionalne kompanije «FIAT» iz Torina, a manjinskom države Srbije. «Autosaobraćaj» iz Kragujevca je bio prodat domaćem kupcu, a štrajkači su tražili da im država nađe drugog kupca. U privatizaciji «Jumka» odlučujuću ulogu imala je država, a vlasnik je postala slovenačka «AHA MURA». Njihove štrajkove pratimo pre, nakon privatizacije i posle njenog poništenja. Tu su i rudari u preduzećima prodatim domaćem tajkunu, Miroslavu Bogičeviću, vrlo bliskom novoj vlasti, u rudniku antimona i olova «Zajača» kod Loznice i rudniku olova, cinka i zlata «Lece» blizu Medveđe. U nizu iza-

452

Radoslav Rodić vodio intervju sa premijerom Zoranom Đinđićem, «Srbija ponovo na raskršću», *Glas javnosti*, 1. septembar 2001.

453

Sto bivših radnika «Magnohroma» tražilo je isplatu 20% od socijalnog programa za koji je imalo pravosnažne presude. Njihov pokušaj blokade Ibarske magistrale sprečila je policija. «Policija sprečila radnike «Magnohroma» da blokiraju Ibarsku magistralu», *Blic*, 1. april 2015. Oni su od države dobili obećanje da će im se zarade i socijalni program isplatiti još 2008. godine, a dobili su ih (umanjene zarade) tek 2012. godine. Vidi: D. S. «Ništa od obećanja», *Novosti*, 3. april 2008; «Radnicima Magnohroma konačno isplaćen dug», *Blic*, 18. jun 2012; «Prekinut štrajk u Fabrici vagona», *Blic*, 12. april 2012.

branih preduzeća našlo se i «Andrea Confezicione» iz Jagodine, čiji vlasnik je iz Italije. Od brojnih ostalih preduzeća pominju se i neka druga, naročito u analizi posebnih uzroka štrajkova i odnosa vlasnika prema štrajkačima.

Početakom 2010. godine radnici privatizovanih **preduzeća ŠIK «Kopaonik» i «7. juli»** su najpre štrajkovali u preduzeću, a onda i danima javno protestovali. Pažnju javnosti i vlasti skrenuli su na sebe tek kada su blokirali važnu saobraćajnicu, magistralni put Niš-Priština, odnosno Kuršumljija-Priština. Ova blokada puteva na svetlo dana je izbacila suštinu problema i odnos između radnika, vlasnika i države. Oba preduzeća bila su privatizovana, ali su od novih vlasnika sistematski uništena. To su državni organi tolerisali i poništili privatizaciju kada su preduzeća skoro sasvim onespособljena za normalnu proizvodnju. Poništenjem privatizacije država je postala njihov većinski vlasnik. Stoga su se nezadovoljni radnici obraćali državnim organima, a poučeni iskustvom da su ih političari do tada umirivali obećanjima, radnici su svoj protest radikalizovali. Nekoliko stotina radnika je u **julu 2009.** godine blokiralo prostorije opštine Kuršumljija.⁴⁵⁴ Ministar rada i socijalne politike Rasim Ljajić ih je smirivao obećanjima da će im država pomoći.

U **januaru 2010.** godine radnici ŠIK «Kopaonik» i «7. juli» su najpre štrajkovali u svojim preduzećima, a od 11. januara su blokirali magistralni put Niš-Priština. Vlast je to danima ignorisala. Radnici su tražili neisplaćene zarade, overu zdravstvenih knjižica i pokretanje proizvodnje. Ministar ekonomije i regionalnog razvoja Mlađan Dinkić je izjavio: «Ne pada mi na pamet da idem u Kuršumljiju».⁴⁵⁵ Rasim Ljajić, ministar za rad i socijalnu politiku, je ignorisao u to vreme i radnice u štrajku glađu TK «Raška» u Novom Pazaru. Tek kad su radnici zapretili da će za Beograd krenuti više hiljada radnika, u Kuršumljiju su došli predstavnici vlasti. Blokada puta trajala je više od mesec dana, a protestu su se pridružili zaposleni u lokalnoj samoupravi, školama, privatnim radnjama i (bivši) radnici iz nekoliko drugih gradova. Bio je to jedan lokalni «svenarodni» ustanak siromašnih građana, koje je vlast ignorisala. Radnici su bili sa porodicama, razapeli šatore na magistralnom putu, postavljali stolove, masovno tamo boravili, a manji broj je ostajao i preko noći. Štrajkačima su se pridružili bivši radnici, penzioneri, zaposleni u školama, domu zdravlja, u privatnim radnjama. Solidarnost radnika i građana bila je zasnovana na činjenici da je Kuršumljija grad sa masovnom nezaposlenošću i siromaštvom. Takav stepen solidarnosti malo gde je bio izražen u drugim sredinama. U smirivanju nezadovoljnih radnika na terenu su se tada pojavili Aleksandar Vulin i Aleksandar Vučić. Obećali su im overu zdravstvenih knjižica, isplatu dela zarada i traženje novog kupca.

454

«Nastavlja se blokada opštine Kuršumljija», *RTS*, 7. jul 2009.

455

Dinkić: «Ne pada mi na pamet da idem u Kuršumljiju», *Blic*, 20. januar 2010.

Ova faza radničkih borbi u Kuršumljii završena je tako što su radnicima šumar-skog kombinata «Kopaonik» i fabrike konfekcije «7. jul» overene zdravstvene knjižice. Za prvo preduzeće nađen je poslovni partner «Simp» iz Vranja, a za drugo je tražen novi kupac. Kasniji štrajkovi i protesti radnika ovih preduzeća samo su potvrdili da su pomenuta obećanja aktuelne vlasti donela nove nevolje i nisu rešila glavne povode štrajkova i protesta. «Simp» je 2013. godine radnicima «Kopaonika» dugovao 5 zarada i overu zdravstvenih knjižica. To je bio razlog da su radnici «Kopaonika» blokirali ka-piju preduzeća i ometali «Simp» da posluje.⁴⁵⁶ U aprilu 2014. godine štrajkovalo je 500 radnika «Simp ŠIK», sa zahtevima da se isplate zaostale zarade, obezbedi kontinuitet proizvodnje i uradi sistematizacija radnih mesta.⁴⁵⁷

Štrajkovi, protesti i blokade saobraćaja od strane radnika «Autosaobraćaja» iz Kragujevca su primer odnosa radnika, lokalnih i republičkih vlasti u preduzeću koje je prošlo put od privatizacije, u kojoj su radnici vlasnici 60% kapitala, a potom kroz restrukturiranje otišlo u stečaj. To je i primer sprege lokalne i republičke vlasti u procesu uništavanja preduzeća i konačnom iznajmljivanju u zakup ljudima bliskim vlas-tima. «Autosaobraćaj» je bilo najstariji autoprevoznik u Šumadiji. Agonija zaposlenih nastala je prodajom preduzeća, a potom poklanjanjem 60% radničkih akcija direktoru, koji je 2010. godine krivično gonjen. Lokalna samouprava i država su imale deo akcija, pa su interesi bili višestruko sukobljeni. Propast preduzeća je bila i u velikim dugovima i u uništavanju autobusa.

Radnici «Autosaobraćaja» su zbog nerešenog statusa preduzeća, zaostalih zara-da i neoverenih zdravstvenih knjižica jedan dan blokirali put iz Kragujevca prema Kraljevu. Najpre su **juna 2012.** godine sa 20 autobusa blokirali autoput Beograd-Niš, a istovremeno i blokirali autobusku stanicu.⁴⁵⁸ Posle su češće štrajkovali i protestovali pred skupštinom Kragujevca. U **jesen 2013.** godine radikalizovali su svoje proteste. Najpre su blokirali glavnu autobusku stanicu (2. oktobra), a posle i autobuse posta-vili na put i prugu u stanici Grošnica. Danonoćno je oko 200 radnika tu boravilo.⁴⁵⁹ Neprijateljstvo prema njima ispoljili su i lokalna vlast i građani, koji su napravili i kontrablockadu. Sve je dobijalo i političke dimenzije, a na proleće 2014. godine bili su parlamentarni izbori u Srbiji. Potpredsednik vlade Aleksandar Vučić pozvao je radnike u Beograd i obećao im rešenje problema već do 1. decembra 2013. godine. Najpre su

456

«Radnici Kopaonika blokiraju ulaz u Simpo ŠIK», *Blic*, 7. novembar 2013.

457

Kuršumljia: «Pregovori propali, nastavljen štrajk u «Simp ŠIK»», *Blic*, 9. april 2014.

458

«Radnici «Autosaobraćaja» blokirali Kragujevac», *Blic*, 26. jun 2012.

459

N. Radišić, «Radnici «Autosaobraćaja» noć proveli u autobusima kojima su blokirali put i prugu - Kragujevac u blokadi», *Blic*, 23. oktobar 2013; «Vlada uverava radnike «Autosaobraćaja»: Rešenje do 1. decembra», *Blic*, 25. otobar 2013.

im isplaćena 2 minimalna dohotka i data obećanja o novom menadžmentu, isplati 9 zarada, overi knjižica i socijalnom programu za 280 radnika. Posle 42 dana deblokirana je saobraćajnica.⁴⁶⁰ Radnici su čitavih šest meseci držali u blokadi glavnu autobusku stanicu. Odblokirali su je kad im je vlada obećala da će im pomoći i naći novog kupca. To je bilo samo prazno obećanje, jer je u maju 2015. godine preduzeće otišlo u stečaj. Za prevoz u Kragujevcu nadmetali su se zakupci autobuske stanice, koji nisu imali nikakve obaveze prema ovim radnicima. Na delu je pokazano kako moćne elite uništavaju preduzeća koja se bave javnim saobraćajem, a koja su privatizovana i namerno oterana u stečaj. Sve se to događalo u Kragujevcu, čija radnička klasa nije imala ni malo solidarnosti sa ovim radnicima.

Radnici «**Fabrike automobila Priboj**» (FAP), nekada veliki proizvođač kamiona i autodelova za izvoz, godinama je propadala. Čak 12 godina bila je u restrukturiranju, ali je menadžment i država nisu oporavili. Država je bila 70% vlasnik preduzeća, pa je pobunjenim radnicima prigovarala da ih izdržava. Radnici su krajem oktobra od posloводства tražili makar jednu platu za sve radnike, overu zdravstvenih knjižica i obezbeđenje posla. Od toga ništa nisu dobili, pa su krajem oktobra 2013. godine blokirali barsku prugu i regionalni put Priboj –Bistrica. Tražili su da im država i posloводство isplate 4,5 zarade i overi zdravstvene knjižice⁴⁶¹. Vladajuća politička elita zbog toga se nije posebno uznemirila. Najpre je sve to ignorisala i posle određenog vremena se uključila u «rešavanje» problema. Radnicima je saopšteno kolika je šteta od te blokade i da ih je do tada država (nepravедно) pomagala. Aleksandar Vučić (premijer) im je javno poručio: «Niko ne sme da ucenjuje državu».⁴⁶² Pri tom je optužio posloводство, mešetare, i radnike koji od države traže rešenje. Na taj način olako je zanemario činjenice da je država većinski vlasnik «FAP-a», i da je njena neoliberalna politika privlačenja stranih investitora, niskih carina, masovnog uvoza polovnih vozila, na primer, ovo preduzeće i kraj dovelo na ivicu propasti. Nešto kasnije je intervenisao da se sredstva odvoje za radnike FAP-a, jer im je isplaćena junska plata. Pored toga otišao je i u Priboj, i tako osigurao nešto više glasača za naredne parlamentarne izbore. Koliko je to samo «zakrpa» na veliku rupu od dugova ovim radnicima vidimo po zahtevima

460

«Radnici «Autosaobraćaja» obustavili blokadu», *RTV*, 4. decembar 2013; .N. Radišić, «Vučićeva reč srušila blokade u Kragujevcu», *Blic*, 4. decembar 2013; J. Mladenović, «Razočarani kragujevački radnici: Nema ništa od Vučićevih obećanja», *Blic*, 1. januar 2015.

461

«Radnici FAP-a blokirali barsku prugu», *Blic*, 28. oktobar 2013; «Radnici FAP dobili platu za jun», *Blic*, 9. novembar 2013; «Radnički štrajkovi ponovo potresaju Priboj», *B92*, 20. februar 2014.

462

«Niko ne sme da ucenjuje državu», *B92*, 30. oktobar 2013., potpredsednik vlade Aleksandar Vučić je izjavio: «Da li mislite da sam se uplašio ucena da neće da se sklone sa pruge? Stali ste na prugu i donosite Srbiji gubitak deset miliona dnevno, a tražite od nas ono što nije naša obaveza. Država i građani su samo ove godine dali 160 miliona dinara, a mi tražimo zauzvrat planove, da vidimo kako će da se troše te pare u budućnosti. Hoćemo da vidimo da počnu da zarađuju pare. Hoćemo da pomognemo, ja želim da razgovaram sa radnicima, sa svima»

štrajkača koji su kasnije organizovani. U februaru 2014. godine 55 radnika «FAP-a» je štrajkom zahtevalo isplatu makar dve minimalne plate, overu zdravstvenih knjižica i da im se omogući da rade. Ovoga puta vladajuća elita je bila sigurna u svoj opstanak na vlasti, pa se oglušila o vapaje ovih očajnih i gladnih pribojskih radnika.

Propast tekstilne industrije tokom privatizacije društvene svojine bila je ubrzana i sveopšta. Uništen je «srpski Mančester» ili Leskovac, u kojem je postojao i «**Leteks**». On je privatizovan 2006. godina, a privatizacija je posle dve godine poništena. Posle je bio u restrukturiranju i sistematski je uništavan. Završio je u stečaju, ali je pre toga dug radnika ostao za zarade 2001-2003. godine. Nakon višegodišnjih osporavanja prava na to, ali i odugovlačenja sudskih rešenja i od Ustavnog suda (više od tri godine), 220 radnika se obratilo Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu. Doneta je presuda u njihovu korist, tj. da im država nadoknadi zaostale zarade, a na ime nematerijalne naknade svakom isplati po 3 100 evra. Bila je to jedna retka pobeda radnika, koju država nije ispoštovala.⁴⁶³ Jedina prilika da to uradi jeste pritisak iz EU kod usvajanja pojedinih poglavlja (broj 23) o pristupanju Srbije toj zajednici.

U Jagodini, gde je na vlasti Jedinствena Srbija (JS), koalicioni partner SNS-a na vlasti, država je dala 9 000 evra subvencija po radniku, a lokalna vlast brojne povlastice, za dolazak italijanskog vlasnika. Nastalo je preduzeće «**Andrea Confezione**». Ono je u javnosti postalo poznato po posebnom odnosu prema štrajkačima i uopšte po kršenju prava iz rada. Štrajk upozorenja iz novembra 2015. godine pokrenut je za veće zarade i više pauza tokom radnog dana brzo je slomljen, a da gradonačelnik nije ni reč rekao u korist domaćih radnika.⁴⁶⁴ Reč je o izrazitom žestokom ritmu rada, od 10 i više sati dnevno, uskraćivanju prava na pauze, visokim normama, oštrim kaznama i lakim davanjima otkaza. Posebne žene iz obezbeđenja («goniči robova») snimale su radnike štrajkače, a posle štrajka direktor je uručio štrajkačima čak 150 upozorenja pred otkaz.⁴⁶⁵ Kršena su osnovna sindikalna prava, Zakon o radu, brojne međunarodne konvencije i preporuke MOR-a. Uprkos tome, radnici ovog preduzeća nisu imali podršku nikoga od lokalne do republičke vlasti i državnih institucija.

Državni obračun sa društvenom svojinom i nekadašnjim industrijskim gigantima može se prikazati i kroz promene kroz koje je prolazilo vranjansko preduzeće «Jumko». Ovaj tekstilni kombinat je postojao od 1960. godine, a u najbolje vreme zapošljavao je 12 000 radnika. Sve je to promenila privatizacija koja je bila više

463

«Sud u Strazburu: Odšteta radnicima Leteksa», *Novosti*, 1. jul 2013.

464

G. Jevremović, «Štrajk upozorenja u Andera Konfekcionere; Stavovi sindikata i Italijana sve udaljeniji», *Blic*, 15. novembar 2015; «Štrajk upozorenja i italijanskoj fabrici u Jagodini. Radnici traže veće plate i kraće radno vreme», *Blic*, 17. novembar 2015.

465

G. J. «Osveta radnicima za štrajk? Direktor radnicima podelio 150 upozorenja pred otkaz», *Blic*, 28. novembar 2015.

puta. Ministar ekonomije Mlađan Dinkić lično je dao 2007. godine 283 otkaza radnicima «Jumka» koji nisu hteli da pređu u stranu firmu «Zamber», čime su izgubili pravo i na socijalni program od 100 evra po godini staža.⁴⁶⁶ U periodu između tih privatizacija preduzeće je država restrukturirala, a ono je tek posle 20 godina pozitivno poslovalo (država ima većinsko vlasništvo). Radnici su često od strane vlasti optuživani kao «neradnici», «neko koga država izdržava» i sl. Oni su često štrajkovali i protestovali ulicama Vranja. U septembru 2012. godine rukovodstvo je zabranilo štrajk, jer je pretilo otkazima. Tada je štrajkovalo 400 od 1 800 radnika, zahtevajući isplatu 17 zarada, overu zdravstvenih knjižica i uplatu doprinosa za PIO.⁴⁶⁷ Ukupno je bilo 1 800 radnika. Nakon toga organizovano je više štrajkova.

U julu 2013. godine radnici «Jumka» su tražili zaradu za sve od 25.000 dinara, smenu celog rukovodstva i povezivanje staža za 10 godina i 10 zarada⁴⁶⁸. Od toga je malo šta ostvareno, pa su radnici nastavili štrajkove u krugu preduzeća. Od januara 2014. tri su meseca štrajkovali u fabričkim prostorima. Zauzeli su upavnu zgradu, totalno prekinuli proizvodnju, a zatim blokirali autoput Niš-Skoplje. Država im je uplatila samo 2 zarade i overila knjižice.⁴⁶⁹ Protiv radnika/ca su korišćena sila policije, privatnog i direktorovog obezbeđenja. Posle su radnici organizovali štrajk sa skoro istim zahtevima, koji se okončao tek posle 266 dana. Država je overila zdravstvene knjižice, isplatila 3 zaostale zarade, obećala zarade u iznosu od 65% za vreme štrajka i da će povezati radni staž za poslednje četiri godine.⁴⁷⁰

Dolazak strateškog partnera za «Zastavu automobili» iz Kragujevca bila je gotovo opsesija novih vlasti posle 2000. godine. To je bio veliki potez za sve njih, ne samo u ekonomskom, nego i u simboličkom i političkom smislu. Uništiti «bastion samoupravljanja», kako su često političari naglašavali, značilo je otklon od bivšeg sistema, a siguran put uključivanja zemlje u svet i kapitalističko okruženje. Stoga su se političari trudili da dovedu stranog strateškog partnera. Najzad im je uspelo da 2008. godine dovedu italijansku MNK «FIAT» iz Torina. Kada je sa «FIAT»-om otpisan «zamtajeni» ugovor o prodaji preduzeća, većina bivših radnika su bili stvarni gubitnici tranzicije i privatizacije. Nastavila se «borba» za ulazak u «FAS», koju je novi vlasnik na brojne načine komplikovao (izborom radnika, «testiranjem», posebnom obukom, «ko-

466

«Dinkić otpustio Jumkovce», *Kurir*, 27. oktobar 2007.

467

«Sindikato: Rukovodstvo sprečilo štrajk u Jumku», *Blic*, 11. septembar 2012.

468

J. S. «Radnici Jumka stupaju u generalni štrajk», *Novosti*, 23. jul 2013.

469

M. Dimić, «Strategije likvidacije: primer Jumka», *Bilten*, regionalni portal, 12. maj 2014; V. Pešić, «Štrajkači se molili u crkvi za spas firme», *Blic*, 4. april 2014.

470

V. Pešić, «Dogovor s državom. Posle 266 dana štrajka tekstilci ponovo u halama», *Blic*, 6. oktobar 2014.

deksima rada», itd). Radnici su zbog velike nezaposlenosti i siromaštva pristajali gotovo na sve. Malo su računali na obmane od strane pojedinih političara i novog poslodavca, a svakao ih je bilo.

Prvi ozbiljniji sukob radnika zaposlenih u «FAS»-u doveo je **do blokade skupštinskih prostorija Kragujevca** od strane 50 radnika u oktobru **2009. godine**. Oni su imali obećanje da će, ako ne zadovolje uslove ili ne mogu da rade u FAS-u, moći da se vrate u matično preduzeće i uzmu socijalni program. Novi poslodavac nije bio obavezan uopšte da ih zapošljava, a o socijalnom programu brinula je jedino država. Sukob je rešen tako što su najstariji, bolesni i radnici koji nisu mogli da izdrže ritam rada na traci, uzeli socijalni program (300 evra po godini staža). Nakon toga nije bilo većih štrajkova, **sve do 2012. godine**.⁴⁷¹ Novi poslodavac je nastupio sa restriktivnim merama, uz pretnju da će se iseliti iz Srbije. To je podrazumevalo da će radnici odustati od prava na sindikalno organizovanje, štrajk, plaćeno odsustvo, bolovanje, posebno duže od mesec dana, a lako gubljenje posla i mnogih prava iz rada. Poslodavac je paralelnu akciju vodio na više frontova, u Italiji i Poljskoj. Išao je na kartu svoje moći i uticaja na državne institucije i važne ličnosti u svakoj od pomentih zemalja. Uspeo je najpre da slomi otpor u Italiji, gde je **2011. godine** bilo više štrajkova radnika na Siciliji i kod Torina⁴⁷². U Srbiji je to lako obavio, jer su na njegovoj strani bile lokalne i republičke vlasti. Stradala su osnovna prava iz rada zaposlenih, prekršeni brojni zakoni (pa i Ustav). Završilo se «tihim» pristankom radnika na sve nove represije i ukidanje već dostignutih socio-ekonomskih prava. Kada je u **leto 2017.** godine došlo do štrajka radnika, neposredno pred kolektivni godišnji odmor a skoro smanjenu proizvodnju «FAS»-a, ispostavilo se da je bliskost sindikalnih lidera sa poslodavcima veća nego što se ranije pretpostavljalo. U događaje se direktno umešala i izvršna vlast, od premijera do predsednika države, ali ne u zaštitu radnika već u interesu stranog suvlasnika. Na taj način naneta je šteta radnicima i državi, koja je suvlasnik na 33% kapitala.⁴⁷³

Prodaja rudnika ljudima bliskim vlastima bila je uobičajena u Srbiji. Miodrag Bogičević, jedan od najbogatijih ljudi u zemlji, kupio je rudnik antimona «Zajača» blizu Loznice. U njegovom posedu bio je i rudnik zlata, olova i cinka «Lece» kod Medveđe. U oba slučaja vlasnik je uništavao preduzeće, a radnike nije plaćao. To je navelo rudare da preduzmu radikalnije akcije. U **«Zajači» su 2014.** godine tri meseca štrajkovali, potom ušli u štrajk gladau.⁴⁷⁴ Kako se obećanja države i vlasnika nisu ispunjavala rad-

471

«Deo radnika «Fijata» preti štrajkom, neće da rade 10 sati dnevno», *Blic*, 7. novembar 2012; «Radnicima Fijata podeljeno 200 otkaza - kompanija negira», *RTV*, 11. januar 2013.

472

«Fijat između referenduma i štrajka», *Politika* 13. januar 2011.

473

Vlada i Ministarstvo privrede su izjavljivali: «Budite svesni posledica za Fijat, za KG, za sve», *B* 92, 16. jul 2017.

474

S. Pajić, «Loznica: Rudari na barikadama počeli štrajk gladau», *Blic*, 26. mart 2014.

nici su se odlučili na kombinaciju štrajka i blokade saobraćaja na putu Loznica-Šabac. Tražili su da država pomogne da im vlasnik isplati 3 od 9 zarada, overi knjižice i poveže radni staž. Pošto je sve to bilo vreme pre važnih republičkih izbora to su se u tumačenje uzroka i dinamike štrajkova u «Zajači» umešali i pojedini političari.⁴⁷⁵ Čisto socijalne zahteve tumačili su uticajima političkih stranaka. Radnici su se dogovorili s vlasnikom da probleme rešavaju, a on je povukao otkaze. Obećao im je i pokretanje proizvodnje. Rudari u rudniku «Lece» bili su oštećeni za 30% od tri plate i radili u lošim uslovima na osnovu visoko postavljenih normi rada.⁴⁷⁶

Privatizacija «Knjaz Miloša», preduzeća za proizvodnju mineralne vode i bezalkoholnih pića iz Aranđelovca, obavljena je po dva različita zakona i u dve različite etape tranzicije društva. Najpre je preduzeće postalo akcionarsko društvo, u kojem je većinski paket pripadao malim akcionarima, a država imala 42% vlasništva. Nova privatizacija je medijski žestoko propraćena. Glavni učesnici bili su pojedini članovi izvršne vlasti, državne institucije, od kojih neke nisu ni imale pravo u to da se umešaju. Potencijalni kupac «Knjaza» bio je poznati košarkaš Vlade Divac. Njega je favorizovala vlast i nekoliko puta prekršila važeće zakone i druge propise. Nakon brojnih intervencija iz vrha vlasti ova prodaja je okončana u korist investicionog fonda «Salford», koji je od radnika otkupio akcije. Mnogi od radnika su tom prilikom stekli «malo bogatstvo». Oni koji su ostali da rade za novog vlasnika morali su poštovati nova pravila uređivanja odnosa na radu. Posle određenog perioda preduzetnik je stekao punu slobodu da organizuje posao po svojim pravilima, bez obzira na domaće zakonodavstvo. Političku elitu na vlasti najviše je interesovalo da investitor ne ode iz zemlje. Uopšte je nije brinula činjenica da je prodajom preduzeća prodala i izvore vode, tj. resurse koje ne bi smela nikako da otuđi od naroda. Ovo je bila jedna od prvih prodaja prirodnih bogatstava.

Kao i svaki vlasnik «Knjaz Miloša» i ovaj je smanjivao zarade i broj zaposlenih. Kada su se protiv toga pobunilo 300 radnika u **aprilu 2010. godine** došlo je do štrajka sa klasičnim sindikalnim zahtevima: da se povećaju zarade, poštuje kolektivni ugovor a ne otpušta 106 radnika.⁴⁷⁷ Rezultat ovog štrajka bila je važna i uloga ministra rada i tek formirane Agencije za mirno rešavanje radnih sporova, u sastavu ministarstva rada. Štrajk je okončan na miran način i kompromisom između radnika i vlasnika. Praćenje kasnijih događanja u «Knjazu» navodi na zaključak da je i novi vlasnik kršio radnička prava, jer je radnicima davao rešenja za otkaze bez valjanog pravnog obrazloženja. Mnogi radnici su podneli sudske prijave, ali su godinama ostajali uskraćeni

475

S. Pajić: «Mihajlović: Štrajk u Zajači politički, Borovčanin delio šatore», *Blic*, 2. mart 2015; S. Pajić, «Prekinut tromesečni štrajk u «Zajači», povučeni svi otkazi», *Blic*, 10. april 2014.

476

«Rudari «Leca» stupili u štrajk: Traže zasotale plate», *Blic*, 9. mart 2013.

477

«Knjaz Miloš – od 14. aprila u generalnom štrajku», *Blic*, 30. mart 2010.

za rešenja.⁴⁷⁸ Posle su oni javno protestovali ulicama Arandjelovca, ali i organizovali sporu protestnu vožnju do Beograda.⁴⁷⁹ Na taj način skretali su pažnju na korupciju, sporost sudstva i vezu sa uticajnim vlasnicima preduzeća.

Talas štrajkova i protesta nezadovoljnih radnika se tokom 2011. i 2012. godine prilično stišao. Među štrajkačima su sve više bili zaposleni u javnim službama, posebno u **prosveti i zdravstvu**. Gotovo da se ne mogu lako ispratiti njihovi brojni zahtevi i protesti, ali se svakako zapaža da se značajno razlikuju od zahteva radnika štrajkača u privrednim preduzećima. Vlast se često pozivala na zakon o štrajku, a još više na donetu vladinu uredbu o mestu javnih okupljanja. Ona je doneta upravo da se smanji pritisak štrajkača na državne institucije, a štrajkačima odredi mesto okupljanja izvan gradskog jezgra. Za donošenje takve uredbe najviše se zalagao ministar policije, Ivica Dačić, koji je policiju koristio kad god je procenio da nezadovoljne radnike i druge demonstrante treba onemogućiti da se okupljaju u centru Beograda. Većina štrajkača se na to nije obazirala. Ministar policije je uredbu i zakone tumačio po svom shvatanju, selektivno i uz sve češće korišćenje policije prema štrajkačima i učesnicima javnih protesta.

Posle 2010. godine broj nezadovoljnih štrajkača i demonstranata koji su dolazili u Beograd se smanjivao, u odnosu na predhodnu deceniju. Jedan od razloga je shvatanje da raniji dolasci i obraćanje državnim institucijama i aktuelnoj vlasti nisu urodili željenim plodovima. Drugi je bio materijalne prirode, jer je za dolazak u prestonicu radnicima bilo potrebno i vreme i novac. Veći problem od toga bilo je odsustvo jakih i sposobnih sindikata, ili drugih organizacija i udruženja, koji bi efikasno organizovali štrajkače i demonstrante. Sa tim su se radnici sretali u svojim preduzećima i lokalnim sredinama.

U međuvremenu je došlo i do **promena u policiji**. Nastalo je više sindikata, koji su pokretali štrajkove i proteste snaga održavanja javnog reda i mira u različito vreme i povodom različitih problema. Najčešće su to povećanje zarada (i do 40 posto), isplata dnevnica i naknada drugih troškova, potpisivanje posebnog kolektivnog ugovora i bolju opremu za rad.⁴⁸⁰ Na jednoj strani stvorena je paradoksalna situacija u kojoj pripadnici policije za sebe traže pluralizam sindikalnog organizovanja i prava na štrajk i blokade javnih prostora. S druge strane, policija je najčešće korišćena da spreči, kontroliše i/ili rastura grupe nezadovoljnih radnika koji su u Beograd pristizali, u nadi da reše svoje probleme. Nije to ona činila samo u Beogradu, već i u manjim sredinama.

478

Novi vlasnik bio je od 2015. godine «Dunav hrana grupa». «Radnici i sindikat tužili «Knjaz Miloš»», *Blic*, 15. avgust 2011.

479

«Protest upozorenja! Otpušteni radnici firme «Knjaz Miloš» u protestnoj vožnji», *Borba*, 25. septembar 2017.

480

M. Milosavljević, «Beograd bio u blokadi zbog štrajka policajaca», *Novosti*, 26. decembar 2011; «Sutra počinje štrajk policije», *Novosti*, 2. februar 2011.

Broj učesnika štrajkova i javnih protesta od 2010-2015. godine bio je različit, a najviše je zavisio od glavnih uzroka zbog kojih su se okupljali. Ako je grupa koja štrajkuje i protestuje bila važna za vlast ona je brže reagovala na njene zahteve, a uspeh štrajka je bio veći. Primer takvih štrajkova su **studentski**, organizovani redovno početkom školske godine. Među najvažnijim ili «većitim» zahtevima studenata bili su: manje školarine, lakši upis naredne školske godine i posebni grupni interesi neke od generacije studenata koja je štrajkovala. Retko su studenti uopšte dovodili u pitanje reformu po Bolonjskoj deklaraciji, a tek su 2014. godine ozbiljnije istakli zahtev za besplatno obrazovanje.⁴⁸¹ Njihovi štrajkovi, blokade i štrajkovi glađu imali su veliki odjek u javnosti. Vlast im je, po pravilu, zahteve ispunjavala. Najlakše je to, i najbrže, činila u vreme kada su na dnevnom redu bile posete evropskih zvaničnika, ili izveštaji institucija o napretku Srbije na putu ka EU.

Nemar države, nebrigu i ignorisanje najvažnijih problema, na svojoj koži osetili su i **ratni i mirnodopski veterani**. Vlast je prema njima primenila posebnu taktiku. Nikada nije donela zakon koji bi zaštitio njihova prava. Potom je njihove proteste gasila parcijalnim merama, tj. tako što je jedne isplatila a druge godinama ignorisala. U njihovom slučaju masovnost oštećenih ljudi je namerno zanemarena. Jedan od najvećih protesta veterana bio je 2014. godine u Valjevu. Solidarno su protestovali veterani iz više gradova, a neki od njih i štrajkovali glađu. Resorni ministri su apelovali da se od toga uzdrže, a oni su odbijali i lekarsku pomoć. Vlast je popustila tek kad je došlo do radikalizacije protesta, odnosno ugrožavanja života štrajkača glađu i pojave novog «kanibalizma» među veteranima. Jedan od veterana je odgrizao sopstveni prst, koji su mu lekari hitno amputirali.⁴⁸² Vlast je pod tim pritiskom popustila i počela da rešava neke od najvažnijih zahteva veterana. Olivera Marković -Savić je u svom istraživanju zaključila: «...pregled istorije društvenog položaja ratnih veterana u modernoj srpskoj državi ukazuje da su neadekvatna zakonska rešenja, diskriminacija, marginalizacija i sukobi među udruženjima dominantni oblici položaja ratnih veterana u srpskom društvu»⁴⁸³.

Invalidi i invalidi rada su jedna od najranjivijih socijalnih grupa. Pod udarom procesa privatizacije, restrukturiranja i likvidacije preduzeća našli se i oni. Protiv njih su bili ne samo novi vlasnici, nego i država i njene institucije. Ovom prilikom

481

«Nezadovoljni studenti poručili: Zajedno smo jači, znanje nije roba», *Telegraf*, 14. oktobar 2014.

482

«Ratni veteran iz protesta odsekao prst», *Blic*, 12. Januar 2014; «Ratni veteran iz protesta zakucao esker om šaku», *Blic*, 2. oktobar 2014; «Protest: Ratni veteran traže svoja prava», *Blic*, 16. decembar 2015.

483

O. Marković-Savić, «Udruženja ratnih veterana Srbije: Prostor socijalne rehabilitacije i integracije», *Društvo i prostor: urbani i ruralni prostor, ekonomski, pravni i organizacioni prostor*, zbornik radova, (prir. P. Milenković, S. Stojšin i A. Pejvančić-Cizelj), Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet u Novom Sad, Institut za uporedno pravo, 2015, str. 455.

navodimo nekoliko štrajkova i protesta invalida rada. U Gornjem Milanovcu postojalo je nekada uspješno **preduzeće «Metal-seko»**. Ono je otišlo u stečaj. prodato, a 192 invalida su ostali bez posla i zarada. Oni su tražili pomoć lokalne samouprave i zahtevali da se to rešenje poništi. Nekoliko desetina invalida u **februaru 2004.** godine štrajkovalo je glađu. To je značilo da su ostali bez zarada, overenih zdravstvenih knjižica i nepovezanog radnog staža. Štrajk glađu, zbog neisplaćene 24 zarade najavili su krajem **decembra 2012.** godine. ⁴⁸⁴ U Novom Pazaru, **je u novembru 2010.** godine 7 invalida rada **«Iskra-metal-a»** su blokirali saobraćaj, tako što se međusobno povezalo lancima, a onda i za most. ⁴⁸⁵ Nedelju dana kasnije su štrajkovali u Udruženju tekstilnih radnika, kada i radnice TK «Raška». Pretili su da će se zapaliti. Njihovo preduzeće je od 2005. bilo u stečaju, a 2009. je prodato kupcu, bez obaveza prema radnicima. Radnicima je država dugovala 20 zarada i razliku za period 1991-2003. godine. Da je takva akcija invalida rada bila neuspešna dokazuju i podaci da su sa istim zahtevima i na istom mestu. oni ponovili štrajk i u aprilu 2011. godine. Tada je 20 radnika «Iskra-Metal», štrajkovalo glađu, i odštamalo svoje umrlice. ⁴⁸⁶ Ovi invalidi su svoje zahteve upućivali državnim organima, a pre svega Fondu zdravstvenog osiguranja. Oni su ih godinama ignorisali. Predsednik udruženja ovih invalida rada, Halko Društinac, je u znak protesta zbog toga, dva puta zakucao ekser u svoju šaku, a sa njim se solidarisao i Zoran Bulatović. Ovo je u javnosti odjeknulo kao senzacija, ali stvarni problemi radnika nisu rešeni. ⁴⁸⁷ Ovakve akcije, kombinovane sa čestim štrajkovima, protestima i blokadama javnih prostora, nisu ozbiljnije ugrozile vlast, a retko su izazvale i veću solidarnost drugih radnika i građana. U to nas uveravaju i informacije o stvarnom sukobu interesa invalida i ostalih radnika u kragujevačkom **preduzeću «Šumadija DES»**. Oni su u leto 2012. godine štrajkovali glađu 18 dana. Zahtevali su isplatu 9 zarada i da im se omogući da rade. ⁴⁸⁸ Sa njima se nije skoro niko solidarisao. Čak je kasnije zbog isplate zarada ovim invalidima rada došlo do štrajka zdravih radnika u tom preduzeću.

Radnici u privatizovanim preduzećima su u proteklih nekoliko godina sve manje štrajkovali i protestovali. Jedan od razloga je konkurencija na tržištu rada,

484

«Radnici firme «Metal-seko» nastavili štrajk glađu.», B 92, 9. februar 2004; «Radnici «Metal Seka» najavljuju štrajk glađu: Ostali smo bez plata zbog advokata», *Blic*, 28. decembar 2012.

485

A. Bajrović, «Štrajkači se vezali lancima na mostu», *Blic*, 2. novembar 2010; «Invalidi rada prete da će se zapaliti», *Blic*, 10. novembar 2010.

486

«Ne pomažu ni lanci ni ekseri», *Press*, 29. april 2011.

487

Prvi ekser Halko Društinac zakucao je posle 115 dana štrajka. «Zakucao sebi ekser u ruku», *RTS*, 9. Jul 2010. Drugi put učinio je u novembru 2011. «Radnik zakucao ekser u ruku u znak protesta», *Politika*, 2. novembar 2011.

488

B. Kartalović, «Nema ni za minimalac», *Politika*, 12. juli, 2012.

stroge poslovne norme novih vlasnika i naklonost države prema kapitalistima. Pošto je politička elita među svoje prioritete postavila privlačenje stranih investitora to je ona novim poslodavcima dozvoljavala kršenje domaćih zakona, pa i ustava. Sa njima je sklapala «zatomnjene» ugovore, u kojima je i pismeno dozvoljavala da se krši pravo na sindikalno organizovanje. O tome se javno progovorilo i u slučaju «**Jure**» čiji je kupac iz Južne Koreje. Rad na traci, žestok ritam, ograničene pauze i rad «u pelenama», psihička i fizička maltretiranja nisu bile neosnovane informacije saopštene u javnosti. O tome su svedočile radnice koje su u «Juri» dobile otkaz.⁴⁸⁹ Posredno se o bliskosti poslodavca i državnih organa saznalo iz informacija o poklanjanju automobila inspekciji rada («društveno odgovorno poslovanje»). Na taj način oni su dali znak i drugim poslodavcima da mogu isto da se ponašaju prema radnicima u Srbiji. O sličnim uslovima rada u vranjanskoj fabrici obuće «**Geox**», vlasništvo Italijana, javnost je saznala nakon štrajka u septembru 2016. godine.

Nemar države prema radnicima čije je poslodavac ili većinski vlasnik osetili su radnici u preduzećima koja su propadala ili od strane države na duži rok planirana za to. Takav je bio slučaj i sa radnicima zaposlenim u «**Zastava namenska**» ili «**oružari**» iz Kragujevca. Njihov poslodavac bilo je ministarstvo odbrane, ali su se njihovom problemima bavili i ministri ekonomije i finansija. To mešanje nadležnosti i interesa dodatno je unosilo nejasnoće i teškoće u rešavanje problema ovih radnika. Broj zaposlenih se tokom više godina smanjivao, posebno uzimanjem socijalnog programa koje je ponudila država. Oni koji su ostali da rade imali su za to sve manje prilike. Stoga su «oružari» štrajkovali, pretili blokadom lokalnih institucija i u najtežim slučajevima stizali u Beograd. Vlasti su ih optuživali kao nekog ko je podržavao Miloševića, a kada su se približavali republički izbori davali im velika i lažna obećanja. Brojni štrajkovi «oružara» potvrdili su da je od toga malo šta ispunjeno, a da je njihov materijalni položaj postao sve lošiji.⁴⁹⁰

Klasične sindikalne zahteve, kao što su rast zarada, bolji uslovi rada, bezbednost na poslu, u svojim štrajkovima postavljali su, istina retko, i **radnici u preduzećima prodatim domaćim vlasnicima**. Uručivali su im nezakonite otkaze, a na njihova mesta **dovodio štrajbrehere**. Najmasovnije dovođenje štrajkrehera bilo je u Kragujevcu, kada su u štrajku bili radnici JP «Čistoća». Gradonačelnik Radomir Nikolić je iz drugih gradova naručio 30 kamiona za raščišćavanje smeća.⁴⁹¹ Na taj način

489

Lj. Bukvić, «Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene». *Danas*, 27. april 2016; V. Pešić, «Ispovesti radnika: Ovako izgleda život u pogonima Geoxa». *Blic*, 13. septembar 2016.

490

Socijalni program za godinu staža bio je u «Zastava automobile» 300 evra, a u «Zastava kamioni» 200 evra. Masovno se ostajalo bez posla, tako da je samo u januaru 2011. u «Zastava automobile» 1200 radnika uzelo socijalni program.

491

«Evo kako je Radomir Nikolić očistio grad: Pozajmio đubretare da odnesu smeće», *Telegraf*, 20. januar 2015.

pogazio je više sindikalnih i radnih prava radnika u štrajku. Tako nešto nezamislivo je u zemljama koje poštuju pravo na štrajk i okupljanje građana. Najmanje je to slučaj u razvijenim državama EU.

Dužina štrajkova i protesta nije bila odlučujuća za reagovanje vlasnika preduzeća ili državnih organa. Ako su štrajkači pripadali nižim klasama i slojevima oni su mogli da mesecima protestuju, a da se niko njima ne obrati ili rešava najvažnija pitanja zbog čega štrajkuju. Što je vreme od početka štrajka više odmicalo to su izgledi na uspeh bili manji.

Posle 2010. godine radnici su to činili češće van prostorija preduzeća, nego što je to bio slučaj pre te godine. Radnici su i simbolično birali prostor u kojem su protestovali. Tako su oštećeni za uplaćene doprinose za zdravstveno osiguranje zauzeli prostorije Fonda za zdravstveno osiguranje u svom gradu. Tu su danima i danonoćno čekali da se država pobrine i reši njihove najteže probleme, od kojih je jedan bio overa zdravstvenih knjižica.⁴⁹²

Položaj **poljoprivrednika** se u Srbiji drastično pogorao nakon potpisivanja Sporazuma o saradnji i pridruživanju sa Evropskom unijom. Potpisan je 2008. godine, a Srbija ga jednostrano primenjuje⁴⁹³. Poljoprivrednici su se našli u teškoj situaciji, jer su izloženi jakoj konkurenciji proizvođača iz članica EU. Tokom leta i jeseni **2013. godine poljoprivrednici**⁴⁹⁴ su masovno i često protestovali. Sukob sa ministrom policije bio je neminovan, jer je on poljoprivrednike sprečavao da blokiraju važne puteve, a nekima je i fizički zabranio da dođu u centar Beograda. Za razliku od ranijih protesta poljoprivrednika te godine je solidarnost među njima bila relativno veća. Oštiri je bio i nastup vlasti, a uspeh nezadovoljnih poljoprivrednika opet relativno skroman.

Dolazak do republičkih institucija bio je cilj mnogih štrajkača. Jedni su lako stizali do Beograda. Drugima je to bilo otežano, materijalno i fizički, pa su svoj gnev ispoljavali u lokalnoj sredini. Posle 2010. godine preovlađuju štrajkovi i protesti radnika koji se organizuju u manjim sredinama. Materijalni faktor je bitan, ali je u nekim slučajevima to bila i posledica saznanja da su im odlasci u Beograd i neispunjena obećanja postala gotovo besmislena. Takav slučaj je bio i s radnicima iz Kuršumlije. Stoga su se oni obraćali lokalnoj vlasti, a preko nje i republičkoj. Pisanje pisama ministrima i Agenciji za privatizaciju nisu bila efikasna, pa su radnici ostali u svojoj sredini.

492

«Oružari i noćas spavaju u Fondu, Vlada još nije odgovorila», *Blic*, 22. februar 2012.

493

«Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju danas stupio na snagu», *Blic*, 1. septembar 2013.

494

«Malinari na barikadama, ne dolaze u Beograd», *Blic*, 3. avgust 2011; «Blokade poljoprivrednika na više od 100 mesta» *Blic*, 25 april 2012; «Policija ne da traktorima u Beograd», *Blic*, 28. avgust 2013.

Od 2010. do 2015. godine zaposleni u školama su često štrajkovali, ali sa sve manjim uspehom. Organizovali su ih četiri reprezentativna sindikata, koji su bili nejedinstveni kako na početku štrajka tako i za vreme njegovog okončanja. Sama najava smanjenja broja zaposlenih uznemiravala je nastavnike i profesore, a vlada je odluke o tome donosila, po pravilu, za vreme godišnjeg odmora. Na taj način zaposleni u prosveti su ostali uskraćeni da na vreme štrajkuju. Skoro da je svaki početak školske godine i drugog polugodišta imao povode i razloge za štrajkove i proteste. Broj zaposlenih u prosveti je preko 110.000, što je potencijalno veliki broj za organizovanje otpora prema politici obrazovanja.⁴⁹⁵ Međutim, značaj broj privremeno uposlenih kadrova, veliki broj zaposlenih van sindikata i sukobi i konkurencija među reprezentativnim sindikatima, sve to otežava i komplikuje. S druge strane je poslodavac, resorno ministarstvo, jak i pritisnut od spoljnih finansijskih i drugih institucija, spremno da svoje interes nametne i brani svim sredstvima.

To je doprinelo i slaboj efikasnosti štrajkova zaposlenih u prosveti. Oni su 2014 godine štrajkovali da se izuzmu od smanjenja zarada za 10% (tzv. «solidarni porez»)⁴⁹⁶ To je bio jedan od zahteva, koju je vlast brzo odbacila. Ona se više orjentisala na druge zahteve štrajkača, koji se godinama nisu bitnije menjali. To u bili sledeći zahtevi: veće zarade, bolji uslovi rada, okončanje sistema plaćanja po platnim razredima, potpisivanje i poštovanje kolektivnog ugovora. Odnos ministra prosvete zavisio je od ukupnih sredstava namenjenih prosveti, prirode zahteva, pritiska MMF i drugih važnih institucija. Uspehu vlasti protiv štrajkova u školama doprinosili su i razjedinjeni sindikati.

Protesti bivših radnika preduzeća koja su u stečaju nisu bili masovni i svodili su se na okupljanja ispred vladinih institucija i predaju pismenih zahteva. Velikog odjeka u lokalnoj sreini, kao i u Boegradu, ovi protesti nisu imali. Stoga su se neki od nezadovoljnih radnika odlučili da štrajkuju i protestuju u lokalnoj sredini. Tako su radnici «Centar za strmna žita» kod Kragujevca u aprilu 2013. godine zbog 14 neisplaćenih zarada štrajkovali u prostorijama opštine Žitište. Bio je to njihov protest i protiv dovođenja stečajnog upravnika.⁴⁹⁷ U Smederevu su radnici «Želvoza», najstarije fabrike za šinska vozila u Srbiji, više puta od 2012. do 2014. godine zauzimali opštinu Smederevo, tamo noćivali i štrajkovali glađu. Tražili su da im se isplate otpremnine od 300 evra po godini staža za 550 radnika i overu zdravstvenih knjižica za radnike koji su ostali u preduzeću u restrukturiranju. Oni su posle raskida ugovora s

495

Ministar prosvete Srđan Verbić je davao različite informacije o broju viška zaposlenih u prosveti. Najpre je izjavio da ih je 10.000, a kasnije je naveo 4000 «prekobrajnih», M. Leskovic, «Verbić za Blic: U prosveti 10.000 višak», *Blic*, 20. mart 2015; «Verbić: U prosveti 4000 ljudi višak», *Blic*, 1. septembar 2015.

496

«Od ponedeljka štrajk prosvetnih radnika», *Blic*, 14. januar 2014.

497

«Centar za strmna žita u generalnom štrajku», *Blic*, 8. april 2013.

kupcem iz Rumunije, protestovali i noćivali u opštinskim prostorijama, Ni posle 8 dana štrajka gladu 2014. godine, vlast se nije oglašavala niti njihove probleme rešavala.⁴⁹⁸ U mnogim slučajevima nezadovoljni radnici nisu imali podršku niti razumevanje lokalne vlasti. Sve je zavisilo od sastava lokalnih stranačkih veza sa republičkim vlastima. Nekada je to bila prednost, jer se brzo intervenisalo kod uticajnih ličnosti. Drugi put ni to nije pomagalo štrajkačima. Štaviše, ministar Mladen Dinkić optužio je lokalne samouprave za štrajkove.

Radnički štrajkovi od 2010. do 2015. godine su bili različiti po obliku organizovanja. Najčešće su to bili štrajkovi i protesti radnika u delu ili celom preduzeću. Radnici su ih, kako je već navedeno, zvali «generalni». Opšteg ili generalnog štrajka nije bilo. S obzirom na način organizovanja većina štrajkova u Srbiji je bila mimo sindikata. To bi ih moglo svrstati u «divlje» ili «spontane». Oni na svoj način izražavaju slab ugled i nemoć sindikata u preduzećima. Većina štrajkova bila je zakonita, a retko su bili organizovani mimo postojećeg Zakona o štrajku. Ovaj zakon je donet 1996. godine, pa je pravo pitanje kako ga vlasti posle 2000. godine nisu promenile. One do sada uopšte nisu učinile nijedan potez u tom pravcu, iako su najvažniji sistemski zakoni više puta menjani i dopunjavani. Jedini i pravi razlog je da zakon o štrajku odgovara interesima i države i kapitalista.

Najvažniji zahtevi štrajkača u javnom sektoru i javnim preduzećima bili su sledeći: da se isplate zarade (uvećane, zaostale, minimalne), 2. da se spreči uništavanje procesa proizvodnje (ili da se pokrene ako je nema); 3. isplata sredstva za PIO, 4. overa zdravstvenih knjižica, 5. donošenje i poštovanje kolektivnog ugovora, 6. stimulativnija raspodela i veći rasponi u zaradama, 7. bolji uslovi rada, 8. pravo na sindikalno organizovanje, 9. suprotavljanje reorganizaciji, sistematizaciji radnih mesta i gubitku posla i 10. za veću brigu države za zaposlene u javnom sektoru, tj. veća izdvajanja sredstava iz republičkog budžeta. Uopšte se među zahtevima štrajkača nije našao zahtev za participaciju radnika u upravljanju preduzećem, Da je takvih zahteva bilo štrajkači bi bili nazvani «bivši samoupravljači» i «kočničari» reformi.

Pored toga pojedine grupe štrajkača imale su i svoje posebne zahteve. **Advokati** su, na primer, u julu 2014. godine tražili intervenciju Ustavnog suda da se ubedi država i građani da su opravdani zahtevi o nižoj osnovi za porez (pa još paušalno plaćen).⁴⁹⁹ **Studenti** su u ime «Bolonje» i evropskih integracija istu kreativno tumačili, često suprotno njenoj suštini.⁵⁰⁰ Radnici u velikim javnim preduzećima su ubeđivali javnost

498

«Smederevo: Radnici Želvoza stupili u štrajk gladu», *Kurir*, 20. januar 2014, «Smederevo: Radnici ostaju u opštini», *B 92*, 8. mart 2012.

499

«Advokati sutra prekidaju štrajk», *Blic*, 25. jun 2014; «Advokati postigli dogovor s ministarstvom», *Blic*, 8. Januar 2015.

500

N. Novaković, «Globalizacija, globalizacija obrazovanja i Bolonjska deklaracija», *Teme*, br. 1/2014, str. 294 («Oni nisu

da nisu gubitaši i da kod njih nema puno viška zaposlenih radnika. «EPS» je za svoje radnike dobio «pozajmicu» od 50 000 dinara.⁵⁰¹

Radnici su, vrlo često, štrajkovali zbog uništavanja preduzeća, iako je ono već bilo u privatnoj svojini. Njima je najviše smetalo ponašanje Agencije za privatizaciju, koja nije na vreme, ili nije uopšte reagovala, na kršenje kupoprodajnog ugovora od strane novog vlasnika. Mali akcionari «Jugoremedije» su godinama štrajkovali i borili se za očuvanje privatne svojine. Neki su se javno ograđivali od toga što ih u javnosti kvalifikuju kao borce za samoupravljanje i radnička prava.⁵⁰² Oni su sebe drugačije videli, i to u uslovima kada država nijednim zakonom nije zaštitila prava malih akcionara. Ukratko rečeno, u pomenutim štrajkovima i javnim protestima radnika i drugih socio-profesionalnih grupa došla su do izražaja njihova različita shvatanja privatizacije, svojine, uloge države i novih vlasnika u regulisanju klasičnih industrijskih odnosa.

Najvažniji zahtevi radnika –štrajkača u preduzećima koja su privatizovana bili su sledeći: 1. zaustavljanje daljeg propadanja preduzeća, 2. prekid privatizacije ili traženje novog vlasnika, 3. da Agencija za privatizaciju kontroliše investiciono ulaganje i poslovanje novog vlasnika preduzeća, 4. isplata zaostalih zarada, 6. povezivanje radnog staža, 7. overa zdravstvenih knjižica, 8. poštovanje sudskih odluka o naplati dugovanja od strane vlasnika, 9. promena modela prodaje i 10. poštovanje već dogovorenog od strane države.

Broj štrajkova i radničkih protesta u Srbiji se posle 2012. godine značajno smanjio. Najvažniji uzroci toga su u završavanju procesa privatizacije i deindustrijalizacije. To je uništilo klasične radničke slojeve. Jedino su ostala da se privatizuju preduzeća koja su do tada prodavana i ponovo podržavljena i javna preduzeća. Na lokalnom nivou javnih preduzeća ima oko 500, a na republičkom su najveća «Železnica», «Telekom», «EPS», «Srbijašume» Za pripremu ovih preduzeća za privatizaciju doneti su i posebni zakoni. Takav je i Zakon o javno-privatnom partnerstvu. On u suštini uvodi privatni kapital u preduzeća. Na osnovu dosadašnjeg iskustva zemalja u tranziciji to su prirodni monopoli, koje najmanje ima smisla prepustiti privatniku. Među eminentnim ekonomistima, od kojih je jedan i dobitnik Nobelove nagrade, svojinski status preduzeća nije odlučujući za njegovo uspešno poslovanje. Mnogo važniji je način upravljanja. To znači da uspešan menadžment rešava mnoge od problema sa kojima se sreću ova javna preduzeća.

Svaki pokušaj **privatizacije javnih preduzeća** u razvijenim društvima imao je i svoje negativne posledice. Među njima ističu se sledeće: mala ulaganja u investicije i

deklarativno odbacivali «Bolonju», već su je «kreativno» tumačili, saglasno trenutnim interesima»

501

«Radnicima EPS-a pozajmice od 50000 dinara», *Telegraf*, 14. februar 2014.

502

Više o ulozu radnika malih akcionara u S. Golić (prir.), *Jugoremedija deo drugi... Radničke borbe u Srbiji*, Ravnopravnost, Zrenjanin, 2012, str. 36-39.

infrastrukturu, veliko smanjenje broja zaposlenih radnika, višestruko povećanje cena usluga, a slabiji njihov kvalitet, nedostupnost usluga velikom broju građana, otuđivanje prirodnog bogatstva i nemogućnost vođenja adekvatne nacionalne politike razvoja. U Srbiji je počela «divlja» privatizacija javnog sektora i pre donošena ovoga zakona. Većeg otpora radnika i građana nije bilo. Jedino se po ozbiljnosti protesta može izdvojiti **protest granskog sindikata komunalno-stambenih delatnosti Srbije iz novembra 2011. godine**. Sa njim je solidarno nastupio i granski sindikat UGS Nezavisnost. Priključio im se i granski sindikat komunalaca Beograd sindikata Sloga. Glavni zahtev upućen državi je bio stopiranje Zakona o javno-privatnom partnerstvu.⁵⁰³ Bio je to redak nastup više sindikata u ovoj delatnosti.

O različitom materijanom položaju radnika u preduzećima i ustanovama u javnim službama svedoče i štrajkovi pojedinih socio-profesionalnih grupa. **Lekari** su, na primer, u štrajku, dobro organizovanom medijski praćenom, tražili ukidanje tzv. «kriznog poreza» na zarade⁵⁰⁴. U tome su videli način da se zaustavi dalje siromašenje. Zbog svega toga, a i zabrane zapošljavanja u javnom sektoru zdravstvo su napuštali najsposobniji i mlađi kadrovi. Štrajkovali su i **službenici u katastru**, a najviše zbog odluke vlade o otpuštanju radnika.⁵⁰⁵ Prema novoj sistematizaciji čak trećina je radnika bila je višak. U Vranju su službenici lokalne uprave štrajkovali zbog smanjenja zarada za 30%, a velikih raspona između zarada.⁵⁰⁶ Mesecima su zbog najavljenog otpuštanja štrajkovali gotovo svi radnici u **Geozavodu**⁵⁰⁷. Štetu su trpeli građani, tj kornisnici njihovih usluga.

U proteklih nekoliko godina većina štrajkova je bila slabo sindikalno organizovana. Način na koji su se radnici u štrajku obraćali poslovdstvu i vlasti govori da su oni tačno znali gde je koncentrisana moć. Njihovi stvarni krivci nisu bili samo poslovdstva već i državne institucije, koje su više štatile interese vlasnika nego najamnih radnika. Radnici su najpre molili državne organe da reaguju i utvrde stvarno stanje na terenu. Posle su čekali da se to i ostvari. U najvećem broju slučajeva od toga nije bilo ništa. Potom su radnici štrajkovali i javno demonstrirali izvan fabričkog dvorišta.

503

«Protest tri sindikata komunalaca Srbije: stop štetnim zakonima», *Sindikalni poverenik*, 30. novembar 2011.

504

«Šabac: Lekari traže ukidanje solidarnog poreza», *Blic*, 4. mart 2014.

505

«Radnici katastra: Nema viška zaposlenih, nastavljamo štrajk», *Kurir*, 15. decembar 2015.

506

V. Pešić, «Pobuna činovnika u Vranju zbog smanjenja plata», *Blic*, 2. mart 2015.

507

«Štrajk završen: RGZ se dogovorio sa ministarkom Mihajlović», *Kurir*, 22. decembar 2015.

8.1.2.

GLOBALNA KRIZA, KRAJ PRIVATIZACIJE I RADNIČKI ŠTRAJKOVI PROTIV IZMENA ZAKONA O RADU

Globalna kriza je sa sobom donela, pored ostaloga, masovan gubitak radnih mesta. OECD je početkom 2014. godine procenio da je zbog krize izgubljeno blizu 50 miliona radnih mesta.⁵⁰⁸ To je za društvo u tranziciji bio još jedan nepovoljan faktor. On je na zaposlene delovao i disciplinujuće, pa su se oni ređe rešavali da organizuju štrajkove i javne proteste. Lideri SSS i UGS «Nezavisnost» su ponudile saradnju sa vladom i poslodavcima za preuzimanje mera za prevazilaženje krize. Ljubisav Orbović je izjavio: «Nećemo grčki scenario». Naveo je i sledeće: «Svakoga dana održava se po pedesetak štrajkova. Prošle godine prosek je bio 25 štrajkova po danu, a ove godine je duplo veći. Pri, tom, januar i februar su tradicionalno pasivni meseci, ali se ove godine desio presedan, pa smo po danu imali i po 70 do 80 protesta»⁵⁰⁹. SSSS i drugi sindikati su se opredelili za socijalni dijalog, dogovor da sindikati ne pokreću štrajkove dok traje kriza. Naime, pod pritiskom moćnog kluba «Privrednik» vlast je pristala na dogovor o primirju.⁵¹⁰ Od toga je mala korist bila za radnike. Sindikati i preduzetnici su se pred evropskim organima i liderima javno predstavljali kao socijalno odgovorni. Istina je da su poslodavci u privatnom sektoru preko tog dogovora lako prešli i prvom prilikom su ugrožavali radnike. Prema podacima MMF u Srbiji je 2012. godine bez posla ostalo 250.000 radnika. Taj talas gubitka posla se zahuktavao, tako da su mnogi radnici ostajali bez posla. Vlast i sindikati su ih uveravali da će kriza brzo proći, a oni će dobiti radno mesto. Globalna kriza se sve vreme pominjala kao opravdanje za uručivanja otkaza radnicima. Ona je u javnost navođena kao jedan od glavnih krivaca za nameatanje novih i restriktivnijih zakona. Jedan od njih se odnosio i na izmene Zakon o penzijskom sistemu.

Sindikati su se više puta pobunili protiv najavljenih izmena **Zakona o penzijskom sistemu**. Smatrali su da su mnoga rešenja restriktivna, pa su ponudili svoje usluge za izradu novog zakona. Suština spora je bila u nameri sindikata da taj zakon ne uđe u skupštinsku proceduru, Sindikati su pretili «socijalnim ratom», čak i ako za to nisu imali

508

«Skoro 50 miliona ljudi ostalo bez posla od izbijanja svetske ekonomske krize», *Nezavisne*, 15. mart 2014.

509

«Orbović: Nećemo Grčki scenario», *Politika*, 5. mart 2010.

510

B. Strelja, «Preti mars gladnih», *Novosti*, 7. mart 2010.

ni minimum uslova. Pretili su da će smeniti vladu, ali je sve to bile usmereno na pogrešnu adresu⁵¹¹. Stvarni kreator zakonskih rešenja bio je MMF, koji je donošenje tih izmena uslovljavao potpisivanjem sporazuma o novim zajmovima. U javnosti se stekao utisak da su sindikati uspeali na kratko pobednici, jer je zakon povučen iz procedure usvajanja. Malo posle isti je usvojen bez problema, a vraćen je u proceduru pod pritiskom MMF.⁵¹²

Najveću akciju za odbranu radničkih interesa povelu su sindikati 2014. godine. Na dnevnom redu su bile izmene i dopune **Zakona o radu**. U suštini je to bilo donošenje novog zakona o radu, koji je samo drugačije nazvan. Promene su značile gubitak već stečenih prava u vezi radnog vremena, organizacije rada, plaćanja prekovremenog, noćnog i rada za vreme praznika i vikenda. Obavljena je liberalizacija radnih odnosa, a ona je donosila veće mogućnosti eksploatacije stalno i povremeno zaposlene radne snage. Najveće izmene odnosile su se na lakše dobijanje otkaza i sve strožije mere prema radnicima od strane poslodavca. Reprezentativni sindikati su (SSSS i UGS «Nezavisnost») delovali zajednički, ali su više pretili nego što su sindikalnim akcijama ugrožavali vlast i poslodavce. Sindikati koji osporavaju reprezentativnost makar jednoj velikoj sindikalnoj centrali formirali su u oktobru 2013. godine «Srpski sindikalni front», i vodili sopstvene proteste protiv najavljenih izmena ZOR-a. Činile su ga ASNS, Udruženi sindikati Srbije «Sloga», Industrijski sindikat Srbije i Udruženje sindikata penzionera Srbije. Dve reprezentativne centrale su u januaru 2014. godine najavljivale masovne sindikalne proteste ako se predlog ZOR-a ne povuče iz procedure. Posle generalnog štrajka upozorenja 29. januara 2015., sa 500.000 učesnika, malo šta od toga je realizovano.⁵¹³

Mesecima su trajala sporenja, ubeđivanja da se ravnopravno pregovara, poštuju socijalni partneri, a zaštite radnici. U svemu tome menjala se ekipa koja je predstavljala vladu, a koju su u pregovore sa sindikatima unosili dodatne nejasnoće. Sindikati su se povremeno iz toga povlačili, ali su se posle vraćali i pristajali na još restriktivnija rešenja. Takav je slučaj bio oko predloga o otpremninama u slučaju ostajanja bez posla, odlaska u penziju, dužine trajanja ugovora o radu na određeno vreme. U suštini, sindikati su ispoljili više formalne sloge, a stvarne nemoći prema aktuelnoj vlasti i poslodavcima. Što je vreme pregovora vlasti sa MMF oko novih kredita bilo bliže to se smanjivao i manevarski prostor sindikalnih centrala. Protiv njih je sve odlučnije nastupala vlast, pa se u kampanju uključio i potpredsednik Aleksandar Vučić. On je od

511

S. Bojadić, «Oštiri uslovi za prevremenu penziju», *Blic*, 29. oktobar 2010.

512

N. Novaković, «Sindikati i vlast-«rat» za penzionerska prava(2): I Vlada ima dušu», *Sindikalni poverenik*, 27. decembar 2010.

513

«Pet sindikata formiralo Sindikalni front», *Blic*, 29. oktobar 2013; «Vlaisavljević: Povlačenje Zakona o radu ili slede masovni sindikalni protesti», *Blic*, 18. januar 2014.

toga imao i najveću korist. U danu usvajanja izmena i dopuna ZOR-a sindikati su održali javni protest. Prema njihovim procenama u tome je učestvovalo oko 10000 ljudi⁵¹⁴. To nije bilo dovoljno ni da se akcija usvajanja spreči, a skoro ni da se sačuva utisak da su sindikati borbeni i učinili maksimum za svoje članstvo.

Sindikalne akcije koje su usledile u Srbiji nakon usvajanja izmena i dopuna ZOR-a na svoj način dokazuju lošu strategiju velikih sindikalnih centrala. Kad se sve okončalo SSSS je pokrenuo kampanju skupljanja potpisa za referendum građana i radnika da se Zakon o radu ukine.⁵¹⁵ Sve je u suštini razotkrilo nemoć sindikata i njegovu kapitulaciju pred državom i poslodavcima.⁵¹⁶

Poređenje dešavanja povodom izmena ZOR-a u Srbiji i regionu navodi na zaključak da su ovi procesi bili slični i diktirani od strane istih faktora. Misli se pre svega na pritisak na aktuelne vlasti država u regionu od strane MMF-a, Svetske banke i Evropske komisije da reformišu tj. liberalizuju radno zakonodavstvo kao uslov za nove zajmove. Predstavnici tih institucija to nisu ni krili od javnosti, pa su povremeno pojačavali pritisak na političke elite da ubrzaju realizovanje dogovorenih sporazuma. U Republici Srpskoj, na primer, taj dogovor je bio još u 2010. godini, a u Srbiji nešto kasnije (2012. godine), dok je to vlast dugo prikrivala pred građanima. U Hrvatskoj i Sloveniji ove reforme su dobijale na intezitetu tokom 2012. I 2013. godine. U svakom slučaju akteri ovih promena bile su političke elite, razmrvljena radnička klasa i često razjedinjeni sindikati.⁵¹⁷ Sindikalna scena u tim zemljama bila je različita. U Sloveniji su bili relativno jaki sindikati, pa su donekle ublažili pojedine odredbe o radu na određeno vreme, definisanju sezonskih poslova, zaštiti radnika na povremenim poslovima i sl. U Hrvatskoj su pet sindikalnih centrala tokom otpora izmenama ZOR-a pokazale sve svoje slabosti, ali i spremnost na zajedničke akcije. U BiH je, kao retko kada pre i kasnije, došlo do solidarnosti između sindikalnih centrala iz RS i Federacije BiH. Krajnji rezultat ovih sindikalnih akcija bio je skroman. Bio je to rezultat jakog pritiska moćnih kapitalista i svetskih finansijskih centara, za koji sindikati nisu imali adekvatnu strategiju delovanja niti moć da je ozbiljnije ugroze.

Postoje skoro zajedničke tačke sporenja sindikata regiona i vlasti oko izmena i dopuna ZOR-a. One su se odnosile na: 1. manje osnovice za zaradu, praćene nižim naknadama za minuli rad, 2. kraći godišnji odmori, ali i slobodni dani za porodične

514

«Sindikati za reforme, ali ne preko leđa radnika», *Politika*, 17. jul 2014.

515

Z. Glavonjić, «Usvojen Zakon o radu: Sindikati traže referendum, vlast tvrdi da čuva radnike», *Slobodna Evropa*, 18. jul 2014.

516

Ljudmila Cvetković, «Izgubljena bitka za reformu, vreme za reformu sindikata», *Slobodna Evropa*, 18. jul 2014.

517

«Sindikati regiona protiv izmena radnog zakonodavstva», *RTV*, 13. februar 2014.

obaveze (smrt u porodici, preseljenje i sl.), 3. manje naknade za vreme bolovanja radnika (posebno duže od 30 dana), 4. fleksibilno određivanje radnog vremena (dnevnog, nedelnog, godišnjeg), koje u suštini to prepušta poslodavcu, 5. pregovaranje o uslovima rada i najamnima na nivo radnik-poslodavac, a odustajanje od kolektivnog pregovaranja i kolektivnih ugovora, 6. pooštavanje radne discipline tako da je radnik prepušten dobroj volji poslodavca, bez adekvatne sindikalne i valjane pravne zaštite, 7. gubitak ranijih prava kod radnih sporova, kao što su naknade u slučaju nezakonitog otkaza, 8. legalizovanje prakse kršenja zakona i Ustava zemlje od strane poslodavca kod procene razloga za davanje otkaza i nadmoć poslodavca u tome u odnosu na radnika i državne institucije, 9. legalizovanje diskriminacije kod zapošljavanja i gubitka posla osetljivih društvenih grupa (žena, dece mlađe od 18 godina i invalida) i 10. ograničavanje već dostignutih sindikalnih sloboda radnika. Lista ugroženih prava je daleko šira, ali je ovde navedena suština promana ZOR-a⁵¹⁸. Da je reč o širem procesu «reformi» uveravaju nas akcije vlasti i međunarodnih finansijskih institucija na daljim izmenama usvojenog ZOR-a. Opšti pravac tih promena je dalja fleksibilizacija radnih odnosa, gubitak ekonomskih i socijalnih prava radnika u odnosu na postojeće stanje i praksu u regionu i u EU.

Osvrt na sindikalne akcije u Hrvatskoj, BiH i Srbiji na primer pokretane povodom izmena Zakona o radu ima smisla u meri u kojoj ukazuje na sličnosti i razlike među njima. S pravom se može reći da su ovi procesi počeli par godina ranije u Hrvatskoj nego u Srbiji. Među najvažnije sindikalne aktivnosti u Hrvatskoj mogu se izdvojiti sledeće: pritisci sindikata da uopšte ne uđe u proceduru usvajanja predlog izmena ZOR-a, protesti u vreme usvajanja tog zakona i akcije više sindikalnih centrala posle toga.⁵¹⁹ Značajna je i politička klima u kojoj se to dešavalo, pa i sindikalna solidarnost sa najugroženijim radnicima i građanima. U tom smislu oni su se razlikovali od dešavanja u Srbiji i BiH. Najveći uspeh zabeležili su hrvatski sindikati 2010. godine, kada su prikupili 815 000 potpisa građana za raspisivanje referenduma za povlačenje zakona o radu iz procedure usvajanja.⁵²⁰ Vlada je predlog povukla, ali je dve godine kasnije usvojila još restriktivnije odredbe.

U Sarajevu je na dan usvajanja izmena Zakona o radu održan veliki protest reprezentativnih sindikalnih centrala. Prisustvovao je, prema procenama sindikata, oko 10.000 ljudi. Među njima bili su i članovi sindikata iz RS, koji nisu ostali samo na deklarativnoj solidarnosti. Protest nije prošao mirno, jer je bilo sukoba i sa policijom,

518

Više o tome u «Usvojen zakon o radu: u regionu važe slični», *Euractiv Srbija*, 18. jul 2014.

519

«Zagreb: «Tajm aut» za zakon o radu», *B92*, 4. decembar 2013.

520

«Hrvatska: Vlada povukla predlog izmena zakona o radu», *Novosti*, 4. septembar 2010; G. Penić, «Vlada usvojila prijedlog novog zakona o radu: Radnici će maksimalno moći raditi 50 sati tjedno», *Jutarnji*, 24. lipanj 2014.

koja je branila demonstrantima da uđu u skupštinu BiH.⁵²¹ U RS sindikati su više puta protestovali, a organizator je bio SSRS. Njegova predsednica Ranka Mišić bila je i fizički izbačena iz parlamenta. Zakon je usvojen 25. decembra 2015. godine, na štetu interesa većine radnika.⁵²²

Uporede li se protesti radnika i građana protiv izmena radnog zakonodavstva u regionu i Evropi zapažaju se krupne razlike. One su očljive kako u odnosu na broj, solidarnost, upornost, učestalost štrajkova i protesta, tako i u odnosu na efikasnost tih akcija. Promene zakona o radu su znatno ranije počele u Francuskoj nego što je izbila svetska ekonomska kriza. Nastavljene su i tokom 2017. godine, sa drugim političkim učesnicima i solidarnim sindikatima i građanima. U štrajkovima i protestima 2006. godine učestvovalo je 3 miliona ljudi. Na kraju je broj višestruko manji, ali izrazito žestok, praćen sukobima policije, građana i upotrebe raznovrsnih sredstava nasilja od strane policije i demosttranata. Slične akcije vodili su, posebno levičarski CGTL sindikati u Italiji. Najveći pritesti bili su 2010. godine, kada su solidarni bili radnici, građani i brojna građanska udruženja protiv izmena zakona o radu. U Grčkoj su dva velika sindikata, iz javnog i privatnog sektora, često protestovala protiv mera štednje, pa i zakona o radu. Uspeh ovih akcija bio je ograničen snagom kapitalističke klase i međunarodnih kreditora. Najmanje protesta protiv zakona o radu bilo je u Nemačkoj. Prve promene prošle su gotovo mirno a kasnije promene nisu ni bile krupne. One u zemlji sa skoro najmanjom stopom nezaposlenosti u EU nisu ozbiljnije podstakle na veće štrajkove i proteste. U Portugalu je 2010. protestovalo 3,5 miliona građana, a u Španiji čak 10 miliona službenika je bilo u generalnom štrajku. U Italiji je oktobra 2014 protestovalo više od milion građana, a «Samo u Rimu marširalo je milion ljudi».⁵²³ Sve je to bilo drugačije u odnosu na zemlje u regionu, čije elite su izmene zakona o radu najavljivale kao «evropeizaciju» radnog zakonodavstva.

521

Z. Živković, «Sarajevo: Usvojen zakon o radu, završen protest radnika», *Slobodna Evropa*, 30. juli 2015.

522

«Mišić: Vlast se ne treba štiti kordonima od naroda», *Balkans Aljazeera*, 29. decembar 2015.

523

N. Novaković: «Kriza, štrajkovi i protesti građana», *Nacionalni interes*, br. 1/2015, str. 96.

8.2. (NE)FIKASNOST ŠTRAJKOVA KAO POKAZATELJ DEZORIJENTISANE I FRAGMENTIRANE RADNIČKE KLASE

U središtu sociološke analize su najvažniji uzroci neefikasnosti radničkih štrajkova i protesta na kraju procesa privatizacije društvene svojine. Polazi se od teze da su njihova relativno niska efikasnost dokaz fragmentirane i dezorijentisane radničke klase dokaz nedovoljne razvijenosti njene tzv. empirijske klasne svesti. Na osnovu rezultata o neefikasnosti štrajkova zaključuje se da su oni dodatno onemogućavali napredak radničke klase na putu da od «klasa po sebi» postane «klasa za sebe».⁵²⁴ Najvažniji uzroci toga su globalni, sistemski tj. u prirodi su klasnog društva koje je nastalo kroz privatizaciju društvene svojine i tranziciju društva.

8.2.1. OSVRT NA NAJVAŽNIJE UZROKE (NE) EFIKASNOSTI RADNIČKIH ŠTRAJKOVA OD 2010. DO 2015. GODINE

Najvažniji uzroci štrajkova u Srbiji bili su u globalnom društvenom sistemu. Oni su se nalazili u klasnoj prirodi društva i karakteru klase na vlasti. Ona je donosila najvažnije odluke koje su pogađali nezadovoljne radnike. Privatizacija društvene svojine je jedna od najbitnijih odluka, a pogodila je interese većine radnika.

U pojedinim fazama društveno-ekonomskog razvoja radnici su bili svesni uloge državnih organa u kreiranju politike zarada i investicija. Stoga su se oni obraćali dr-

524

Karl Marks, *Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte*, Izabrani radovi Marks i Engelsa, II dopunjeno izdanje, Stvarnost, Zagreb, 1972, Đerđ, Lukač, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1970.

žavnim organima da rešavaju nastale probleme. Tako je bilo kod prvog štrajka rudara u Trbovlju i Hrastniku (1958. godine), ali i kod većine štrajkača tokom tranzicije srpskog društva. Manji deo problema i uzroka štrajkova je nastao na nivou preduzeća. U poslednjoj deceniji tranzicije radnici su svoje nezadovoljstvo češće izražavali blokadom javnih prostora nego štrajkovima u preduzeću. To posredno znači da su znali da će uspeh protesta biti veći ukoliko oni postanu vidljiviji u javnosti. O tome svedoče svakodnevni napisi u štampanim i elektronskim medijima, a koji su se opredeljivali između štrajkača i onih protiv koga su radnici štrajkovali. Ne treba zanemariti i značaj ličnih osobina poslodavca i menadžera, koji su dodatno otežavali situaciju nezadovoljnih radnika. To nije bio glavni povod ili uzrok većine štrajkova. Mnogo važniji je bio odnos vlasnika preduzeća i državnih organa. Od toga je u najvećoj meri zavisila i uspešnost preduzeća i uslovi pod kojima je ono privatizovano. Država je određivala uslove prodaje, a njene institucije su nadgledale poštovanje kupoprodajnog ugovora.

Država se prema štrajkačima odnosila selektivno, u zavisnosti od njihovog značaja za privredu i opstanak političkih elita na vlasti. Zato su studentski štrajkovi, pokretani u vreme dolaska važnih ličnosti iz EU, uspešno i brzo završeni. Kada su radnici bili zaposleni u velikim javnim preduzećima oni su samom pretnjom štrajkom pokazivali svoju moć. Takav je bio čest slučaj zaposlenih u «EPS-u» i «Telekomu». Selektivan odnos država je imala i prema zaposlenima u istoj grani privređivanja. Favorizovala je rudare iz «Kolubare» i totalno ignorisala rudare iz «Zajače» kod Loznice.

Broj učesnika štrajka nije uvek bio bitan za njegov uspeh. U školama se masovno štrajkovalo, ali su ovi štrajkovi bili štrajkovi u kojima je ministarstvo igralo na kartu iscrpljivanja i razjedinjavanja štrajkača. Bili su to neki od najneuspešnijih štrajkova. Država je sve vreme imala drugačiji odnos prema štrajkačima iz neprivrednih delatnosti, a radnike iz privrede je retko odmah primala na razgovor ili rešavala njihove probleme. Nisu imali isti uspeh ni štrajkovi organizovani pred važne izbore. Kad su političari procenjivali da im je to važno za izbore dolazili su štrajkačima «na noge». Kada im to nije bilo važno, jer su procenili da i bez njih pobeđuju, političari su nezadovoljne radnike zaobilazili i ignorisali.

Ima više osnova za zaključak da odsustvo više štrajkova u Srbiji nije bilo posledica boljeg odnosa države i poslodavca prema radnicima, već činjenice da je do tada prodato gotovo sve što se moglo prodati. Ostala su brojna preduzeća, bez uspeha na tržištu i već više puta prodavana. Svaka mogućnost da preduzeće ode u stečaj nanosila je štetu radnicima. Oni su tom prilikom ostajali bez svih zarada i drugih potraživanja. Zato su se radnici ređe odlučivali na javne proteste i blokade prostorija državnih institucija. Kada su se odlučili za proteste radnici su u periodu 2010-2015. češće opredelili da to učine u lokalnoj sredini. Štrajk glađu često su kombinovali s blokadom javnih prostora. Tako su zahteve za overom zdravstvenih knjižica radnici postavljali blokadom i danoćnim boravkom u prostorijama fijijske Republičkog fonda za zdravstvo. Štrajkovali su

i lekari, bez zarada i overenih knjižica. U Gornjem Milanovcu 11 lekara je štrajkovalo zbog toga, a plaćao ih je Dom zdravlja a ne Republički fond za zdravstvo.⁵²⁵

Poslodavci i vladajuća politička elita su na brojne načine koristili slabosti radničkog (ne)organizovanja. Oni su radničke zahteve često ignorisali, a kasnije lako slamali radnički otpor. U mnogim štrajkovima poslodavci nisu morali da koriste sva raspoloživa sredstva, jer su rukovodstva štrajka bila slaba, nesolidarna i lako popuštala pod pritiscima. Što je štrajk ili protest trajao duže, bio slabije pripremljen i nije imao podršku u lokalnoj i široj društvenoj sredini, to je i poraz radnika imao veće ekonomske, političke i moralne štete. Ovo je dodatno obeshrabrivalo te i druge radnike da kasnije preduzmu slične akcije. Radnici štrajkači nisu dovoljno koristili iskustvo drugih socijalnih grupa, koje su svoje štrajkove ozbiljnije pripremali i unapred obezbeđivali podršku radnika iz drugih sredina i iz inostranstva. Za to nisu bila neophodna neka posebna materijalna sredstva, već pre svega dobro smišljena akcija u pripremi i vođenju štrajka. Posebno je to bila retka pojava kod štrajkova pokretanih od strane radnika u privatnim preduzećima.

Veliki broj sindikata, stvaranih ubrzano pred privatizaciju preduzeća bio je spolja vidljiv znak da se unosi konkurencija i nesloga među radnike. U to su nas uverili kako sindikati u javnim preduzećima, tako i u preduzećima koja su privatizovana (neka i više puta). Konkurencija sindikalnih centrala na terenu je imala za posledicu različito tumačenje radničkih interesa i, po pravilu, otupljivala oštrice radničkog otpora. O tome su svedočili mnogi radnici nakon neuspeh štrajkova i protesta. Štrajkovi u privatizovanim preduzećima su to potvrdili, kada su jedni sindikati organizovali štrajkove a njima se suprostavljali drugi. Nekada su ti drugi sindikati potpisivali dogovor o kraju štrajka, a bilo je i fizičkih obračuna radnika u različitim sindikatima. Sve je to dodatno olakšavalo posao vlasnicima preduzeća i državi, koja ih je na razne načine štitila.

U nastajanju štrajkačkih odbora važnu ulogu su imali pojedinci koji nisu bili članovi sindikata preduzeća, ali i podrška koja je, vrlo retko, nezadovoljnim radnicima, dolazila od drugih sindikalnih organizacija u i izvan preduzeća. Ponekad su jezgro štrajkačkog odbora činila sindikalna rukovodstva. U velikom broju slučajeva oni su na taj način kontrolisali nezadovoljstvo radnika, a ponekad doveli i do uspešnog završetka štrajkova. Bilo je i štrajkova u kojima su strukovna i slična udruženja igrala najvažniju ulogu. Ako su predstavljali moćne štrajkače (advokate, taksiste i sl.) onda je i moć pregovaranja i ucenjivanja poslodavca i države bila veća.⁵²⁶ Argumenti o važnosti

525

M. B. «Lekari bez 11 plata», *Novosti*, 19. mart 2014.

526

Advokatska komora Beograda i pregovarački tim advokata su 2014. godine najavili radikalizaciju štrajka, a povodom donošenja Zakona o javnom beležništvu. Oni su tada zaustavili 100.000 sudskih sporova. Kasnije su vlast ucenjivali da će se direktno obratiti za pomoć Evropskoj komisiji. «Advokati najavljuju radikalizaciju štrajka», *Blic*, 30. decembar 2014.

iznetih štrajkačkih zahteva u tom slučaju bili su u drugom planu, jer je moć štrajkača u pregovorima bila dovoljan faktor da ih poslodavac i vlast uzmu ozbiljno i, po pravilu, usvoje većinu njihovih zahteva. Bilo je i drugačijih slučajeva, kada ni dobro organizovani štrajkovi, sa velikim brojem učesnika, a socijalnim zahtevima koji su se godinama gomilali, nisu vodili ka efikasnom kraju štrajka.⁵²⁷ Većina radničkih štrajkova u privatizovanim, pa uništenim preduzećima, posle 2010. godine tako se završavala.

Krajem avgusta 2009. godine radnici-mali akcionari «Zastave elektro», «Srboleka», «Šinvoza» i «BEK-a» osnovali su Koordinacioni odbor radničkih protesta, (KORP). Cilj je bio borba za očuvanje proizvodnje i radnih mesta.⁵²⁸ To je bio jedan od ozbiljnijih pokušaja da se ujedine i solidarno nastupaju protiv poslodavca i države radnici koji su na više načina oštećeni tokom i posle privatizacije društvene svojine. Protesti i štrajkovi koje su vodili sindikati, štrajkački odbori nezadovoljnih radnika, a podržani od strane KORP-a, bili su relativno uspešni i vidljivi u javnosti. Granicu koju oni nisu mogli da pređu bila je moć udruženih poslodavaca i vladajućih elita, koja se u tim slučajevima brzo aktivirala i radnički otpor uspešno neutralisala i gušila. Važna prepreka delovanju novih oblika organizovanja radnika bili su stavovovi i ponašanje većih sindikalnih centrala. Njihovi lideri su u KORP-u videli novog konkurenta, pa su se u skladu sa tim i ponašali.

Otpor radnika-malih akcionara protiv vlasnika i državnih institucija imao je i svoje realno ograničenje. Naime, borba za prava na akcije je značila i borbu za uske i grupne interese. Ona uopšte nije podrazumevala da je to zalaganje i za radničko upravljanje preduzećima, nego su sebe radnici-mali akcionari najčešće branili kao vlasnike akcija. Sukob između vlasništva i najamnog položaja radnika je ugrađen u temelje ovih zahteva. On je pokazao sav apsurd zalaganja za pojedina prava radnika, bez postojanja šire koncepcije i strategije borbe radničke klase za dugoročne materijalne i druge interese. Uspeh akcija u kojima je učestvovao KORP bio bi sigurno veći da protiv sebe radnici nisu imali moćne protivnike. Pored navedenog bitna su i različita viđenja uloge ovih oblika otpora radnika u sklopu šireg političkog delovanja. Pojedinci i grupe radnika-malih akcionara nisu odoleli privlačnosti politike, pa su se angažovali na lokalnom nivou⁵²⁹. Nekad su takvi potezi od sebe odvrćali radnike koji su im ranije ukazivali poverenje. U drugim slučajevima su radnici-štrajkači imali podršku takvih grupa i lakše ostvarivali svoje zahteve. Do kraja privatizacije društvene svojine i tranzicije KORP i

527

Odlaskom Trajala u stečaj bez posla je ostalo 1100 radnika, koji su godinama ranije bezuspešno štrajkovali i protestvovali. S.M. «Još bez rešenja za giganta: Trajal i zvanično u stečaju», *Alo*, 7. jun 2016.

528

Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u period tranzicije, (prir. V. Bailović i ost.), Pokret za slobodu, Zrenjanin 2011, str. 17-19.

529

Takvi su pokret Ravnopravnost iz Zrenjanina i Solidarnost iz Subotice.

slična udruženja davali su podršku radnicima u preduzećima u restrukturiranju i predstečajem. Ona nije mogla značajnije da popravi položaj ovih radnika.

Brojni navedeni primeri štrajkova posle 2010. godine na svoj način su dokaz nesupeha radnika u štrajkovima i javnim protestima, To je i pokazatelj razmrvljenosti radničke klase i odsustva autentičnih organizacija koje bi zaštitile njene interese. Neuspeh štrajkova je pre svega posledica odnosa moći kapitalističke i radničke klase.

8.2.2.

FRAGMENTACIJA I DEZORIJENTACIJA RADNIČKE KLASNE KAO PREPREKA NASTAJANJA EMPIRIJSKE KLASNE SVESTI RADNIČKE KLASNE

Štrajkovi kao otvoreni klasni sukobi u oblasti rada su posredan pokazatelj stvarnih odnosa moći kapitalističke i radničke klase. Oni otkrivaju i odnose drugih najamnih klasa i slojeva prema vladajućoj klasi, kao i stepen njihove unutraklasne raslojenosti, jedinstva ili nesolidarnosti. Pored toga, pojava štrajkova i javnih protesta na sebe skreće pažnju i drugih građana i javnog mnjenja. U savremenim uslovima to su važni faktori od kojih su, u nekim slučajevima značajnoj meri, zavisili i vođenje i rezultati štrajka. O tome se sve više vode računa najvažniji učesnici štrajkova. U meri u kojoj je grupa koja štrajkuje važnija za opstanak političkih elita na vlasti i ima značajno mesto u društvenoj podeli rada ona ima veće šanse da na svoju stranu pridobije javno mnjenje i uspešno ostvari svoje zahteve.

Organizovanje, vođenje štrajka i njegovo okončanje nije jednostavno, u šta su se uverili brojni radnici-štrajkači. Mada je štrajk posle 1990. godine u Srbiji legalizovan, u stvarnosti je često osporavan i legalitet i legitimitet ove industrijske akcije radnika. Stoga su se nezadovoljni radnici već na početku organizovanja štrajkova nalazili u dilemi da li i kako izabrati rukovodstvo štrajka. Po pravilu su u periodu 2010-2015. godine većina radničkih štrajkova i javnih protesta i demonstracija bili «spontani», tj. mimo postojećih fabričkih sindikata. Radnici su birali tzv. štrajkačke odbore, koji su u njihove ime donosili glavne odluke, od formulisanja zahteva do pregovaranja i prekida štrajka. Ovi oblici organizovanja radnika bili su privremeni i često neefikasni. Sami po sebi su pokazatelj odsustva razvijenije klasne svesti radničke klase. Mnogi radnici su posle neuspešnih štrajkova optuživali pojedince iz štrajkačkih odbora da su krivci za rezultate štrajka protesta.

Sindikati u privatizovanim preduzećima su najčešće imali slabe materijalne i druge pretpostavke za delovanje. Vlasnici najvećih privatnih kompanija su zabranjivali sindikalno organizovanje. Kod njih skoro da i nije bilo štrajkova, mada su brojna prava iz rada bila ugrožena. Tako nešto bila je posledica društvene moći kapitalista i bliskosti vlasnika sa političkim elitama na vlasti. U brojnim preduzećima čiji su vlasnici došli iz inostranstva, a država ih na razne načine subvencionisala, kao pravilo se ustalilo da radnici nemaju pravo na štrajk i sindikalno organizovanje. Država je tako nešto unela i u ugovore koje je s tim poslodavcima sklapala, a oni nisu poštovali ni brojne druge propise i zakone Srbije. U tom slučaju radnici su bili sistemski onemogućeni da se bolje organizuju i štrajkuju za svoja ekonomska i socijalna prava.

Najveći i najjači granski i fabrički sindikati u Srbiji su u javnim preduzećima. Oni su tek pred iskušenjima koja nosi privatizacija velikih javnih sistema. Na osnovu dosadašnjeg iskustva može se reći da su ovi sindikati štitili interese pre svega svoga članstva, a vrlo retko drugih radnika. Njihova uloga u pripremi javnih preduzeća za privatizaciju, kroz proces restrukturiranja, bila je više sporedna, u odnosu na poteze državnih organa i posloводства. Zbog odsustva primerene strategije delovanja sindikata u novim prilikama ovi sindikati su samo usporili procese privatizacije i gubitka radnih mesta. U borbi protiv privatizacije uopšte, posebno javnog sektora, nisu pokazali veću aktivnost niti solidarnost sa drugim radnicima i građanima. Pored toga, veliki je uticaj političkih stranaka na delovanje ovih sindikata, pa neki od njih u javnosti daju podršku političarima za konkretnu politiku u zemlji, a ne bave se važnim sindikalnim pitanjima. Neki od njih su za to godinama nagrađeni, napredovanjem u sindikalnoj i političkoj hijerarhiji, dok većina radnika i sindikalnog članstva od toga, dugoročno gledano, ima više štete nego koristi.

Krupna tema odnosa sindikata i političkih stranaka obično se u javnosti pokretala u vremenu pred važne političke izbore. U tome su se sindikalne centrale različito ponašale. Neke su se od 2000. godine, ali i pre toga, jasno i javno priklonile saradnji sa političkim strankama. Druge su to činile prikriveno, a treće javno proklamovale nužnost ulaska sindikalnih predstavnika u skupštinske klupe, pa makar ta cena bila plaćena ulaskom na listu političke stranke koja ima izrazito neoliberalan i antiradnički karakter (kakav je LDP).⁵³⁰ Političari iz vlasti i opozicije su to vešto koristili i dodatno unosili razdor među potencijalne glasače, u tom slučaju radnike. Ovo je osigurano i kroz delovanje sindikata u periodu između izbora. Naime, struktura sindikata, način izbora rukovodećih organa i rukovodilaca u Srbiji je izrazito slična stranačkim izborima i odlučivanju. Štaviše, postoji i vremenska i druga usklađenost sindikalnih i partijskih izbora, a često i saradnja u svakodnevnom delovanju ovih lidera. To je jedan osnov za korupciju i izdaju autentičnih sindikalnih i radničkih interesa.

530

Ranka Savić, predsednica ASNS je 2012. podržala je pokret «Preokret», okupljenog oko Čedomira Jovanovića i LDP. Odluka je doneta jednoglasno i zbog toga što se ciljevi tog sindikata u najvećoj meri podudaraju s principima «Preokreta». «Ranka Savić: ASNS uz «Preokret» na izborima», *Nova srpska politička misao*, 22. februar 2014.

Sve vreme ubrzane tranzicije u Srbiji menjano je i radno i socijalno zakonodavstvo. Ono je bilo na štetu većine radnika i srednjih slojeva, a većih sindikalnih protesta protiv toga nije bilo. Ovo i drugo zakonodavstvo je, uz odsustvo uređene i pravne države, dodatno unosilo razdor među zaposlene u raznim sektorima svojine. Vlast je to i potencirala, pa je često naglašavala da su radnici u javnom i državnom sektoru privilegovani u odnosu na zaposlene u privatnom i «sivom» sektoru privređivanja. To je u značajnoj meri istina, ali je problem što je vlast novim zakonima i stvarnim ponašanjem te razlike koristila da produbi razdor među pomenutim radnicima. Među njima postoje sistemske nejednakosti, na koje vlast u najvećoj meri utiče. Sve je podređeno interesima domaćeg i stranog kapitala, a na štetu većine najamnih radnika. Stoga «briga» države za radnike u privatnog sektoru ne ide u pravcu njihove veće zaštite, nego kao urušavanje («trka do dna») već postignutih prava radnika uopšte. O tome su se mogli uveriti radnici i građani tokom kampanja koje su prethodile usvajanju važnih zakona, kao što je zakon o radu. Naime, država je sebe predstavljala kao jednog od tri ravnopravna «socijalna partnera», a stvarnim potezima štitila je interese krupnog kapitala i delovala protiv sindikata i interesa većine radnika.

Ekonomska fragmentacija radničke klase zaposlene u javnom, privatnom i sivom sektoru je u Srbiji sistemske negovana, i normalna je posledica karaktera vladajuće klase i odabranog koncepta tranzicije i privatizacije. Dimenzije nejednakosti i nesolidarnosti se šire sa produbljanjem svetske ekonomske krize, ali u najvećoj meri kao posledica poteza domaće političke elite. Jačaju konkurencija i nesolidarnost u svakom od pomenutih sektora, što sasvim odgovara poslodavcima i državi. Ova pojava je u značajnoj meri povezana sa promenama na sindikalnoj sceni Srbije, padu članstva, uticaja i ugleda sindikata.

Pomenute ekonomske nejednakosti u položaju radničke klase su velika prepreka za formiranje tzv. empirijske svesti radničke klase. Ovo je dodatno otežano i pluralizacijom političke scene, a na kojoj nema nijedne političke stranke koja programski i stvarno brani radničke interese. Postoje određene i malobrojne grupe političkih aktivista koji nastupaju u javnosti u ime radničke klase, ali njihovo delovanje je marginalno i daleko od stvarnih potreba i autentičnih grupnih i klasnih interesa radničke klase. Njihov uticaj je relativno mali kako među radnicima koji još imaju posao, tako i među onima koji su ostali bez posla ili su godinama nezaposleni.

Materijalno siromaštvo, sindikalna, politička, stranačka, etničku, regionalna, kulturna i religijska (i konfesionalnu) raznolikost i nejednakost položaja većine pripadnika radničke klase, značajne su prepreke nastajanju klasne svesti radničke klase Srbije. Ona je razjedinjena, nesolidarna i ispod nivoa uslova u kojima bi postala «klase za sebe». To je rezultat sistemskih faktora, u najvećoj meri, tj. interesa vladajuće kapitalističke klase i koncepta tranzicije i

privatizacije društvene svojine koji je ona nametnula i realizovala pre i posle 2000. godine. Krajnji rezultat svega je uništena privreda, industrija, gradovi-nosioci razvoja, ekonomski i socijalni pad ispod nivoa pre 1990. godine, a rast dugova zemlje, nezaposlenosti, siromaštva, društvenih napetosti i sukoba. To su nepovoljne okolnosti za svaki ozbiljniji pokušaj klasnog organizovanja radničke klase Srbije, koja je najveći gubitnik tranzicije i privatizacije. Na širem globalnom nivou nema ozbiljnijih pokušaja organizovanja i solidarnosti radnika protiv ofanzive kapitala, što dodatno unosi konfuziju među radnike zemalja u tranziciji, a slabi pokušaje organizovanog otpora tome. Svetska ekonomska kriza dodatno «disciplinuje» radnu snagu, a koristi kapitalističkoj klasi.

ZAKLJUČAK

Istraživanje radničkih štrajkova u Srbiji od 2009. do 2015. godine potvrdilo je tezu o manjoj efikasnosti štrajkova u odnosu na ranije faze tranzicije društva i u odnosu na štrajkove pre njenog početka. Ono je dokazalo i da su radnički štrajkovi i javni protesti bili značajno ređi, sa manjim brojem učesnika i neefikasniji od štrajkova u razvijenim društvima Zapada u periodu produbljenja efekata svetske ekonomske krize. Pre svega je ukazano na dublje, klasne, sistemske, strukturne istorijske i društvene faktore nastajanja štrajkova i načine njihovog organizovanja. Štrajkovi su otvoreni klasni sukobi u oblasti rada, koji posredno pokazuju i stepen formiranja tzv. empirijske svesti radničke klase.

265

Osvrt na najvažnije uroke, povode, načine organizovanja, dinamiku i posledice radničkih štrajkova je ukuljučio i skicu osobenosti društvene sredine u kojima su se oni pojavljivali. Pri tom se izdvojio najvažniji sistemski faktor, a to je svojinski status preduzeća. Ukazano je na sličnosti i razlike između štrajkova u preduzećima pre privatizacije, tokom i posle njegovog završavanja. Navedeni su osnovni zahtevi radnika-štrajkača, odnos vlasnika, vlasti i javnosti prema njima i najvažniji rezultati. U sva tri slučaja, kod sve tri vrste preduzeća, pažnja je obraćena na tipične štrajkove i proteste i prirodu njihovih zahteva. **Potvrdila se i teza da je većina štrajkova na kraju privatizacije društvene svojine može svrstati u pseudoštrajkove** Oni nisu bili klasični prekidi procesa proizvodnje s ciljem da se poslodavcu nanese materijalna šteta, a ostvare i zaštite socio-ekonomska prava iz radnog odnosa. U poslednjoj fazi srpske tranzicije broj radničkih štrajkova je bio relativno mali, u odnosu na raniji period, a štrajkovi su često prelazili u javne proteste i blokade važnih saobraćajnica, javnih prostora i državnih institucija. Uspeh toga zavisio je od mesta štrajkača u društvenoj подели rada i raspodeli društvene moći.

Postoje velike razlike u prirodi zahteva štrajkača u preduzećima i ustanovama koji nisu privatizovani i u onima koja su privatizovana. U prvima su zaposleni koje je delimično zahvatila prva faza priprema za privatizaciju, tj. restrukturiranje (posebno javnih preduzeća). Većina ih je u javnim preduzećima, dobro sindikalno organizovanih i kojima tek sledi prodaja. Drugu grupaciju štrajkača predstavljali su zaposleni u javnim službama i državnoj upravi. Oni su štrajkovima i protestima štitili pad svog materijalnog položaja, pružali otpor merama štednje koje je nametala aktuelna vlast. Uticaj svetske ekonomske krize je to delimično pojačao. Većina štrajkača je tražila: veće zarade (ili što manje njihovo smanjenje); potpisivanje i poštovanje kolektivnih ugovora; nove sistematizacije kojima se ne bi smanjivao broj radnih mesta; zaustavljanje reorganizacije i restrukturiranja preduzeća; veće zarade samo za pojedine kategorije zaposlenih («belih mantila», na primer); donošenje sistemskih zakona za pojedine delatnosti, u kojima bi učestvovali i njihovi sindikati; niže poreske osnovice za pojedine slobodne profesije; isplatu umanjanih zarada i drugih naknada u pojedinim državnim službama (čak i u pravosuđu) i odgovornost pojedinaca za siromašenje zaposlenih radnika.

Štrajkači i demonstranti iz preduzeća u kojima je počela ili se završila privatizacija društvene svojine imali su svoje posebne zahteve. Oni su bili upućeni poslodavcima i državnim institucijama. Među njima najčešći su bili sledeći: da se odloži ili ubrza privatizacija, spreči stečaj preduzeća; isplate zaostale zarade pre i tokom privatizacije, nastavi proizvodnja i prestane uništavanje preduzeća; osigura redovno povezivanje radnog staža i overa zdravstvenih knjižica; da se raskine ugovor sa kupcem koji namerno krši kupoprodajni ugovor; država da pomogne u traženju kupca; zaštita osnovnih prava iz rada i brojni drugi zahtevi radnika iz raznih delatnosti. Većina štrajkača je bila iz propalih preduzeća, što je značilo da su unapred bili osuđeni na neuspeh. Država se i prema njima odnosila selektivno, pa je jedne pomagala, a druge namerno ignorisala, a njihova preduzeća vodila u likvidaciju i stečaj. Sprega države i novih kapitalista često je bila vidljiva i nezadovoljnim radnicima i javnosti, ali je niko nije ozbiljnije mogao da ugrozi. Jednostavno, većina radnika ovih preduzeća postali su žrtve tzv. prvobitne akumulacije kapitala, koja je posle 2010. godine ušla u svoju završnu fazu. Svetska ekonomska kriza samo je te procese izoštrila i iznela na svetlo dana.

Na kraju je analiza najvažnijih opštih i posebnih društvenih faktora nastajanja tzv. empirijske klasne svesti radničke klase Srbije. Oni su razmatrani u sklopu istraživanja štrajkova i protesta, kao jednog od oblika društvenih sukoba u novom klasnom društvu. **Potvrđena je teza da je razmrvljena, osiromašena i fragmentirana radnička klasa proizvod sistema, kapitalističkog sistema nastalog tokom tranzicije društva i privatizacije društvene svojine.** Ona kao takva nije bila sposobna ni da organizuje uspešne štrajkove niti da zaštiti osnovne klasne interese radnika. Za to nije imala materijalne, sindikalne, stranačke, političke i druge pretpostavke.

S druge strane, štrajkovi radnika u preduzećima i ustanovama različitog svojinskog statusa u periodu 2010-2015. godina su dodatno razmrvili, razjedinili i fragmetirali radničku klasu. Ona je po osnovnim pokazateljima materijalnog, političkog, kulturnog i ukupnog položaja ispod nivoa na kome bi mogla da postane «klasa po sebi», što je tek prvi korak u borbi za formiranje «klase za sebe». **Glavni uzroci toga su priroda kapitalističkog sistema, karakteristike vladajuće klase, osobenosti tranzicije i privatizacije društvene svojine. Dobar deo odgovornosti za to stanje snose i pojedini slojevi radničke klase, koja je i pre tranzicije bila duboko ekonomski, kulturno, verski, regionalno i politički razjedinjena.**

ZAKLJUČAK

Predmet sociološke analize u ovoj monografiji su najbitnije karakteristike radničkih štrajkova i tranzicije u Srbiji od 1990. do 2015. godine. Osnovna pretpostavka od koje se polazi u istraživanju je da se u periodu od dvadeset pet godina mogu sagledati najvažnije karakteristike tranzicije i najvažniji uzroci, oblici, tok i posledice radničkih štrajkova. Štrajkovi su otvoreni industrijski sukobi u klasno podeljenom društvu. Njihovi glavni uzroci su na globalnom nivou društva, a proučavanje štrajkova omogućava uvid u stepen razvijenosti empirijske klasne svesti radničke klase.

Reč je o teorijsko-empirijskom istraživanju radničke klase koja je organizovanjem štrajkova izražavala svoje nezadovoljstvo primenjenim modelom tranzicije i privatizacije. U tim procesima nastajalo je novo društvo, na periferiji kapitalističkog privrednog sistema. Glavne odluke o pravcima promena ekonomskog, političkog, pravnog i ostalih podsistema donosile su vladajuće političke elite. Posle 2000. godine njihovi interesi su u značajnoj meri koordinisani i interesno slični sa međunarodnim finansijskim, političkim i vojnim centrima moći. To ima značajne posledice za promene društvene strukture i strukturu klasične radničke klase.

Na primeru štrajkova možemo sagledati i najvažnije uzroke sukoba interesa većine najamne manuelne radne snage i novih/starih preduzetnika i vlasnika. Poređenje štrajkova sa onima u drugim društvima u tranziciji, ili u svetu, omogućava donošenje pouzdanijih zaključaka o zajedničkim i posebnim karakteristikama štrajkova. Zbog obima i karaktera ovog rada, ta analiza je skoro sasvim izostala. Umesto toga, istraživanje je bilo usmereno na otkrivanje dubljih društvenih uzroka nastajanja štrajkova na ovim prostorima u dužem vremenskom periodu. Na taj način ukazalo se na obeležja društvene sredine u kojoj su nastajali štrajkovi, ali i evidentirani duži vremenski periodi u kojima su se oni razlikovali. Tu se misli kako na najvažnije učesnike, povode i uzroke, oblike organizovanja štrajkova, tako i na njihove posledice. To je predmet uvodnih poglavlja, u kojima se istražuju promene u radničkoj klasi druge i treće Jugoslavije, ali i Srbije u periodu socijalizma i tranzicije. Na taj način ukazalo se na procesualnost, dinamiku ove pojave, ali i posebnosti starih i novih vladajućih elita i klasa protiv kojih su štrajkovali radnici.

Period 1990-2015. godine (od prvog štrajka u Trbovlju 1958. godine do štrajkova pokrenutih do kraja 2015. je dovoljan za proveru osnovnih hipoteza i njihovo teorijsko i empirijsko dokazivanje. Za tako nešto bilo je neophodno poznavanje ne samo društvene strukture, već i najvažnijih obeležja ekonomskog, pravnog, političkog i kulturnog podsistema. To je na poseban način potvrdilo da je predmet istraživanja znatno složeniji i da je za njegovo istraživanje neophodan i **plodotvoran interdisciplinarn pristup**. Na to su upućivali i rezultati ekonomskih, demografskih, politikoloških i srodnih istraživanja, a oni su ovde samo delimično korišćeni. Naglasak je na **sociološkoj analizi** društvene strukture u kojoj nastaju štrajkovi, karakteristikama radničke klase koja ih je organizovala i njihovim efektima. Stoga su i najvažnija pitanja istovremeno i nazivi posebnih poglavlja disertacije.

Štrajk kao klasni sukob radničke klase i njoj suprotstavljene klase vlasnika u oblasti radnih (industrijskih) odnosa je istovremeno i merilo razvijenosti tzv. empirijske klasne svesti radničke klase. Ovo je sasvim u skladu sa marksističkim shvatanjima o «klasi po sebi» i «klasi za sebe». U istraživanju najvažnijih uzroka i posledica štrajkova **proverava se jedna od osnovnih hipoteza**: radnička klasa Srbije posle 2000. godine (baš kao i četiri decenije ranije) nije prešla put od «klase po sebi» do nastajanja «klase za sebe». Broj pokrenutih štrajkova, njihovih učesnika, vreme trajanja, javljanje u «talasima» i njihova (ne)efikasnost, na poseban način dokazuju pretpostavku o unutargrupnoj razmrvljenosti, sukobljenosti interesa i nesolidarnosti pripadnika radničke klase. Posle 2000. godine, kada se ubrzavala i tranzicija društva i privatizacija preduzeća i ustanova, radnička klasa je još više ekonomski, socijalno i politički marginalizovana, nego što je to bio slučaj u drugoj Jugoslaviji. Srbija se sve vreme po stepenu društveno-ekonomskog razvoja nalazila negde oko proseka zemlje.

Klasni pristup društvu, radničkoj klasi i štrajkovima podrazumeva i objašnjenje najvažnijih protivnika radničke klase. To su vladajuće klase koje su imale monopol na najvažnije izvore i oblike društvene moći. U socijalističkoj Jugoslaviji to je bila politička moć, dok je efektivna privatna svojina imala marginalan značaj za materijalni i ukupan društveni položaj slojeva i klasa. U ranijim radovima nazvala sam je upravljačka klasa. Posle 1990. godine radnička klasa Jugoslavije i radnička klasa Srbije doživele su velike promene. Društvo u kojem se ona našla u sociologiji i srodnim naukama najčešće su nazvali društvom u transformaciji ili tranziciji. Posle 2000. ove promene društveno-ekonomske strukture su ubrzane. One su odlučujuće uticale i na najvažnije elemente društvenog položaja radničke klase. Reč je o sistemskim faktorima koji su radničku klasu dodatno fragmentirali, interesno sukobljavali i marginalizovali. Nasuprot radničke klase nastajala je nova/stara politička i ekonomska elita. One čine jezgro, srž novonastajuće kapitalističke klase. Promene su zahvatile i stare i nove srednje slojeve, koji još nisu postali ni toliko brojni ni moćni, da postanu amortizer klasnih sukoba između velikih društvenih klasa. Dnu društvene piramide nekada su najviše pripadali seljaci, ali je u vreme tranzicije i među njima došlo do socijalnog raslojavanja. Oni su u svojim protestima i blokadama lokalnih i važnijih saobraćajnica iskazivali svoje nezadovoljstvo materijalnim i ukupnim društvenim položajem.

Glavna hipoteza monografije, da su uzroci štrajkova radničke klase, oblici njihovog organizovanja i posledice sistemski determinisani, dokazana je kroz svih osam poglavlja. To je učinjeno sociološkom analizom društvenog položaja radničke klase i štrajkova u periodu od pet i po decenija na području Jugoslavije, odnosno Srbije. Objasnjeni su najvažniji društveni uzroci nastajanja klasnog društva, ali i društvene, političke, socijalne i kulturne prepreke formiranja radničke klase u «klasu za sebe». Oni su sistemski determinisani, što znači da su od toga zavisili i oblici ispoljavanja nezadovoljstva manuelnih radnika. Način, vreme, intenzitet ispoljavanja otvorenih klasnih sukoba kao što su štrajkovi, u najvećoj je meri zavisio od sistemskih

«prepreka» koje je pred radničku klasu postavljala vladajuća klasa. U SFRJ to je bila upravljačka klasa, a posle 1990. nova klasa kapitalista koja se još formira. Društvena moć vladajuće klase je bila odlučujuća za donošenje najvažnijih odluka o razvoju društva, a radnička klasa je unutargrupno raslojena, sukobljena i marginalizovana. Posle 2000. godine u Srbiji su se ovi procesi još više intenzivirali.

Radnička klasa je samo jedna od velikih društvenih grupa u klasno podeljenom društvu. Čine je pojedinci (i članovi njihovih porodica) koji obavljaju pretežno manuelni, izvršni rad u neposrednoj materijalnoj proizvodnji i proizvodnim uslugama. Oni stvaraju višak vrednosti o čijim uslovima stvaranja najbitnije odluke donose pripadnici vladajuće klase (upravljačke, odnosno nove kapitalističke u društvu u tranziciji). Ukupan društveni položaj radničke klase je klasno determinisan, što znači da je materijalni položaj, ugled, obrazovanje, društvene vrednosti i način života razlikuju od drugih klasa i slojeva. **Materijalni i drugi interesi radnika su najviše suprotstavljeni vladajućoj klasi, a društveni sukobi to na poseban način potvrđuju. Štrajkovi su samo jedan od najvažnijih oblika otvorenog izražavanja nezadovoljstva radnika.**

Klasa u usponu, nova kapitalistička klasa Srbije, je po svom socijalnom poreklu, obrazovanju, najvažnijim izvorima društvene moći, materijalnom položaju, ugledu i načinu života heterogena. Nastala je u poslednje dve decenije društveno-ekonomskog razvoja, koji je najčešće označen terminom tranzicija. Pored ranijih bitnih izvora društvene moći, političke moći i obrazovanja, ova klasa kao osnov postojanja ima i klasičnu, efektivnu privatnu svojinu. Ona u novom društvenom sistemu više nije nelegitimna, osuđivana i marginalizovana, već je centralna vrednost kapitalističkog sistema. Ukratko rečeno, osnovni klasni interesi vladajuće kapitalističke klase suprotni su interesima radničke klase.

Seljaštvo je velika društvena grupa koja je u poslednje dve decenije doživela značajne promene. S jedne strane, došlo je do nastajanja novih kapitalističkih odnosa, a s druge, do pojave novih nejednakosti i siromaštva među najnižim slojevima. U tranziciji je samo mali procenat seljaka prešao u kategoriju najbogatijih pripadnika vladajuće klase. Sa ubrzavanjem procesa privatizacije dalje raslojavanje seljaštva se nastavlja.

Srednji slojevi u drugoj Jugoslaviji su iz sistemskih razloga, interesa klase na vlasti, decenijama bili marginalizovani. Sa tržišnim poslovanjem i promenama uslova poslovanja posle 1990. oni su doživeli važne promene. Jedan deo klasičnih srednjih slojeva je uspeo, posedujući klasičnu privatnu svojinu, da poboljša svoj materijalni i ukupan društveni položaj. Pripadnici tzv. novih srednjih slojeva, od kojih je većina nemanuelnih zanimanja i zaposlena u uslužnom i javnom sektoru, su se menjali. U zavisnosti od tempa i pravca tranzicije jedni su siromašili, a drugi se bogatili. Ukupan uticaj na društvena zbivanja je još uvek takav da ne predstavljaju široku osnovu koja amortizuje sukobe pomenutih dveju klasa. Na to ukazuju rezultati relevantnih socioloških istraživanja. Ukratko rečeno, prikriveni i otvoreni sukobi interesa postoje u

svakoj klasi i sloju. Najvažniji su za objašnjenje promena društvene strukture oni koji se dešavaju između osnovnih društvenih klasa. To znači da su štrajkovi samo jedan od pokazatelja njihovih sukoba interesa, a da su u prethodnom periodu mnogo veći značaj imali drugi sukobi. Misli se na verske, etničke i ratne sukobe. Oni ovde nisu predmet istraživanja, mada imaju veze i sa vremenom nastajanja štrajkova, načinima njihovog organizovanja i prirodom osnovnih zahteva štrajkača.

Naslovi pojedinih poglavlja monografije su istovremeno i najvažnija pitanja koja se istražuju u vezi sa prirodom štrajkova radničke klase Srbije posle 1990. godine.

Predmet prvog poglavlja («Promene socio-ekonomske strukture stanovništva Srbije od 1990. do 2015. godine») su analiza i opis najvažnijih pravaca promena strukture stanovništva. Promene ovih struktura su dugoročne i važne za razumevanje i planiranje razvoja privrednog sistema i društva uopšte. Stoga je bitno da se rezultati demografskih i srodnih istraživanja posmatraju iz šire društvene perspektive. Sociološki pristup to omogućava i on u ovom radu dominira. Osnovni izvori podataka su dostupna građa zvanične statistike, rezultati demografskih istraživanja i radovi koji se bave posebnim aspektima privrednog razvoja. Polazna pretpostavka je da je posmatrani period dovoljan da se može zaključivati o najvažnijim pravcima promena strukture stanovništva Srbije. U prvom planu je istraživanje promena u prirodnom kretanju stanovništva i promene socio-ekonomskih struktura stanovništva. Potom se izlaže skica za istraživanje najvažnijih promena privrednog sistema. Ona je bitna da bi se sagledale promene stanovništva u širem društvenom kontekstu, tj. da se ukaže na povezanost socio-ekonomskih struktura i privrednog razvoja. Najvažnije karakteristike privrednog sistema i dinamika njegovih promena detaljnije se analiziraju, opisuju i objašnjavaju u narednim poglavljima, koja se odnose na tranziciju, društvenu strukturu i privatizaciju društvene svojine.

Promene u prirodnom kretanju stanovništva Srbije su spore i dugoročne, a ovde su izdvojene samo najznačajnije. Opšti zaključak je da je reč o depopulaciji ili smanjenju stanovništva. Ono ubrazano stari, po svim pokazateljima demografskog starenja. To Srbiju svrstava u zemlje, po oceni Milenka Grčića, tzv. «demografske krize». Opadanje broja stanovnika znači da je negativan **prirodni priraštaj stanovništva**, koji je u najvećoj meri posledica niskog nataliteta. Drugi faktor koji je tome doprineo jeste relativno visoka stopa mortaliteta, dok treći faktor, unutrašnje i spoljene migracije, ovo u određenoj meri ublažava. Ukupan broj stanovnika Srbije se od 1991. do 2015. godine smanjio za 453.595. **Natalitet** je pokazatelj broja živorođene dece u ukupnom stanovništvu. On je u Srbiji u padu, s tim što postoje izrazite regionalne razlike. **Stopa fertiliteta ili rađanja** je niska i nije dovoljna za prostu reprodukciju stanovništva. Moratlitet ili broj umrlih je u porastu, tako da je ukupan prirodni priraštaj negativan. Pored toga, stanovništvo već više decenija **stari**, po svim demografskim pokazateljima (prosečnoj starosti, indeksu starenja i očekivanim dužini života novorođenih).

Socio-ekonomske strukture stanovništva su značajne za ekonomski podsistem, ali i razumevanje širih društvenih procesa. Obim i sastav aktivnog i neaktivnog stanovništva Srbije se menjao različitom dinamikom. Brojni su faktori na to uticali u vremenu pre i tokom tranzicije društva. Osvrt na najvažnije dimenzije socio-ekonomske strukture, na osnovu raspoložive statističke i druge građe, navodi na zaključak da su one spore i nepovoljne za brži ekonomski razvoj. To se odnosi kako za aktivno tako i za neaktivno stanovništvo. **Aktivno** predstavlja zbir zaposlenog i nezaposlenog stanovništva.

Neaktivnom pripadaju kategorije dece, đaka, studenata, penzionera, lica s ličnim prihodom i svi koje statistika klasifikuje kao «ostali». Relativno nizak nivo aktivnosti stanovništva je delimično nasleđe iz prošlosti, a delom posledica neoliberalne tranzicije društva. To znači da su ljudski potencijali nedovoljno iskorišćeni. Stope aktivnosti stanovništva su u opadanju, tako da zaostajanje za EU iznosi oko 10%. Reč je o stagnantnom društvu, u kojem su izražene razlike u stepenu **aktivnosti muške i ženske** radne snage. **Stopa aktivnosti radno sposobnog stanovništva (15-65 godina) danas je niža nego što je bila u socijalističkoj Srbiji.** To znači da su dublji, sistemski činioци tome značajno doprineli. Posledice toga su nejednakosti stopa aktivnosti s obzirom na pol, godine starosti, obrazovanje, zanimanje pojedinca i karakteristike regiona u kojem živi.

Dinamika i struktura zaposlenosti se menjala tokom vremena. U prvoj deceniji tranzicije zaposlenost je sporije opadala od produktivnosti rada, na šta su uticali ratna zbivanja na Balkanu, ali i odluka vlasti da zakonom zabrani otpuštanja dok to ne prestane. O sporom privrednom rastu u periodu 1990-2015. svedoče i podaci da je zaposlenost porasla samo za sedam procenata, tj. za 158.000 lica. Taj obim i dinamika rasta zaposlenosti je značajno niža nego što je bila pre 1990. godine. **Nejednakosti u stopama zaposlenosti između muškaraca i žena** su trajne, tj. održavaju se u periodu od nekoliko decenija. U 2010. godini muškarci su imali stopu zaposlenosti (55%) za 15% višu nego žene (40,1%). Obrazovna struktura zaposlene radne snage je nepovoljna. Prema podacima zvanične statistike 2015. godine svega jedna četvrtina (24,7%) je imalo više i visoko obrazovanje. Najzastupljeniji su bili (55%) zaposleni sa srednjim obrazovanjem. Ostali su bili nemanuelni radnici (niže obrazovanje).

Nezaposlenost je pojava koja na svoj način pokazuje stepen iskorišćenosti ljudskih potencijala i nivo razvijenosti društvene podele rada. Ona zavisi od brojnih faktora, među kojima se ističu sledeći: priroda društvenog sistema, razvijenost privrede i njena sposobnost prilagođavanja promenama u okruženju, institucionalnog, pravnog, političkog sistema, politike zapošljavanja, obrazovanja, uloge sindikata u regulisanju industrijskih odnosa, itd. **Posledice nezaposlenosti** se mogu ispoljiti na individualnom porodičnom, generacijskom, lokalnom i globalnom društvenom nivou. Što je nezaposlenost viša to su šanse za ispoljavanje negativnih posledica veće, počev od odlaganja

ekonomskog i socijalnog osamostaljivanja mladih generacija, do jačanja napetosti i društvenih sukoba. Sve to je bilo prisutno u stvarnosti Srbije pre i tokom tranzicije društva.

Opšti trend promena u strukturi nezaposlenosti se može utvrditi, bez obzira na česte promene metodologije zvanične statistike. **Nezaposlenost u Srbiji je masovna, dugoročna i strukturalna.** Takav zaključak sledi ako se osvrnemo na podatke o broju nezaposlenih, stopi nezaposlenosti, dužini traženja posla, strukturi nezaposlenih s obzirom na obrazovanje i radno iskustvo. Stopa nezaposlenosti je među najvišima u Evropi, kako 1990. tako i 2016. godine. **Stopa nezaposlenosti žena** bila je sve do 2005. godine veća od **stope nezaposlenosti muškaraca**, a kasnije su muškarci, zbog privatizacije i svetske krize, masovno gubili radna mesta. Njihova stopa nezaposlenosti nadmašila je stopu nezaposlenosti žena. Na početku period 1990-2015. godina 92% nezaposlenih je prvi put tražilo posao, tj. nije imalo ranije **radno iskustvo**. Na kraju je njihov udeo u ukupnoj nezaposlenosti tri puta niži. Među nezaposlenim licima 1990. godine svaki dvanaesti je imao ranije **radno iskustvo**. Posle 25 godina učešće gubitnika posla, a zvanično nezaposlenih lica, poraslo je 8 puta (na 70%). Nezaposlenost u Srbiji je sistemski determinisana pojava, o čemu svedoče i podaci o **dužini nezaposlenosti**. Najveća grupacija nezaposlenih je dugoročno nezaposlena (preko jedne godine). Samo jedna trećina nezaposlenih su imali taj status (2015. godine) godinu dana. Svi ostali su bili dugoročno nezaposleni. Posebno težak položaj bio je onih koji su bez posla bili 6-8 godina (14%). Šire društvene posledice nezaposlenosti bi bile znatno veće da zemlju nisu napustili mladi i obrazovani ljudi. Na kraju treba istaći da su stvarni uzorci nezaposlenosti sistemski, tj. nalaze se u prirodi (klasnoj) društvenog sistema.

Nakon izlaganja rezultata istraživanja o aktivnom stanovništvu ukratko su navedene i promene u **neaktivnom i izdržavanom** stanovništvu. Čine ih grupacije koje statistika vodi kao deca, đaci, studenti, penzioneri, lica s ličnim prihodom i «ostali». Pored ostaloga, navedeni su osnovni problemi u vezi sa sticanjem penzija i uslova života penzionera.

Na kraju su navedene, na marginama istraživanja, osnovne **promene u privrednom sistemu**. Najvažniji indikatori i pravci promena ekonomije su samo naznačeni. Oni su predmet sociološke analize i u narednim poglavljima, posebno onih u kojima se istražuju procesi promene društvene strukture, tranzicije i privatizacije društvene svojine. Ukratko rečeno, sve je to važno za bolje razumevanje osobenosti društvene sredine u kojoj su se dešavali radnički štrajkovi. O specifičnim društvenim uslovima u kojima su nastajali radnički štrajkovi više saznajemo iz sadržaja nekoliko poglavlja koja su posvećena samo njima.

U drugom poglavlju («Tranzicija u Srbiji: subjekti, dinamika i rezultati») izneti su osnovni rezultati istraživanja o prirodi tranzicije i društvene strukture u Srbiji 1990-2015. godine. Na sintetički način izneti su najvažniji rezultati dosadašnj-

jih socioloških istraživanja o prirodi i najvažnijim duštvenim subjektima tranzicije. Oni se razmatraju u dve odvojene i međusobno komplementarne celine. U prvoj se pojašnjava suština neoliberalne tranzicije u svetu, a posebno u srpskom društvu. U drugoj su detaljnije analizirane karakteristike najvažnijih društvenih klasa i slojeva u novom kapitalističkom društvu. Opis, analiza i zaključci do kojih se došlo na svoj način omogućuju dublji uvid u razumevanje najvažnijih pravaca promena duštvene strukture posle 1990. godine. U socijalnoj strukturi su se dešavale i značajne promene u odnosima između kapitalističke klase u nastajanju i radničke klase u nestajanju. Taj odnos je bio manje vidljiv i oštar na početku tranzicije društva, a sve vidljiviji na kraju procesa privatizacije i tranzicije. Promene su zahvatile i osnovne društvene klase, koje su imale posebne strategije vladanja, tj. padanja i povremenog uspinjanja na lestvici materijalnog bogatstva, političke i druge moći. U centru raslojavanja i sukoba bili su procesi prvobitne akumulacije kapitala. Njihov rezultat je bitno različita uloga i položaj manuelnih radnika, a nadmoć pripadnika vladajuće kapitalističke klase. U radu je dokazana teza da su odnosi i promene u strukturi kapitalističke i radničke klase bili sistemski determinisani. One su se značajno razlikovale u prvoj deceniji i sredinom treće decenije tranzicije srpskog društva. Postojale su i značajne razlike u međunarodnom okruženju, koje je posle 2000. godine imalo veliki uticaj na dešavanja u Srbiji.

U kratkim crtama kritički su pretresani najbitniji stavovi istraživača tranzicije društava, koja su nastala raspadom real-socijalizma. Pojašnjeno je da su međunarodne političke prilike značajno uticale na tok događanja, ali i posebne domaće okolnosti. Navedeni su osnovni oblici društvene moći političke elite koja je vladala tokom prve decenije tranzicije Srbije. Naglašeno je da su promene društvenog sistema otpočele i pre 1990 godine, ali su se tokom 90-ih godina iskomplikovale ratnim dešavanjima, međunarodnim sankcijama i strategijom vladajuće stranke da što brže konvertuje socijalni, politički u ekonomski kapital. Navedeno je i tumačenje uticaja međunarodnih sankcija, kao faktora koji je sa svoje strane omogućio uspešno formiranje jezgra nove kapitalističke klase. Opisani su i najbitniji procesi raslojavanja i siromašenja srednjih i nižih slojeva, a naročito radničke klase. U kratkim crtama kritički su pretresani najvažniji problemi oko određenja pojma tranzicije i različita tumačenja suštine toga procesa. U prvom redu dat je osvrt na neoliberalnu tranziciju, njene društvene subjekte i najvažnije socijalne, ekonomske i političke posledice.

U radu se zastupala teza da je tranzicija neizvestan proces, a neoliberalni koncept razvoja je doneo brojne probleme, sa kojima se društvo nije ranije uopšte srelo. Uz to su navedene najčešće kvalifikacije tranzicije (za neke autore to je transformacija) u Srbiji krajem 20. veka i promena nastalih posle 2000. godine. Zaključeno je da ne postoji opšta teorija tranzicije, teorijski i empirijski uobličena u jednu koherentnu celinu. Stoga se, u najopštijim smislu, gledišta istraživača mogu klasifiko-

vati u dve velike grupe. Prvi imaju pozitivan stav prema ciljevima i rezultatima neoliberalne tranzicije društva. Druga kritikuje osnovne postulate neoliberalne tranzicije, a posebno ukazuju na njene socijalne posledice.

U drugom delu su pojašnjeni i opisani najvažnije karakteristike subjekata tranzicije srpskog društva, njihovi međusobni odnosi i dinamika tranzicije u pojedinim periodima društveno-ekonomskog razvoja Srbije. Posebno su navedene najvažnije karakteristike neoliberalne tranzicije i prihvaćenog modela privatizacije društvene svojine. Najvažnije odluke o njima donosila je kapitalistička posledica. Najveću štetu od toga imala je radnička klasa, s potom delovi srednjih slojeva i seljaštva.

Najzad, više pažnje istraživača je posvećeno problemima dinamike i posledica tranzicije srpskog društva. Za to je u najkraćim crtama pojašnjena priroda nove kapitalističke klase, ali i raslojavanje na starim i novim osnovama radničke klase. Korišćeni su dostupni nalazi relevantnih socioloških istraživanja, ali i drugi izvori informacija o privatizaciji, društvenim sukobima i nejednakostima. Zaključeno je da je stvoreno društvo koje u ekonomskom pogledu zaostaje za nivoom koje je postiglo pre početka tranzicije. Nove su osnove raslojavanja i legitimiteta vladajuće klase (privatna svojina), uništena društvena svojina, materijalna pretpostavka samupravljanja. Ukazano je na procese fragmentacije, siromašenja i marginalizacije radničke klase Srbije. Oni su na kraju tranzicije još intenzivniji nego na njenom početku. Tranzicija i privatizacija su stvorile kapitalističku klasu, a uništile društvenu moć radničke klase Srbije.

Treće poglavlje («Radnička klasa Srbije: od «vladajuće klase» do klase u nestajanju») je posvećeno najznačajnijim procesima koji su doprineli promenama društvene moći, ukupnog društvenog položaja, posebno materijalnog, radničke klase u periodu 1960-2015. godine. Polazna pretpostavka je bila da se u tom periodu, a prvenstveno istraživanjem materijalnog položaja radničke klase, mogu utvrditi najbitniji opšti i posebni faktori gubljenja moći radničke klase. Opređenje za analizu promena u materijalnom položaju radničke klase zasnovano je na činjenici da od ekonomske moći zavisi i ukupan društveni položaj pojedinca i društvene grupe. **Pored toga, potvrđena je teza da su za položaj radničke klase najbitniji sistemski faktori.** Pre početka tranzicije materijalni položaj radničke klase u navećoj meri je bio određen mestom preduzeća u sistemu sticanja i raspodele dohotka. Društveni sektor je bio dominantan, a privatni marginalizovan. Najvažniji izvor prihoda je ostvarivan radom u društvenom sektoru. Mogućnosti rada u «sivoj» ekonomiji su bile daleko manje nego posle 1990. godine. Siva ekonomija je tokom tranzicije društva poslužila osiromašenim radnicima da ublaže siromaštvo, a kapitalistima da stiču dodatno bogatstvo.

U istraživanju procesa koji su radničku klasu doveli od «vladajuće klase» u klasu u nestajanju, pošlo se od teze da je ideologiju o radničkoj klasi kao «vladajućoj» svakodnevno demantovala praksa. Promene u raspodeli dohotka, rast nejednakosti i siromaštvo građana Jugoslavije bili su sistemski determinisani. Najvažnije odluke donosila

je upravljačka klasa. Na osnovu bogate dostupne građe dokazano je postojanje raslojavanja radničke klase, rast unutarklasnih nejednakosti i sukoba, koji su privatizacijom intenzivirani. Posebno je istaknuto da su decenijama postojale privilegovane i deprivilegovane grane i grupacije, a da se rad istog obima i kvaliteta različito plaćao u privilegovanim i deprivilegovanim preduzećima i grupacijama. Lista tih grana i grupacija se naglo promenila, jer se raspala zajednička država, a značajno se izmenilo okruženje u kojem je tekla privatizacija i tranzicija. U prvom slučaju radnička klasa je samo deklarativno bila «vladajuća klasa». Nakon 1990. godine radnička klasa Srbije je ubrzano razvlašćena od društvene svojine i isključena iz najvažnijih centara društvene moći.

Glavna teza o sistemskom i klasnom karakteru ekonomske politike, politike obrazovanja i političkog odlučivanja je dokazana. Ona je potvrđena sociološkom analizom i opisom materijalnog položaja radničke klase Srbije poslednjih četvrt veka. U tom periodu nema longitudinalnih, sistematičnih istraživanja o materijalnom i društvenom položaju radničke klase. Na osnovu srodnih istraživanja, podataka međunarodnih institucija i drugih izvora, zaključuje se da je radnička klasa duboko raslojena i nesposobna da se ozbiljnije suprotstavi kapitalistima i vlastima koji je predstavljaju. U Srbiji nije samo reč o svetskoj krizi, već o udruženoj krizi društva u tranziciji, u kojem je okončana tzv. prvobitna akumulacija kapitala. Njeni subjekti su nova kapitalistička klasa i poražena, u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu, najamna radnička klasa.

U četvrtom poglavlju («Radnička klasa i privatizacija u Srbiji u periodu 1990 – 2015. godine») polazi se od teze da je privatizacija najznačajniji proces u društvu u tranziciji. Suština privatizacije je pretvaranje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju u privatnu svojinu. Ona je razvlašćivala nekadašnje nominalne vlasnike sredstava za proizvodnju, među kojima je i radnička klasa, a stvarala materijalne pretpostavke za nastajanje i uspon nove klase - kapitalističke klase. Praćenjem načina, modela, dinamike i posledica procesa privatizacije moguće je sagledati i najvažnije pravce promena društvene strukture Srbije. Period od četvrt veka je dovoljno dug da se ocene najvažniji dometi privatizacije društvene svojine.

Sociološka analiza se bavi najvažnijim institucionalnim, pravnim i političkim mehanizmima koji su uticali na način, tok, brzinu i rezultate privatizacije. Ona istovremeno ukazuje i na glavne socijalne subjekte privatizacije, a posebno na karakteristike starih/novih političkih i ekonomskih elita. Ove elite su na početku tranzicije bile jezgro nove kapitalističke klase u nastajanju. Na kraju tranzicije one su jedinstvene, interesno stopljene u okviru već formirane kapitalističke klase. Rezultati relevantnih socioloških istraživanja o društvenoj strukturi Srbije to potvrđuju. Posredne dokaze za to nude nam i ekonomisti, politikolozi, istraživači javnog mnjenja, podaci sindikalnih centrala i zvaničnih državnih institucija. Oni se ovom prilikom obilato koriste. Komparativni metod omogućava da se sagledaju tok i dinamika privatizacije u različitim periodima razvoja Srbije i zemalja u regionu.

U prvom delu poglavlja istražuju se ciljevi, modeli i rezultati privatizacije u Srbiji tokom tranzicije. To se čini na dva nivoa: prvi je normativni, a drugi prati promene u stvarnosti. Na taj način se sagledavaju i najvažnije promene u ponudnim normativnim i institucionalnim modelima privatizacije u različitim periodima društveno—ekonomskog razvoja. Paralelno s tim analiziraju se najbitnije posledice primene tih modela i karakteristike subjekata privatizacije.

Drugi deo je posvećen privatizaciji i radničkoj klasi. Proverava se teza da je radnička klasa najveći gubitnik tranzicije i privatizacije društvene svojine. Tome služi istraživanje najvažnijih posledica privatizacije. To su deindustrijalizacija, nezaposlenost i rast siromaštva radnika i ostalih građana. Bogata empirijska i teorijska građa se koristi da bi se ove pojave analizirale i uporedile u dužem vremenskom periodu, odnosno pre i posle 1990. godine.

Pritisak MMF na saveznu vladu, na čelu sa premijerom Antom Markovićem, imao je za posledicu, pored ostaloga, i donošenje Zakona o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom (1990. godine). Ciljevi privatizacije bili su organizaciono, proizvodno, finansijsko i upravljačko prestrukturiranje preduzeća. Bila je to insajderska privatizacija, u kojoj su se koristila dva modela. Prvi je dokapitalizacija od strane radnika, a drugi prodaja celog ili dela preduzeća. Radnici su bili više zainteresovani za prvi, a manje za drugi, jer je u drugom slučaju novac odlazio državi. Odluku o privatizaciji donosili su organi upravljanja, a privatizacija nije bila niti obavezna niti vremenski oročena. Polazilo se od knjigovodstvene vrednosti, a radnici su imali visoke popuste na deonice (30% i 1% po godini staža). Popust su imali i bivši radnici (30%). U privatizaciji su mogli da učestvuju i drugi građani. Rok otplate deonica bio je deset godina, a deo sredstava odlazio je Fondu za penzijsko osiguranje. Ovom zakonu prethodila je značajna liberalizacija nametnuta od strane MMF-a. Njene prve žrtve bile su preduzeća koja su masovno bankrotirala. Doneto je 60 sistemskih zakona. Neki od njih su direktno kršili Ustav SFRJ. Najznačajniji su bili sledeći: 1. **Zakon o radnim odnosima (1988. godine)**, koji je suspendovao samoupravljanje i dao sva upravljačka prava menadžerima; 2. **Zakon o preduzećima (1989. godine)**, kojim je dozvoljeno da i privatnici i stranci mogu da osnivaju preduzeća u Jugoslaviji i 3. **Zakon o javnim preduzećima (kraj 1990. godine)**, koji je legalizovao državnu svojinu. Posledica primene ovog zakona bio je rast privatnog sektora. Najveći broj preduzeća (preko 90%) počelo je privatizaciju dokapitalizacijom. Vredi podsetiti da je svaka republika donela svoje posebne zakone o privatizaciji. Oni su dosta slični, a u ovoj knjizi detaljno su opisani.

Privatizacija u Srbiji se obavljala po tri zakona. **Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine** (donet 1992. godine) nije bitnije odstupao od insajderske privatizacije. Polazilo se od procenjene a ne knjigovodstvene vrednosti preduzeća. Odluku o privatizaciji donosili su organi upravljanja

u preduzeću. Rok otplate akcija ili deonica skraćen je na 5 godina. Manji su i popusti radnicima, tj. ukupno se od vrednosti preduzeća moglo prodati sa popustom 20%. Zaposleni su imali popust 20% i po 1% za svaku godinu staža, a ograničen je i iznos koji tako mogu dobiti na 20.000 DEM. Predviđena su četiri metoda privatizacije: 1. prodaja spoljnim kupcima, 3. dokapitalizacija (akcije radnicima) 3. konverzija duga u vlasništvo i 4. zakup preduzeća. Sve to nije bilo oročeno, već je zavisilo od volje zaposlenih i odluka organa upravljanja u preduzećima.

U praksi su se dešavala dva paralelna procesa. Jedan je privatizacija po ovom zakonu, koja je bila isplativa u vremenu hiperinflacije. Po ovom zakonu je najviše preduzeća privatizovano 1993. godine. Drugi proces je bila «spontana» ili «divlja» privatizacija. U njoj su glavni dobitnici bili ljudi bliski vladajućoj i dominantnoj partiji SPS-u. Pravi poremećaj pomenutih procesa bio je 1994. godine, kada je doneta uredba o poništenju takve privatizacije (revalorizacija kapitala). Posle toga u strukturi ukupnog kapitala privatni je učestvovao sa svega 5%.

Insajderska privatizacija je ozakonjena i donošenjem Zakona o svojinskoj transformaciji (1997. godine). Prema ovom zakonu, čak 60% vrednosti preduzeća se delilo kroz akcije zaposlenim radnicima, penzionerima i bivšim radnicima. U igru su ušli i zaposleni u državnoj i lokalnoj upravi. Radnici preduzeća koje se privatizuje imali su brojne popuste, od dobijanja besplatnih akcija do popusta na akcije koje se prodaju s popustom. Rok otplate akcija bio je 5 godina. Menadžeri su imali i dodatne popuste. Deo sredstava od prodaje odlazio je Fondu za penzijsko osiguranje (10%), a svega 30% akcija je prodavano bez popusta. Preduzeće je samo biralo i kombinovalo načine privatizacije. To su bili: prodaja akcija radi prodaje kapitala, sa ili bez popusta, prodaja akcija zbog dokapitalizacije i konverzije duga u akcije poverioca (sa popustom). Po ovom zakonu u Srbiji je privatizaciju započelo 408 preduzeća, a završilo je svega 18.

Ubrzana privatizacija društvene svojine bila je podstaknuta **Zakonom o privatizaciji (2001. godine)**. U njegovom koncipiranju i donošenju značajan uticaj imali su Svetska banka i drugi finansijski centri Zapada. Suština ovog, neoliberalnog modela privatizacije je – brza, oročena privatizacija, prodaja strateškom kupcu čak 70% kapitala preduzeća, vrednost preduzeća procenjuju ovlašćena lica i institucije, a najvažniju ulogu ima Agencija za privatizaciju. Bez njene saglasnosti nije se mogla pokrenuti privatizacija, ali ni doneti bilo kakva odluka u preduzećima u društvenoj svojini. Dva su metoda privatizacije ozakonjena: tender i aukcija (javno prikupljanje ponuda). Prvi je namenjen velikim uspešnim preduzećima, a drugi je namenjen malim i srednjim. Kod prodaje tenderom radnici su imali pravo na akcije (do 15%), i socijalni program. Prodaja licitacijom ili aukcijom nije predviđala podelu akcija zaposlenim radnicima i donošenje socijalnog programa za višak radnika.

Najvažniji ciljevi privatizacije su bili, kako je to pojasnio ministar za privredu i privatizaciju Aleksandar Vlahović, sledeći: veća efikasnost, priliv stranog kapitala,

korporativno upravljanje i stvaranje liberalne i otvorene privrede. U praksi je ovaj zakon omogućio ubrzano bogaćenje kapitalista, korupciju, pranje novca, dolazak kapitala sumnjivog porekla i iznošenje kapitala iz zemlje. Za to je vladajuća klasa imala podršku međunarodnih finansijskih i političkih centara moći.

Prema zvaničnim podacima Agencije za privatizaciju u Srbiji je od 2002. do 2014. godine prodato je 4.065 preduzeća, u kojima je radilo 333.016 radnika. Ukupno prihod od prodaje preduzeća je 2.572.758 000 evra. Od svih privatizacija poništena je svaka treća. Nastavilo je da radi svako četvrto preduzeće, a ostala su pred stečajem ili likvidacijom. Većina privatizovanih preduzeća otpustila je polovinu radnika. Po pravilu su smanjene zarade, a kršena su i sindikalna i druga prava radnika. Prema rezultatima ekonomskih istraživanja privatizacija je razorila privredu, uništila industriju i doprinela većoj zaduženosti zemlje i zavisnosti od kreditora. Gotovo da ništa od proklamovanih ciljeva privatizacije nije ostvareno.

Deindustrijalizacija je prirodna posledica privatizacije u Srbiji. Njeni uzroci su sistemski, tj. nalaze se u karakteru vladajuće klase i njenom odlučujućem uticaju na privatizaciju društvene svojine. Deindustrijalizacija je višedimenzionalna pojava, ali se u tekstu najviše obratila pažnja na njene socijalne posledice. U prvom redu to je uništavanje preduzeća i procesa proizvodnje, a potom velikih preduzeća-nosilaca razvoja. Sledeći je uništavanje velikih urbanih centara i jačanje procesa dezurbanizacije. Na ekonomskom planu reč je o opadanju industrijske proizvodnje, udelu industrije u stvaranju BDP, smanjenju investicija, nižoj efikasnosti i produktivnosti, tehnološkom zaostajanju i pad na nivo razvoja pre 1990. godine.

Privatizacija je toliko uništila industriju da je fizički obim proizvodnje 2008. godine bio na nivou iz 1955. godine. Broj zaposlenih se u protekle dve i po decenije smanjio na 20%, što je približno broju zaposlenih 1965. godine. Privatizacijom je 1990-2015. ostalo bez posla preko 700.000 industrijskih radnika. Uništene su skoro cele industrijske grane (metalska, mašinska, tekstilna). Udeo industrije u BDP je kao što je bio 1965. godine. To je daleko manji procenat nego u drugim zemljama u tranziciji.

Masovan gubitak radnih mesta i rast nezaposlenosti je jedna od najvažnijih posledica privatizacije. O tome postoje podaci zvaničnih državnih organa, a još više saznajemo od radnika koji su štrajkovima i javnim protestima tražili zaštitu svojih ekonomskih prava. Na hiljade radnika je prodajom velikih preduzeća ostajalo bez posla. Na kraju privatizacije broj gubitnika posla se meri stotinama hiljada. Samo za određen broj bio je ugovoren socijalni program. Često ga nisu isplatili niti država niti novi vlasnici preduzeća. Za to su radnici najčešće i neuspešno tražili pomoć od Agencije za privatizaciju. **Siromaštvo radnika** Srbije, kako zaposlenih tako i onih bez posla, je masovno i uvećavano što se proces privatizacije ubrzavao. Po svim merilima siromaštva (apsolutno, relativno, subjektivno, indeks bede, socijalne isključenosti) Srbija je na

vrhu lista siromaštva u Evropi i svetu. To dodatno otežava njen privredni oporavak, a siromašne radnike da na bilo koji način solidarno i organizovano brane svoje interese.

Peto poglavlje («Sindikati i privatizacija u Srbiji u periodu 1990-2015. godine») sastoji se od dve tematske celine. Prva se odnosi na analizu karaktera društvenih sukoba, posebno štrajkova, u Jugoslaviji i Srbiji pre početka tranzicije. Uobičajeno je da se za tu granicu između postojanja dva sistema, socijalističkog i kapitalističkog u nastajanju uzima 1990. godina, jer je tada nestala zajednička država. Cilj je istraživanja da komparativnom analizom, a koristeći raznovrsnu teorijsku i empirijsku građu, pokaže u kojoj se meri menjala uloga sindikata u pokretanju i vođenju štrajkova i koliko je to zavisilo od prirode društvenog sistema. Uloga sindikata i priroda štrajkova u socijalističkoj Srbiji nije se bitnije razlikovala od one na jugoslovenskom nivou, a Srbija je i po stepenu društveno-ekonomskog razvoja bila zemlja negde oko proseka. Stoga osnovni nalazi istraživanja o sindikatu i štrajkovima u Jugoslaviji vrede i za nju. Dokazana je teza da su se štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji dešavali u «talasima». Prvi je bio 1958-1980. godine, a drugi u periodu 1981-1990. Ova teza o dešavanju štrajkova u ciklusima ili «talasima» se kasnije (kroz više poglavlja) potvrdila i za period tranzicije srpskog društva. Posebno su istaknuti sistemski uzroci štrajkova, njihove dinamike i posledica, a oni su se značajno razlikovali pre i posle 1990. godine.

U drugom delu poglavlja izneti su najosnovniji rezultati istraživanja o ulozi sindikata u tranziciji Srbije i privatizaciji društvene svojine. Ukazano je na svu raznovrsnost društvenih prilika u kojima su nastajali i delovali novi i stari sindikati. Posebna pažnja je usmerena na to kako su se oni odnosili, deklarativno i stvarno, prema privatizaciji u Srbiji u različitim periodima tranzicije. Na osnovu brojnih izvora podataka zaključuje se da sindikati u Srbiji posle 1990. godine nisu bili zaštitnici autentičnih interesa radničke klase. Štaviše, način na koji su nastajali, političke prilike u kojima su delovali i njihova bliskost sa političkim strankama, bili su značajni ograničavajući faktori da oni opstanu. Nijedan sindikat niti veća sindikalna centrala u Srbiji nisu se izjasnili protiv privatizacije društvene svojine. U svakodnevnoj praksi oni su se međusobno sukobljavali i često doprinosili sukobima članstva i ostalih zaposlenih u preduzećima. Odsustvo autentične i strategije primerene novim uslovima delovanja sindikata, imalo za posledicu gubitak članstva, ugleda, desindikalizaciju, u tolikoj meri da se može zaključiti da je kraj tranzicije istovremeno i sumrak sindikata Srbije. U istraživanju uloge sindikata u privatizaciji društvene svojine je dokazana teza da radnička klasa nije imala minimum materijalnih i sindikalnih uslova da se zaštiti od gubitka posla i osnovnih socio-ekonomskih prava. Štaviše, razjedinjeni, sukobljeni i isopolitizovani sindikati su sa svoje strane dodatno otežavali položaj radnika tokom tranzicije. To su dokazala i istraživanja uloge sindikata u javnom i privatnom sektoru (JP «Elektroprivreda Srbije» i «U.S. Steel» u Smederevu).

Štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji su bili samo jedna vrsta društvenih sukoba, u društvu koje je iz ideoloških razloga dugo za sebe tvrdilo da je beskonfliktno društvo. Smatralo se da subjektivne snage društva, a pre svega jedino postojeća partija (Savez komunista Jugoslavije) može da rešava društvene sukobe. Činila je to preko brojnih organizacija (društveno-političkih organizacija), koje su bile «transmisija» njenih odluka. Sindikat je bila jedna od njih.

Društveni sukobi su potiskivani, da bi u određenim uslovima izbili na površinu žestoko i «eruptivno». Upravljačka klasa, koja je imala monopol političke moći i vladala u ime radničke klase, vremenom je odustala od stavova o beskonfliktnosti društva. Do kraja je ostala na poziciji da su svi sukobi koji nisu «samoupravni» neprijateljski i strani prirodi sistema. Posledica svega bila je činjenica da nisu postojale političke i institucionalne pretpostavke da se drugačiji interesi i sukobi javno ispolje, dobiju svoj legitimitet i kroz sistem rešavaju. Svako dovođenje u pitanje «pluralizma samoupravnih interesa» smatrano je neprijateljskim udarom na partiju i državu. U skladu s tim vladajuća klasa se odnosila i prema štrajkovima. Njima se osporavao legitimitet, a do kraja postojanja Jugoslavije nisu legalizovani.

U tekstu je dokazana teza da su štrajkovi u socijalističkoj Jugoslaviji bili pseudoštrajkovi. To konkretno znači da oni nisu bili otvoreni industrijski sukobi klasnog karaktera, u kojima najamna klasa štrajkom brani svoja osnovna socijalna i ekonomska prava iz rada. Za tako nešto štrajkači u realsocijalizmu nisu imali materijalne, političke i institucionalne pretpostavke. Među njima značajne su sledeće: 1. mogućnost da radnička klasa samostalno izrazi svoje klasne interese u političkom sistema kroz delovanje autentičnih radničkih političkih organizacija; 2. delovanje autentičnih i samostalnih profesionalnih i drugih udruženja; 3. da postoje systemske pretpostavke izražavanja pojedinačnog i grupnog nezadovoljstva i 4. razvijeno tržište roba, znanja i kapitala. Tako nečem po svojoj prirodi suprotstavljao se realsocijalistički sistem. To je bila istovremeno i najvažnija systemska determinanta koja je odredila i mesto i ulogu sindikata. Pa ipak, na osnovu rezultata industrijskih sociologa, bilo je jasno da društvena podela rada u najširem smislu stvara pretpostavke za klasno raslojavanje i društvene sukobe. Društveni sukobi mogu biti otvoreni i prikriveni ili tinjajući, realni i nerealni, pojedinačni i grupni, itd. Zabeleženo je da su štrajkovima obično prethodile napetosti, nezadovoljstvo radnika, tinjajući sukobi, ali i da su štrajkovi, istina ređe, prelazili u druge oblike izražavanja nezadovoljstva, kao što su javni protesti i demonstracije izvan fabričkog kruga.

Nakon kritičkog pretresanja literature o štrajkovima zaključilo se da je odnos prema štrajkovima bio različit. Nesuglasice su postojale kod termina kojim bi se označio ovaj industrijski sukob, («iznenadni prekid rada», «obustava rada», «spor koji se nije mogao rešiti mirnim putem»), pa do tumačenja njegove prirode i suštine uzroka, povoda i posledica. Na jednoj strani su oni koji su u štrajkovima videli antisis-

temsku, neprijateljsku, čak i patološku pojavu. Na drugoj strani su kritički orijentisani sociolozi koji su tragali za dubljim društvenim uzrocima štrajkova, smatrajući ih klasnim sukobom. Između tih krajnosti su radovi autora koji su se bavili samo pojedinim aspektima ove složene društvene pojave. **To znači da je štrajk bio izuzetno ideološki i politički osetljiva pojava, koja je samim nastankom delegitimisala sistem i upravljačku klasu.** Pošto je deklarativno na vlasti radnička klasa onda ona ne može da štrajkuje protiv same sebe, a uz to se smatra da je društvo skoro beskonfliktno. To je osnovni razlog zašto je štrajk sve vreme ostao nelegalizovan. **Zanimljivo je da prvi štrajk rudara u rudniku Trbovlje i Hrastnik 1958. (13-15. januara) nazvan tim imenom.** Vlast ga je dugo prikrivala, a on je izazvao pravi mali «politički zemljotres» od lokalnih do saveznih struktura. Zaključeno je da su se u pojedinim fazama društvenog razvoja menjala i tumačenja štrajkova, a da su i štrajkovi poprimali nove dimenzije i dinamiku. To su potvrdili rezultati kako empirijskih, tako i relevantnih teorijskih istraživanja društvenih sukoba, nejednakosti i društvene moći u radnim organizacijama. Među kritički orijentisanim sociolozima, po pristupu i objašnjenju štrajkova, izdvajao se Neca Jovanov, koji ih je proučavao više od četiri decenije.

Sindikata je u socijalističkoj Jugoslaviji bio jedna od društveno-političkih organizacija (DPO), podređen partiji do kraja (Savezu komunista Jugoslavije), tako da je više bio «vatrogasac» nego organizator štrajkova. Zabeleženi su slučajevi da su rukovodstva sindikata unosila razdor među radnike, ometali štrajkače u namerama da se organizuju, a na razne načine učestvovali u «samoupravnoj» i drugoj represiji prema štrajkačima. Takvu ulogu sindikat je zadržao u oba «talasa» radničkih štrajkova. Takva uloga sindikata bila je sistemski determinisana. Stoga nije bilo nijednog ozbiljnog pokušaja da se štrajkom traži pravo na legalizovanje štrajka.

U prvom talasu radničkih štrajkova u Jugoslaviji (1958-1989) štrajkači su bili pretežno radnici iz materijalne proizvodnje, posebno iz radnointenzivnih i niskoakumulativnih grana. Većina štrajkova je nastajala izvan sindikata i spontano. Među štrajkačima gotovo da nije bilo zaposlenih u neprivrednim delatnostima. Štrajkovi su trajali kratko (1-2 dana), sa malim brojem učesnika (izuzev štrajka rudara u Trbovlju i Hrastniku). Solidarnosti sa štrajkačima od strane radnika drugih preduzeća bilo je relativno malo. Štrajkovalo se zbog: 1. ličnih dohodaka (niski lični dohoci, pogrešno obračunati ili umanjeni), 2. za prava samoupravljača, 3. za bolje uslove rada, 4. dosledniju raspodelu prema radu, 5. rešavanje kadrovskih problema i 6. ukidanje privilegija rukovodiocima i zaposlenima u administraciji.

U drugom talasu štrajkova (1981-1990) u Jugoslaviji štrajkovi su bili masovniji, sa više učesnika i relativno duže su trajali. I dalje su bili pokretani izvan sindikata, tj. bili su «divlji» i «spontani». Broj štrajkova naglo se povećao u drugoj polovini 80-ih. Među štrajkačima su se našli i «novi» štrajkači. Oni su bili višeg obrazovanja, a radili su u javnim službama kao što su zdravstvo i obrazovanje. Štrajkovali su zbog lošeg materijalnog

položaja. Većina štrajkača i u tom periodu bili su manuelni radnici, češće NK i PK nego KV i VKV radnici. Bilo je i štrajkova zbog nametnutih integracija dva preduzeća, ali i klasičnih štrajkova najugroženijih radnika, kao što su rudari. Ono što je novo jeste izlazak radnika iz fabričkih prostora, javno protestovanje zbog stanja u preduzeću i društvu. Radnici su sve češće dolazili do republičkih i saveznih institucija, tačno evidentirajući centre moći. Međutim, osim nekih izuzetaka, veće solidarnosti nezadovoljnih radnika nije bilo. U drugoj polovini 80-ih bunt i nezadovoljstvo radnika republičke elite, frakcije upravljačke klase, preusmerile su sa socijalne na nacionalnu i seperatističku matricu. Time je otupljena oštrica radničkih zahteva za socijalnim promenama, a na red su došla državotvorna pitanja. Ona su najjači faktor koji najbrže odvraća radnike od štrajkova.

Tokom poslednje decenije postojanja Jugoslavije štrajkači su zahtevali sledeće: 1. isplatu ličnih dohodaka koji duže vreme kasne, 2. manje raspone u dohocima unutar preduzeća, 3. ukidanje privilegija rukovodilaca i političara, 4. doslednije samoupravljanje, 5. pokretanje privrednih reformi, 6. traženje krivca za situaciju u društvu, 7. ukidanje interventnih mera savezne vlade (kojima su lični dohoci zamrznuti), 8. veću jednakost u društvu, 9. očuvanje bratstva i jedinstva i 10. odgovornost političara za stanje u društvu. Navedeni zahtevi su po svojoj prirodi kako ekonomski, tako i politički. Vlast je sve manje bila spremna, a i sredstva su joj bila oskudnija, da udovolji takvim zahtevima štrajkača. Stoga se pribeglo taktici davanja velikih obećanja, smirivanju nezadovoljnih radnika i iscrpljivanju pristiglih štrajkača pred republičke i savezne institucije. Na kraju je upravljačka klasa to nezadovoljstvo radnika preusmerila protiv pripadnika drugih naroda.

Sindikati u Srbiji u periodu 1990-2015. godina su sistemski (kroz zakone o privatizaciji, radu i privrednim društvima) marginalizovani. Oni su postali samo formalni «socijalni partner» poslodavcima i državi. Sve veće sindikalne centrale podržale su koncept tranzicije i privatizaciju društvene svojine. Razlike između njih su u opredeljenju za određen način privatizacije i njenu brzinu. Njihova uloga u privatizaciji svela se više na ulogu posmatrača otpuštanja radnika, bez stvarnog pokušaja da se to otkloni ili umanj. Nakon prodaje preduzeća novi vlasnici su ili zabranjivali sindikalno organizovanje ili su kršili sindikalna prava radnika. Retki su drugačiji primeri. Sve tri veće sindikalne centrale ponudile su vlastima posle 2000. godine sporazum o saradnji i praktično odustajanje od ozbiljnijih sindikalnih akcija. To je odredilo i ponašanje sindikalnih lidera prema radnicima u štrajku. Iz sindikalne dokumentacije saznajemo da se sindikalne centrale ne bore ni protiv privatizacije javnih preduzeća, pozivajući se na stavove o neefikasnosti društvene i državne svojine. Na taj način sindikati nanose štetu zaposlenima u javnim preduzećima, ali i ostalim građanima koji su korisnici njihovih usluga. Sindikati u javnim preduzećima su još jaki, masovni, ali su nesporni da se suprotstave «spontanoj» i najavljenoj privatizaciji. Pristajanjem na donošenje i primenu zakona o javno-privatnom partnerstvu ovi sindikati su praktično kapitulirali pred najavljenom privatizacijom.

Navedene teze o ulozi sindikata u privatizaciji posle 2003. godine proveravane su i potvrđene u posebnom istraživanju u jednom javnom i u privatizovanom preduzeću. Najopštiji zaključci su sledeći: ne postoje značajnije razlike u stavovima o nužnosti privatizacije kao takve između sindikata, posloводства i radnika u J.P. «Elektroprivreda Srbije». Većina se izjašnjava za privatizaciju, jer je, kako su istakli, društvena svojina neefikasna. Takve stavove više su zastupali poslodavci i sindikalno rukovodstvo. Posloводство je bilo za ubrzanu privatizaciju, a radnici i članovi sindikata za usporenu i po drugom modelu. Granski sindikat je pokušajem reorganizacije «Elektroprivrede» prvi doživeo poraz, od kojeg se nije oporavio. Većina anketiranih radnika i članova ovog granskog sindikata je bila za privatizaciju drugih preduzeća, ali ne i za prodaju njihovog preduzeća. Gotovo da nisu pokazali nikakvu solidarnost sa drugim radnicima koji su u Srbiji ostajali bez posla.

Prodaju železare «Sartid» zaposleni su smatrali velikim uspehom, jer je do tada bila u stečaju. U štrajku 2003. godine su solidarni bili dva fabrička sindikata, a rezultat je bio relativno dobar. Zahtevi su bili klasični sindikalni, a poslodavac strana multinacionalna kompanija. O samoj prodaji preduzeća većina zaposlenih malo je znala. Sindikalni lideri su u to bili upućeni. Anketirani radnici, članovi sindikata i nižeg posloводства «U.S. Steel»-a, nakon pet godina ovu privatizaciju su ocenili dobrom. Smatrali su da je vlast za njih učinila dobro delo, bez obzira kako i po kojoj je ceni preduzeće prodato. Iz njihovih izjava saznajemo da su im najvažniji lični interesi i grupni na nivou preduzeća, a da im je solidarnost sa drugim radnicima manje važna. Pozitivnim su ocenjivali način regulisanja industrijskih odnosa i relativno visoke zarade. Otkrili su i da stvarne podatke o poslovanju kompanije ne znaju ni sindikalni lideri. To se pokazalo tačnim, jer je malo posle toga istraživanja menadžment najavilo odlazak «U.S. Steel-a» iz Srbije.

Ukratko rečeno, sindikati u Srbiji u periodu 1990-2015. godine nisu imali strategiju delovanja protiv privatizacije društvene svojine. Oni nisu ozbiljnije zaštitili radnike, niti od novih vlasnika niti od države, koja je najveći poslodavac. Veliku zaslugu za to snose i sindikalna rukovodstva, među kojima su pojedinci iskoristili privatizaciju i obogatili se. Glavne teze o ulozi sindikata u privatizaciji društvene svojine proverene su u konkretnom istraživanju u dva preduzeća. Ona su na svoj način potvrdila nerazvijenu empirijsku klasnu svest radničke klase Srbije i razlike u položaju zaposlenih u javnom i privatnom sektoru. Značajan doprinos tome dali su i sindikati.

U šestom poglavlju («Štrajkovi u Srbiji od 1991. do 2000. godine») predmet istraživanja su najvažnije karakteristike najvažnijih uzroka, povoda i posledica štrajkova i osobenosti blokada fabrika, gradskih trgova i javnih demonstracija radnika. Dokazana je teza da su sistemski determinisani načini nastajanja i delovanja novih sindikata Srbije. To je odredilo i njihovu ulogu u organizovanju štrajkova i drugih oblika sindikalnog delovanja. Potvrđena je i teza o «oseci» radničkih štrajkova u periodima

dominacije nacionalnih i državnih pitanja nad socijalnim, a «plimi» štrajkova u vreme kada te teme ne dominiraju nad socijalnim pitanjima. Rezultat svega su razlike u učestalosti štrajkova početkom 1990-ih, sredinom te decenije i na njenom kraju. U odnosu na štrajkove pre 1990. godine, ovi štrajkovi su daleko neefikasniji i ređe organizovani. Različiti su i povodi i uzroci zbog kojih su radnici štrajkovali.

Među učesnicima štrajkova najčešće su bili radnici iz tekstilnog i mašinskog kompleksa, koji su zbog ratova, sankcija i siromaštva gubili poslovne partnere i tržište, ali i odlazili na prinudne odmore. Pored njih, štrajkovali su i zaposleni u zdravstvu, obrazovanju, pa i u sudstvu. Organizovanje štrajkova je najčešće bilo mimo sindikata. Kada su ih podržavali sindikati, onda je to bilo komplikovano, jer su pored starog nastajali i novi sindikati. Značajan je bio i uticaj raznih političkih stranaka, a štrajkači su sve više uviđali značaj javnog mnjenja. Štrajkovalo se češće, ali za sopstvene grupne interese, koji su sve manje ostvareni od strane poslodavca i vlasti. Stoga su ovi štrajkovi bili neefikasniji nego štrajkovi pre tranzicije i štrajkovi u razvijenom svetu. Osvrt na najvažnije povode štrajkova nameće zaključak da se radilo o preživljavanju radnika, a tek kad su potisnuti u drugi plan državotvorni problemi na red su došla pitanja promene privrednog i političkog sistema.

Štrajkovalo se za zaostale, tj. neisplaćene zagarantovane lične dohotke, sredstva za prevoz, «pakete» sa hranom i sredstvima za higijenu, koji su neko vreme predstavljali dve trećine radničkih primanja. Mnogima je problem bio odlazak na «prinudni odmor», pa su donošenje odluke o pojedinačnim, ali i masovnim, odlascima na prinudni odmor predstavljale povod za radničke štrajkove. Među štrajkačima pojavili su se i zaposleni u velikim javnim preduzećima. Oni su vlast ucenjivali štrajkom za isplatu zarada, visinu pozajmice, vrednost paketa sa namirnicama. Mesto u društvenoj podeli rada i značaj za opstanak vlasti određivao je i uspeh štrajkača i brzinu rešavanja njihovih zahteva. Štrajkovali su i trgovci u javnom sektoru protiv konkurencije iz sive ekonomije, visokih dažbina i uvoza strane robe. Privatnici su povremeno tražili da im država smanji poreze. Sudije su bile zakinute za nekoliko zarada, a tražili su i sredstva za prevoz, topli obrok i regres za godišnji odmor. Posle 1995. godine porastao je broj štrajkova i njihovih učesnika. Oni su pored navedenih zahteva tražili i reforme privrednog sistema. Po svom značaju izdvajaju se štrajkovi koji su bili protiv privatizacije, tj. zahtevali su učešće sindikata u svim fazama prodaje preduzeća. Stari i novi sindikati imali su mali uticaj na organizovanje štrajkova, a čest je bio i uticaj političkih partija.

Prvi generalni štrajk tekstilaca i metalaca 16. aprila 1991. godine je najbitniji za nastanak novih sindikata. Učestvovalo je oko 500.000 radnika u štrajku na radnom mestu, zborovima, protestima na ulicama u pojedinim gradovima i u Beogradu ispred saveznih i republičkih institucija. Radnici su imali štrajkačke odbore, dobro su se organizovali i bili uporni u svojim zahtevima. Dobili su obećanja od kojih se gotovo ništa nije ostvarilo. Među učesnicima blokada javnih prostora sve su češće bili

zaposleni u javnim preduzećima, obrazovanju i zdravstvu. Oni su tražili isplatu od nekoliko do više desetina zarada (trideset sedam). Krajem prve decenije srpske tranzicije nezadovoljstvo građana je raslo toliko da su se stvorile pretpostavke i za menjanje do tada vladajuće političke elite.

«Radnički štrajkovi od 2001. do 2009. godine» naziv je sedmog poglavlja, u kojem se analiziraju i opisuju štrajkovi u deceniji ubrzane tranzicije i privatizacije društvene svojine. Dokazana je teza da su postojale značajne razlike u uzrocima, povodima, oblicima i dinamici štrajkova u preduzećima i ustanovama različitog svojinskog statusa. Na taj način je ukazano na procese koji su iz temelja menjali položaj zaposlenih i njihov odnos prema poslodavcu i državi. Privatizacija se pokazala kao najvažniji proces kojim je menjala klasna struktura društva, a najviše razmrvljena radnička klasa. **U istraživanju se pošlo od teze da štrajkovi i javni protesti radnika nisu izolovane pojave, već da su sistemski uslovljene. Najvažniji uzroci radničkih štrajkova su u globalnom društvenom sistemu, a tek potom na nivou preduzeća. Teza je dokazana u analizi štrajkova u tri grupe preduzeća različitog svojinskog statusa. Dokazana je i teza da je priroda zahteva štrajkača, dinamika štrajka i njegova efikasnost zavisila od mesta preduzeća u privrednom sistemu i značaju za političku elitu, te da su se kapitalistička klasa i državni organi selektivno odnosili prema štrajkačima.** Štrajkovi su bili usitnjeni, sa malim brojem učesnika i po pravilu organizovani mimo sindikata. Štaviše, štrajkovi su u Srbiji često prelazili u blokade javnih prostora i odlazak pred državne institucije, a koje su u najvećoj meri štatile interese kapitalističke klase. U tome su učestvovala i institucije koje su bile zadužene za vođenje i kontrolu privatizacije društvene svojine.

U deceniji ubrzane tranzicije i privatizacije mogu se izdvojiti dva «talasa» radničkih štrajkova i javnih protesta. Prvi je bio podstaknut ubrzanjem privatizacije 2003. i 2004. godine, a drugi njenim završavanjem krajem te decenije (2009. godine). Načini na koji su se radnici organizovali u borbi da sačuvaju radna mesta i osnovna socijalna i ekonomska prava su se razlikovali, kao i dinamika štrajkova u preduzećima i ustanovama različitog svojinskog statusa. Na to ukazuju i najvažniji zahtevi štrajkača, učestalost štrajkova i njihova sve manja efikasnost. Sve to je poređeno sa štrajkovima u ranijim periodima tranzicije društva. Iz obilja teorijske i iskustvene građe izdvojeni su tipični primeri štrajkova, kako bi se naglasila suština karaktera odnosa najamne radničke klase i kapitalističke klase koja se do tada učvrstila na vlasti. Na taj način naznačeni su i osnovni pravci promena u materijalnom položaju radničke klase i stepenu (ne)izgrađenosti solidarnosti i empirijske klasne svesti njenih pripadnika.

Štrajkovi u preduzećima i ustanovama u kojima nije počela privatizacija od 2001. do 2009. godine su bili veoma česti. Osnovni zahtevi koji su u tim štrajkovima isticali su različiti. Najviše su zavisili od društvene moći štrajkača, mesta preduzeća u privrednom i društvenom sistemu i značaja za političku elitu na vlasti. Nova ekonomska

klasa se selektivno odnosila prema štrajkačima, u čemu je pomagana od političke elite. Otuda postoje značajne razlike u povodima štrajkova «starih» i «novih» štrajkača. Kada je reč o zaradama (termin ustaljen posle 2000. godine) zapažaju se velike razlike između njih. Slično je i kod drugih neposrednih povoda štrajkova. Prvi su češće i sa manje uspeha tražili isplatu umanjenih i neisplaćenih zarada. Drugi su se «pogađali» sa poslodavcem oko procenta porasta zarada ili isplate nekoliko zarada. Razlika je bilo i u zahtevima radnika-štrajkača iz iste delatnosti. Po svojoj upornosti da ostvare svoja prava, kao što su zarade, isticali su se zaposleni u javnim preduzećima. Oni su i samom pretnjom organizovanja štrajka brže dolazili do cilja. Za razliku od njih neki «stari» štrajkači i gubitnici tranzicije su godinama tražili od poslodavca i države da im pomogne u isplati zarada. U tome su imali malo uspeha, jer je nova klasa na vlasti imala drugačije interese.

Najčešći povodi štrajkova u toj grupi preduzeća bili su: 1) isplata zarada, 2) zaostala sredstva od toplog obroka, 3) neisplaćene dnevnice i putni troškovi, 4) zahtev da se izuzmu od restriktivnih mera vlasti o zamrzavanju zarada, 5) da država obezbedi bolje uslove rada, 6) usklađivanje zarada sa troškovima života i sklapanje pojedinačnih kolektivnih ugovora, 7) da država ispuni obećanja, u vezi sa isplatom ranijih dugovanja ili pomoći, da se ne ode u stečaj i sl. Ovakve zahteve pred poslodavce postavljali su zaposleni u malim i srednjim preduzećima, ali i u javnim ustanovama i sistemima. Bilo je tu i «očajnika» koji su bili pred stečajem, a nisu imali šansu da naplate ranija potraživanja.

Spisak najčešćih štrajkača nagoveštava da su učesnici štrajka tokom tranzicije Srbije imali različito mesto u raspodeli sredstava za dohotke i pomoći od države. Rudari su, na primer, iz političkih razloga, međusobno sukobljeni. Nova politička elita je favorizovala one koji su joj pomogli da dođe na vlast («Kolubaru»), a druge je ignorisala. Prvi su štrajkovali za rast zarada kada su bile svima zamrznute i uz to tražili i stimulacije. Drugi su (iz Bora i Majdanpeka) organizovali štrajkove i proteste «gladnih», ali bez uspeha. Njima su bili važni ne samo bolji uslovi rada, već isplata zaostalih minimalnih zarada. Oni su se borili samo da prežive. Slično su ignorisani od strane **vlasti tekstilci, trgovci** («RK Beograd») i štrajkači iz metalskog kompleksa. Za njihove višegodišnje neisplaćene zarade i druge naknade od rada skoro niko nije mario. Veća pažnja je obraćana novim štrajkačima, tj. obrazovanijim kadrovima i zaposlenim u državnim službama. **Lekari i farmaceuti** su se odvojeno i u više navrata štrajkom borili za rast zarada, menjanje raspona između ljudi različitog obrazovanja i naplatu sredstava od toplog obroka. Nastavnici u srednjim i osnovnim školama su periodično ucenjivali vlast da im poveća zarade. Što je tranzicija više odmicala ti su zahtevi bili sve manji (u procentima i realnoj kupovnoj moći). Kada su zaposleni na fakultetima tražili veće zarade onda je vlast ozbiljnije pregovarala. Popuštala je samo kada je na to bila prinuđena.

Zarade su hteli da povećaju i zaposleni na železnici Srbije. To su štrajkom ostvarili nekoliko puta. Drugi zahtev koji su ovi radnici pominjali bio je – odlaganje reorganizacije, racionalizacije i oslobađanja viška radnika u preduzeću. Jedan do štrajkova je u prvi plan izbacio temu bezbednosti u železničkom saobraćaju. To je izazvalo reakciju aktuelnih ministara, pa je ovaj štrajk imao za posledicu i otvorene pritiske na štrajkače i jasne političke poruke tim i drugim radnicima u štrajku.

Za razliku od njih **radnici u komunalnim službama** su se sve češće organizovali, štrajkovali i javno protestvovali. I njima je glavni problem bila zarada, ali su u tim nastupima pokazali i dosta nesolidarnosti. Tome su značajno doprineli brojni i međusobno sukobljeni sindikati. Među «**belim mantilima**» je bilo skoro istih zahteva: rast zarada, bolje stimulacije za obavljeni rad, usklađivanje zarada sa troškovima života i poštovanje kolektivnih ugovora. Kako je njihov poslodavac država, to se jasno vidi njen selektivan odnos prema štrajkačima različitog obrazovanja i granske pripadnosti. Vlast se najviše plašila štrajkova zaposlenih u **javnim preduzećima**, u kojima je postavljala rukovodeće kadrove. Zaposleni u «Telekomu» i «Elektroprivredi Srbije» su to dobro znali. Njihova «ucenjivačka moć» je bila relativno veća od drugih štrajkača. Stoga su oni tražili veće procenete rasta zarada, dodatna sredstva za zaposlene i javnost ubeđivali da oni pune državni budžet (kao da nisu gubitaši). Oni su štrajkovali za sredstva za topli obrok, čak i onda kada je to svima drugima bilo ukinuto. Žalili su se na teške uslove rada i potrebu da im se bolje plati smenski rad, iako je država sve to na druge načine višestruko nadoknađivala, a na štetu većine građana.

Poljoprivrednici su bili i stari i novi štrajkači. Jedni su tražili od države da im isplati zaostala dugovanja, za penzije, subvencije i sl. Drugi su je prozivali što zanemaruje velika poljoprivredna dobra. Oni su u tom slučaju smatrali državu svojim poslodavcem i onim faktorom koji je odgovoran za njihovo propadanje. Što su ta imanja bila na boljim lokacijama, u velikim gradovima, država je manje ispunjavala zahteve štrajkača. Slično je bilo i sa bivšim i tadašnjim radnicima trgovinskih robnih kuća. Među njihovim zahtevima nalazili su potraživanja o neisplaćenim zaradama, sredstvima za penziono i invalidsko osiguranje, ali i ona koja pripadaju malim akcionarima. Priroda zahteva je bila diktirana kako procenom štrajkača da na taj način mogu da ostavare, tako i aktuelnim političkim prilikama (blizinom političkih izbora).

Zaposleni u preduzećima u kojima je počela privatizacija su imali pored opštih i svoje posebne razloge za organizovanje štrajkova. Sve je zavisilo od toga u kojoj su se fazi privatizacije našli i kakav im je bio ekonomski položaj pre prodaje. Svoje zahteve oni su upućivali i novom poslodavcu i državi. To znači da su radnici jasno prepoznali značaj uloge državnih organa u privatizaciji. Štrajkovima su svoja prava iz rada pokušavali da ostvare kako radnici iz tekstilnog i metalskog kompleksa, tako i zaposleni u javnim preduzećima u kojima je otpočelo restrukturiranje. Oni su u prvi plan isticali da im se: 1) isplate zaostale zarade, 2) reguliše radni status, 3) ubrza ili uspori

privatizacija, 4) napravi ili poboljša socijalni program za višak radnika, 5) da država i poslodavac pomognu preduzeću da izbegne stečaj, 6) tražili više zarade i zaustavljanje promena javnih preduzeća (JAT, Železnica) i dr.

Reakcija nezadovoljnih radnika zavisila je i do načina na koji su ušli u privatizaciju i od toga da li je novi vlasnik domaći ili strani kupac. Pored toga, važna im je bila pomoć da spreče prodaju preduzeća kupcu koji nema nameru da nastavi proizvodnju, a na šta oni stvarno nisu mogli tokom privatizacije uopšte da utiču. Ukratko, među štrajkačima je bilo onih sa zahtevima koje je poslodavac mogao ispuniti, ali iz raznih razloga je to odlagao ili izbegavao. Za razliku od njih štrajkači iz već upropaštenih preduzeća, pa ponovo ušlih u privatizacioni proces, nisu mogli ni štrajkom da naplate ranija materijalna potraživanja.

Štrajkovi u privatizovanim preduzećima su postajali sve češći i masovniji što je više odmicala privatizacija u Srbiji. Među štrajkačima su skoro svi ranije pomenuti zahtevi, ali sada postavljeni u oštrijoj formi i sa većim materijalnim zahtevima. Kako se u međuvremenu menjalo i zakonodavstvo u oblasti privatizacije, to su ovi štrajkači imali sve manje izgleda da to i postignu. Tokom 2009. i 2010. godine radnici ovih preduzeća su češće organizovali blokade i javne proteste nego klasične štrajkove.

Radnici su najveći «gubitnici» tranzicije u Srbiji, a to su potvrdili i rezultati istraživanja o povodima i uzrocima štrajkova. U konkretnom slučaju to znači da su štrajkači tražili isplatu zarada, od jedne do devedeset i jedne. Drugi razlog ovakvog ispoljavanja nezadovoljstva bio je socijalni program. Po pravilu se on nije poštovao, ako je padao na teret novog vlasnika preduzeća. Bilo je i slučajeva da su preduzeća prodana aukcijom, pa su zaposleni automatski ostajali bez tih sredstava. Zato su neki od njih, procenivši da je aukcija bila nameštena ili protivzakonita, štrajkom pokušavali da zaštite svoja prava. Treći povod za štrajkove radnika bili su neuplaćeni doprinosi za penziono i socijalno osiguranje. Četvrti je bio kombinovan s nekim od navedenih, a to je da država obavi kontrolu poštovanja kupoprodajnog ugovora. To je bilo zaduženje Agencije za privatizaciju, ali je ona često ignorisala štrajkače ili nastupala kada je za to već bilo kasno.

Radnici su štrajkovima nastojali da zaštite i sebe i preduzeće od novog vlasnika, koji je menjao namenu preduzeća, uništavao ga namerno i odnosio imovinu iz njega. Najčešće su to u svojim štrajkovima isticali radnici («Magnohroma» iz Kraljeva), koji je kupio strani vlasnik. Štrajkova je bilo sa istim povodima i u preduzećima koje su kupili domaći tajkuni. Mnogi štrajkači su za imena vlasnika saznali tek posle nekoliko organizovanih štrajkova i blokada. Ukratko, traganje radnika za novim vlasnikom je bilo kad je on već napravio veće materijalne štete i zaposlenima i preduzeću. Procene o novom vlasniku, da li će da nastavi proizvodnju ili je legalno došao do preduzeća, bile su različite. Stoga je bilo štrajkača koji su štrajkovali braneći interese jednog od vlasnika, ali i štrajkova koji su pokrenuti protiv poteza domaćeg ili stranog konzorcijuma. Suština je da su štrajkači procenjivali da na taj način mogu da zaustave dalje propadanje preduzeća.

Štrajkova u privatizovanim preduzećima je bilo i kod vlasnika koji je nastavljao proizvodnju. Obično je on posle isteka obaveza iz ugovora brzo otpuštao radnike, ili im je umanjivao zarade. Retki su bili štrajkovi za osmočasovno vreme, priznavanje prava na sindikalno organizovanje ili bolje uslove rada. Jednostavno, većina radnika je shvatila da je to radnim zakonodavstvom Srbije marginalizovano, a u stvarnosti skoro sasvim poništeno. U štrajkovima za potpisivanje kolektivnog ugovora i njegovo poštovanje takođe srećemo radnike u preduzeću koje je kupio domaći ili strani kupac. Opšti utisak koji se stekao uvidom u te štrajkove je da kod stranca radnici imaju veći strah od otkaza, spremniji su da više rade za iste ili manje zarade, a uslovi rada i bezbednost su briga poslodavca.

U poslednjih nekoliko godina među zahtevima i uzrocima štrajkova u Srbiji na red su došla i **dugovanja za neoverene zdravstvene knjižice**. To je bilo i kod privatnika i kod države kao poslodavca. Stoga su ovi uzroci bili pomenuti u paketu sa drugim dugovanjima, ali su za štrajkače bili veoma važni. Obično je u kampanjama pred izbore aktuelna vlast obećavala da će i to da reši, ali je na taj način izbegavala da sistemski izvrši pritisak na poslodavce koji to nisu plaćali radnicima. Sve napred navedeno je zapaženo i kod štrajkača koji su bili manjinski ili većinski akcionari. Neki od njih su godinama i u više štrajkova ponavljali svoje zahteve. Tok štrajka i njegovi rezultati su zavisili od društvene moći štrajkača i poslodavca.

Osmo poglavlje («Radnički štrajkovi od 2010. do 2015. godine») posvećeno je istraživanju najvažnijih uzroka štrajkova, njihovim vrstama, dinamiци i efikasnosti u vreme svetske krize i završavanja privatizacije društvene svojine. Potvrđena je glavna teza studije da su radnički štrajkovi sistemski determinisani. Ona je potvrđena u svih osam poglavlja. To je učinjeno sociološkom analizom karakteristika društvenog položaja radničke klase i njenih štrajkova tokom perioda od dve i po decenije. Na kraju procesa privatizacije i tranzicije, posle 2010. godine, broj štrajkova u Srbiji se naglo povećao. Štrajkovali su u prvom redu gubitnici privatizacije i tranzicije. Oni su sve češće odustajali od pokretanja klasičnih štrajkova, a odlučivali se na blokade saobraćajnica i drugih javnih prostora. U tome su ih ponekad podržavali drugi radnici i ljudi iz drugih sredina, kao što je to bilo u Kuršumlji.

Broj štrajkača je bio sve manji, u odnosu na štrajkove i proteste pre 2010. godine. Novi vlasnici preduzeća i državni organi najčešće su ignorisali većinu štrajkača. Tek kada su oni preduzimali radikalnije oblike izražavanja nezadovoljstva vlast je tražila načine da se to završi. A tražili su: isplatu ranije neisplaćenih zarada, sredstava za socijalni program, pokretanje proizvodnje koje u vreme štrajka uopšte nije bilo, overu zdravstvenih knjižica i da država nađe boljeg kupca za njihovo preduzeće. Štrajkačima su nuđena određena rešenja i sredstva, ali samo da se umire i sklone sa važnih saobraćajnica. Obično su ta obećanja bila lažna, pa su isti radnici ponovo štrajkovali i javno protestvovali gradskim ulicama.

Studenti su štrajkovali za blaže uslove za upis školske godine, nastavnici u srednjim školama za povećanje zarada, a advokati za niže poreske osnovice. Najugroženiji su bili radnici preduzeća koja su kupci namerno uništavali, a Agencija za privatizaciju odbijala da sa takvim vlasnikom preduzeća raskine ugovor. Država je najviše bila nepravedna prema invalidima, koji su danima štrajkovali glađu. Oni su državu smatrali krivcem za svoje nevolje. Radnici u preduzećima prodatim stranim vlasnicima su imali posebne zahteve, ali ih nisu rešavali ni država ni vlasnik. Država je kupcu dozvolila da ne investira u preduzeće, uništava preduzeće, a radnike surovo kažnjava. Ukratko rečeno, država je popuštala sam tamo kad je morala, tj. kad su štrajkači imali relativno veliku moć ucenjiivanja. Ostale štrajkače je iscrpljivala i zaboravljala na ranije data im obećanja.

U suštini, većina štrajkača tokom poslednje faze tranzicije Srbije bili su pseudoštrajkači. Mnogi od njih nisu dolazili iz fabrika koje rade. Štaviše, jedan od najvažnijih zahteva radnika bio je da im vlasnik i država pokrenu proizvodnju i isplate sredstva koja im do tad duguju. Štrajkovali su danju i noću, na niskim i visokim temperaturama, sve s ciljem da im se reše najteži problemi. U svom očaju mnogi su se opredeljivali za štrajk glađu, pa i radikalne mere fizičkog samopovređivanja. Štrajkači su s pravom videli krivca u državi, jer je država imala najveći uticaj na izbor kupca preduzeća u kojima su (nekada) radili. Po žestini protesta protiv postojećeg stanja izdvajali su se invalidi rada i najugroženije žene tekstilnog kompleksa.

U celini posmatrano štrajkovi su otkrili izrazito malu društvenu moć radničke klase, njeno raslojavanje i padanje ispod nivoa na kojem bi mogla da postane «klasa za sebe». Protiv radnika bila je nova kapitalistička klasa, koja je koristila i kontrolisala najvažnije izvore i sredstva društvene moći. Tako je u periodu od nekoliko decenija radnička klasa Srbije prešla krug od samoupravljača da gladnog i višestruko ugroženog najamnog radnika.

CONCLUSION

The subject of the sociological analysis in this monograph is the most important characteristics of workers' strikes and the transition in Serbia from 1990 to 2015. The basic assumption which forms the starting point for this research is that the most important characteristics of the transition and the most important causes, forms, flows and consequences of workers' strikes can be considered over a twenty-five-year period. Strikes are open industrial conflicts in a society divided along class lines. Their main causes lie in society at the global level, and researching strikes makes possible insights into the degree of development of the empirical class consciousness of the working class.

Such research is both theoretical and empirical research into the working class, who by organising strikes, expressed their dissatisfaction with the model of transition and privatisation which has been applied. A new society emerged in and through these processes, on the periphery of the capitalist economic system. The main decisions concerning the courses of the economic, political, legal and other sub-systemic changes were made by the ruling political elite. Following the year 2000, their interests became significantly more coordinated and similar to the interests of international financial, political and military centres of power. This has had significant consequences for changes to the social structure and the structure of the classic working class.

Through the example of strikes, we can also examine the most important causes of the conflicts of interest present between the majority of the hired manual workforce, and new/old entrepreneurs and owners. Comparing strikes with those in other 'transition' societies, or throughout the world, makes it possible to draw more reliable conclusions as concerns characteristics of the strikes which are common to them all, or special. Due to the scale and character of this paper, this kind of analysis is almost completely absent. Instead, the research is focused on uncovering the deeper social causes of the strikes' emergence in this region over a longer period. In this manner, attention has been drawn to specific features of the social environment in which the strikes formed, yet a longer period across which the strikes differed has also been recorded. It is not only the most important participants, motives and causes, and forms of organising the strikes that are considered here, but also their consequences. This is the subject of the introductory chapters, in which changes to the working class in the second and third Yugoslavia are explored, as well as in Serbia during the socialist period and transition. In this manner, the process and dynamics of this phenomenon, and also the specificities of the old and new ruling elites and classes against which the workers struck, are indicated.

The period from 1990-2015 (the first strike in Trbovlje in 1958 up to the strikes which began at the end of 2015) is sufficient in length to test the basic hypotheses and to be able to prove them theoretically and empirically. For such a task, familiarity was necessary not only with the social structure, but also with the most important features of the economic, legal, political and cultural subsystems. In a fashion, this confirmed

that the subject of this research is significantly more complex and that such research therefore demanded a **fruitful interdisciplinary approach**. The results of economic, demographic, political and research in related disciplines has also indicated this, and they are not fully made use of here. The emphasis is on a **sociological analysis** of the social structure in which strikes arose, the characteristics of the working class that organised them, and their effects. Therefore, the most important issues are also the names of the various chapters of this dissertation.

The strike as a class conflict between the working class and the opposing capitalist class (owners) in the field of work (industrial) relations is also a measure of the level of development of the so-called empirical class consciousness of the working class. This is entirely in keeping with the Marxist conceptions of a «class in itself» and a «class for itself». In this research into the most important causes of and consequences of the strikes, **one of the basic hypotheses has been tested**: that the working class of Serbia after the year 2000 (just as four decades earlier), has not succeeded in making the journey from being a «class in itself» to forming a «class for itself». The number of strikes called, their participants, duration, their appearance in «waves» and their (in) efficiency, in a specific way prove the assumption of intra-group fragmentation, conflicts of interest and a lack of solidarity present among members of the working class. After the year 2000, when the social transition and privatizations of companies and institutions accelerated, the working class became even more economically, socially and politically marginalised than was the case during the second Yugoslavia. Throughout this period, Serbia - in terms of socio-economic development - was somewhere around the country average.

A class approach to society, to the working class, and to the strikes, entails an explanation of the most important opponents of the working class. These are ruling classes who had a monopoly over the most important sources and forms of social power. In socialist Yugoslavia this was political power, while effectively private property was of marginal significance for the material and overall social position of these strata and classes. In earlier works I called this group the governing class (*upravljачka klasa*)¹. After 1990, the working class of Yugoslavia and Serbia experienced many large changes. The society which emerged is most often referred to in sociology and related disciplines as a society in transformation or transition. Since the year 2000, these changes in the socio-economic structure have speeded-up. They have decisively influenced the most important elements of the social position of the working class. They concern systemic factors which have led to the working class becoming further fragmented, conflicted in terms of interests, and marginalised. In opposition to the wor-

1

Translator's note: Other possible substitutions include 'managing class' or 'administrative class'. Ruling class in English has a strong capitalist connotation, and so I opted for 'governing class' to describe those at the top of the Party hierarchy.

king class, an old/new political and economic elite was born. They constitute the core of an emergent capitalist class. Changes have affected both the old and new middle classes, who have not yet become big in number or powerful enough to act as a buffer for class conflicts between large social classes. Peasants were once most of all located at the bottom of the social pyramid, but during the period of transition, a process of social differentiation occurred among them. They expressed their dissatisfaction with their material and overall social position through protests and through barricading both local and more important roads.

The main hypothesis of this monograph is that the causes of strikes by the working class, their forms of organising and consequences are systemically determined, as proven throughout all eight chapters. This has been achieved through a sociological analysis of the social position of the working class and strikes over a period spanning five and a half decades, across the territory of Yugoslavia/Serbia. The most important social causes underlying the formation of a class society are explained, as are the social, political and cultural obstacles to the formation of the working class as a «class for itself». They are systemically determined, which means that the modes of manual workers' expressions of dissatisfaction also depended on systemic factors. The means, time and intensity of open class conflicts' manifestation (e.g. strikes), to a large degree depended on systemic «obstacles» which the ruling class placed before the working class. In the SFRY, this was the governing class, and after 1990 it was the new capitalist class which is still forming. The social power of this ruling class has proved decisive in making important decisions about the development of society, and the working class is internally differentiated, conflicted and marginalised. After the year 2000, these processes intensified even more in Serbia.

The working class is just one of the large social groups in a society split along class lines. It is made up of individuals (and members of their families) who perform mostly manual, practical work in immediate material production and production related services. They create an excess of value. However, the most important decisions regarding the conditions in which production occurs are made by members of the ruling class (the governing class or the new capitalist class in a society in transition). The overall social position of the working class is fixed, which means that their material position, reputation, educational, social values and lifestyle differ from those of other classes and strata. **The material and other interests of workers are opposed most of all to the ruling class, and social conflicts especially confirm this. Strikes are just one of the most important forms for the open expression of worker dissatisfaction.**

The nascent class, i.e. Serbia's new capitalist class, is heterogenous in terms of its social origins, education, the most important sources of its social power, material position, reputation and lifestyle. It has emerged over the last two decades

of socio-economic development, most often referred to using the term 'transition'. In addition to earlier important sources of social power, political power and education, the basis for existence of this class also includes classical private property and real estate. In the new social system, private property is no longer illegitimate, condemned and marginalised, but is rather a central value of the capitalist system. In short, the basic class interests of the ruling capitalist class are opposed to the interests of the working class.

The peasantry is a large social group which has experienced significant changes over the last two decades. On the one hand, new capitalist relations have emerged, whilst on the other, new inequalities and poverty have appeared among the lowest social strata. During the transition, only a small percentage of peasants switched to the category of being the richest members of the ruling class. As the privatization process gathers pace, further stratification of the peasantry continues.

During the Second Yugoslavia, **the middle strata** were marginalised for decades, due to systemic reasons and the interests of the class in power. With market commerce and changes made to business conditions following 1990, they experienced important changes. One section of the classically defined middle strata has succeeded (through owning private property) in improving its material and overall social position. Members of the so-called new middle classes, the majority of whom have white-collar jobs, and are employed in the services or public sectors, have shifted positions. Depending on the pace and the course of the transition, some have become poorer whilst others have become richer. The overall impact of the transition on social affairs is such that the new middle classes have not yet come to represent a broad base that cushions the conflicts between the other two mentioned classes. This has been demonstrated by the results of relevant sociological research studies. In summary, covert and overt conflicts of interest exist in every class and stratum. The most important conflicts for explaining changes to social structure are those which occur between the basic social classes. This means that strikes are just one indicator of such conflicts of interest, and that during the previous period other conflicts were of much greater significance. Religious and ethnic conflicts, and war come to mind here. These are not the subject of this research, although they are related to the times in which strikes emerge, the means of their organisation, and the nature of the basic demands of those striking.

The titles of the chapters in this monograph are simultaneously the most important questions being researched on the nature of strikes by Serbia's working class after the year 1990.

The first chapter's theme («Changes in the Socio-economic Structure of the Serbian Population from 1990 to 2015») is both an analysis and description of the most important paths of changes in the structure of the population. Changes in these structures are long-term and important for understanding and planning the development of an economic system and of society in general. It is therefore important

that the results of demographic and related research are viewed from a wider social perspective. A sociological approach makes this possible and it dominates in this work. The basic sources of data used are available material consisting of official statistics, the results of demographic research studies, and works dealing with specific aspects of economic development. The underlying assumption is that the observed period suffices for the drawing of conclusions about the most important paths of changes underway in the structure of the population of Serbia. The primary aim is to research changes in the natural movement of the population, and changes in the socio-economic structure of the population. Following this, a sketch of research into the most important changes in the economic system is presented. The sketch is important to gain an overview of population changes in the wider social context, i.e. to point out the relationship between socio-economic structure and economic development. The most important characteristics of the economic system and the dynamics of its changes are further analysed, described and explained in the following chapters, which are concerned with the transition, social structure, and the privatisation of socially-owned property.

Changes in the natural movement of the population of Serbia are slow and long-term, and so only the most significant have been included here. The general conclusion is that the trend is towards depopulation, i.e. a reduction in the population. The population is swiftly aging, according to all indicators of demographic aging. This places Serbia among countries which, according to Milenko Grčić, are experiencing a so-called «Demographic Crisis». The decline in population means that **natural population growth** is negative, which is largely a consequence of the low birth rate. The second factor contributing to this is the relatively high mortality rate, while the third factor - domestic and international migrations - softens this to a certain degree. The total number of citizens living in Serbia decreased by 453,595 between 1991 and 2015. **The birth rate** is an indicator of the number of live-born children in the total population. It is declining in Serbia, yet there are distinctive regional differences. **The fertility rate or birth rate** is low and is not sufficient for the simple reproduction of the population. The mortality rate, or number of deaths, is on the rise, and so net natural growth is negative. In addition, the population has been aging for several decades **according to** all demographic indicators (average age, the aging index and the life expectancy of new-borns).

Socio-economic population structures are important for the economic subsystem, and for understanding broader social processes. The volume and composition of the active and inactive population of Serbia has changed through various dynamics. Numerous factors have influenced this in the time before and during the societal transition. A review of the most important dimensions of the socio-economic structure, based on available statistical and other materials, suggests the conclusion that they are slow and unfavourable for faster economic development. This applies both to the

active and to the inactive population. **Active** represents a combined total of the employed and unemployed population.

Inactive consists of the categories of children, students, retired people, those living off a personal (private) income, i.e. not from work, and all those that are statistically classified as «others». The relatively low level of activity of the population is partly inherited from the past, and is partly a consequence of the neoliberal transition of society. This means that human resources are made use of insufficiently. The population activity rates are declining, lagging around 10% behind the EU. The issue is that of a stagnant society, in which there are pronounced differences in the degree of activity of the **male and female** workforce. **The rate of activity of the working-age population (15-65 years) is now lower than it was in socialist Serbia.** This means that deeper, systemic factors have significantly contributed to this. The consequences are inequalities in the rate of activity with respect to gender, age, education, profession, and the characteristics of the region in which they live.

The dynamics and structure of employment has changed over time. In the first decade of transition, employment declined slower than labour productivity. This was due to the influence of the wartime events in the Balkans, and by the government's decision to legally ban layoffs until the war ended. Slow economic growth over the period from 1990-2015 is also evidenced by the statistic that employment increased by only seven percent, i.e. by 158,000 people. This volume and dynamic of employment growth is significantly lower than it was prior to 1990. **Inequalities in employment rates between men and women** are enduring, i.e. they have been maintained over a period of several decades. In 2010, men's rate of employment (55%) was 15% higher than women's (40.1%). The educational structure of the employed workforce is unfavourable. According to official statistics, in 2015 only a quarter (24.7%) had college and university level education. The largest category (55%) was those employed with secondary level education. The others were non-manual workers (low-educated).

Unemployment is a phenomenon which - in its own way - illustrates the level of exploitation of human resources and the level of development of the social division of labour. It depends on numerous factors, among which the following stand out: the nature of the social system; how developed the economy is; how adaptable the economy is to changes in the environment, institutional, legal and political systems; employment policy; education; the roles of trade unions in regulating industrial relations etc. **The consequences of unemployment** can manifest themselves on the individual family, generational, local and global social levels. The higher the unemployment rate, the more likely the chances of negative consequences being manifest. Such consequences range from the postponement of younger generations' economic and social autonomy, to an increase in the intensity of tensions and social conflicts. All of this was present in Serbia's social reality before and during the societal transition.

The general trend of changes in the structure of unemployment can be established, regardless of frequent changes to official statistical methodology used. **Unemployment in Serbia is massive, long-term and structural.** Such a conclusion follows if we look at data on the number of unemployed, the unemployment rate, the length of job searches, and the structure of the unemployed as concerns their education and work experience. The unemployment rate is among the highest in Europe, both in 1990 and in 2016. **The unemployment rate for women** was higher than it was **men** up until 2005, but later men lost their jobs in large numbers, due to privatization and the global economic crisis. Their unemployment rate surpassed the unemployment rate for women. At the beginning of the 1990 - 2015 period, 92% of those employed were looking for their first job, i.e. they did not have any earlier **work experience**. At the end of the period, their proportion among all those unemployed was three times lower. Among those unemployed in 1990, one in twelve had had earlier **work experience**. After 25 years of ever more frequent job losses, the official number of unemployed persons with earlier work experience had increased 8 times (to 70%). Unemployment in Serbia is a phenomenon determined by systemic features, as evidenced by the data on the length of periods of **unemployment**. The largest grouping of unemployed persons is the long-term unemployed (more than one year). Only a third of the unemployed had been unemployed (in 2015) for one year or less. All others were long-term unemployed. Those who had been without work for 6-8 years (14%) were in an especially difficult position. The wider social consequences of unemployment would be considerably larger if young and educated people had not left the country. Finally, it ought to be highlighted that the real existing unemployment patterns are systemic, i.e. they are to be found in the (class) nature of the social system.

After presenting the results of research on the active population, changes were introduced to the **inactive** and **dependent** population. This is made up of groups statistically recorded as children, pupils, students, pensioners, individuals receiving a private income and «others». Among other things, problems are mentioned relating to the receiving of pensions, and the living conditions of pensioners.

At the very end of this research study, basic **changes in the economic system** were listed. The most important indicators and courses of change in the economy are only briefly mentioned. These, then, are the subject of the sociological analysis in the following chapters, especially those chapters researching processes of change to the social structure, transition and the privatisation of socially owned property. In summary, all these details are important for gaining a better understanding of the particularities of the social environment in which workers' strikes took place. More on the specific social conditions in which the workers' strikes emerged is to be found in the chapters solely focused on them.

In the second chapter («Transition in Serbia: Subjects, Dynamics and Results»), the basic results of research into the nature of the transition and of the social structure of Serbia from 1990 to 2015 are presented. The most important results of sociological research into the nature of the transition and into the most important social subjects of transition are synthesised. They are considered in two separate, yet mutually complementary sections. The first section clarifies crucial details of the neoliberal transition the world over, and especially in Serbian society. In the second section, characteristics of the most important social classes and strata in the new capitalist society are analysed in more detail. The description, analysis and conclusions reached enable - in their own way - deeper insights into understanding the most important paths of changes in the social structure after 1990. Significant changes to the social structure also occurred in the relations between the forming capitalist class and the disappearing working class. This relationship was less visible and less sharply defined at the beginning of the societal transition, and it was increasingly visible at the end of the privatisation and transition process. The changes also affected the basic social classes, which had specific strategies of governing, i.e. they experienced a falling and occasional climbing of the ladder of material wealth, and of political and other forms of power. Processes concerning the initial accumulation of capital lay at the heart of stratification and conflict. This was a result of the significantly different role and position of manual workers, and their domination by members of the ruling capitalist class. This paper demonstrates the thesis that relations and changes in the structure of the capitalist and working classes are systematically determined. These relations differed significantly in the first decade and in the middle of the third decade of transition of Serbian society. There were also significant differences in the international environment, which after the year 2000 had a major impact on events in Serbia.

In short, the most important views of those researching the societal transition, which arose from the collapse of real-existing socialism, were critically shaken up. As will be explained, international political circumstances significantly influenced the course of events, as did the specific circumstances of Serbia. The basic forms of the social power of the political elite which ruled during the first decade of transition in Serbia are stated. It is emphasized how changes in the social system began before 1990, but that during the 1990s they were complicated by the wartime events, international sanctions, and the strategy taken by the leading party to convert social and political capital into economic capital as quickly as possible. An interpretation of the impact of international sanctions is also given, as a factor which in turn enabled the successful formation of the core of the new capitalist class. The most important processes pertaining to the stratification and impoverishment of the middle and lower strata, and especially the working class, are also described. In summary, the most important problems concerning the definition of the concept of transition, and different inter-

pretations of the crux of this process are critically covered. The neoliberal transition is reviewed first, along with its social subjects and the most important social, economic and political consequences.

This paper argues that transition is an uncertain process, and that the neoliberal concept of development has brought with it numerous problems, which society had never come across before. In addition, the most frequent characteristics of transition (some authors speak of a transformation) in Serbia at the end of the twentieth century are stated, as are changes which occurred after the year 2000. The conclusion drawn is that no general theory of transition, theoretically and empirically crafted into a coherent whole, exists. Therefore, in the most general sense, researchers' viewpoints can be classified as belonging to one of two large groups. The first group takes a positive attitude towards the goals and results of the neoliberal societal transition. The second group criticizes the basic postulates of the neoliberal transition, and especially point to its social consequences.

In the second section, the most important characteristics of the subjects of the Serbian societal transition are explained and described, as are their reciprocal relations and the dynamic of the transition in certain periods of Serbia's socio-economic development. The most important characteristics of the neoliberal transition and the accepted model for the privatization of socially owned property are listed. The capitalist results were embedded in the most important decisions made about socially-owned property. The working class was harmed most of all by this, followed by sections of the middle classes and the peasantry.

Finally, more researcher attention is devoted to the problems of the dynamic and consequences of the transition of Serbian society. To achieve this, the nature of the new capitalist class is briefly explained, as is the stratification of the working class along old and new lines. Available, relevant sociological research findings are used, as are other sources of information on privatisation, social conflicts and inequalities. It is concluded that the society that has been produced is lagging behind the level it had achieved before the transition began. The new basis of the stratification and legitimacy of the ruling class (private property), entails the destruction of socially-owned property, the material prerequisite of self-management. These processes of the fragmentation, impoverishing, and marginalisation of the working class of Serbia are indicated. These were more intensive at the end of transition than at the beginning. Transition and privatisation have created the capitalist class and destroyed the social power of Serbia's working class.

Chapter Three («Serbia's Working Class: from «Ruling Class» to «Disappearing Class»») is devoted to the most significant processes which have contributed to changes in the social power, overall social position, and especially the material position of the working class over the period from 1960-2015. The starting assumption

was that during this period, primarily through researching the material position of the working class, the most important general and specific factors for the loss of working class power could be identified. This commitment to analysing changes in the material position of the working class is based on the fact that the overall social position of an individual and social group depends on their economic power. **In addition, the thesis that systemic factors are of greatest importance for the position of the working class has been confirmed.** Before the beginning of the transition, the material position of the working class was largely determined by enterprises' location in the system of acquiring and distributing income. The social sector was dominant, and the private sector was marginalized. The most important source of income was gained through work in the social sector. Opportunities for work in the grey economy were far fewer than after the year 1990. During the transition, the grey economy served to help impoverished workers alleviate their situation, and to help capitalists gain extra wealth.

Research into the process which led the working class from being the «ruling class» to the «disappearing class», begins with the thesis that the ideology understanding the working class as «ruling» proved to be wrong in everyday practice. Changes in the income distribution, the growth of inequalities and the poverty of Yugoslav citizens was systemically determined. The most important decisions were made by the governing class. On the basis of the rich material available, the fragmentation of the working class has been proven, as has the growth of intra-class inequalities and conflicts, processes which intensified with privatisation. It has been especially emphasised that for decades, privileged and underprivileged offshoots and groupings existed, and that work of the same volume and quality was allotted different salaries in privileged and underprivileged enterprises and groupings. The list of these offshoots and groupings changed abruptly, because the state they shared (Yugoslavia) fell apart, and the environment they worked in, shaped by privatization and transition, changed significantly. In the first instance, the working class was only declaratively the «governing, or ruling class». After 1990, the working class of Serbia was quickly stripped of its social ownership and excluded from the most important centres of social power.

The main thesis regarding the systemic and class character of economic policy, educational policy and political decision making has been proven. It was confirmed through sociological analysis and a description of the material position of the working class of Serbia over the last quarter of a century. During that period there was no longitudinal, systematic and organised research into the material and social position of the working class. Based on related research, and data from international institutions and other sources, it can be concluded that the working class is deeply fragmented and incapable of producing more serious opposition to capitalists and the authorities they represent. In Serbia, we can speak not only of the global economic crisis, but also of an associated crisis of societies in transition, in which the

so-called initial accumulation of capital has been concluded. The political subjects are the new capitalist class and the defeated - in an economic, political and cultural sense - working class, hired by the capitalist class.

In the fourth chapter («The Working Class and Privatization in Serbia over the Period 1990 - 2015») the starting point is the thesis that privatization is the most important process taking place in societies in transition. At the heart of privatization lies the transformation of social ownership over the means of production into private ownership. This transformation stripped the former nominal owners (which included the working class) of their ownership of the means of production and created the material preconditions for the emergence and rise of the new class - the capitalist class. By following the modes, models, dynamics and consequences of the privatization process, it is possible to gain an overview of the most important paths of changes in the social structure of Serbia. A twenty-five year period is long enough to assess the most important results of the privatization of socially-owned property.

Sociological analysis deals with the most important institutional, legal and political mechanisms which have impacted on the style, course, speed, and results of privatization. Simultaneously, it points to the main social subjects of privatization, and especially to the characteristics of the old/new political and economic elites. At the beginning of transition, these elites were the core of the new, emerging, capitalist class. At the end of the transition, they were unique and via their interests, interwoven into the framework of the already formed capitalist class. The results of relevant sociological research into the social structure of Serbia confirm this. Indirect evidence of this has also been made available by economists, political scientists, researchers of public opinion, trade union data and official state institutions. Occasionally, they make use of this abundantly. The comparative method allows us to gain an overview of the flow and dynamics of privatization throughout different periods in the development of Serbia and the countries in the region.

In the first section of this chapter, the goals, models and results of privatisation in Serbia during the transition are explored. This is done on two levels: the first is normative, and the second follows the changes in reality. Thus, an overview of the most important changes in the available normative and institutional models of privatisation is given, during different periods of socio-economic development. Parallel to this, the most important consequences of the application of those models and the characteristics of the subjects of privatisation are analysed.

The second section is devoted to privatization and the working class. The thesis that the working class is the biggest loser in the process of transition and in the privatization of socially-owned property is tested. Research into the most important consequences of privatization demonstrates this. These consequences are deindustrialization, unemployment and the growth of poverty among workers and other

citizens. Rich empirical and theoretical material is used to analyse this phenomenon, and to draw comparisons across a longer period, i.e. before and after the year 1990.

The IMF's pressure on the federal government which was headed by the Prime Minister Ante Marković, had the consequence - among others - of adopting the Law on the Circulation and Disposal of Social Capital Act (1990). The goals of privatization entailed the organisational, productive, financial and administrative restructuring of enterprises. This was an insider privatization, for which two models were used. The first was recapitalization from the workers, and the second was the sale of all or parts of the enterprise. The workers were more interested in the first part, and less in the second. This is because in the second part of the process, the money went to the state. The decision regarding privatization was made by the management bodies, and privatization was neither mandatory nor was there a prescribed time limit. It began with the carrying value, and workers received a large discount on shares (30% and a further 1% for each year's service in the job) A discount of 30% was also available to former workers. Other citizens were also able to participate in the privatization process. A deadline of ten years was set for repayment of the shares, and a portion of the shares went to a pension fund. This law was preceded by significant liberalisation imposed by the IMF. Its first victims were enterprises which went bankrupt in large numbers. Sixty systemic laws were enacted. Some of these laws directly violated the SFRY Constitution. The most significant of these were the following: 1. **The Employment Act (1988)**, which suspended self-management and handed over all governing rights to managers; 2. **The Law on Enterprises (1989)** which allowed both private businesses and foreign entities to set up companies in Yugoslavia, and 3. **The Law on Public Enterprises (at the end of 1990)**, which legalized state property. The consequence of this law's application was the growth of the private sector. The vast majority of companies (over 90%) commenced privatization through recapitalization. It should be noted that each republic passed its own privatization laws. They are quite similar, and in this book they are described in detail.

Privatization in Serbia was completed with the help of three laws. **The Law on Conditions and Procedures to Transform Collective Property into other Forms of Property (enacted in 1992)**, which did not significantly deviate from insider privatization. Its starting point was the estimated, rather than the carrying (book) value of the enterprise. The decision on privatization was made by the enterprise's management bodies. The repayment deadline for the shares was shortened to five years. Fewer discounts were available to workers, i.e. they were able to sell the total value of the enterprise with a 20% discount. Employees received a 20% discount and a further 1% for each year of service, and the amount they were able to receive was limited to 20,000 Deutschmarks (DM). Four methods of privatization were envisaged: 1. sales to external buyers, 2. recapitalization (a drive aimed at workers), 3. the conversion

of debt into property, and 4. leasing of the enterprise. None of these methods had a prescribed time limit, but rather depended on the will of those employed and on the decisions made by the enterprises' management bodies.

In practice, two parallel processes occurred. One process was privatization in accordance with this law, which was profitable during a period of hyperinflation. According to this law, the vast majority of enterprises were privatized in 1993. The second process was «spontaneous» or «wild» privatization. In this process, the main winners were those close to the ruling and dominant party, the SPS. A real upset to these mentioned processes occurred in the year 1994, when a decree on the annulment of such privatizations (revaluation of capital) was issued. Following this, in the overall capital structure, private equity participated at a level of just 5%.

Insider privatization was also legislated through the passing of the Ownership Transformation Law (1997). Under this law, as much as 60% of the enterprise's value was distributed via drives aimed at employed workers, pensioners and ex-workers. Those employed in the state and local administration became players. The workers of the enterprises which were privatizing received numerous discounts, from receiving free shares, to discounts on shares sold at a discounted rate. The repayment deadline for the shares was five years. Managers received additional discounts. One portion of the funds raised through sale went to the Pension Insurance Fund (10%), and only 30% of the shares were sold without a discount. The enterprises just chose and combined the style of privatization. These were: sale of shares to sell capital (with or without a discount, selling shares because of recapitalization and the converting of debts into creditors' shares (with a discount). In accordance with this law, in Serbia the privatization of 408 enterprises began, yet only 18 completed the process.

The faster privatization of socially-owned property was stimulated by the **Law on Privatization (2001)**. The World Bank and other Western financial centres had a significant influence on the conceptualising and passing of this law. The essence of this new, neoliberal model of privatization was fast privatization within a prescribed time limit, the sale of as much as 70% of the enterprise's capital to a strategic buyer, and the value of the enterprise being evaluated by authorized individuals or institutions, with the Agency for Privatization assuming the most important role. Privatization could not be implemented without agreement with the terms of this law, nor could any kind of decision in socially-owned enterprises be made. Two methods of privatization were legislated: tender and auction (public bidding). The first was intended for large, successful enterprises, and the second for small and medium-sized enterprises. With the tender model, workers had the rights to shares (up to 15%) and a social programme. With the auction model, no distributing of shares to employed workers or the implementing of a social programme for surplus workers was envisaged.

As the Minister for the Economy and Privatization Aleksandar Vlahović explained, **the most important goals of the privatization process** were the following: increased efficiency, an influx of foreign capital, corporate disclosure, and the creation of a liberal and open economy. In practice, this law enabled (for capitalists) quicker wealth acquisition, corruption, money laundering, the arrival of capital from suspicious sources, and the departure of capital from the country. To achieve this, the ruling class had the support of international financial and political centres of power.

According to the official data of the Agency for Privatization in Serbia, **4065 enterprises were sold between 2002 and 2014**, in which 333,016 workers were employed. The total income from the sale of the enterprises was 2,572,758 000 euros. Of all these privatizations, every third one was annulled. Every fourth enterprise continued to operate, and the remainder lie on the edge of bankruptcy or liquidation. The majority of privatized companies dismissed half of their workers. As a rule, earnings were reduced, and the union and other rights of workers were violated. According to the results of economic research, privatization destroyed the economy and industry, and contributed to greater indebtedness to, and dependence on creditors. Of the proclaimed goals of privatization, very little has been achieved.

Deindustrialization is a natural consequence of privatization in Serbia. Its causes are systemic and lie in the character of the ruling class and its decisive influence on the privatization of socially-owned property. Deindustrialization is a multi-dimensional phenomenon, but this text pays attention most of all to its social consequences. First and foremost, it consists of the destruction of enterprises and the production process, following which large companies become the bearers of socio-economic development. After this, large urban centres are destroyed, and the de-urbanization process becomes stronger. Economically speaking, industrial production declines, along with the share of industry generating GDP. This resulted in reduced investment, lower productivity, technological lagging and a reduction in the rate of development to pre-1990 levels.

Privatization has destroyed industry so much so that the physical volume of production taking place in 2008 was at 1955 levels. The number of employed has decreased by 20% over the last two and a half decades, roughly reaching the number employed in 1965. Between 1990 and 2015, privatization left over 700,000 industrial workers without jobs. Nearly all branches of industry (metal, machine, textile) have been destroyed. The industry's share of GDP is at 1965 levels. This is a much smaller percentage than in other countries in transition.

The massive loss of jobs, and the growth of unemployment is one of the most important consequences of privatization. Official state bodies possess data on this topic, and more can be learnt from workers who, through strikes and public protests, have sought to protect their economic rights. Through the sale of the largest enter-

prises, thousands of workers have found themselves without work. By the end of the privatization process, the number of those who had lost their jobs can be measured in the hundreds of thousands. Only a certain number of them were contracted to receive a welfare programme. Frequently, neither the state nor the owners of the new companies would pay out. As a result, workers would most often ask for help from the Agency for Privatization, without success. The **poverty of workers** in Serbia, both those employed and those without work, is massive and has increased following the accelerated privatization process. According to all indicators of poverty (absolute, relative, subjective, the misery index, social exclusion), Serbia is at the top of the poverty list in Europe, and worldwide. This creates further difficulties for Serbia's economic recovery, and for the poverty-stricken workers to defend their interests in any way through solidarity and organisation.

Chapter Five («Unions and Privatization in Serbia in the period 1990-2015») consists of two thematic wholes. The first refers to an analysis of the character of social conflicts, especially strikes, in Yugoslavia and Serbia before the beginning of the transition. The boundary between the two systems - socialist and emerging capitalist - is commonly taken to be the year 1990, as the common state disappeared then. The research goal is, through comparative analysis and the use of diverse theoretical and empirical materials, to reveal to what extent the roles of trade unions in initiating and leading strikes changed, and to what degree this depended on the nature of the social system. The role of trade unions and the nature of strikes in socialist Serbia did not significantly differ from their role on the Yugoslav level, and in terms of socio-economic development, Serbia was around the average of all the Yugoslav countries. Therefore, the basic findings of research into trade unions and strikes in Yugoslavia also hold for Serbia. The thesis that strikes in the socialist Yugoslavia occurred in «waves» has been proven. The first was from 1958-1980, and the second from 1981-1990. The thesis that strikes occurred in cycles of «waves» was later (across several chapters) confirmed for the period of Serbian societal transition as well. It is especially worth emphasizing the systemic causes of strikes, their dynamics and consequences, and these significantly differed before and after the year 1990.

In the second part of the chapter, the most basic results of research into the role of trade unions in Serbia's transition and during the privatization of socially-owned property is presented. The social setting, and all its diversity, in which the trade unions were founded and in which the old and new trade unions operate, is indicated. Special attention is paid to how they related, both declaratively, and in reality, to privatization in Serbia during different periods of transition. On the basis of numerous data sources, it is concluded that trade unions in Serbia after 1990 did not protect the authentic interests of the working class. Moreover, the way in which they emerged, the political circumstances in which they operated, and their close relationship

with political parties, were significant limiting factors influencing what they became. Not one trade union or larger trade union centre in Serbia declared themselves to be against the privatization of socially-owned property. In everyday practice, they came into conflict with one another, and often also contributed to conflicts between the membership and others employed in the enterprises. The lack of authentic strategies suited to the new conditions in which trade unions operated resulted in a loss of members, reputation, and de-unionisation, to such a degree that it can be concluded that the end of transition was simultaneously a twilight period for unions in Serbia. In research into the roles of unions in the privatization of socially-owned property, the thesis has been proven that the working class did not have the minimum material and union conditions necessary to protect itself from job losses and from gaining basic socio-economic rights. Moreover, the fragmented, conflicting and politicized unions, in turn made the position of workers during the transition more difficult. This has also been evidenced through research into the role of trade unions in the public and private sector (JP «Elektroprivreda Srbije» and «US Steel» in Smederevo).

Strikes in the socialist Yugoslavia were just one kind of social conflict in a society which, for ideological reasons, long asserted that it was a conflict free society. It was considered that the subjective forces of society, and above all, the only existing party (The League of Communists of Yugoslavia) would be able to find a solution to social conflicts. It did this through numerous organizations (social and political organizations) who «relayed» its decisions. The trade union was one of them.

Social conflicts were suppressed and came to the surface violently, «erupting» under certain conditions. The governing class, which had a monopoly over political power, and governed in the name of the working class, over time gave up its position on the conflict free nature of society. Until the very end, they held the position that all conflicts which were not «self-managing» related were hostile and foreign to the nature of the system. One consequence was that no political and institutional assumptions existed, permitting other interests and conflicts to be publicly expressed, gain their legitimacy and be resolved through the system. Every time the «pluralism of self-managing interests» was brought into question, it was considered a hostile attack on the party and state. The governing class treated strikes accordingly. They contested their legitimacy and up to the very end of Yugoslavia's existence, they were not legalized.

This paper proves the thesis that strikes in socialist Yugoslavia were pseudo-strikes. Concretely, this means that they were not open industrial conflicts of a class character, in which the hired class defends their basic social and economic rights of work through striking. For such activities, those striking in real-socialism had material, political and institutional prerequisites. Among them, the following are significant: 1. the possibility that the working class can independently express its class interests in the political system through the actions of authentic working political organizations;

2. the actions of authentic and independent professional and other associations; 3. the existence of systemic prerequisites for the expression of individual and group-level dissatisfaction and 4. a developed market in goods, knowledge and capital. The real-socialist system was by its nature opposed to such a thing. It was simultaneously the most important systemic determinant which fixed the place and role of the trade union. Nevertheless, based on the results of industrial sociologists, it was clear that the social division of labour in the widest sense creates the prerequisites for class stratification and social conflicts. Social conflicts can be open, hidden, or slow-burning, real or unreal, individual or grouped etc. It has been noted that strikes are usually preceded by tensions, worker dissatisfaction and slow-burning conflicts, yet that strikes - in truth less frequently - have passed over into other forms of expressing dissatisfaction, such as public protests and demonstrations outside of the industrial sphere.

After a critical review of the literature on strikes, the conclusion was drawn that the attitude to strikes was different. Disagreements existed over the term used to denote this industrial conflict, («a sudden termination of work», «a suspension of work», «a dispute that could not be resolved peacefully»), and over the interpretation of its nature and the essence of its cause, motive and consequence. On one side stood those who viewed strikes as an anti-systemic, hostile and even pathological phenomenon. On the other side stood critically oriented sociologists who were searching for the deeper social causes of strikes, considering them to be a class conflict. In between these extremes were the works of authors who only dealt with certain aspects of this complex social phenomenon. **This means that the strike was an exceptionally ideologically and politically sensitive phenomenon, which by its very emergence delegitimised the system and the governing class.** Since the working class was declaratively in power, they were not able to strike against themselves, and furthermore, society was considered almost conflict free. This is the main reason why strikes remained unlawful over that period. **Interestingly, the first miners' strike in the Trbovlje and Hrastnik mines in 1958 (13-15 January) was named as such.** The government kept it hidden for a long time, and it caused a real «political mini-earthquake» at local to federal level structures. It was concluded that in certain phases of social development, the interpretation of strikes changed, and that strikes gained new dimensions and a new dynamic. This was confirmed by the results of both empirical and relevant theoretical research into social conflicts, inequalities and social power in workers' organizations. Among critically oriented sociologists, Neca Jovanov stands out in terms of his approach to, and explanation of strikes. He has researched them for more than four decades.

The union in socialist Yugoslavia was one of the socio-political organizations (abbreviated to DPO - Društveno-politička organizacija), which was wholly subordinated to the Party (the League of Communists of Yugoslavia), and so had more of a «fire-

fighter» role, rather than a role in organizing strikes. Cases have been recorded where the union leadership created a rift between workers, hindering strikers in their intentions to organize, and in various ways participated in «self-managing» and other forms of repression directed at strikers. The union retained such a role in both «waves» of workers' strikes. The union's role was systemically determined. Consequently, there was not a single serious attempt to seek - through striking - the right to legalize strikes.

In the first wave of workers' strikes in Yugoslavia (1958-1989) strikers were predominantly workers employed in material production, especially in labour intensive and low-paying sub-divisions. Most strikes emerged spontaneously, with no unions involved. Among the strikers, practically all of them were employed in manufacturing activities. The strikes were short-lasting (1-2 days), with a small number of participants (except for the miners' strikes in Trbovlje and Hrastnik). Solidarity asserted with strikers by workers from other enterprises was relatively low. They went on strike because of: 1. personal income (low personal income, incorrectly calculated, or reduced), 2. for the rights of those involved in self-managing, 3. for better working conditions, 4. for a more consistent distribution of work, 5. to solve personnel problems and 6. to abolish privileges available to managers and those employed in the administration.

In the second wave of strikes (1981-1990) in Yugoslavia strikes were on a much more massive scale, with more participants, and lasting relatively longer. They were once again initiated from outside the union, i.e. they were «wilder» and «spontaneous». The number of strikes suddenly increased in the second half of the eighties. Among the strikers, «new» strikers could be found. They were highly educated and worked in public services such as health and education. They went on strike because of their poor material position. The majority striking in this period were manual workers, more often unqualified (NK) and semi-qualified (PK) workers, rather than qualified (KV) and highly qualified (VKV) workers. There were strikes which occurred because of the forced merging of two enterprises, but also classical strikes by workers most-at-risk, such as miners. What was new was workers' moving beyond the factory walls, with public protests because of the situation both in the enterprise and in society. Workers more often travelled to republic and federal level institutions, therein precisely identifying the centres of power. However, except for a small number of exceptions, there was no greater solidarity among the dissatisfied workers. In the second half of the eighties, the rebellion and dissatisfaction of workers from the republic elite - a fraction of the governing class, was redirected from a social to a national and separatist matrix. This blunted the power of workers' demands for social change, and constitutional questions came to the fore. Such questions are the most powerful factor which quickly deterred workers from strikes.

During the last decade of Yugoslavia's existence, strikers demanded the following: 1. the payment of personal income, payment of which had been postponed

over a long period, 2. reduced differences in income within enterprises, 3. abolishing managers' and politicians' privileges, 4. more consistent self-management, 5. the initiation of economic reforms, 6. a search for the culprits responsible for the awful situation in society, 7. the abolishing of federal government intervention measures (which would freeze personal incomes), 9. the preserving of brotherhood and unity, and 10. that politicians take responsibility for the current state in society. By their very nature, the stated demands were both economic and political. The government was ever less prepared, and their resources which might satisfy the demands of the strikers were ever scarcer. Consequently, they avoided the tactic of making big promises, of pacifying the dissatisfied workers and of tiring out the strikers who arrived in front of the republic and federal institutions. Finally, the governing class redirected worker dissatisfaction towards members of other national groups.

Over the period from 1990-2015, unions in Serbia have been systematically marginalized (through laws on privatization, work and business organizations). They became just a formal «social partner» to employers and the state. The union centres increasingly supported the concept of transition and the privatization of socially-owned property. The differences between them were in their orientations towards varieties of privatization, and towards its speed. Their role in privatization increasingly became that of an observer, observing the laying-off of workers, but without making a real attempt to stop or reduce such dismissals. After the sale of enterprises, the new owners either banned union organising, or violated the union rights of workers. Alternative examples are rare. After the year 2000, all three of the larger trade union centres offered the authorities a cooperation agreement, and practically gave up on more serious trade union activities. This also determined the behaviour of union leaders towards workers striking. Union documentation tells us that the trade union centres do not fight against the privatization of public enterprises, referring to views on the inefficiency of social and state ownership. In this way, unions are damaging to those employed in public enterprises, and to other citizens who are users of their services. Trade unions in public enterprises are still strong and massive, but they are also unwilling to oppose «spontaneous» and scheduled privatizations. Through agreeing to adopt and apply a law concerning public-private partnerships, these unions practically capitulated prior to the announced privatization.

The stated theses concerning the role of unions in the privatization process after 2003 have been tested and confirmed in one research study with a previously public, then privatized enterprise. The most general conclusions are as follows: there is no significant difference in attitudes regarding the necessity of privatization as such between worker-managers and workers in the firm JP «Elektroprivreda Srbije». The majority argued for privatization because, as they emphasized, social ownership was ineffective. Such attitudes were advocated by employees and by the union

leadership. The management was in favour of an accelerated privatization, but the workers and union members were in favour of a slower version, following a different model. The union branch experienced a defeat with the first attempt at reorganising «Elektroprivreda», from which they didn't recover. In the survey, most workers and members of this union branch were in favour of the privatization of other enterprises, but not in favour of the sale of their enterprise. They displayed practically no solidarity with other workers, who found themselves without work in Serbia.

The sale of the ironworks «Sartid» was considered a big success by those employed there, as up until then it had been in a state of bankruptcy. In the 2003 strike, the two factory unions expressed solidarity, and the outcome was relatively good. They made classic trade-union demands, and the employer was a foreign multinational company. Most employees knew very little about the sale of the enterprise itself. The trade-union leaders were well-informed. When surveyed, the workers, members of the unions and the lower-level management of «US Steel» rated the privatization as having been good, five years later. Irrespective of how and at what cost the enterprise was sold, they considered those in authority to have done a good job. From their statements we learn that personal and group interests at the level of the enterprise mattered most of all to them, and that solidarity with other workers was of less importance. They rated as positive the way in which industrial relations and relatively high earnings were regulated. Then they uncovered that the trade union leadership did not know the actual data regarding the company's business operations. This proved to be true, because shortly after that research, the management announced the departure of «US Steel» from Serbia.

In short, over the period from 1990-2015, trade unions in Serbia did not have an action strategy fighting the privatization of socially owned-property. They did not seriously protect workers neither from the new owners, nor from the state, who was the largest employer. Great credit for that lies on the shoulders of the trade-union leadership, among whom certain individuals exploited the privatization process to become rich. The main theses concerning the role of trade unions in the privatization of socially-owned property have been tested in specific research into two enterprises. In their own way, they have confirmed that the empirical level of class consciousness among Serbia's working class is undeveloped, and that differences exists between the position that those employed in the public and private sectors find themselves in. Trade unions have made significant contributions to this.

In the sixth chapter («Strikes in Serbia from 1991 to 2000»), the research focus is on the most important characteristics, causes, motives and consequences of strikes, and the particularities of the blockading of factories, town squares, and workers' public demonstrations. The thesis is proven that the means of emergence and the

functioning of the new trade unions in Serbia was systemically determined. This also determined their role in the organisation of strikes and other forms of union activities. The thesis regarding the «feelings» surrounding workers' strikes - in periods when national and state-related questions dominated over social questions - is confirmed, and the presence of «tides» of strikes in times when those themes did not dominate over social questions. The result of all this was differences in the frequency of strikes at the beginning of the nineties, in the middle, and at the end of that decade. In comparison with the pre-1990 strikes, these strikes were far less effective, and organised far less frequently. The motives and causes for the workers' going on strike were different.

Workers from the textile and mechanical complexes were most frequently found to participate in strikes. They had lost their business partners and markets because of the wars, sanctions and poverty, and had had to take «enforced holidays». Besides them, those employed in healthcare, education and even the judiciary went on strike. The organisation of strikes was most often outside of union involvement. When supported by unions it then became complicated, as in addition to the old unions, new unions were emerging. Various political parties also had a significant influence, and the strikers increasingly came to see the significance of public opinion. They went on strike more often, yet for their own group interests, which were increasingly less met by their employer and the authorities. As a result, these strikes were less effective than the pre-transition strikes, and strikes in the developed world. Reflecting on the strikes' most important motives pushes us to the conclusion that they were concerned with workers' survival, and only once constitutional problems had been pushed to the side did questions concerning changes to the economic and political system come to the fore.

They went on strike for a backlog they hadn't received, i.e. for unpaid guaranteed personal income, transport funds, food and personal hygiene packages, which at one time represented two thirds of workers' income. «Enforced holidays» was a problem for many, and by making decisions regarding individual and mass departures on «enforced holidays», they introduced a further reason for workers' strikes. People employed in large public enterprises began to appear among the strikers. They made forceful demands to the authorities by striking for their earnings to be paid out, for loan limits, and for the value of grocery packages. Their position in the social division of labour and its significance for the government's survival also determined the success of the strikers and the speed at which their demands were met. Public sector traders also went on strike against competition from the grey economy, high taxes, and foreign goods imports. Private business owners sometimes asked the state to reduce their taxes. The judiciary had several sources of income withheld, and they asked for transport costs, a warm meal and a bonus for their annual vacation. After 1995, the number of strikes and people participating in them grew. In addition to the above demands, they also sought reforms to the economic system. In terms of their significance, strikes which were against privatization stand out, i.e. those which demanded union partici-

pation in all phases of the sale of the enterprise. Old and new unions had little influence on how strikes were organized, and they were often influenced by political parties.

The first general strike by textile and metal workers on 16 April 1991 was most important for the emergence of new trade unions. Around 500,000 workers participated in workplace strikes, assemblies, protests on the streets of certain cities, and protests in Belgrade in front of the federal and republic institutions. The workers had striking committees and were well organized and persistent in their demands. They received promises, but hardly any of them were fulfilled. Ever more frequently, there were employees from public enterprises, education and healthcare among those participating in the blockading of public spaces. They demanded payments ranging from several to several dozen monthly earnings (thirty-seven). At the end of the first decade of the Serbian transition, citizen dissatisfaction grew so much so that it created the prerequisites for the upheaval of the political elite who had been ruling up to then.

«Workers' Strikes from 2001 to 2009» is the title of the seventh chapter, which analyses and describes the strikes over the decade of accelerated transition and the privatization of socially-owned property. The thesis is proven that there existed significant differences in the causes, motivations, forms and dynamics of the strikes in the enterprises and institutions with different ownership status. In this way, processes are pointed to which changed the very foundations of employees' position, and their relation to their employer and the state. Privatization showed itself to be the most important process which changed the class structure of society, and most of all, the fragmented working class. **This research started from the thesis that strikes and workers' public protests are not isolated phenomena, but that they are systemically conditioned. The most important causes of workers' strikes lie in the global social system, and only after that at the level of enterprises. This thesis was proven in an analysis of strikes in three groups of enterprises with different ownership statuses. In addition, the thesis is proven that the nature of the strikers' demands, the dynamics of the strike and its effectiveness depended on the position of the enterprise in the economic system and its significance for the political elite, and that the capitalist class and state authorities were selective in their relations with strikers.** The strikes were crushed, with a small number of participants and organized - as a rule - outside of the unions. Moreover, the strikes in Serbia often transformed into blockades of public spaces and gatherings in front of state institutions, which largely protected the interests of the capitalist class. Institutions participated which were indebted with leading and conducting checks on the privatization of socially owned property.

Over the decade of accelerated transition and privatization, two «waves» of workers' strikes, and public protests stand out. The first was encouraged by the accelerated privatization in 2003 and 2004, and the second by the completion of this priva-

tization at the end of the decade (2009). The way in which workers were organized in the struggle to save jobs and basic social and economic rights differed, as did the dynamic of the strikes in enterprises and institutions with different ownership statuses. This is indicated by the most important demands of the strikers, the frequency of the strikes and their decreasing effectiveness. All this is compared with strikes in earlier periods of societal transition. Typical examples of strikes stand out in the wide-ranging theoretical and experiential material available. They emphasize the key features of the character of the relationship between the hired working class and the capitalist class, which had by then consolidated its position in power. In this way, the basic paths of change in the material position of the working class are specified, as is the degree of (un)constructed solidarity, and the empirical class consciousness of its members.

Strikes in enterprises and institutions in which privatization had not yet begun occurred very frequently from 2001-2009. There were various basic demands asserted in those strikes. These depended most of all on the social power of the strikers, the position of the enterprise in the economic and social system, and the strike's significance for the political elite in power. The new economic class was selective in its relations towards strikers and was aided by the political elite. From then on, significant differences have existed in «old» and «new» strikers' motives for striking. As concerns earnings (the term stabilized after 2000), large differences are noticeable among them. Similarities exist with other direct motives for striking. The first sought - more frequently and with less success - payments of reduced and unpaid earnings. The others fought with their employer over the percentage of growth in earnings, or over the payment of several wages. The difference was in the demands of the worker-strikers from the same field of work. Through their persistence in asserting their rights, such as rights to earnings, those employed in public enterprises stood out. They reached their goal faster with just the threat of organizing a strike. In contrast to them, some «old» strikers and «transition losers» had been asking for years that their employer and the state help them with the payment of earnings. They had little success, as the new class in power had different interests.

The most common reasons for strikes among this group of enterprises were:

1) the payment of earnings, 2) receiving a hot meal from surplus funds, 3) travel costs and daily allowances not being paid, 4) the demand for exemption from the authorities' restrictive measures on the freezing of incomes, 5) that the state provides better working conditions, 6) matching incomes with living costs and the conclusion of individual collective agreements, 7) that the state fulfil its promises as concerns the payment of earlier debts or assistance, not to go bankrupt etc. These demands were put before employers by those employed in small and medium sized enterprises, and in public institutions and systems. There were also «desperate» people on the verge of bankruptcy, who had not had the chance to pay for earlier claims.

The list of those striking most frequently suggests that strike participants occupied different positions in the distribution of funds for income and state assistance during Serbia's transition. Miners, for example, were in conflict among themselves for political reasons. The new political elite favoured those who helped them to get into power («Kolubara») and ignored the others. The first went on strike for an increase in earnings when everyone's earnings had been frozen, and they also sought bonuses. Others (from Bor and Majdanpek) organized strikes and protests of the «hungry», but with no success. Not only were better working conditions important to them, but also the payment of late minimum wages. They were struggling just to survive. Similarly, strikers from the **textile industry, shopworkers** («RK Beograd») and strikers from a metal works were ignored by the authorities. Practically nobody cared about their several years of unpaid earnings and other forms of compensation for work. More attention was paid to the new strikers, i.e. to the more educated staff employed in the civil service. **Doctors and pharmacists** fought - separately and repeatedly - for wage increases. This changed the cross-section of people striking, including those with different levels of education and those asking for resources such as a warm meal. Teachers in secondary and primary schools periodically forcefully demanded that the authorities increase their wages. The more the transition gathered pace, the lesser were these demands (in both percentage terms, and in real purchasing power). When those employed at universities asked for higher wages, the authorities negotiated with them more seriously. They gave in only when forced to.

Those employed at **Serbian Railways** also desired increased wages. They achieved this several times by striking. The second demand which these workers mentioned was the postponement the enterprise's reorganization, rationalization and release of surplus workers. One of the strikes dropped the theme of rail traffic safety from the main discussion. This triggered a reaction from the minister at that time, and consequently this strike resulted in overt pressure on strikers, with a clear political message sent to other workers on strike.

In contrast to them, **utilities workers** ever more frequently organized, publicly protested and went on strike. Their main problem was with wages, but in these public appearances they displayed a lack of solidarity. The large number of unions in conflict with one another significantly contributed to this. Among the «white coats» almost all the demands were the same: a growth in earnings, better bonuses for published work, matching earnings with living costs and the respecting of collective agreements. As their employer was the state, the selective relationship taken towards strikers with different levels of education and sector affiliation is clear to see. The authorities were most frightened of strikes by those employed in **state enterprises**, in which it placed its own managing cadres. Employees at «Telekom» and «Elektroprivreda Srbije» knew this well. Their «force of power» was relatively large compared to other strikers. They therefore

demanded large percentage increases in income, additional funds for employees and convinced the public that they fill up the state budget (i.e. as if they weren't making a loss). They went on strike for funds for a hot meal, even when this was being abolished for everyone else. They complained about their difficult working conditions and about the need for shift work to be better paid, even though the state had compensated them many times over for this in other ways, and at the expense of most citizens.

Agricultural workers included both old and new strikers. Some demanded that the state pay them unpaid debts owed, for pensions, subsidies, and so on. Others denounced the state for neglecting its large agricultural assets. In that case, they considered the state to be both their employer and the factor responsible for their decline. The better located their property, e.g. in larger towns, the less the state fulfilled the strikers' demands. The situation was similar for ex-workers and workers employed in commercial stores at that time. Among their demands they sought unpaid wages, funds for disability allowance and pensions, and money belonging to small stockholders. The nature of their demands was dictated by the strikers' estimate of their ability to achieve them in this way, and by political opportunities available at that time (with elections about to take place).

Employees of enterprises in which privatization had begun had their own specific reasons, in addition to more general ones, for organizing strikes. Everything depended on the phase of privatization in which they found themselves, and on their economic position before sale. Their demands were directed at both their new employer and the state. This means that workers clearly recognized the significance of the role of state institutions in privatization. Both workers from the textile factories and metal works and those employed in public enterprises in which restructuring had begun, attempted to attain their employment rights through strikes. They emphasized as their primary aims that: 1) unpaid wages are paid 2) their employment status is regulated, 3) privatization is speeded up or slowed down, 4) social programmes for surplus workers are created or improved, 5) the state and their employer help enterprises avoid bankruptcy, 6) higher wages are sought and changes to public enterprises (JAT, Serbian Rail) and others, are stopped.

The reaction by dissatisfied workers depended on how the enterprise had entered the privatization process, and on whether the new owner was a local or foreign buyer. In addition, help was important in preventing the sale of enterprises to buyers who did not intend to continue with production. However, during privatization they were not generally able to influence this. In short, some of the strikers had demands which the employer was able to fulfil, but for various reasons they delayed or avoided fulfilling them. In contrast, strikers from enterprises which had already been ruined, and which had once again entered into the privatization process, were not even able to receive payment for earlier material claims by striking.

Strikes in privatized enterprises became ever more frequent and large scale, as privatization moved along in Serbia. Among those striking, almost all the earlier mentioned demands appeared, but now in a more severe form, and with greater material demands. In the meantime, the privatization legislation changed, and so the strikers had fewer prospects of attaining their demands. During 2009 and 2010, workers from these enterprises organized blockades and public protests more frequently, rather than classic strikes.

The workers were the biggest «losers» of transition in Serbia, and this is confirmed by the results of research into the motives for and causes of the strikes. In specific cases, this means that strikers demanded the payment of monthly earnings, from one to ninety-one. The second reason for such expressions of dissatisfaction was the welfare programme offered to them. In general, it was not respected if the responsibility fell upon the new owners of the enterprise. There were cases when the enterprises were sold via auction, and so the employees were automatically left without these resources. For this reason, some employees, guessing that the auction had been fixed or illegal, attempted to protect their rights by striking. The third motive for workers' strikes was unpaid employer contributions for pensions and social insurance. The fourth was combined with some of the above, and that was that the state oversee and check that purchase contracts are respected. This was the Agency for Privatization's responsibility, but it often ignored strikers, or acted when it was already too late.

Through the strikes, workers tried to protect both themselves and the enterprise from the new owner, who changed the enterprise's purpose, deliberately destroyed it, and stripped it of its assets. This was most often highlighted in the strikes by workers («Magnohrom» from Kraljevo) of enterprises bought by a foreign owner. There was also strikes for the same reason in enterprises bought by local tycoons. Many striking only found out the name of the owner after several well-organized strikes and blockades. In short, the workers' hunt for the new owner happened only after (s)he had already caused greater material damage both to the employees and to the enterprise. Various guesses were made about the new owner, on whether they would continue production, or whether they had legally acquired the enterprise. Consequently, there were those who had gone on strike to defend the interests of one of the owners, but strikes had also been initiated against the moves of local or foreign consortiums. In essence the strikers had judged that in that way, they would be able to stop the enterprise's further decline.

Strikes in privatized enterprises also occurred with owners who had continued production. They would typically quickly dismiss workers after their work contract obligations had been concluded or reduce their wages. There were few strikes for an eight-hour day, the recognition of union organizing rights, or better working conditions. Simply put, most workers had realized that work legislation in Serbia had

been marginalized, and in reality, it had been almost completely undone. As concerns strikes advocating the signing and respecting of collective agreements, we also come across workers in firms which had been bought by a local or foreign buyer. A more general impression gained by examining these strikes is that, with foreign buyers, workers had a greater fear of being laid off. They were therefore more prepared to work harder for the same or a lower wage, while working conditions and safety were the employer's concern.

Over the past few years, among the demands of and causes for strikes in Serbia, **debts for non-authenticated health insurance cards** came to the fore. This was the case both with private enterprises and with the state as employer. While these causes were mentioned as part of a larger set of demands together with other debts, they were of great importance to the strikers. Typically, in the pre-election campaigns, the outgoing government would promise to solve this problem, but by operating in this way they avoided systemically pressurizing employers who had not paid workers. All of the above was also noted among strikers who had been minority or majority shareholders. Some of them had repeated their demands for years, and through several strikes. The course the strikes took, and their results, depended on the social power of the strikers and employers.

Chapter eight («Workers' Strikes from 2010 to 2015») is dedicated to research on the most important causes of strikes, their varieties, dynamics and effectiveness over the period of the global economic crisis, and the end of the privatization of socially-owned property. The main thesis of the study is confirmed, namely that the workers' strikes were systemically determined. This was confirmed in all the eight chapters. This has been achieved through a sociological analysis of the characteristics of the social position of the working class and its strikes over a period of two and a half decades. At the end of the process of privatization and transition, after 2010, the number of strikes in Serbia suddenly increased. The largest number of those going on strike were losers in the privatization and transition processes. Ever more frequently, they gave up on initiating classical strikes, and decided to blockade roads and other public spaces. They were sometimes supported by other workers and by people from other locales, as was the case in Kuršumljija.

The number of strikers decreased, compared with strikes and protests before 2010. The new owners of enterprises and state authorities most often ignored most strikers. Only when they had taken on more radical forms of expressing dissatisfaction did the government search for ways of ending the situation. They sought: the payment of earlier unpaid wages, funds for a social programme, starting production - which was generally inactive during the period of the strikes, the authentication of their health insurance cards, and that the state find a better buyer for their enterprise. Those on strike were offered certain solutions and resources, but only if they

would calm down and remove themselves from important thoroughfares. These promises were usually false, and then the same workers would strike again and publicly protest on the city streets.

Students went on strike asking for easier requirements for enrolment at the start of the school year, teachers in secondary schools for increased wages, and lawyers for lower taxes. Those most threatened were the workers of enterprises which the buyers had intentionally destroyed, and the Agency for Privatization refused to terminate contracts for enterprises with these kinds of owners. The state was most unjust towards the disabled, who went on hunger strikes for days. They considered the state to be the guilty party for their troubles. Workers in enterprises sold to foreign owners made special demands, which were not resolved by the state nor by the enterprise owner. The state allowed the buyer to not invest in the enterprise, destroying it, and brutally punishing the workers. In short, the state gave in only when it had to, i.e. when the strikers had a relative large amount of power for the forceful obtaining of their demands. Other strikers were exhausted and forgot about the earlier promises they had been given.

In essence, the majority of those striking during the last phase of transition in Serbia were pseudo-strikers. Many of them did not come from factories which worked. Moreover, one of the workers' key demands was that the owner and state begin production and pay them funds owed to them up to that point. They went on strike night and day, in hot and cold temperatures, with the goal of finding a solution to their most difficult problems. In their despair, many of them decided upon a hunger strike, and other radical measures such as physical self-harm. The strikers rightly viewed the state as the guilty party, as the state had had the greatest influence on the choice of buyer in the enterprises where they had (sometimes) worked. In terms of ferocity of protest against the current situation, protests by the disabled and by women most threatened in the textile factories stand out.

Viewed as a whole, the observed strikes reveal the extremely small amount of social power held by the working class, as well as its fragmentation and dropping below the level at which it could become a «class for itself». The new capitalist class was against the workers, and it used and controlled the most important sources and means of social power. Thus, over a period of several decades, the working class of Serbia moved in a circle from being self-governing to being hungry, hired workers, who were threatened in a variety of ways.

LITERATURA

- «Advokati najavljuju radikalizaciju štrajka», 2014, *Blic*, 30. decembar
- «Advokati postigli dogovor s ministarstvom», 2015, *Blic*, 8. januar
- «Advokati sutra prekidaju štrajk», 2014, *Blic*, 25. jun
- Adžić, S., 2008, *Stanje i perspektive razvoja metalskog sektora Srbije*, Beograd
- Albumović, M., 2004, «Blokiran centar Beograda», *Politika*, 28. jul
- Albumović, M., 2004, «Ministri bez struje», *Politika*, 23. jun
- «Algoritam štrajka JP Elektroprivreda Srbije», 2003. br. 775/16. 06.
- «Amerikanci u Smederevu», 2003, *Dnevnik*, 11. oktobar
- *Analiza humanog razvoja Srbije*, 2007, (ured. Jakopin, E., Tontić, S.), Republički zavod za razvoj, Beograd
- Andrić, Č., 2001, «Sindikalna organizovanost u Srbiji, trendovi u svetu sa posebnim osvrtom na region Centralne i istočne Evrope», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (prir. S. Mihailović), Fridrich Ebert Stiftung i Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Andrić, L., 1987, «Ne žele samo polutke», *Politika ekspres*, 3. septembar
- Andrić, S., 2004, «Kasne pare za socijalni program», *Politika*, 27. januar
- Andrić, V., 2003, «Privatizacija na dugom štapu», *Danas*, 29. avgust
- *Anketa o radnoj snazi 2010, 2011*, Republički zavod za statistiku, Beograd
- Antić, S., 1995, «Vlada i korupcija u zemljama u tranziciji: sklonost ili nemoć», U: zb. *Ekonomija i demokratija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Antonić, S., 1995, «Sindikat i političke stranke», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Antonić, S., 1999, «Stranke i sindikati u Srbiji 1990-1998», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd

- Antonić, S., 2004, «Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije», u zb. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. A. Milić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Antonić, S., 2006, *Elita, građanstvo i slaba država: Srbija posle Miloševića*, Službeni glasnik, Beograd
- Antonić, S., 2012, *Loša beskonačnost: prilozi sociologiji srpskog društva*, Službeni glasnik, Beograd,
- Antonić, S., Jovanović, M., Marinković, D., 1993, *Srbija između populizma i demokratije*, Institut za političke studije, Beograd
- Arandarenko, M., 1999, «Kolektivno pregovaranje i tripartizam», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Arandarenko, M., 2000, «Ekonomska stvarnost Srbije», u zb. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Arandarenko, M., Nojković, A., 2007, *Pregled tržišta rada u Srbiji*, CDSEE, Beograd
- Arandarenko, M., 2000, «Ekonomska stvarnost Srbije», U: *Račji hod*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd.
- «Arandelovac - Štrajk u jami Vrbica», 2001, *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar
- Arsenijević, A., 1984, «Između samovolje vlasti i sindikalnog oportunitizma», *Danas*, 29. avgust
- Arsić, M., Vasiljević, D., 2007, «Restrukturiranje i privatizacija javnih preduzeća u Srbiji», *Kvartalni monitor*, br. 9, Beograd
- Arzenšek, V., 1984, *Struktura i pokret*, Institut društvenih nauka Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Arzenšek, V., 1987, «Marksizam i demokratski socijalizam», *Kulturni radnik*, br. 6
- Ast, S., 1988, «Zašto protestuju profesori?», *NIN*, 28. mart

- B., R., 2006, «Jat u rasulu», *Kurir*, 28. mart
- B., T., 2004, «Milion evra pod noge», *Novosti*, 27. jul
- Babović, M., Cvejić, S., (prir.), 2002, *Strategije opstanka domaćinstava Srbije 2002*, Centar za proučavanje alternativa, Beograd
- Bajo, A., Primorac, M. i M. Hanich, 2016, «Restrukturiranje i privatizacija brodogradilišta u Hrvatskoj», *Fiscus*, br. 2
- Bajrović, A., 2010., «Štrajkači se vezali lancima na mostu», *Blic*, 2. novembar
- Bakić, S., 1984, *Automatizacija i radnička klasa*, Svetozar Marković, Beograd
- Bakračević, S., 2009, «Malim prstom pokrenuo državu», *Politika*, 11. jul
- Barać V., 2006, «Dominantna i marginalna korupcija Borba protiv korupcije u Srbiji 2000-2006», u *Borba protiv korupcije u Srbiji: Između Nacionalne strategije i Akcionog plana*, (ur. Z. Lutovac, V. Barać), Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Barać, V., 2003, «Kupila nas je mafija», *Republika*, br. 304-305, 1-31. mart
- Barać, V., 2004, «Privatizacija povezana sa korupcijom», *Politika*, 16. jul
- Barać, V., 2004, «Štrajk u Jugoremediji», *Izveštaj Saveta za borbu protiv korupcije*
- Beč, J., 1986, «Bolovanja zaposlenih kao oblik industrijskog konflikta», *Pogledi*, br. 1
- Begović, B., Živković, B. i, Mijatović, B., *Novi model privatizacije u Srbiji*, Smederevska Palanka-Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije
- «Bela knjiga bugarske vlade», 1995, *Politika*, 24. mart
- Beta, 1997, «Na protestu davali izjave funkcioneri «Zajedno» u Beogradu i Kragujevcu», *Politika*, 8. avgust
- Beta, 2004, «Radnici «Tehnosa» proveli noć u SO Čačak», *B92*, 17. mart
- «Bivši radnici IKL protestovali ispred Predsedništva Srbije», 2017, *Blic*, 12. septembar

- «Blokada puteva nije štrajk», 2004, *Politika*, 27. jul
- «Blokade poljoprivrednika na više od 100 mesta» 2012. *Blic*, 25. april
- «Blokade prkose zakonu», 2003, *RTS*, 13. decembar
- «Blokirali prugu zbog plata i dugova», 2009, *Blic*, 14. novembar
- Boarov, D., 2003, «Štrajk za ono isto», *Vreme*, br. 652, 3. jul
- Bobić, M., 2006, «Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji-kašnjenje ili izostanak «Druge demografske tranzicije», u zb. *Društvo u prevranju*, (red. S. Tomanović), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Bogdanović, M., 1993, *Metodološke studije*, Institut za političke studije, Beograd
- Bogdanović, M., 2001, «Ideologija korporativizma i srpski sindikati», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (prir. S. Mihailović), Friedrich Ebert Stiftung i Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Bogović, N., 2003, «Zajedno od početka», *Danas*, 27. jun
- Bojadić, S., 2010. «Oštriji uslovi za pre vremenu penziju», *Blic*, 29. oktobar
- Bolčić, S. 1994, *Tegobe prelaska u preduzetničko društvo: sociologija tranzicije u preduzetničko društvo*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd,
- Bolčić, S., 1993, «Novi menadžeri u privatizovanim firmama u Srbiji početkom 90-ih», *Sociologija*, br. 2
- Bolčić, S., 1993, «Novi preduzetnici u Srbiji početkom devedesetih», *Sociološki pregled*
- Bolčić, S., 1994, *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: Sociologija tranzicije u Srbiji početkom devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Bolčić, S., 1995, «Post-socijalistička tranzicija. Kontekst promena u Srbiji početkom devedesetih», u zb. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, (prir. S. Bolčić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd

- Bolčić, S., 1996, «Kontroverze u tranziciji», u zb. *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*, (red. D. Pantić i ost), Institut društvenih nauka, Beograd
- Bolčić, S., 1996, «Svojinska transformacija i problem preraspodele ekonomske moći u društvu u tranziciji», u zb. *Svojina i slobode*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bolčić, S., 2003, *Svet rada u transformaciji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Bolčić, S., 2004, «Ima li preduzetništvo u Srbiji kulturni oslonac?», u zb. *Kultura i razvoj*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bolčić, S., 2004, «Post-socijalističke transformacije i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003. godine», u zb. *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. A. Milić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Bolčić, S., 2006, «Država, preduzetništvo i postsocijalistička transformacija Srbije», u zb. *Biznis i država*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bolčić, S., 2006, «Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji 1990-ih», u zb. *Društvo u previranju*, (red. S. Bolčić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Bolčić, S., 2000, «Razorenost društva u i korupcija u Srbiji devedesetih», u zb. *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Borisavljević, D., 2010, «Uprkos obećanju, blokada nastavljena», *Politika*, 22. januar
- Bosnić - Vujadinović, Z., 1991, «Ceđenje suve drenovine», *Rad, list VSSJ*, 8. februar
- Božić, N., 2007, «Gazdama «Mitrosa» stiglo čak 600 tužbi», *SM Mitrovačke vesti*, 23. septembar
- Božić, N., 2009, «Radnicima ni cent od osam miliona evra», *Blic*, 18. novembar

- Božinović, S., 1993, «Život u tesnacu», *Republika*, br. 70, 4. jun
- Božović, G., 1994, «Siva ekonomija i stabilizacija privrede», *Ekonomika*, br. 4-5
- Božović, N., 2007, «Četvrti dan štrajka u fabrici vagona Kraljevo», *radiofm*, 29. januar
- Bradić, V., 1994, «Priznanje «kupon» privatizaciji», *Vreme novca*, br. 37-38, mart
- Branković, S., Vujović, P., 1995, «Javno mnjenje i sindikat», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Brdar, M., 2007, *Srpska traziciona Ilijada. Aporije demokratskog preobražaja Srbije u geopolitičkom kontekstu*, Stylos, Novi Sad
- Brkić Miša, 2003. Intervju - Aleksandar Vlahović, srpski ministar za privredu i privatizaciju: «Neodgovorni političari rasteruju investitore», *Vreme*, br. 647, 29. maj
- Brkić, M., 2001. «Zastava u raljama radničke klase», *Vreme*, br. 538, 26. april
- Brkić, M., 2005, «Slučaj C market: Ko će nas hraniti-Mišković ili Radulović», *Vreme*, br. 764, 25. avgust
- «Budite svesni posledica za Fijat, za KG, za sve», 2017, B92, 16. jul.
- Bujišić, B., 1996, «Svojina-od ideala jednakosti do jednakosti slobode», u zb. *Svojina i slobode*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bujišić, B., 1997, «Neoliberalna doktrina i politička interpretacija ekonomskih sloboda», u zb. *Ekonomija i demokratija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bujišić, B., 1998, «Legitimitet i legalitet jugoslovenske privatizacije», u zb. *Ekonomija i pravo*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Bujišić, B., 2001, «Globalizacija i redefinisavanje odnosa politika-ekonomija», u zb. *Globalizacija i tranzicija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd

- Bujišić, B., (prir.), 2005, «Kolektivni ugovori», *Ekonomika preduzetništva*, br. 3, Beograd
- Bukša, D., 2001, «Restrukturiranje i tržišna transformacija Hrvatske elektroprivrede», *Ekonomski pregled*, br. 12, Zagreb
- Bukvić, Lj., 2016, «Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene». *Danas*, 27. april
- Bulatović, G., 2009, «Država protiv loših gazda», *Novosti*, 26. decembar
- C., J., 2002, «Popisi za povezivanje staža», 2002, *Sindikalni poverenik*, br. 3124/175-176
- C., N., 2003, «Štrajkuju i rudari», *Blic*, 23. jun
- «Centar za strmna žita u generalnom štrajku», 2013. *Blic*, 8. april
- Cerovina J., 2015. «Ko je Srbiji nametnuo privatizaciju», *Politika*, 4. jun.
- Cerovina, J., 1994, «Sutra zbor trgovaca», *Politika*, 2. novembar
- Coser, L., 1956, *The function of Social Conflict*, New York, The Free Press
- Coser, L., Rosenberg, B., 1969, *Sociological Theory: S Book of Readings*, MacMillan Comp, London
- Cvejić, S., 2006. «Strukturalni efekti siromaštva u Srbiji», u *Društvo u previranju-sociološke studije o nekim aspektima društvene transformacije u Srbiji*, (ur. Smiljka Tomanović), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd,
- Cvejić., S., 2000, «Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja», u zb. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Cvek, S., Ivčić, S., Račić, J., 1988. «Jugoslovensko radništvo u tranziciji: «Borovo» *Politička misao*, god. 53, br. 2
- Cvetković, Lj., 2014, «Izgubljena bitka za reformu, vreme za reformu sindikata», *Slobodna Evropa*, 18. jul
- Cvetičanin, D., 2004, «Uticaj modela privatizacije na društvo u tranziciji», *Sociološki pregled*, br. 1-2
- Č. A. M., 2010, «Protest akcionara «C marketa» ispred kompanije «Delta», *Blic*, 22. novembar

- Č. A. M., 2004, «Mali akcionari «C marketa» upozoravaju: Akcijama sami raspolažemo», *Politika*, 31. avgust
- Čabarkapa, D., 2007, «Do plata i štrajkom», *Novosti*, 12. septembar
- Čanak, B., 2003, «Ljudi zatočeni u vakumu između dva sistema», *Danas*, 30. april
- Čanak, B., 2004, «Glasamo za tim koji igra u Evropi», *Danas*, 25. januar
- Čarapović, K., 1989. *Promene u materijalnom i društvenom položaju radničke klase u Engleskoj: sociološko proučavanje perioda od 60-tih do 80-tih*, (magistarski rad), Filozofski fakultet u Beogradu
- Čelik, P., 2011, *Restrukturiranje i privatizacija u Srbiji – Istina, zablude i rezultati sa relevantnim pokazateljima 2001-2011*, Beograd
- Čučković, N., 2001, «Siva ekonomija i proces privatizacije u Hrvatskoj», *Finansijske teorije i praksa*, br. 1, Zagreb
- Ćirić, V., 2006, «Gazda zaključao radnike», *Novosti*, 2. novembar
- Ćuk, J., 2004, «Pogrešna odluka trgovinskog suda», *Politika*, 5. oktobar
- D. N. P. «Radnice «Raške» prekinule štrajk glađu», 2010, *Vesti-online*, 28. januar
- D. S. 2008, «Ništa od obećanja», *Novosti*, 3. april
- D., H., 2004, «Kupine na lomači», *Politika*, 2. avgust
- D., V., 2008, «Prosveta najavila štrajk», *Blic*, 10. decembar
- «Dačić: Policija neće da tuče narod», 2010, *B92*, 25. januar
- «Dačić: Uhapsiti one koji otpuštaju radnike», 2009, *Blic*, 5. decembar
- «Danas odluka o štrajku», 2002, *Danas*, 10. decembar
- David-Baronijan, H. 2009, «Siromaštvo među penzionerima i starim licima sa 65 i više godina», u: Tim predsednika Vlade za implementaciju SSS, *Analiza karakteristika siromaštva u Srbiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd,
- *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, (prir. V. Balinović i ost), 2011, Pokret za slobodu, Zrenjanin

- «Delez kupuje preostale akcije C marketa», 2015, *Blic*, 7. decembar
- Delić, A., 2007, «Rampa i dobrotvoru», *Novosti*, 4. februar
- «Deo radnika «Fijata» preti štrajkom, neće da rade 10 sati dnevno», 2012, *Blic*, 7. novembar
- Dimić, M., 2014, «Strategije likvidacije: primer Jumka», *Bilten*, regionalni portal, 12. maj 2014.
- «DIN otpustio trećinu radnika (mimo zakona i OKU)», 2009, *Sindikalni poverenik*
- «Dinkić otpustio Jumkovce», 2007. *Kurir*, 27. oktobar
- Dinkić, M., «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», 1999. *Ekonomika*, br. 3-4
- Dinkić, M., 1996, «Organizatori monetarnog udara inkasirali 25 miliona dolara», *Naša borba*, 26. septembar
- Dinkić, M., 1998, «Penzije mimo ekonomske efikasnosti i socijalne sigurnosti», *Ekonomika*, br. 11-12
- Dinkić, M., 1999, «Raspodela i siromaštvo u SR Jugoslaviji», *Ekonomika*, br. 3-4
- «Dinkić: Ne pada mi na pamet da idem u Kuršumliju», 2010, *Blic*, 20. januar
- «Dinkić: Radnici «1. maja» su u pravu», 2009, *RTV*, 9. decembar
- «Dinkić: Štrajkovi zbog loših lokalnih samouprava», 2010, *RTV*, 25. januar
- «Dogovor na pomolu», 2003, *Glas javnosti*, 6. novembar
- «Dogovorom do moći», 2003, *Danas*, 28. novembar
- «Dokument: javni dug Srbije 2017», 2017. *Vreme*, 21. oktobar
- Donić, M., 2000, «Ministar ukida sindikate», *Blic*, 6. mart
- Donić, V., 1997, «Ministar ukida sindikate», *Nezavisnost, list*, br. 58-59, 22. decembar
- Dragaš, B., 2005, «Otimanje Robnih kuća», *Svedok*, 26. april

- Drašković B. (red.), 2014, *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, (red. B. Drašković), Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd
- Drašković, B. «Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za revitalizaciju», u *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, (red. B. Drašković), Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd
- Drašković, B., 2010, «Kraj privatizacije i posledice po razvoj», U *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, (red. B. Drašković), IEN, BBA, SSSS, Beograd
- Drašković, D., 2003, «Zadovoljni smo prodajom fabrike», *Danas*, 28. novembar
- *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. A. Milić), 2004, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- «Država izbegava obaveze», 2010, *Sindikalni poverenik*, br. 3124/261/262, 26. februar
- «Država štiti vlasnika koji ne poštuje ugovor», 2008, *Blic*, 21. decembar
- «Država tera građevince u propast», 2009, *Blic*, 13. novembar
- Dubois, P., 1979, «Novi oblici industrijskog konflikta», *Marksizam u svetu*, br. 11-12
- Dugalić, M., 2008, «Marš na Beograd»- praznih džepova, *Politika*, 14. mart
- Dumić, B., 1995, «Zabrinjavajući podaci», *Politika*, 12. februar
- Dušanić, J., 2009, «Dolarska kriza i kazino kapitalizam», *Nova srpska politička misao*, br. 3-4
- Dušanić, J.B., 2013, *Neoliberalizam, tranzicija i kriza*, Beogradska poslovna škola, Beograd
- Đorđević, K., «Porodično poreklo obezbeđuje mesto u eliti», 2013. *Politika*, 4. februar
- Đorđević, M., 2008, «SSP: Jednostrana primena i jednostrano odstupanje», *Nova srpska politička misao*, 22. oktobar

- Đorđević, M., 1998, «Hoćemo da radimo», *Novosti*, 19. april
- Đošović, M., 2011, «Zastava» spuštena, *Novosti*, 8. januar
- Đukić, Đ., «Radnici se vezuju lancima pred sudom», 2008, *Politika*, 21. mart
- Đukić, Đ., 2004, «Juče u zrenjaninskoj «Jugoremediji» prekinut štrajk glađu», *Politika*, 7. septembar
- Đukić, Đ., 2004, «Nastavljen štrajk u Jugoremediji», *Politika*, 27. avgust
- Đukić, Đ., 2004, «Nemiri u Jugoremediji - inervenisala policija», *Politika*, 6. i 7. januar
- Đukić, Đ., 2004, «Novi otkazi u Jugoremediji», *Politika*, 12. avgust
- Đukić, Đ., 2004, «Psima na štrajkače», *Politika*, 3. januar
- Đukić, Đ., 2006, «Posle poništenja privatizacije u Jugoremediji», *Politika*, 22. maj
- Đukić, Lj., 2003, «Novi vlasnik ispunjava sve obaveze», *Danas*, 31. oktobar
- Đukić, M., 2006, «Država podmirena, radnicima dužni», *Politika*, 7. jul
- Đukić, P., 1995, «Sindikati i poslodavci», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Đukić, P., 2008, «Moral besplatne podele», *Politika*, 2. februar
- Đukić, P., 1999, «Ekonomski i socijalni okvir: limitirajući činilac delovanja sindikata» u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, (šef projekta Z. Stojiljković), CAP-UGS «Nezavisnost», Beograd
- Đurđev S. B., 2006, «Kretanje stanovništva Srbije prema dosadašnjim popisima stanovništva», u *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, (red. G. Penev), Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd
- Đurđev S. Branislav, 2015, «Populaciona dinamika u međupopisnom periodu», u *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), RZS, Beograd
- Đurđev, B., Arsenović, D., , 2015, «Gradsko stanovništvo i mreža gradova», u *Populacija Srbije početkom 21 veka*, (ur.V. Nikitović), RZS, Beograd

- «EPS počeo štrajk», 2003, *Glas javnosti*, 17. jun
- «EPS: štrajk da bi se zaustavile reforme», 2005, *B92*, 18. mart
- «Evo kako je Radomir Nikolić očistio grad: Pozajmio đubretare da odnesu smeće», 2015. *Telegraf*, 20. januar
- *Evropska platforma za borbu protiv siromaštva i socijalne isključenosti: evropski okvir za socijalnu i teritorijalnu koheziju*, Evropska komisija, Brisel, 16. 12. 2010, COM (2010)1564 final
- Femić, R., 2005, «Mekana» metoda daje rezultate, *Danas*, 30. april - 3. maj
- «Fijat između referenduma i štrajka», 2011. *Politika* 13. januar
- «Finansiranje socijalnog programa obaveza Vlade», 2004, *Danas*, 1. april
- «Formirana radna grupa za prevazilaženje krize», 2010, *Blic*, 14. april
- Freeman, B. R., 1987, «Novopridošli u svijet rada», *Zapošljavanje i udruženi rad*, br. 3
- G. J. «Osveta radnicima za štrajk? Direktor radnicima podelio 150 upozorenja pred otkaz», 2015. *Blic*, 28. novembar
- Gajić, J., 2006, «Odlazi još 4.000 medicinara», *Politika*, 28. avgust
- Gajić, S., 2013, «Zastava elektro»- Rača, u *Od radničkih borbi ka socijalnom pokretu*, (ur. Branislav Markuš), UG Ravnopravnost
- Galbrajt, K., 1978, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb
- Galović, M., 1994, «Maturanti blokiraju saobraćaj», *Politika*, 27. oktobar
- Garodi, R., 1970, *Velika prekretnica socijalizma*, Komunist, Beograd
- «Gazda hoće pregovore», 2009, *Glas javnosti*, 31. jul
- «Gde je potrošeno 26 milijardi dinara otpremnina», 2007, *Danas*, 6. februar
- «Generalni štrajk 30 juna», 2003, *Glas javnosti*, 6. jun
- «Generalni štrajk u kombinatu «Čoka», 2 000, *Sindikalni poverenik*, 16. maj
- Giddens, A., 1973, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Harper and Row

- Gidens, A., 2000, «Globalizacija shvaćena ozbiljno», *Republika*, br. 246. 1-15. oktobar
- «Gladni štrajkuju glađu», 2002, *Sindikalni povrenik*, 28. februar
- «Gladovanjem do rada», 2010, *Sindikalni poverenik*, 29. januar
- Glavonjić, Z., 2014. «Usvojen Zakon o radu: Sindikati traže referendum, vlast tvrdi da čuva radnike», *Slobodna Evropa*, 18. jul
- Gligorijević, J., 2009, «Strajk glađu u «Partizanu», *Vreme*, br. 957, 7. maj
- Gligorov, V., 1988, «Štrajkovi i lakirovke», *Svet*, 20. maj
- «Globalizacija i tranzicija», 2001, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Goati, V., 1985, *Jugosloveni o društvenoj krizi (istraživanje javnog mnjenja 1985. godine)*, Komunist, Beograd
- Goati, V., 2002, «Institucija partija: spona između političke i ekonomske moći», u zb. *Tranzicija i institucije*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja
- Gočević, Z., «Srbolek»- Beograd, u *Od radničkih borbi ka socijalnom pokretu* (uredio B. Markuš), 2013, GP Ravnopravnost
- Godelier, M., 1984. «Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi», *Marksizam u svetu*, br. 1
- «Gola istina», *ekonomist (online)*, br. 244
- Golubović, Z., 1999, «Društveni položaj, interesi i vrednosti zaposlenih i šanse društvenih promena», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Golubović, Z., 2004, «Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije», *Sociološki pregled*, br. 1-2, Beograd
- Golubović, Z., 2004, «Favorizovanje privatnika: Savet za borbu protiv korupcije», *NIN*, br. 2768, 18. januar
- Golubović, Z., 2004, «Kulturni preduslovi demokratske tranzicije», u zb. *Kultura i razvoj*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd

- Golubović, Z., 2006, «Slučaj Jugoremedije – paradigma neuspeha u procesu privatizacije», u zb. *Borba protiv korupcije u Srbiji*, (ur. Z. Lutovac, V. Barać), Fridrich Ebert Stiftung, Beograd
- Gorc, A., 1982, *Zbogom proleterijatu*, Radnička štampa, Beograd
- «Gornji Milanovac: Za i protiv štrajka», 2000, *Sindikalni poverenik*, 31. mart
- Gorz, A., 1990, «Lijevo, kojim putem?», *Kulturni radnik*, br. 5
- «Gradonačelnik posreduje u deobi», 2009, *Politika*, 16. decembar
- «Građani ipak uz lekare», 2003, *Glas javnosti*, 22. decembar
- «Građani ipak uz lekare», 2003., *Glas javnosti*, 20. decembar
- Grčić, M., 2011, » Stanovništvo sveta – dinamika i pravci promena», *Globus 36* – mesečnik za metodološka i didaktička pitanja geografije, Beograd
- Grdešić, M., 2006, «Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj», *Politička misao*, br. 4
- Grečić, V., 1996, «Migracije naučnika i stručnjaka», *Ekonomika*, br. 1
- Grečić, V., 2016, «Prošla godina bila rekordna po iseljavanju iz Srbije», *Politika*, 4. oktobar
- Gredelj, S., 2001, «Akcioni potencijal zaposlenih», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (prir. S. Mihailović), Fridrich Ebert Stiftung i Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Gregurek, M., 2001, «Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj», *Ekonomski pregled*, br. 1-2
- Grk, S., Vidas-Bubanja, M., 2007, *Srbija na putu prema Evropskoj Uniji*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Grmuša, M., 1982, «Produktivnost i drugi kvalitativni faktori razvoja industrije Jugoslavije», *Aktuelne teme*, br. 272, septembar
- Grozdanić, S., 1996, «Industrijski odnosi kao predmet komparativnih istraživanja», *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1-3, Beograd

- Grozdanić, S., 1999, «Učešće zaposlenih u upravljanju: između (kvazi)samoupravljanja i (efektivne) participacije», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Gucijan, S., 2009, «Vlada ispunila većinu zahteva studenata», *Politika*, 28. novembar
- H., V., E., 1989, «Možemo hraniti celu zemlju», *Novosti*, 29. avgust
- Hadžić, M., 2010, «Da li je tajkunski kapitalizam neminovnost», u *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, (B. Drašković red.), IEN, BBA, SSSS, Beograd
- «Halko zakucacao ekser u ruku», 2011, *RTV*, 3. novembar
- Hanke, F., 2005, «U Srbiji se zasad vodi socijalni monolog», *Danas*, 30. april-3. maj
- Herman, Z., 1995, «Privatizacija i rat», *Vreme novca*, br. 39, april
- «Hiljade prekobrojnih», 2005, *Politika*, 9. januar
- «Hoće li nam plate zaista skočiti za 105 EUR?», 2017, *B92*, 24. mart
- «Hrvatska: Vlada povukla predlog izmena zakona o radu», 2010. *Novosti*, 4. septembar
- «I u Trajalu jednočasovni štrajk upozorenja» 2009, *emportal*, 12. mart
- «I u Trajalu traže raskid ugovora», 2010, *B 92*, 26. januar
- I., A., 2007, «Bubalo: protest stočara neopravdan i nezakonit», *Politika*, 9. februar
- I., M., 1998, «Prekinuli štrajk glađu», *Demokratija*, 8. februar
- Ignja, P., 2001, «Guja u francuskom džepu», *NIN*, 16. oktobar
- Ilić, J., 2007, «Radnici dobili spor protiv Peconija»; *Blic*, 21. april
- «Imovina vredna 460 miliona prodana za 62 miliona», 2004, *Danas*, 4. jun
- Intervju sa ministrom za rad i zapošljavanje Draganom Milovanovićem, «Krećemo u otvaranje 500.000 novih radnih mesta» 2003, *Nedeljni telegraf*, 29. oktobar

- «Invalidi rada prete da će se zapaliti», 2010., *Blic*, 10. novembar
- Isakov, A., 2004, «U stečaju i bez zarade», *Politika*, 11. april
- «Ispit solidarnosti», 2000, *Sindikalni poverenik*, 31. mart
- «Isti zahtevi svih radnika», 1988., *Novosti*, 6. oktobar
- Istinomer, 2017, «Nezaposlenost je sada manja nego 1990.», 14. april
- Ivanić, G., 1988, «Radnici «ZMAJ-a» nisu protiv reforme», *Politika*, 22. jul
- J. S. «Radnici Jumka stupaju u generalni štrajk», 2013. *Novosti*, 23. jul
- J., K., 2008, «Ili promena zakona ili štrajk», *Blic*, 14. decembar
- «Jake policijske snage sprečavaju blokadu pruge», 2009, *RTV*, 22. jun
- Jakobi, T., 1997. «Preraspodela siromaštva», *Republika*, br. 164, 16-31. maj
- Jakopin, E., 2014, «Regional Inequality and Transition: Case of Serbia», *Ekonomika preduzeća*, no. 1-2
- Jakopović, I., 1987, «Zašto i čemu štrajkovi», *Pogledi*, br. 6
- Jakovac, P., 2010, «Važnost električne energije i osvrt na restrukturiranje elektroenergetskog sistema u Evropskoj Uniji i Republici Hrvatskoj», *Ekonomika misao i praksa*, br. 2
- Jandrić, M., Molnar, D., 2017, *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji: Koliko je Srbija daleko od EU?*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
- Janić, M., 2007, «Stečaj progutao 40.000 kvadrata», *Danas*, 10. septembar
- Janićijević, M., i ost., 1990, *Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije*, Institut društvenih nauka centar za sociološka istraživanja, Beograd
- Janićijević, M., 1990, «Osobnosti društvene stratifikacije Jugoslavije danas», u *Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije*, (M. Janićijević i ost.), Univerzite u Beogradu Institut društvenih nauka Centar za sociološka istraživanja, Beograd
- Janković, L., M., 2010, «Spas za PIK «Zemun», *Novosti*, 26. april
- Janković, M., L., 2010, «Štrajkom do zarade», *Novosti*, 10. jun

- Janković, N., 1970, «Neki aktuelni problemi ličnih dohodaka iz radnog odnosa», *Sindikati, bilten VSSI*, br. 2
- «Jat u rasulu», 2008, *Kurir*, 28. mart
- «Jednakost ni na papiru», 2005, *Sindikalni poverenik*, 29. jul
- «Jednostrano upozorenje Inveju», 2009, *Politika*, 29. novembar
- Jekić, A., 2004, «Ode staž u propast», *Večernje novosti*, 9. avgust
- Jelačić, S., 1992, «Sindikalac dobio otkaz», 27. novembar
- Jelačić, V., 1997, «Vlada obezbedila izvoznu proizvodnju, protest u režiji stranaka», *Politika*, 8. avgust
- Jelić, V., 2003, «Samo najbolji pobeđuju», *Politika*, 30. jul
- Jeremić, P., 2008, «Državna «pljačka» države!», *Glas javnosti*, 9. april
- Jeverica, M., 2003, «U strahu su i radnici i sindikati», *Danas*, 29. avgust
- Jevremović, G., 2015., «Štrajk upozorenja u Andera Konfeksione; Stavovi sindikata i Italijana sve udaljeniji», *Blic*, 15. novembar
- Jokić, Ž., 1981, «Uslovi sticanja, raspodele i raspoređivanja dohotka», *Socijalizam*, br. 11
- Jovanov, N., 1979, *Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine*, Zapis, Beograd
- Jovanov, N., 1990, *Sukobi (protagonisti latentnih i otvorenih društvenih konflikata)*, NIRO Univerzitetska riječ, Nikšić
- Jovanov, Z., 2002, «Tranzicija u Srbiji: reforme i reformatori», *Republika*, br. 290-291
- Jovanović, J., 1998, «Proteraćemo buldožerima nestručne», *Demokratija*, 27. januar
- Jovanović, M., 2003, «Srpski mentalitet protiv američkih ciljeva», *Danas*, 31. oktobar
- Jovanović, R., 1988, *Društvena moć radničke klase u samoupravnom sistemu*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd
- Jovičić, S., 2004, «Nude državi vlasništvo», *Glas javnosti*, 4. februar
- «Ju Es Stil kupuje Sartid», 2003, *Dnevnik*, 2. april

- «Ju Es Stil Srbija ponovo pokrenula visoku peć», 2005, *Danas*, 30. jun
- «Ju Es Stil» kupuje Sartid», 2003, *Danas*, 2. april
- K., Z., 1997, «Generalni štrajk KMR «Trudbenik», *Nezavisnost*, 22. decembar
- K.D., 1988. «Protestni zbor u centru Velike Kladuše: Radnici «Agrokomerca» krenuli u Skupštinu SFRJ», *Politika*, 15. juli
- «Kako je Smiljanić izbačen iz sindikata», 2005, *Danas*, 8. jul
- Karanović, P., 2009, «Pomoć kojoj se u zube ne gleda», *Vreme*, br. 974, 3. septembar
- Kartalović, B., 2009, «I samoubistvo je rešenje», *Politika*, 12. jul
- Kartalović, B., 2011., «Poslednji dani «Crvene zastave», *Politika*, 12. januar
- Kartalović, B., 2009, «Od privatizacije do aukcije i štrajka glađu», *Politika*, 5. maj
- Kartalović, B., 2012., «Nema ni za minimalac», *Politika*, 12. juli,
- Katić, N., 2009, «Neoliberalni koreni svetske ekonomske krize», *Nova srpska politička misao*
- Kavčić, B., 1966, «O protestnim obustavama rada», *Gledišta*, br. 2
- Kavčić, B., 1972, «Društveni sistem i konflikti u radnoj organizaciji» u zb. *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, knj. I*, Jugoslovensko udruženje sociologa i Slovenačko sociološko društvo, Portorož
- Kisin, J., 2005, «Prijave protiv štrajkača», *Politika*, 15. septembar
- Kljajić, I., 2007, «Finansijska podrška generalnim štrajkovima i protestima», *Danas*, 12. decembar
- Kljajić, J., 2006, «I dalje bez socijalnog dijaloga između štrajkača i poslovodstva smederevske fabrike Milan Blagojević», *Danas*, 9. avgust
- «Knjaz Miloš – od 14 aprila u generalnom štrajku», 2010., *Blic*, 30 mart
- *Kolektivni ugovori*, 1990, Radnička štampa, Beograd
- «Kolubara kao srpski Gdanjsk», 2001, *Sindikalni poverenik*, 7. decembar
- «Kolubara zbog plata ruši vlast», 2010, *Press*, 15. januar

- «Kolubarci kod premijera», 2001, *Sindikalni poverenik*, 18. septembar
- Komazec, S., 2004, *Neoliberalizam, tranzicija i finansijski kapital*, Jantar grupa, Beograd
- Koprivica, P., 2009, «Jednosatno upozorenje Inveju», *Politika*, 28. novembar
- Kornaj, J., 2001, «*Velika transformacija Srednjoistočne Evrope*» (prevela M. Javornik-Čubrić), *Revija za socijalnu politiku*, br. 1, Zagreb
- Korošić, M., 1983, *Ekonomске nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*, Liber, Zagreb
- Kosanović, R., Paunović, S., 2010, «Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata», u *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, (red. B. Drašković), IEN, BBA, SSSS, Beograd
- «Kosovo Republika», 1989., *Politika*, 12. mart
- Kostić, S., 2006, «Lider usred raskrsnice», *Politika*, 17. decembar
- Koštunica: Velika šteta od blokada», 2004, *Novosti*, 30. jul
- Košutić, B., 1987, *Kolektivni pregovori, pravo na štrajk i lock-out u savremenim kapitalističkim državama*, Savremena administracija, Beograd
- Kovačević Mladen, «Srbija u kandžama neoliberalizma (3)», <http://www.99posto.org/srpski/srbija-u-kandama-neoliberalizma-3>
- Kovačević, M., 2010, «Privatizacija u začaranom krugu», u *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, (red. B. Drašković), IEN, BBA, SSSS, Beograd
- Kovačević, N., 2004, «Gorka pilula za Vladu», *Politika*, 1. maj
- Kovačević, N., 2005, «Otkaz sindikalcima dugih jezika», *Danas*, 7. oktobar
- Kovačević, N., 2005, «Protest umesto uranka», *Politika*, 29. april
- «Kragujevac: Ko (ne)radi (ne)boji se gladi», 2007, *total portal net*, 12. avgust
- «Kragujevac: loše stanje troje štrajkača», 2009, *B 92*, 3. maj
- «Kraj štrajka prosvetara», 2007, *otradio.net*, 12. decembar

- Krasić, I. D., 2008, «Bez gazde ni dinara», *Novosti*, 2. oktobar
- Krašovec, P., «Slovenska pobuna traži svoju boju», 04. 03. 2013, Centar za politike emancipacije
- «Krivična prijava protiv Smiljanića», 2005, *Politika*, 16. jun
- «Krivične prijave protiv radnika Niteksa», 2009, *RTV*, 29. jul
- Krivokapić, B., 2008, «Fabričke hale prodate, a para nema», *Blic*, 29. jun
- Krkobabić, V., 2003, *Neiskazana moć sindikata*, Pančevo
- Krkobabić, V., 2008, *Tranzicija i iskazana nemoć sindikata*, Pančevo
- Krstajić, S., 2003, «Neće biti mraka», *Novosti*, 21. jun
- Krstajić, S., 2003, «Otišli uz miraz», *Novosti*, 3. jul
- Krstić, G., 2007, «Profil siromaštva u Srbiji u periodu 2002-2007» U *Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007*, RZS, Beograd
- Krstić, G., Stojanović, B., 2002, «Analiza formalnog i neformalnog tržišta rada u Srbiji», U CLDS, Smederevka Palanka
- «Kupine na lomači», 2004., *Politika*, 2. avgust
- «Kuršumljija: Pregovori propali, nastavljen štrajk u Simpo ŠIK», 2014., *Blic*, 9. april
- Kutlača, Đ., 1997, «Sedam godina tranzicije u Evropi», *Ekonomika*, br. 9-10
- Kuzmanić, T., 1987, «Samorepresivnost: primer labinskog štrajka», *Pogledi*, br. 6
- Kuzmanić, T., 1988, *Labinski štrajk, paradigma začetka konca*, KRT, Ljubljana
- Kuzmanić, T., 1987, «Prvi dan labinskog štrajka», *Sociološki pregled*, br. 3
- L. V., 2000, «U Gornjem Milanovcu prvi otkazi», *Blic*, 6. mart
- L., B., 2004, «Pismo štrajkača Koštunici», *Politika*, 12. februar
- L., S., 2000, «Policija u školskim dvorištima», *Blic*, 6. mart

- L.S., 1988. «Isti zahtevi svih radnika», *Novosti*, 6. oktobar
- Labus, M., 1997, «O tranziciji», *NIN*, br, 2199, 19. februar
- Labus, M., 1986, «O tranziciji», *NIN*, br. 1987
- Labus, M., 2007, «Korporativni sektor u Srbiji: narodni kapitalizam ili tajkunizacija», u zb. *Prof. Dobrosava Mitrovića*, (ur. G. Knežević), Pravni fakultet, mart, Beograd
- Lakić, M., 20005, «Mehaničari bi na posao», *Politika*, 9. februar
- Lakić, M., 2005, «Manje plate ili otpuštanja», *Politika*, 9. februar
- Lakić, M., 2005, «Štrajkuju i inženjeri», *Politika*, 22. mart
- Lakić, M., 2005, «Višak 400 tehničara», *Politika*, 20. januar
- Lakić, M., 2006. «JAT leti u prodaju», *Politika*, 21. Jul
- Lalović, S., 2005, «Račun mora da se plati», *Danas*, 30. april-3. maj
- Lalović, S., 2009, «Topli obrok-vruća tema», *Danas*, 9. januar
- Lalović, S., 2010, «Sezona štrajkova», *Danas*, 23. januar
- Lalović: Najave revizije privatizacije donele samo štetu», 2005, *B 92*, 27. avgust
- Latković, N., 2016, «Dosije C market: Kako je propala istraga jedne od najvećih istraga sporne privatizacije», *Blic*, 2. septembar
- Lazić, M., 1988, *Kapitalizam u evoluciji*, IIC SSO Srbije, Beograd
- Lazić, M., 1991, «Zatočenici komandne ekonomije», *Sociologija*, br. 1-2
- Lazić, M., 1994, «Preobražaj ekonomske elite», u zb. *Razaranje društva, jugoslovensko društvo u krizi devedesetih*, (ur. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M., 1995, «Stare i nove ekonomske elite u Srbiji», u zb. *Srbija između prošlosti i budućnosti*, (ur. D. Janjić), Forum za etničke odnose, Institut društvenih nauka
- Lazić, M., 1996, «Delatni potencijal društvenih grupa», *Sociologija*, br. 2
- Lazić, M., 2000, «Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva», u zb. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd

- Lazić, M., 2000, «Srbija u transformacijskim procesima», u zb *Ražji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M., Cvejić, S., 2004, «Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije», u zb. *Transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. A. Milić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Lazić, M., 2014, «Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i preomene», u *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, (prir. M. Lazić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja, Beograd,
- Leskovac, M., 2015., «Verbić za «Blic»: U prosveti 10.000 višak», *Blic*, 20. mart
- Logar, G., 1988, «Namet na vilajet», *Novosti*, 6. decembar
- Lojanca, V., 2015 «Posle otkaza idu na kazan», *Blic*, 14. februar
- Lomović, B., 2004, «Štrajk zamrznut», *Politika*, 14. februar
- Lubarda, B., 1990, *Kolektivni ugovori, uporedno pravo, teorija i praksa*, Radnička štampa, Beograd
- Lubardić, S., 2007, «Demografski sunovrat Srbije», *Pravoslavlje*, 3. mart
- Lukacs, G., 1970, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb
- Luković, D., 1999, «Sindikalna scena u SRJ i Srbiji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Srbije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Luković, M., 2009. «Dogovor taksista i vlade posle deset sati opsade grada», *Politika*, 18. decembar
- Luković, Z., 2012, «Srbija izgubila 98 fabrika sa po 5.000 radnika», *Blic*, 2 april. 2012
- Luković, S., 1999. «Sindikalna scena u SRJ i Srbiji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, Ekspertski tim CAP i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Lj., M., 2009, «Blokada ceo dan», *Novosti*, 11. novembar
- M, A., «Rudari u Beogradu», *Blic*, 2. jul
- M. B. «Lekari bez 11 plata», 2014. *Novosti*, 19. mart

- M. Šojić, 2014, «Industrija Srbije (1990-2013)», u *Moguće strategije razvoja Srbije*, (ur. Č. Očić), SANU, Beograd
- M., A., 2009, «Revizori još čekaju», *Novosti*, 13. jul
- M., M., 2004, «Na prodaju deo fabrike», *Politika*, 28. april
- Madžar, Lj., 2000, «Politički i ekonomski koreni korupcije», u zb. *Sistem i korupcija*, institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Madžar, Lj., 1996, «Privatizacija kao cilj privrede i društvene tranzicije», u zb. *Svojina i slobode*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Madžar, Lj., 2000, «Razvojni potencijal i socijalna cena privatizacije-uloga sindikata», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Majdin, Z., 2007. «Dosije: Kuda idu srpske svinje?», *Vreme*, br. 842, 22. februar
- Maksimović, S., 2002, «Tretman javnog sektora u tranziciji», u zb. *Tranzicija i institucije*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- «Malinari na barikadama, ne dolaze u Beograd», 2011. *Blic*, 3. avgust
- «Malinari na protestu u Beogradu», 2009, *RTV*, 12. avgust
- Mallet, S., 1970, *Nova radnička klasa*, Komunist, Beograd
- Mandić, J., 2003, «Svedočim da je čorba vruća», *Danas*, 2. jul
- Manić, A., 2003, «Gde su naše plate (generalni štrajk u U.S.Steel-u)», *Danas*, 16. decembar
- Manić, A., 2004, «Od giganta-ni hleb», *Novosti*, 19. januar
- Marinković, D. (ur.), 1996, *Zbornik konvencija i preporuka međunarodne organizacije rada*, Institut za političke studije, Beograd
- Marinković, D., 1995, «Štrajkovi u Srbiji: studija slučaja štrajka u EPS-u», *Srpska politička misao*, br. 4/1995

- Marinković, D., 1999, «Mogućnosti i objektivni dometi štrajkova u Srbiji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa-UGSS «Nezavisnost», Beograd
- Marinković, D., 1985, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd
- Marinković, D., 1988, «Devet obustava rada u zdravstvu», *Politika*, 17. maj
- Marinković, D., 1991, «Nove odredice štrajkačke borbe», *Politika razvoja*, br. 9-12
- Marinković, D., 1991, «Vreme novih buntova», *Rad*, br. 3020, 30. januar
- Marinković, D., 1993, *Štrajkovi u našem društvu u kriznim osamdesetim godinama*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd
- Marinković, D., 1995, «Sindikalne slobode i prava», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Marinković, D., 1995, «Štrajkovi u Srbiji: studija slučaja štrajka u EPS-u», *Srpska politička misao*, br. 4, Beograd
- Marinković, D., 1998, *Štrajkovi u Srbiji 1991-1996*, Institut za političke studije, Beograd
- Marinković, D., 1999, «Mogućnosti i objektivni dometi štrajkova u Srbiji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Marinković, D., 1999, «Štrajk u Zastavi-Namenska Kragujevac, 19. avgust-28. oktobar 1996», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Marinković, D., 2001, «Industrijski odnosi i kolektivno pregovaranje-domaća i strana iskustva», *Međunarodni problemi*, br. 5, Beograd
- Marinković, D., 2001, «Obaveštenost o radu sindikata, poverenje u sindikate i sindikalne lidere»

- Marinković, D., 2003, «Od konflikata do socijalnog dijaloga u Srbiji», *Srpska politička misao*, br. 1-4
- Marinković, D., 2004, «Ne daju C market», *Novosti*, 24. septembar
- Marinković, D., 2005, *Industrijski odnosi: sociološki aspekti ljudskog rada*, Megatrend Univerzitet primenjenih nauka, Beograd
- Marinković, D., 2008, «Sužnji nedemokratskog okruženja», *Sindikalni poverenik*, 31. jul
- Marinković, D., (red.), 1995, *Sindikati i društvo u tranziciji*, IPS, Beograd
- Marinković, G., 1995, «Hrvatska-kraj ekonomskog čuda», *Vreme*, br. 228, 6. maj
- Marinković, D., 1988. «Devet obustava rada u zdravstvu», *Politika*, 17. maj
- Marinković, D., 1991. «Vreme novih buntova», *Rad, list SS Srbije*, br. 3020, 30. januar
- Marković, B., 1983, *Transnacionalne kompanije, radnička klasa i strategija sindikata*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
- Marković, B., 1995, «Kolektivno pregovaranje, sistem, metod i vrednosti», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. S. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Marković, M., 1997, «Mogućnosti preobražaja istočno-evropskih društava», u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (ur. Z. Vidojević, V. Tomanović, M. Janičijević), Institut društvenih nauka centar za sociološka istraživanja, Beograd
- Marković, M., Cvetić, M., 1991, «Zbor o poverenju», *Novosti*, 31. mart
- Marković, R., 2003, «Štrajkači traže nove pregovarače», *Blic*, 23. jun
- Marković, T., 2002, «Zbogom uz 24 plate», *Novosti*, 13. Decembar
- Marks, K., 1972, *Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte*, Izabrani radovi Marksa i Engelsa, II dopunjeno izdanje, Stvarnost, Zagreb
- «Marš gladnih do Majdanpeka», 2002, *Sindikalni poverenik*, 11. februar
- «Mašine stigle, radnici štrajkuju», 2009, *Politika*, 7. decembar

- Matković, G., 1998, *Izveštaj o humanom razvoju*, Ekonomski institut, Beograd
- «Međusobne optužbe dva sindikata» 2009, *RTS*, 29. jul
- Mencinger, J., 2015, «Privatization in Slovenia». *Slovenian Law Review*, no 3.
- «Mesečno 16 miliona», 2005, *Novosti*, 12. maj
- Mihailović S., 1983., «Društveno-ekonomski položaj i društveno-politička angažovanost omladine», u *Omladina Beograda: statistika i istraživanja*, MC OSK Beograda
- Mihailović, K., 1990. *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd
- Mihailović, S. (prir), 2001, zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, Fridrich Ebert Stiftung i Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Mihailović, S., Mihailović, V., 2011, *Stariji radnici. Neki na poslu a neki ni posla ni penzije*, Beograd
- Mihailović, S., (red.), 1997, *Između osporavanja i podrške*, Institut društvenih nauka u Beogradu
- Mihailović, S., 1983, «Društveno-ekonomski položaj i društveno-politička angažovanost omladine», u *Omladina Beograda u statistici i brojkama*, MC OSK Beograda
- Mihailović, S., 2001, «Fragmentacija sindikalne scene i mogućnosti sinergetske akcije», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (prir. S. Mihailović), Fridrich Ebert Stiftung i Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- Mihailović, S., 2001, «Radnici na putu od socijalizma i nacionalizma ka sebi», *Republika*, br. 270-271, 1-30 oktobar
- Mihailović, S., 2006, «Dugo putovanje u kapitalizam», u zb. *Pet godina tranzicije u Srbiji, II*, (ur. S. Mihailović); Fridrich Ebert Stiftung, Beograd
- Mihailović, S., 2006, «Mnogo toga je protiv preduzetništva, a toliko nam treba», u zb. *Biznis i država*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja

- Mihajlović, D., 2003, «Sukob s policijom-policija radi po zakonu», *Politika*, 31. oktobar
- Mijatović, B., 1993, *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd
- Mijatović, B., 2000, «Korupcija od regulacije do kleptokratije», u zb. *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Mijušković, M., 2006, «Preivali kapital u drugu gazdinu firmu», *Politika*, 28. novembar
- Mijušković, M., 2006, «Umiru sa firmom», *Politika*, 19. avgust
- Mijušković, M., 2008, «Investicije i hotelski smeštaj», 2008, *Politika*, 12. decembar
- Mijušković, M., 2009, «Bivši radnici blokirali «Zorku», *Politika*, 10. novembar
- Mikavica, AL., 2005, «Sve je namešteno», *Politika*, 14. maj
- Miladinović, S., 2003, «Obrasci formiranja i reprodukcije vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji i vertikalna društvena pokretljivost», *Sociologija*, br. 1-4
- Miladinović, Z., 2008, «Kad vlasnici rasteruju sumnje», *Danas*, 28. novembar
- Milanović Branko, 1990. «Četiri modela privatizacije», *Demokratija*, 7 i 8. jul
- Milanović, B., 1990, *Ekonomске nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika i Institut ekonomskih nauka, Beograd
- Milenković, Z., 2004, «Radnici izbacili vlasnicu iz fabrike», *Politika*, 28. februar
- Milić, A., 1992, *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd
- Milić, A., Bolčić, S., (prir.), 2002, *Razaranje društva: promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Milić, A., (ured.), 2004, *Transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnicu Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd

- Milićević, Lj., 2008, «Odlazak oca ruskog kapitalizma», *Politika*, 2. jul
- «Milion za stečajnog upravnika», 2010, *Novosti*, 12. januar
- Milosavljević, M., 2011., «Beograd bio u blokadi zbog štrajka policajaca», *Novosti*, 26. decembar
- Milosavljević, M., (red.9, 19998, *Socijalna politika u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa i Socijalna misao, Beograd
- Milosavljevića M., 1974. *Mladost radničke klase: Sociološka analiza društvenog bića omladine u Srbiji*, Beograd
- Minić, J., 1993, «Komparativna naliza programa političkih partija u SR Jugoslaviji», *Sociologija*, br. 1
- Ministarstvo finansija RS, 2011, *Izveštaj o razvoju Srbije 2010*, Beograd
- «Mirenje s nemirima», 2005., *Sindikalni poverenik*, 31. mart
- «Mišić: Vlast se ne treba štititi kordonima od naroda», 2015. *Balkans Aljazeera*, 29. decembar
- Mitrović, Lj., 1997, «Kontroverze oko poimanja karaktera društvenih promena i identiteta postsocijalističkih društava u tranziciji», u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (ur. Z. Vidojević, V. Tomanović, M. Janićijević), Institut društvenih nauka centar za sociološka istraživanja, Beograd
- Mitrović, M., 2004, «Od čega živi ovaj narod?», *Republika*, br. 353-353, 1-31. januar
- Mladenović, B., 2017, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. Revidirani i novi podaci*. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd,
- Mladenović, J., 2015. «Razočarani kragujevački radnici: Nema ništa od Vučićevih obećanja», *Blic*, 1. januar
- «MMF: Bez posla ostalo 400 000 ljudi», 2011, *RTV* 16. februar
- Mohar, L., 1987, «Štrajk i nemoć radnika. Pokušaj sinteze istraživanja o štrajkovima», *Sociološki pregled*, br. 3
- Možina, S., 1971, «Izvori konflikata u radnim organizacijama», *Sociologija*, br. 3

- Mrkšić, D., 1981, «Politika raspodele i ekonomski položaj društvenih grupacija», u M. Popović, D. Mrkšić, T. Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Mrkšić, D., 1987, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, IIC SSO Srbije, Beograd
- Mrkšić, D., 1990, «Preferiranje društvenih sistema», *Sociološki pregled*, br. 1-4
- Mrkšić, D., 1994, «Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura», u zb. *Razaranje društva* (ured. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Mrkšić, D., 2000, «Restratifikacija i promena materijalnog položaja», u zb. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Mučibabić, D., 2008, «Sudovi štite poslodavce», *Politika*, 20. jul
- Muslibegović, A., 2009, «Laži podigle štrajk», *Novosti*, 30. jul
- Muslibegović, M., 2006, «Manji porez na zarade», *Politika*, 7. novembar
- N. M., M. M., 2009, «Nije život kalem konca», *Novosti*, 15. decembar
- N., V., 2009, «Studenti ne doustaju od svojih zahteva», *Press (online)*, 14. novembar
- N.M., N., C., 2001, «Dogovor oko primene zakona», *Politika*, 13. septembar
- «Na ivici siromaštva: 2009. Bez prihoda million ljudi u Srbiji!», *Telegraf*, 6. Decembar
- «Na redu otkazi za štrajkače», 2005, *B 92*, 9 septembar
- Nadaždin, M., 1995, «Sindikati i država», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković) IPS, Beograd
- «Nadležni državni organi listaju spisak sindikalnih aktivista», 2004, *Danas*, 1. april
- «Naftaši pred Vladom Srbije», 2001, *Sindikalni poverenik*, br. 167, 4 oktobar
- «Najava blokade gradskog saobraćaja», 2000, *Sindikalni poverenik*, br. 124, 14. februar

- «Najava štrajka u naučnoj delatnosti», 2007, *B 92*, 27. septembar
- «Nastavlja se blokada opštine Kuršumlija», 2009., *RTS*, 7. jul
- «Nastavlja se štrajk u «Želvozu», 2011., *B 92*, 6. mart
- «Nastavljen štrajk radnika u Trajalu», 2009, *capital.ba*, 2. oktobar
- Naumovska, M., I. Todorovski, P. Lazarevski, 1987, «Obustava rada u RO «Ildnina»_Kratovo», *Sociološki pregled*, br. 3
- «Ne pomažu ni lanci ni ekseri», 2011., *Press*, 29. april
- «Ne veruju ministrima», 2010, *Sindikalni poverenik*, 29. januar
- «Ne zadovoljni student poručili: Zajedno smo jači, znanje nije roba», 2014. *Telegraf*, 14. oktobar
- «Neće biti novih blokada», 2009, *B 92*, 25. jun
- «Nećemo da čekamo», 1988. *NIN*, 9 oktobar
- Nedović, S., 1995, *Država blagostanja: ideje i politike*, ed. Draganić, Beograd
- «Neizvesna sudbina radnika Trajala», 2011, *najvesti*, 21. februar
- «Neka pitanja ostvarivanja SSSJ u vezi sporova koji se nisu mogli rešiti redovnim putem», 1989, *Sindikati, bilten VSSJ*, br. 7
- «Ni presuda ne pomaže», 2009, *Sindikalni povernik*, 31. jul
- Nicifirović, M., 2009, «Leteće sve u vazduh», *Novosti*, 14. decembar
- Nikić, M., 1994, «Direktori ne vole tribune», *Politika*, 28, 29 i 30 novembar
- Nikić, M., 1994, «Štrajk u IMT-u dok ne dobiju plate», *Politika*, 21 septembar
- Nikić, M., 1994, «Sindikati i ekonomski oporavak», *Politika*, 24 oktobar
- Nikić, M., 1997, «Pregovori o boljim platama sudija», *Politika*, 22.
- Nikić, M. 1994, «Direktori ne vole tribune», *Politika*, 28, 29. i 30. novembar
- Nikić, M., 1994, «Putari traže zaostale zarade», *Politika*, 2. novembar

- Nikić, M., 1994, «Sindikati i ekonomski oporavak», *Politika*, 24. oktobar
- Nikić, M., 1994, «Štrajk u IMT-u dok ne dobiju plate», *Politika*, 21. septembar
- Nikić, M., 1997, «Pregovori o boljim platama sudija», *Politika*, 22. oktobar
- Nikitović, V., 2015, «Smanjenje i starenje radne snage u Srbiji: ima li rešenja?», *Demografski pregled*, br. 58, Beograd
- «Niko ne sme da ucenjuje državu», 2013., *B* 92, 30. oktobar
- Nikolić - Đaković, T., 2010, «Krivične prijave i zbog C marketa», *Blic*, 10. jun
- Nikolić, G., 2016, «Dohodovna nejendakosti i njen uticaj na privredni rast», *Nova srpska politička misao*, 27. februar
- Nikolić, M. 2003, «Prodaja većine preduzeća pod znakom pitanja», *Danas*, 29. avgust
- Nikolić, M., 1990, «Socijalna politika kao pretpostavka i element reformi», *Sociologija*, br. 3
- Nikolić, M., Petrović, A., 2009 ., «Fiskalni račun ne ugrožava tajnost», *Politika*, 16. novembar
- Nikolić, R., «Siromašno 90 odsto građana», 1993. *Politika*, 12 novembar
- Nikolić, R., 1994, «Preduzeća su opet društvena», *Politika*, 11. decembar
- Nikolić, R., 2001, «Predstavljen nov zakon o privatizaciji», *Politika*, 23. april
- Nikolić, R., 1997, «Zarade u regionu», *Politika*, 15. decembar
- Ninković, V. 2004, «Hoće li radnici zaista završiti u pelenama», *Danas*, 13-14. novembar
- Ninković, V., 2004, «Plivajte snažnije, daleko je Amerika», *Danas*, 14-15. februar
- «Nismo odustali», 2008, *Sindikalni poverenik*, 30. januar

- «Ništa od štrajka u vrtićima», 2008, *Blic*, 30. oktobar
- Nonin, G., 2010, «Katastar će najranije od petka početi redovno da radi», *Danas*, 8. februar
- «Nova ponuda radnika Niteksa», 2009, *RTS*, 10. avgust
- Novaković N., *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 167.
- Novaković, N., 2007, *Propadanje radničke klase*, Beograd: Rad&Institut društvenih nauka
- Novaković, N., 2015 «Siromaštvo i zdravlje», Zbornik radova *Sport, zdravlje, životna sreina*, Druga međunarodna konferencija, (ured. Prof dr I. Gajić et al), Fakultet za sport, «Univerzitet Union- Nikola Tesla, Beograd
- Novaković, N. 2005, «Štrajkovi u Srbiji od 2000. Do 2005», *Sociološki pregled*, br. 3
- Novaković, N., 2016, «Deindustrializacija i radnička klasa Srbije», Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 4, Novi Sad
- Novaković, N., 2015, «Siva ekonomija, kriza i tranzicija u Srbiji», *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici*, br.2
- Novaković, N., 1997, «Radništvo i tranzicija u SR Jugoslaviji», *Sociološki pregled*, br. 4
- Novaković, N., 1998, «Radnicima preti opasnost da se vrate na nivo iz 19. veka», *Sindikalni list Nezavisnost*, br. 62, 2. februar
- Novaković, N., 2006, «Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji», *Srpska politička misao*, br. 1-2
- Novaković, N., 2008, *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Novaković, N., 2009, «Štrajkovi i protesti u Srbiji» (I deo), *Sindikalni poverenik*, 1-31. decembra
- Novaković, N., 2010, «Štrajkovi i protesti u Srbiji» (II deo), *Sindikalni poverenik*, 1-31. januar
- Novaković, N., 2011, *Radnička klasa i štrajkovi u Srbiji posle 2000. godine*, doktorat, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd

- Novaković, N., 2014, »(Neo)liberalizam, tranzicija i radno zakonoavstvo«, u (*Anti*)liberalizam i ekonomija, (ur. V.Vukotić et al), Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Novaković, N., 2014., «Globalizacija, globalizacija obrazovanja i bolonjska deklaracija», *Teme*, br. 1
- Novaković, N., 2015. «Žene, štrajkovi i tranzicija u Srbiji», *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici*, br. 2
- Novaković, N., 2010. «Sindikati i vlast-«rat» za penzionerska prava(2): I Vlada ima dušu», *Sindikalni poverenik*, 27. decembar
- Novaković, N., 2014 «Globalizacija, globalizacija obrazovanja i Bolonjska deklaracija», *Teme*, br. 1
- Novaković, N., Štrajkovi i protesti u Srbiji (II) – Stari i novi «mučenici», 2009., *Sindikalni poverenik*, 30. novembar
- Novakovski, J., 1993, «Privatizacija-šanse i opasnosti», *Vreme novca* (dodatak *Vremenu*)
- «Novi gazda prodao imovinu «Centrotekstila», 2008, *Glas javnosti*, 10. mart
- «Novi Pazar: Štrajkači odvezali most zbog zemljotresa», 2010, *RTV*, 3. novembar
- «Novi protest Metanolaca», 2001, *Sindikalni poverenik*, 30. mart
- Novosel, S., 2010, «Najradikalniji, ali bez većih rezultata», *Danas*, 12. oktobar
- «Nude državi vlasništvo», 2004, *Glas javnosti*, 10. februar
- Njegovan, Z., 2000, «Socijalni i etički aspekti korporativizacije: da li i danas «ovce žderu ljude», u zb. *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- *O poštovanju prava iz radnog odnosa-primeri kršenja prava zaposlenih*, 2009, Centar za istraživanje demokratije, Beograd
- O. R.«Šikaniranje dugo pet godina», 1996, *Republika*, 143-144, 1-31. jul

- Obradović, M., 2011, «Decenijski obračun sa četiri najveće srpske banke», *Nova srpska politička misao*, 26. februar
- Obradović, M., 2017, *Hronika tranzicionog groblja: Privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989-2012*, Nova srpska politička misao i Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
- «Obrazovanje: Odlazi 5.000 prekobrojnih», 2005, *Sindikalni poverenik*, 26. decembar
- «Obustavljen stečaj nad Sartidom», 2003, *Politika*, 20. jul
- «Od muke pod voz», 2009, *Glas javnosti*, 19. Jun
- «Od ponedeljka štrajk prosvetnih radnika», 2014, *Blic*, 14. januar
- «Odbacili ugovor», 2007, *Novosti*, 25. oktobar
- «Odblokiran put Niš-Priština», 2010, *RTS*, 22. januar
- «Odložen marš gladnih», 2002, *Sindikalni poverenik*, 20. februar
- «Odloženi novi amandmani, ali se štrajkovi nastavljaju», 2001, *Glas Amerike*, 18. oktobar
- «Odloženi svi letovi», 2005., *Politika*, 15. januar
- «Održani protesti u nekoliko gradova», 2009., *Blic*, 18. Ecembar
- «Odsekao prst u znak protesta», 2009, *Glas javnosti*, 25. april
- «Oko 100 000 zaposlenih u našoj zemlji mesecima ne prima zarade-U koverti čekanje- Radnici vranjanskog «Jumka» bez plate pola godine», 2009, *Novosti*, 21. novembar
- «Oko 200 akcionara Jugoremedije tražili od Vlade Srbije da uvede privremene mere u to preduzeće», 2004, *Politika*, 4. jun
- «Oko 70 000 ljudi radi , a ne prima zarade», 2012. *Politika*, 20. avgust
- «Opet protest malinara» 2004., *Pregled*, 12. avgust
- «Opljačkali i kupili Srbiju», 2009, *Smedia*, 3. decembar
- Orbović: «Nećemo grčki scenario», 2010, *Politika*, 6. Mart
- Oroši, V., 1993, «Osmi horizont», *Vreme*, 22. mart

- «Oružari i noćas spavaju u Fondu, Vlada još nije odgovorila», 2012, *Blic*, 22. februar
- «Osamsto radnika «Mitrosa» otpušteno bez otpremnine», 2007, *Blic*, 27. septembar
- «Osnovan Koordinacioni odbor radničkih protesta, 2009, *RTV*, 2. septembar
- «Otkazi ili strujne restrikcije», 2003, *Danas*, 23. jun
- «Otkazi za nepoštovanje minimuma rada», 2003, *Radio 21*, 23. jun
- «Otkazi za štrajkače», 2003, *sajt ASSI-međunarodno udruženje radnika i radnica*,
- «Otpremnine za svih 1.880 radnika Magnohroma», 2008, *mondo*, 6. maj
- «Otpremnine za svih 1800 radnika «Magnohroma», 2008, *Mondo*, 6. maj
- P., A., 2006, «Nezavisnost bez garancije», *Politika*, 10. novembar
- P., N., 1994, «Pobuna protiv znanja nema nikakvog smisla», *Politika*, 4. novembar
- P., P., 2003, «Lagodan život od rente», *Radnička reč*, br. 32, 1. jul
- P., S., 2007, «Zajedno protiv pljačke», *Politika*, 23. septembar
- Pajić, S., 2015.: «Mihajlović: Štrajk u zajači politički, Borovčanin delio šatore», *Blic*, 2. mart
- Pajić, S., 2014. «Loznica: Rudari na barikadama počeli štrajk glađu», *Blic*, 26 mart
- Pajić, S., 2014., «Prekinut tromesečni štrajk «Zajači», povučeni svi otkazi», *Blic*, 10. april
- «Para ni za dug ni za veće plate», 2004, *Blic*, 27. jul
- Parkin, F., (ed.), 1974, *The Social Analysis of Class Structure*, The British Association, New York
- Parsons, T., 1960. *Structure of Power in Modern Societies*, The Free Press of Glencove Illinois

- Paunović, S., 2010, *Uloga MMF u savremenoj ekonomskoj krizi*, Radnička štampa, Beograd
- Paunović, S., Kosanović, R., 2010, *Ekonomija u senci*, International Trade Union Confederation, Pan European Regional Council i SSSS, Beograd
- Pavlović, BV., 1988, *Sindikati i štrajkovi*, Radnička štampa, Beograd
- Pavlović, D., 2006, «Zarobljena država», u zb. *Pet godina tranzicije u Srbiji, II*, (ur. S. Mihailović), Socijaldemokratski klub-fridrich Ebert Stiftung, Beograd
- Pavlović, V., 1984, *Savremeno društvo i politika*, Radnička štampa, Beograd
- Pavlović, V., 1999, «Civilno društvo i sindikat u tranziciji», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Pavlović, V., (red.), 1995, *Potisnuto civilno društvo*, Ekocentar, Beograd
- Pećo, D., 2011, «Istorija «Ce marketa»: «dogovorna ekonomija» Koštunice i tajkuna», *CINS*, 17. februar
- Penev G., 2016, «Prirodno kretanje stanovništva 1991-1999/2000», u *Ekonomске teme. Ekonomska stvarnost SR Jugoslavije/Srbije*, (ured. B. Raičević i D. Šuković), Beograd
- Penev, G., 2000. «Fertilitet stanovništva Srbije u sklopu šireg evropskog okruženja», *Demografski pregled*, br. 4
- Penev, G., 2010. «Novije promene u populacionoj politici Srbije i balkanskih zemalja», *Demografija*, vol. VII
- Penev, G., 2015, «Struktura stanovništva prema polu i starosti», U *Populacija Srbije početkom 21. veka*, (ured. V. Nikitović), Republički zavod za statistiku, Beograd
- Penić, G., 2014. «Vlada usvojila prijedlog novog zakona o radu: Radnici će maksimalno moći raditi 50 sati tjedno», *Jutarnji*, 24. lipanj
- Perić, I., 1972, «Obustava rada kao oblik društvenog konflikta», u zb. *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, knj. III*, Portorož

- Perić, I., 1972. «Obustava rada kao oblik društvenih konflikata», u zb. *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, II*, Portorož,
- Perić, M., 1987. «O Labinu sa zadržskom», *Politika*, 12. maj
- Perović, M., 2004, «Gerić: usprotivio sam se rasparčavanju EPS-a», *Politika*, 25. februar
- Perović, M., 2004, «Nastavljeni protesti u Kostolcu: Blokiralni delove ugljenokopa», *Politika*, 13. avgust
- Perović, M., 2004, «Ostavka predsednika», *Politika*, 8. oktobar
- Perović, M., 2004, «Zaustaviti restrukturiranje», *Politika*, 24. jul
- Perović, M., Blokirani delovi ugljenokopa», 2004, *Politika*, 11. avgust
- Perović, L., 2003, «Retrospektiva neuspelih privatizacija u Srbiji: moguće pouke za budućnost», u zb. *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, (D. Pantić i ost.), Fridrich Ebert Stiftung
- Pešić, J., 2017, *Promene vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu – Čigoja, Beograd
- Pešić, N., 1987, «Zvonimir Hrabar kandidat za predsednika VSSS», *Politika*, 13. maj
- Pešić, V., 2016. «Ispovesti radnika: Ovako izgleda život u pogonima «Geoxa». *Blic*, 13. septembar
- Pešić, V., 2014. «Dogovor s državom. Posle 266 dana štrajka tekstilci ponovo u halama», *Blic*, 6. oktobar
- Pešić, V., 2015., «Pobuna činovnika u Vranju zbog smanjenja plata», *Blic*, 2. Mart
- «Pet meseci bez zarade», 2009, *Sindikalni poverenik*, 2. februar
- «Pet sindikata formiralo Sindikalni front», 2013. *Blic*, 29. oktobar
- «Pet zahteva do štrajka», 1991. *Novosti*, 4 april
- Petrić, M., 1987, «O Labinu sa zadržskom», *Politika*, 12. maj
- Petrić, M., 1988, «Tražimo zarađeno, a ne milostinju», *Politika*

- Petrić, N. , 1997, «Ministarka nema vremena», *Sindikalni list Nezavisnost* , br. 58-59, 22. decembar
- Petrić, M., 1988, «Rudari «Đurđevika» u sindikatu i skupštini Jugoslavije: Tražimo zarađeno a ne milostinju», *Politika*, 26 maj.
- Petrović J.-Stojanović, 2018, «Minimalna zarada i dalje ispod minimalne potrošačke korpe», *Politika*, 7. Januar
- Petrović, J., Privatnici već bez goriva», 2005, *Politika*, 9. april
- Petrović, M., 1988. «Rad obustavljen u još četiri mariborske fabrike», *Politika*, 23 maj
- Petrović, S., 1988, «Javni protest zbog malih zarada», *Politika*, 22 .jun
- Petrović, S., 1988, «Radnici «TAM-a» i «MTT-a» se vraćaju na posao», *Politika*, 24. jun
- Petrović, S., 1988. «Javni protest zbog malih zarada», *Politika*, 22. jun
- Petrović, S., 1988. «Rad obustavljen u još četiri mariborske fabrike», *Politika*, 23. jun
- «PIK Zemun: radnici obustavili rad, krave ispaštaju», 2010, *B 92*, 26. april
- «Piroćanci blokirali magistralni put», 2004, *Danas*, 14-15. februar
- «Plivajte snažnije, daleko je Amerika», 2003, *Danas*, 28. novembar
- «Počela druga faza štrajka u EPS-u», 2003, *B 92*, 2. jun
- «Podela akcija ili štrajk», 2005, *B 92*, 1. decembar
- «Policija ne da traktorima u Beograd», 2013. *Blic*, 28. avgust
- «Policija privela štrajkače «Petra Drapšina», 2009, *RTV*, 6. novembar
- «Policija razvađala radnike «Zorke», 2009, *Politika*, 27. novembar
- «Policija sprečila radnike «Magnohroma» da blokiraju Ibarsku magistralu», 2015. *Blic*, 1. april
- «Policija sprečila seljake da traktorima dođu u Beograd», 2009, *RTV*, 12. Avgust
- «Policija u JAT-u», 2005., *Politika*, 24. mart.

- *Položaj radnika i način ostvarivanja uloge sindikata u privatnom sektoru*, 2009, grupa autora, VSSS, Beograd
- Poper, K., 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, 1. Čar Platona, BIGZ, Beograd,
- *Popis stanovništva, aktivnost i pol, knj. 5*, 2003, Republički zavod za statistiku, Beograd
- Popov N. (prir.), 2011, *Radno mesto pod suncem: radničke borbe u Srbiji*, Beograd. Službeni glasnik, Res publika, Luxol Faraga, Zrenjanin
- Popov, N., 2008, «Otimanje od očaja», *Republika*, br. 422-423, 1-29. februar
- Popov, N., 1969, «Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu», *Sociologija*, br. 4
- Popov, N., 1990, *Sukobi-izazov sociologiji*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Popov, N., 2004, «Hleb radnički/akcionarski», *Republika*, br. 342-343, 1-31. oktobar
- Popov, N., 2004, «Radnici, zločin i pljačka», *Danas*, 15. februar
- Popov, N., 2011, *Radno mesto pod suncem: Radničke borbe u Srbiji*, JP Službeni glasnik, Beograd
- Popov S. (red. i ost.), 1981, *Dohodak u jugoslovenskoj privredi-sticanje i raspodela*, Ekonomika i Institut za ekonomiku industije, Beograd
- Popov, S., 1983, *Lični dohoci i inflacija troškova u Jugoslaviji*, Ekonomika, Beograd
- Popov, S., (red.), 1989, *Produktivnost i raspodela*, Ekonomika i Institut ekonomskih nauka, Beograd
- Popov, S., 1978, *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohodaka*, Institut ekonomskih nauka, Beograd
- Popov, S., 1983, *Lični dohoci i inflacija troškova u Jugoslaviji*, Ekonomika, Beograd
- Popov, S., 1987, «Uloga društvenih sredstava u sticanju i raspodeli dohotka», *Ekonomika misao*, br. 3, Beograd

- Popov, S., 1978, *Međunarodna uporedna analiza sektorskih raspona ličnih dohodaka*, IEN, Beograd
- Popović, D., 2006, «Dajte subvencije ili blokade puteva», *Politika*, 26. jul
- «Poseban štrajk u prosveti», 2008, *Pregled*, 10. decembar
- «Posle 20 godina staža, umesto na poslu radnici na ulici», 2003, *Danas*, 27. jul
- «Postignut dogovor Vlade i EPS-a», 2010, *Blic*, 8. januar
- Pošarac, A., 1995, «Pauperizacija stanovništva u Srbiji – jedan od osnovnih uzroka potisnutosti civilnog društva», u zb. *Potisnuto civilno društvo*, (red. V. Pavlović), Ekocentar, Beograd
- Pošarac, A., 1996, «Ekonomsko propadanje Srbije», *Republika*, br. 145-146, 1-31. avgust
- «Poštari prekinuli štrajk», 2001, *Sindikalni poverenik*, 19. januar
- «Povišica ili generalni štrajk», 2008, *Kraljevo online*, 4. avgust
- «Povratak radnika iz «Zambera» u «Jumco» – uskoro tender za prodaju vranjskog pamučnog kombinata», 2009, *Ekapija*, 13. jul
- «Predsednik sindikata traži poništenje ugovora», 2009, *Politika*, 6. avgust
- «Predstavljen program restrukturiranja EPS-a», 2002, *Danas*, 7. decembar
- «Pregovori i obmane», 2003, *B* 92, 28. jun
- «Prekinut štrajk kragujevačkih kožara», 2009, *Politika*, 9. maj
- «Prekinut štrajk rudara», 2004, *Novosti*, 14. februar
- «Prekinut štrajk u «Sartidu», 2003, *Dnevnik (online)*, 22. novembar
- «Prekinut štrajk u Fabrici vagona», 2012. *Blic*, 12. april
- «Pretučen radnik koji je sebi odsekao prst», 2010, *Novosti*, 2. jun
- «Prihvaćeni zahtevi štrajkača», 2009, *Politika*, 1. decembar
- *Prirodno kretanje stanovništva 1999-2009*, 2009, Republički zavod za statistiku, Beograd

- *Privatizacija u Republici Srbiji (2001-2009)*, (red. B. Drašković), 2010, SSSS, Beograd
- *Privatizacija u Srbiji 2001-2006 (istraživanje 2, Dosadašnji efekti privatizacije)*, 2006, UGS «Nezavisnost», Centar za obrazovanje, istraživanje i privatizaciju-Progetto Svillupe, Beograd
- Privatizacija, srpski slučaj», 1998, *Republika*, br. 197, 16-30. septembra
- *Privredni sistem SFR Jugoslavije, 1973*, I knjiga, Informator, Zagreb
- «Problem Peconijevih uljara stigao do Banovine», 2007, *Blic*, 27. oktobar
- «Proizvođači duvana blokirali most kod Šapca», 2003, *B 92*, 5. avgust
- Prokić, J., 1993, «Protest gladnih stomaka», *Novosti*, 27. jun
- Prokić, J., 1993 «Protest gladnih stomaka», *Novosti*, 27. jun.
- «Prosvetari odustali od štrajka», 2008, *Blic*, 17. septembar
- «Prosvetari traže samo svoje», 2001, 2001, *Sindikalni poverenik*, 7. decembar
- «Protest 1.000 radnika Magnohroma», 2007, *Blic*, 8. mart
- «Protest akcionara C marketa», 2003, *B92*, 21. oktobar
- «Protest ASNS ispred Vlade», 2008, *ASNS*, 10. decembar
- «Protest bivših radnika «Magnohroma» u Kraljevu», 2010, *Smedia*, 24. maj
- «Protest radnika «Jugostroja», 2003., *Sindikalni poverenik*, 11. februar
- «Protest radnika šećerane», 2004, *Politika*, 2. decembar
- «Protest radnika, blokada opštine», 2009, *Mondo*, 6. jul
- «Protest tri sindikata komunalaca Srbije: stop štetnim zakonima», 2011., *Sindikalni povrenik*, 30. novembar
- «Protest u Agrotehni», 2006, *Sindikalni poverenik*, 26. februar
- «Protest upozorenja! Otpušteni radnici firme «Knjaz Miloš» u protestnoj vožnji», 2017. *Borba*, 25. septembar

- «Protest: Ratni veteran traže svoja prava», 2015., *Blic*, 16. decembar
- Prstojević, M. 2004, «Maratonski štrajk», *Danas*, 14-15. februar
- «Prve privatizacije početkom naredne godine», 2014., *Blic*, 3. novembar
- Pudar, N., 2009, «Sindikati tvrde da iza protesta stoji politika», *Danas*, 9. avgust
- R. Stanković, 2009, «Mašine stigle, radnici štrajkuju», *Politika*, 28. septembar
- R., B., «Država dreši kesu», *Radnička reč*, br. 36., mart
- R., E., 2005, «Protest oružara», *Politika*, 5. maj
- R., E., 2009, «Sudovi odbacuju pritiske», *Novosti*, 2008, *Emportal*, 4. decembar
- R., J., 2004, «Danas ponovo odluka o protestima», 2004, *Politika*, 14. avgust
- R., N., 2001, «Skupština Vojvodine na mostu kod Beške», *Blic*, 22 septembar
- R., O., 1996, «Šikaniranje dugo pet godina», *Republika*, br.133-134, 1-31. jul
- R., Š., «Nisu bili zaključani», 2006, *Politika*, 3. novembar
- R., Z., 2009, «U koverti čekanje», 2009, *Novosti*, 21. novembar
- *Račji hod-Srbija u transformacijskim procesima, 2000*, (prir. M. Lazić), Filip Višnjić, Beograd
- Radisavljević, I., Rodić, A., 2010, «Konsultantske veze državnih funkcionera», *Blic*, 29. avgust.
- Radišić, M. i I. Zlatić, 2011, «Magnohrom»- jedna sasvim zakonita privatizacija, u *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, (prir. V. Bailović i ost.), Pokret za slobodu
- Radišić, N., 2013. «Vučićeva reč srušila blokade u Kragujevcu», *Blic*, 4. decembar

- Radišić, N., oktobar 2013., «Radnici «Autosaobraćaja» noć proveli u autobusima kojima su blokirali put i prugu- Kragujevac u blokadi», *Blic*, 23.
- «Radnici «Metal Seka» najavljuju štrajk glađu: Ostali smo bez plata zbog advokata», 2012. *Blic*, 28. decembar
- «Radnici « Godomina» u štrajku u četvrtak u Beogradu», 2004., *B92*, 19. februar
- «Radnici «Agrokomerca» krenuli u Skupštinu SFRJ», 1988, *Politika*, 25. jul
- «Radnici «Autosaobraćaja» obustavili blokadu», 2013., *RTV*, 4. decembar
- «Radnici «Karneksa» u štrajku: Traže plate od 16.500 dinara», 2004., *Glas javnosti*, 22. jul
- «Radnici «Kopaonika» i «7 jula» najavljuju radikalizaciju protesta», 2010, *RTV*, 15. januar
- «Radnici «Mepola» štrajkuju u Mesnoj zajednici», 2008, *RTV*, 30. oktobar
- «Radnici «Mitrosa» stražare kod mašina», 2010, *RTV*, 10. februar
- «Radnici EPS najavili generalni štrajk», 2002, *Blic*, 9. decembar
- «Radnici FAP dobili platu za jun», 2013., *Blic*, 9. novembar
- «Radnici FAP-a blokirali barsku prugu», 2013., *Blic*, 28. oktobar
- «Radnici firme «Metal-seko» nastavili štrajk glađu.», 2004., *B 92*, 9. februar
- «Radnici i sindikat tužili «Knjaz Miloš», 2011., *Blic*, 15. avgust
- «Radnici katastra: Nema viška zaposlenih, nastavljamo štrajk», 2015., *Kurir*, 15. decembar
- «Radnici Kopaonika blokiraju ulaz u Simpo ŠIK», 2013., *Blic*, 7. novembar
- «Radnici Magnohroma najavjuju nastavak protesta, 2008, *Biznis novine*, 3. april

- «Radnici okupirali upravnu zgradu firme», 2003, *Danas, Sindikalni dodatak*, 14-30. septembar
- «Radnici Pamučnog kombinata Beograd protestovali ispred zgrade Vlade Srbije», 2004, *Glas javnosti*, 6. mart
- «Radnici PIK Zemun traže isplatu zarada», 2010, *biznisonline*, 24. februar
- «Radnici Rakovice pred Skupštinom SFRJ», 1988, *NIN*, 9. Oktobar
- «Radnici RK Beograd i dalje pred zgradom Vlade», 2009, *Novosti*, 14. maj
- «Radnici RK Beograd napustili Pionirski park», 2009, *cgvijesti.net*, 19. maj
- «Radnici traže da idu u zatvor zbog loših uslova rada», 2010, *Blic*, 11. januar
- «Radnici u Srbiji primaju najniži minimalac», 2015. *Dnevnik*, 10. septembar
- «Radnici ušli u zgradu Namenske», 2003, *Sindikalni pregled*, br. 1 (*Kontrapunkt*)
- «Radnicima EPS-a pozajmice od 50000 dinara», 2014., *Telegraf*, 14. februar
- «Radnicima Fijata podeljeno 200 otkaza - kompanija negira», 2013., *RTV*, 11. januar
- «Radnicima Magnohroma konačno isplaćen dug», 2012. *Blic*, 18. jun
- «Radnički štrajkovi ponovo potresaju Priboj», 2014. *B 92*, 20. februar
- «Radnik zakucao ekser u ruku u znak protesta», 2011. *Politika*, 2. novembar
- Radošević, M., 2004, «Stavljeni katanci», *Politika*, 7. oktobar
- Radovanović, Z., 2003, Neispunjena obećanja Vlade», *Danas*, 1. avgust
- Radovanović, Z., 2003, «Akcija koja je slutila na nesreću», *Danas*, 28. novembar

- Radovanović, Z., 2003, «Protesti i štrajkovi u nevreme», *Danas*, 1. avgust
- Radovanović, Z., 2003, «Protesti radnika izraz agonije privrede kojoj se kraj ne nazire», 2003, *Danas*, 23. avgust
- Radovanović, Z., 2003, «U nevreme prinudna glad zaposlenih», *Sindikalni poverenik*, br. 167, 4. oktobar
- Radović Z., 2015, «100 bogataša «teško» koliko i pola Srbije», *Novosti*, 29. novembar.
- Radović, N., 2004, «I dalje bez dijaloga i konsenzusa», *Republika*, br. 338-339, 1-31- avgust
- Radulović, D., 2003, «Mnogi su pukli od tolikih para», 2003, *Nedeljni telegraf*, 22. oktobar
- «Štrajk sve izvesniji», 2001, *Sindikalni poverenik*, 7. decembar
- «Rakovica pred skupštinom SFRJ: Nećemo da čekamo», 1988. *NIN*, 9. oktobar
- Raković, S., 2003, «Prodaja preduzeća pod znakom pitanja», *Danas*, 29. avgust
- Raković, S., Pejčinović, S., Bašić, M., Sobol, J., 1991, «Neki novi štrajkovi», *Rad, list VSSJ*, 8. februar
- Ranković, A., 2003, «Sindikati u pravosuđu i policiji», *Danas*, 28. novembar
- Ranković, R., 1991. «Članstvo traži odgovornost», *Politika*, 17. maj
- «Rasim Ljajić: Štrajkovima traže pomoć države», 2009, *Politika*, 12. jul
- «Raskinuta privatizacija Nicovićevoeg Niteksa», 2010, *vesti online*, 10. maj
- «Ratni veteran iz protesta odsekao prst», 2014., *Blic*, 12. Januar
- «Ratni veteran iz protesta zakucao eskerom šaku», 2014., *Blic*, 2. oktobar
- *Razvoj Jugoslavije 1947-1981*, 1982, Savezni zavod za statistiku i savezni zavod za društveno planiranje, Beograd

- «Restrukturiranje EPS i NIS u saradnji sa sindikatom», 2005, *Danas*, 19. januar
- «Rezervisti deblokirali prugu», 2010, *RTS*, 24. januar
- «Rezervisti protestuju ispred zgrade Vlade», 2009, *Novosti*, 9. mart
- Ristić, Ž., 2006, «Kriminalizacija srpskog akcionarstva i (ne)moć države», u zb. *Biznis i država*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- «Rizik od siromaštva u Srbiji duplo je veći od evropskog proseka», 2017, *Danas*, 15. oktobar
- Rodić R., 2001. vodio intervju sa premijerom Zoranom Đinđićem, «Srbija ponovo na raskršću», *Glas javnosti*, 1. septembar
- «Rudare «guli» ko stigne», 2009, *Glas javnosti*, 19. novembar
- «Rudare štiti sud», *Sindikalni poverenik*, 24. jul,
- «Rudari blokirali put Leskovac-Priština», 2003, *Sindikalni pregled* br 18, 23. oktobar, Odabir vesti Kontrapunkt
- «Rudari stupaju u generalni štrajk», 2009, *Blic*, 31. jul
- «Rudari «Leca» stupili u strajk: Traže zasotale plate», 2013. *Blic*, 9. mart
- Rugar, V., «Nikad šrajkači», 1987, *Svet*, 12. jul
- Rus, V., 1966, «Socijalni procesi i struktura moći u radnoj organizaciji», *Sociologija*, broj 4
- Rus, V., 1986, *Odlučivanje in moć*, Založba Obzorja, Maribor
- S. D. P. «Zajedno protiv pljačke», 2007, *Politika*, 23. septembar
- S.M. «Još bez rešenja za giganta: trajal i zvanično u stečaju», 2016. *Alo*, 7. Jun
- «Samostalni sindikata Srbije - Za hitan sastanak s vladom», 2000, *Sindikalni poverenik*, 24. jul
- *Saopštenje o Anketi o radnoj snazi 1994*, 1994, 019/195
- *Saopštenje VSSJ*, 1996. *Rad*, 27. septembar

- Savet za borbu protiv korupcije, 2007, «Preuzimanje C marketa-hronologija», 17. oktobar
- Savez samostalnih sindikata Crne Gore, 2014, *Ocena dosadašnjeg toka privatizacije u Crnoj Gori*, Podgorica
- Savić, Lj., 2014, «Industrijalizacija-mit ili stvarnost» u *Moguće strategije razvoja Srbije*, (ur. Č. Očić), SANU, Beograd
- Savić, Lj., 2014, «Nova strategija deindustrijalizacije kao osnova brzog oporavka Srbije», u *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora*, (red. B. Drašković), Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd
- Savić, R.,: «ASNS uz «Preokret» na izborima», 2014. *Nova srpska politička misao*, 22. februar
- «Sedamdeset radnika počelo štrajk glađu», 2009, *RTS*, 5. maj
- Sekelj, L., 1992, «Socijalistički direktori-transformisani menadžeri», *Ekonomski politika*, br. 2107, 17. avgust
- Sekulić, D., 1987, «Regrutacija na elitne položaje», *Sociologija*, br. 3
- Sekulić, N., 2013., *Skriveni rat*, Udruženje ratnih i mirnodopskih vojnih invalida Srbije Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.
- Sekulović, M., 2010, «Osvetnička privatizacija», u zb. *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski položaj i nezaposlenost u Srbiji*, (red. B. Drašković), Institut ekonomskih nauka, Beograd
- «Seno, đubrivo i gume: U Francuskoj farmeri blokirali puteve», 2016. *Blic*, 16. februar
- Simić, Z., 1987, «Skica za monografiju o štrajku rudara u Labinu», *Sociološki pregled*, br. 3
- Simić, Z., 1987. «Brzi za Sarajevo», *NIN*, 26. april
- Simović, V. i D. Vesić, 2013, Intervju- Primož Krašovec: «Zaglavljani na periferiji», *Vreme*, br. 1157, 7. mart
- «Sindikat demantuje ministra», 2001, *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar

- «Sindikat i SPS prirodni saveznici», 2000, *Sindikalni poverenik*, 25. april
- «Sindikat lekara i farmaceuta odložio štrajk upozorenja» 2008, *Blic*, 10. oktobar
- «Sindikat: Rukovodstvo sprečilo štrajk u Jumku», 2012., *Blic*, 11. septembar
- «Sindikati bez partnera», 2004, *Danas*, 30. april
- «Sindikati pozdravljaju, stranke podeljene», 2004, *Danas*, 13-14. novembar
- «Sindikati regiona protiv izmena radnog zakonodavstva», 2014, *RTV*, 13. februar
- «Sindikati Telekomu i zdravstva najavljuju štrajk», 2003, *Danas*, 30. april-2. maj
- «Sindikati za reforme, ali ne preko leđa radnika», 2014, *Politika*, 17. jul
- «Siromaštvo i socijalna nejednakost u Republici Srbiji, 2015», *Anketa o prihodima i uslovima života*, Saopštenje broj 084, god XLVI, 31. 03. 2016, str. 1
- *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- «Skoro 50 miliona ljudi ostalo bez posla od izbijanja svetske ekonomske krize» 2014. *Nezavisne*, 15. mart
- Slaveski, T., 1991, «Prirodni monopoli i privatizacija», *Ekonomске teme*, br. 1-2
- «Sledi blokada gradova», 2001, *Sindikalni poverenik*, 3. jul
- Slović, A., 2008, « Prva šansa put do stalnog posla», *Glas javnosti*, 10. mart
- Smailović, F., 2017 «Interaktivno: Dijaspora šalje na Balkan više novca od stranih investitora», 21. Oktobar
- «Smederevo: Radnici ostaju u opštini», 2012. *B 92*, 8. mart
- «Smederevo: Radnici Želvoza stupili u štrajk glađu», *Kurir*, januar 2012.

- Smiljanić, M., 2002, «Kobajagi štrajkovi», *Danas*, 17. novembar
- Smiljanić, M., 2003, «U septembru će se dići «kuka i motika», *Danas*, 29. avgust
- «Smrt štrajkača poslednja opomena državi», 2007, *Novosti*, 28. mart
- Sobotka, T., 2008, «The Diverse Faces of the Second Demographic Transition in Europe», *Demographic Research*, no. 19.
- Sojiljković, Z., 2001, «Sindikati i politika», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*,
- Spalović, D., 2010, «Štrajk ne gasi Jugoremediju», *Politika*, 12. januar
- Spasić, I., Pavićević, Đ., 1997, «Protest i pokret», *Republika*, br. 155-156, 1-31. Januar
- «Srbija na rang listi siromaštva», 2016. *Vreme*, br. 1309, 4. februar
- «Srbija: Najniža inflacija u poslednjih 40 godina», 2014, *Novosti*, 23. februar
- Srećković, M., 2011, «Protest ispred Agencije za privatizaciju 11. I 12. avgusta», u *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, (prir. V. Bailović i ost.), Pokret za slobodu
- «Srpski mentalitet protiv američkih ciljeva», 2003, *Danas*, 31. oktobar
- Stajić, D., 1995, «Radno-pravna zaštita radnika», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Stajić, D., 1996, «Štrajkovi kao odraz moći i nemoći sindikata», *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1-3
- Stajić, D., 2002, *Tegobna tranzicija: ogledi i istraživanja*, Slobodan Mašić, Beograd
- Stajić, D., 2005, «Modernizacija sindikata u periodu globalizacije: strategija sindikata u velikoj Britaniji», *Politička revija*, br. 1, Beograd
- Stajić, D., 2007, *Modernizacija sindikata?*, Institut za političke studije, Beograd

- Stajić, D., 2010, *Zablude o državi blagostanja*, Institut za političke studije, Beograd
- «Stali vozovi», 2002, *Sindikalni poverenik*, 31. mart
- Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog savet za ekonomska pitanja, 2011, *Efekte privatizacije u Srbiji*, Beograd
- Stanić, K. 2010, *Penzijski sistem u Srbiji – dizajn, karakteristike i preporuke*, USAID SEGA projekat, Beograd
- Stanimirović, D., 2003, «Od novog zakona sve kreće na bolje», *Glas javnosti*, 20. decembar
- Stanković, R., 2009, «Mašine stigle, radnici štrajkuju», *Politika*, 26. januar
- Stanković, R., 2009, «Štrajk dela radnika u Trajalu», *Politika*, 7. februar
- Stanković, R., 2010, «Neko Župi sreću kvari», *Politika*, 10 februar
- Stanojević, D, 2013, «Međugeneracijska vertikalna pokretljivost u Srbiji u XX veku», u zb. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, (prir. M. Lazić i S. Cvejić), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd,
- Stanovčić, V., 1970, «Konfliktne situacije u našem društvu», *Socijalizam*, br. 1
- «Stanovništvo Jugoslavije od 1961-1991», 1991, *Jugoslavenski pregled*, br. 5-6
- *Statistički bilten*, 1981, br. 1258, SZS, Beograd,
- *Statistički bilten*, 1976, br. 989, SZS, Beograd,
- *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991*, 1991, Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Statistički godišnjak Srbije 2015*, 2015, Republički zavod za statistiku, Beograd
- *Statistički godišnjak Srbije 2016*, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- *Statut Saveza Sindikata Jugoslavije, Statut Saveza Sindikata Srbije*, 1982, Informativna služba Veća sindikata Srbije, Beograd,

- «Stečaj ako izostane dogovor sindikata», 2005., *Politika*, 8. februar
- Stefanović, S., 2003, «Izgradnja novih industrijskih odnosa», *Danas*, 28. novembar
- Stevanović, J., 2006, «Master u «pat» poziciji», *Politika*, 8. novembar
- Stevanović, N. M., 2007, «Brzi stečaj izlaz iz dužničke krize», *Danas*, 21. maj
- Stevović, R., 2005, «Josifova tuži državu», *Politika*, 8. avgust
- Stojanović, B., 2001, «O institucionalnim uzrocima korupcije», u zb. *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Stojanović, B., 2001, «Reforma tržišta rada – suočavanje sa istinom», *Prizma*, Centar za liberalno demokratske studije (CLDS), Beograd
- Stojanović, B., 2004, «Kultura, preduzetništvo i razvoj», u zb. *Kultura i razvoj*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Stojanović, S., 1988. *Od marksizma do etatizma sa ljudskim likom*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd,
- Stojanović, S., 1968, *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd
- Stojić, J., 2003, «Piroćanci blokirali magistralu», *Politika*, 20. februar
- Stojić, J., 2004, «Dok malinari čekaju-kupine trule», *Politika*, 13. avgust
- Stojić, J., 2004, «Generalni štrajk u «Krušiku»», *Politika*, 9. mart
- Stojić, J., 2004, «Štrajkovali radnici iz «Krušika» i taksisti», *Politika*, 20. februar
- Stojić, J., 2004., «Dok malinari čekaju- kupina truli», *Politika*, 13. avgust.
- Stojić, S., 2004, «Poziv ministrima bez odgovora», *Politika*, 11. mart
- Stojiljković, Z., 1994, «(Ne)mogućnost autonomnog delovanja sindikata u Srbiji», u zb. *Potisnuto civilno društvo*, (ur. V. Pavlović), Ekocentar, Beograd

- Stojiljković, Z., 1995, «Društvena uloga i razvoj sindikata», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), institut za političke studije, Beograd
- Stojiljković, Z., 1999, «Sindikat pred izazovom promena», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Stojiljković, Z., 2003, «Obračun sa nasleđem prethodnog sistema», *Danas*, 27. jul
- Stojiljković, Z., 2003, «Predizborni aranžmani u postizbornom haosu», *Danas*, 15. februar
- Stojiljković, Z., 2005, «Socijalni dijalog u Srbiji: putevi i stranputice», *Danas*, 3. i 4. septembar (dodatak «Sindikat»)
- Stojiljković, Z., 2010, «Socijalni dijalog u Srbiji-razlozi (pre) skromnog dosadašnjeg učinka» u knj. . Z. Stojiljković, S. Mihailović, *Stanje socijalnog dijaloga u Srbiji posle dvadeset godina tranzicije*, Swiss Labour Assistance, Beograd
- Stojiljković, Z., Mihailović, S., Ivanić, G., 2004, *Sindikati u promenama promene u sindikatima*, UGS «Nezavisnost», Beograd
- Stojiljković, Z., 1999. «Sindikat pred izazovom promena», *Uloga sindikata u tranziciji*, CAP-UGS «Nezavisnost», Beograd,
- Strahinjić, Č., 1995, «Saodlučivanje radnika», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije, Beograd
- Strelja, D., 2008, «Zakinuli pola miliona godina», *Novosti*, 3 mart
- Strelja, B., 2010. «Preći marš gladnih», *Novosti*, 7. mart
- «Studenti između dve vatre» 2006., *Politika*, 7. novembar
- *Studija o životnom standardu u Srbiji, 2002-2007*, (ur. D. Vukomirović et al.), 2008, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd
- Stulhofer, A., 1998, «Krivudava staza hrvatske tranzicije», u zb. *Privatizacija i modernizacija*, (ur. I. Rogić), Institut društvenih znanosti I. Pilar, Zagreb
- «Sud u Strazburu: Odšteta radnicima Leteksa», 2013. *Novosti*, 1. jul

- «Sukob ispred Aeroinženjeringa», 2008, *B* 92, 28. avgust
- «Sve karte u igri», 2005, *Sindikalni poverenik*, 26. decembar
- «Svi traže veće plate», 2010, *Press*, 2. januar
- Š., R., 2006, «Nisu bili zaključani», *Politika*, 3. novembar
- «Šabac: Lekari traže ukidanje solidarnog poreza», 2014., *Blic*, 4. mart
- Šefer, B., 1988, «Socijalna sigurnost i prava po osnovu rada», u zb. *Socijalna politika u tranziciji*, (red. M. Milosavljević), ekspertske tim CPA/CPS, Beograd,
- Šefer, B., 1988, «Socijalna sigurnost i prava po osnovu rada», u zb. *Socijalna politika u tranziciji*, (red. M. Milosavljević), ekspertske tim CPA/CPS, Beograd
- Šefer, B., Janković, N., 1970, «Neki aktuelni problemi ličnih dohodaka iz radnog odnosa», *Sindikati, bilten VSSI, br. 2*, Beograd
- Šinik, R. 2003, «Posledice će osetiti i potrošači», *Danas*, 31. oktobar
- Šinik, R., 2003, «Ministarstvo poštuje dogovor», *Danas*, 1. avgust
- Šinik, R., 2003, «Pretnje otkazima, ali i restrikcijama», *Danas*, 24. jun
- Šinik, R., 2004, «Čekajući zakon o energetici», *Danas*, 1. april
- «Širi se štrajk u školama po Srbiji», 2007., *Blic*, 20. novembar
- Šljukić, S., 2004, «Društvena struktura u bivšim socijalističkim zemljama: tranzicija ili transformacija», *Sociološki pregled*, br. 1-2
- Šobot, A., 2014, » O niskom fertilitetu iz uglja ekonomske aktivnosti žena: mogućnosti i ograničenja u podsticanju rađanja», *Stanovništvo*, br. 2
- Šojić, S. M., 2014., «Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja». U *Antiliberalizam i ekonomija* (ur. Veselin Vukotić i ost.), Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Šporer, Ž., 1988, «Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima», *Sociologija*, br. 4

- Šporer, Ž., 1989. *Sociologija profesije, o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb
- «Štrajk do štrajka», 1991, *Novosti*, 19.
- «Štrajk EPS-a moguć sutra», 2003, *Glas javnosti*, 6 jun
- «Štrajk glađu u Srboteksu», 2002, *Sindikalni poverenik*, 20. avgust
- «Štrajk glađu», 2001, *Sindikalni poverenik*, 30. mart
- «Štrajk kamiondžija», 2001, *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar
- «Štrajk kao odbrana radnih mesta», 2003, *Glas javnosti*, 20. jun
- «Štrajk na godišnjicu», 2001, *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar
- «Štrajk na odloženo», 2005, *Sindikalni poverenik*, 31. mart
- «Štrajk pamučara», *Sindikalni poverenik*, 25 april 2001,
- «Štrajk rudara u jami Vrbica», 2001, *Sindikalni poverenik*, 4. oktobar
- «Štrajk sve izvesniji», 2001., *Sindikalni poverenik*, 7. decembar
- «Štrajk u Novoj Srbijanki», 2008, *Emportal*, 26. novembar
- «Štrajk u prosveti», 2007., *B92*, 19. novembar
- «Štrajk upozorenja i italijanskoj fabrici u Jagodini. Radnici traže veće plate i kraće radno vreme», 2015. *Blic*, 17. novembar
- «Štrajk upozorenja u Telekomu Srbija», 2003, *B 92*, 29 jun
- «Štrajk završen: RGZ se dogovorio sa ministarskom Mihajlović», 2015, *Kurir*, 22. decembar
- «Štrajk zbog privatizacije», 2008, *Sindikalni poverenik*, 31. oktobar
- «Štrajk železničara: Stali vozovi», 2002., *Sindikalni poverenik*, 20. mart
- «Štrajk železničara», 2002, *Užice na internetu*, br. 8, 24. mart
- «Štrajkači «Petra Drapšina» novčano kažnjeni», 2009, *RTV*, 16. novembar
- «Štrajkači izbačeni iz Jumka», 2007, *ASI*, 6. decembar

- «Štrajkači prete samospaljivanjem», 2009, *B 92*, 14. jun
- «Štrajkački odbor «Magnohrom» Kraljevo: 2007, *Žuti karton Global Steel-u, Blic*, 5. april
- «Štrajkom glađu smenili upravnika», 2001, *Sindikalni poverenik*, 2. mart
- «Štrajkovi i štetni i nepotrebni», 2004, *Ibarske novine*, 14. mart
- «Štrajku se priključili aviomehaničari», 2004., 2004. *Politika*, 3. jul
- «Štrajkuju i vrtići», 2004, *Glas javnosti*, 2. februar
- Šuković, D., 1989, «Raspodela dohotka i lični dohoci», u zb. *Jugoslovenska privreda na pragu reforme*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja
- Šuković, D., 1993, «Tržište rada i kolektivni ugovori», u zb. *Privredna reforma 1990. – put u tranziciju*, (red. V. Vukotić, D. Marsenić), Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Šuković, D., 1993., «Tržište rada i kolektivni ugovori», u zb. *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju* (red. V. Vukotić, D. Marsenić), IDN CEI, Beograd,
- Šuković, D., 1997, «Socijalnim programom protiv siromaštva», *Politika*, 17. decembar
- Šuković, D., 2000, «Privatizacija i korupcija», u zb. *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Šuković, D., 2002, «Privreda Srbije-stanje i prve reformske promene», U *Ekonomске teme: Ekonomska stvarnost SR Jugoslavije / (Republika Srbija)*, (ured. B. Raičević i D. Šuković), MAGNA AGENDA, Čigoja štampa, Beograd
- Šuković, D., 2006, *Tržište rada i ekonomske nejednakosti*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Šuković, D., 2013, *Nejednakosti, nezaposlenost i kriza*, IDN, Beograd
- Šuković, D., 1997, «Socijalnim programom protiv siromaštva», *Politika*, 17. februar
- T., S., 2003, «Generalni štrajk 30 juna», *Glas javosti*, 6. jun

- «Taksisti najavili štrajk upozorenja za 1. decembar», *Blic*, 20. novembar
- «Taksisti prekinuli štrajk glađu», 2009, *B* 92, 27. mart
- «Telekom pred štrajkom. Radujko negira», 2010, *RTV*, 5. januar
- «Telima odbranili imovinu», 2006, *Naslovi net*, 4. septembar
- Todorić, V., 2004, «Tražeći nemoguće», *Danas*, 14-15. februar
- Todorović, S., 2004, «Protest radnika za spas Bora i Majdanpeka: Istopljeni bakar i strpljenje», *Politika*, 27. jul
- Todorović, V., Ilić, V., 2009, «Studenti bi da pređu na budžet sa 48 bodova», *Blic*, 13. oktobar
- Tomanović, S., (ur.), 2004, *Društvo u previranju: sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Tomić, N., 2007, «Vlasniku u amanet i nerešeni imovinski odnosi», *Blic*, 20. novembar
- Tomić, O., 1996, «Politički ili socijalni protest?», *Republika*, br 149, 1-15. oktobar
- Tončić, B., 2004, «Smrt u prisustvu gazde», *Danas*, 23. jul
- «Traže dvostruko veće plate», 2007, *Danas*, 6. septembar
- «Traže veće zarade samo za zdravstvene ranike», 2002., *Sindikalni poverenik*, 17. april
- «Traže zarade i socijalni program», 2008, *Emportal*, 2. april
- «Tražili plate, dobili otkaz», 2009, *Sindikalni poverenik*, 30. septembar
- «Treći dan štrajka u smederevskom «Ju Es Stilu», 2003, *Glas javnosti*, 17. oktobar
- «Trećina neimara rade na crno», 2008, *Novosti*, 8. oktobar
- Trifunović, B., «Venčac-Arandelovac», 2013, u *Od radničkih borbi ka socijalnm pokretu*, (priređio B. Markuš), GP Ravnopravnost
- «Trodnevni štrajk advokata», 2009, *RTS*, 9. novembar

- «Trodnevni štrajk železničara», 2002., *Sindikalni poverenik*, 20. mart
- «Troje štrajkača u teškom stanju», 2009, *RTS*, 5. maj
- Turen, A., 1983, *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd
- «U Jatu prete štrajkom», 2008, *B 92*, 17. decembar
- «U Jugovu traže zarađeno», 2002, *Sindikalni poverenik*, 20. februar
- «U Kostolcu prvi štrajk u EPS-u», 2005, *B 92*, 18. mart
- «U Medeli radnicima gorke dani», 2010, *Sindikalni poverenik*, 31. jul
- «U petak ponovo o masterima» 2006., *Politika*, 14. novembar
- «U Srbiji godišnje 40 smrtnih povreda», 2010, *Sindikalni poverenik*, 9. oktobar
- «U Srbiji primaju najniži minimalac», 2015. *Politika*, 10. septembar
- «U Srbiji više od 25.000 registrovanih sindikalnih organizacija», 2010, *RTV*, 26. januar
- «U Trepči nastavljen štrajk rudara», 1989, *Politika*, 28. februar
- «Ugašeno 500 preduzeća», 2010, *Sindikalni poverenik*, 31. avgust
- «Uloga Kolina Pauela u prodaji Sartida», 2007, *ANTIC.org-SNN*, 8. septembar
- «Unija: štrajk prosvetnih radnika se nastavlja», 2005, *Danas*, 12. septembar
- «Upotreba minimalca», 1996. *Ekonomski politika*, br. 2162, 13. septembar
- «Usvojen zakon o radu: u regionu važe slični», 2014, *Euractiv Srbija*, 18. jul
- «Užas u Novom Pazaru. Štrajkač sebi odsekao prst», 2009, *Press (online)*, 25. april
- V., B., Z., 1991, «Uguši nas nekontrolisani uvoz», *Rad*, 8. februar
- «Valjevski veterani tvrde da su pretučeni», 2010, *RTV*, 11. januar

- Vasović, M., 1997, «Ekonomski razvoj, vrednosne preokupacije i izgledi demokratizacije», u zb. *Ekonomija i demokratija*, institut društvenih nauka Centar za ekonomika istraživanja, Beograd
- Vasović, M., Kuzmanović, B., 2001, «Vrednosni prioriteti zaposlenih», u zb. *Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji*, (prir. S. Mhailović), Fridrich Ebert Stiftung i centar za liberalno demokratske studije, Beograd
- «Veće plate i bonus svim zaposlenima», 2004, *Glas javnosti*, 21. maj
- Veljković, D., 2004, «Nema šteda po asfaltu», *Novosti*, 27. jul
- «Verbić: U prosveti 4000 ljudi višak», 2015. *Blic*, 1.
- Vesić, D., 2003, «O «Kolubari» i dalje», *Republika*, br. 300-301, 1 – 31. januar
- Vesić, D., 2016, «Sindikat u privatizovanim preduzećima-studija slučaja», UGS «Nezavisnost», Beograd
- «Vesti- Dokument: Srbija rekorder nejednakosti u Srbiji», 2017, *Vreme*, 19. mart
- Vidaković, Z., 1968, «Dva prilaza protestnim obustavama rada (štrajkovima)», *Socijalizam*. br. 1
- «Vide, kupe, dođu i zatvore», 2009, *Politika*, 7. decembar
- Vidojević, Z., 1992, «Društveni sukobi kao sudbinsko pitanje», *Teme*, br. 1-2, Niš
- Vidojević, Z., 1993, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Radnička štampa i Institut društvenih nauka, Beograd
- Vidojević, Z., 1997, *Tranzicija, restauracija, neoliberalizam*, Centar za sociološka istraživanja Institut društvenih nauka, Beograd
- Vidojević, Z., 2003, «Srbija u globalizaciji i globalizacija u Srbiji», u zb. *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, (Pantić, D. i ost.), Fridrich Ebert Stiftung, Beograd
- «Višak 400 tehničara», 2005., *Politika*, 20. januar
- Vitković, N., 2003, «Akcija koja je slutila na nesreću i tragediju», *Danas*, 28. novembar

- Vitorović, M., 2009., »Vlada i taksisti ozvaničili sporazuma«, 19. decembar
- «Vlada se neće mešati u prodaju C-marketeta», 2004, *Politika*, 7. septembar
- «Vlada uverava radnike «Autosaobraćaja»: Rešenje do 1. decembra», 2013., *Blic*, 25. otobar
- «Vlaisavljević: Povlačenje Zakona o radu ili slede masovni sindikalni protesti», 2014, *Blic*, 18. januara
- Vlaović, G., 2004, «Generalni štrajk u Institutu za nuklearne nauke Vinča», *Danas*, 1. april
- Vlaović, G., 2005, «Ako se zahtevi ne usliše slede radikalne mere», *Danas*, 8. jul
- Vojnović, M., 1986, *Savremeni kapitalizam*, IIC SS Srbije, Beograd
- Volertstrin, I., 2005. *Uvod u analizu svjetskog sistema*, OKF, Cetinje
- Vranješević, Đ, 1994, «Matura će zameniti prijemni ispit za studije», *Politika*, 29. oktobar
- Vratuša V.-Žunić 1997. u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, Beograd,
- Vratuša, V., 1999, «Teze o privatizaciji, participaciji, participativnom odlučivanju», u zb. *Uloga sindikata u tranziciji: slučaj Jugoslavije*, (šef tima Z. Stojiljković), Centar za proučavanje alternativa i UGS «Nezavisnost», Beograd
- Vratuša, V., 2006, «Stav prema učešću u odlučivanju na radnom mestu odraslog stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka», u zb. *Društvo u prevranju*, (red. S. Tomanović), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Vratuša, V., 2007, «Da ne bude kasno-istraživanje privatizacije i participacije kao putokaz delovanja sindikata i građana Srbije», *Sindikalni poverenik*, 31. maj
- Vratuša, V., 2012, *Tranzicija- odakle i kuda?, I deo*, «Čigoja štampa» i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd

- Vratuša, V., 2010, «Da li završiti ili nastaviti privatizaciju javnih preduzeća», *Nova srpska politička misao*, 28. mart
- Vratuša-Žunjić, V., 2001, «Tranzicija, «globalizacija» i interesi društvenih aktera», u zb. *Globalizacija i tranzicija*, institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Vratuša-Žunjić, V., 1997, «Još jednom o prelazu iz feudalizma u kapitalizam i iz kapitalizma u komunizam, povodom spora o tranziciji-transformaciji-modernizaciji u društvima istočne i centralne Evrope», u zb. *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (ured. Z. Vidojević, V. Tomanović, M. Janićijević), Centar za sociološka istraživanja instituta društvenih nauka, Beograd
- Vratuša-Žunjić, V., 2004, «Stavovi o privatizaciji u Srbiji krajem XX i početkom XXI veka, u zb. *Društvene transformacije i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prir. Anđelka Milić et al.), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- «Vreme novca», 1993, broj 24, decembar, *Bilten 93*
- Vrzić, N., «Budi čovek, Geriću», 2003, *NIN*, br. 2740, . jul
- Vučetić, Z., 2001, «Kolubara kao srpski Gdanjsk», *Sindikalni poverenik*, br. 3124/ 164-165, 29. oktobar
- Vud, B., 2003, «Američka kompanija kupila Sartid», *Glas Amerike (VOA)*, 2. april
- Vujadinović, B., «Odmor koji se najteže podnosi», 1992, *Rad*, 21. januar
- Vujadinović, D., 1995, «Transformacija društvene i državne svojine», u zb. *Sindikati i društvo u tranziciji*, (red. D. Marinković), Institut za političke studije; Beograd
- Vujošević, S., 1993, «Svima kola klize nizbrdo», *Politika*, 18. oktobar
- Vukomanović, D., 2009, «Koncepti privatizacije u konceptima političkih partija u prvoj deceniji tranzicije u Srbiji», *Srpska politička misao*, br. 3
- Vukotić, V., 1993, *Privatizacija i razvoj tržišne privrede*, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd

- Vuković, D., 1994, «Tržište rada i prekobrojni», *Ekonomska politika*, br. 2209
- Vuković, S., 1994, *Pokretljivost i struktura društva*, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd
- Vuković, S., 1996, *Čemu privatizacija?*, Sociološko društvo Srbije i Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd
- Vuletić, S., 2001, «Savremene teorije o globalizaciji», u zb. *Globalizacija i tranzicija*, institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Vulić, Z., 1998, «Radnici «Matroza» blokiraju autoput i Sremsku Mitrovicu», *Demokratija*, 27. jun
- «Vulin: Obezbeđen novac za obnovu svih narodnih kuhinja u Srbiji», 2017, *Blic*, 10. januar.
- *Women and Transition: a Summary*, 1999, Regional Monitoring raport, No. 6, Italy
- Z.B.V., «Uguši nas nekontrolisani uvoz», 1991, *Rad*, 8 februar
- «Za hitan sastanak s Vladom», 2 000. *Sindikalni poverenik*, 24. jul
- «Za paore 14 penzija», 2002, *Politika*, 27. mart
- «Za rupu saznaju u socijalnom», 2003, *Danas*, 2.9 avgust
- «Zagreb: «Tajm aut» za zakon o radu», 2013. *B 92*, 4. decembar
- «Zakivanje šaka za bolji život», 2011, *Smedia*, 2. februar
- «Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća», 1991, Informator, Zagreb, *Narodne novine*, br. 83/92, 04/93, 02/94, 9/05
- *Zakon o privrednim društvima*, 2005, Poslovni biro d.o.o., Beograd
- *Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom*, *Službeni list SFRJ*, br. 84/89 i 46/90
- «Zakon o radu», *Službeni glasnik RS* br 25705 i 61/05
- *Zakon o svojinskoj transformaciji*, 1997, Ministarstvo za ekonomsku i vlasničku transformaciju, Beograd, 25 jul
- «Zakon o svojinskoj transformaciji», *Službeni glasnik RS*, br. 32/97 i 10/01

- «Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine», *Službeni glasnik RS*, br. 48/91, 75/91, 8/94 i 51/94
- «Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti», *Službeni glasnik RS*, br 7/03
- «Zakucao sebi ekser u ruku», 2010. *RTS*, 9. Jul
- «Zaposleni: u Juri nema maltretiranja», 2011, *B 92*, 24. februar
- «Zaposleni ne žele štrajk», 2003, *Beta*, 24. jun
- «Zaposleni u Trajalu počeli štrajk», 2009, *B 92*, 28. septembar
- «Zaposlenje postalo privilegija», 2007, *Serbian cafe*, 12. jul
- «Završen štrajk EPS-a, slede razgovori sa ministarstvom», 2003, *B 92*, 4. jul
- «Završen štrajk u JAT-u: Mehaničari se vraćaju na posao», 2005., *Politika*, 8. april
- Zdravković, M., 2014, «Industrijska proizvodnja Srbije u istorijskoj i međunarodnoj perspektivi» u zb. *Kraj privatizacije. Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, (red. B. Drašković), IEN, BBA, SSSS, Beograd
- «Zdravstvo-Protest 6. oktobra», 2006., *Sindikalni poverenik*, 31. oktobar
- Zec, M. (red), 1994, *Privatizacija: nužnost ili sloboda izbora*, Jugoslovenska knjiga i Ekonomski institut Beograd, Beograd
- Zec, M., 1994. «Iskustva i institucionalna adaptacija procesa privatizacije u Srbiji», u zb. *Preduzetništvo i sociologija*, (ur. B. Milošević), Matica srpska, Novi Sad
- Zec, M., 1992, «Modaliteti svojinske transformacije-pristupi Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine», u zb. *Transformacija svojinskih odnosa-teorijski i empirijski aspekti*, (ured. I. Maksimović), Srpska akademija nauka i umetnosti, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd
- «Zgažene maline», 2004., *Danas*, 30. jul.
- Zlatić, I., 2015, «Privatizacija u Srbiji je slavina za prljav novac», Intervju, *KRIK*, 13. avgust

- Zmijarević, D., 1992, «Socijalna kriza- moderna vremena», *Ekonomska politika*, br. 2098, 15. jun
- Zubović, J., 2014, «Uticaj promenjene strukture privrede u Srbiji na industrijsku proizvodnju u periodu tranzicije», U *Dindustrijalizacija u Srbiji. Mogućnost revitaizacije industrijskog sektora*, (red. B. Drašković), Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd
- Ž., M., 2002, «Bez dogovora o otkupnoj ceni», *Politika*, 16. jun
- Ž., M., 2004, «Nastavlja se štrajk u Smederevu: isplaćena martovska zarada», *Politika*, 16. jul
- Ž., M., 2004, «Opština ustala u zaštitu firme», *Politika*, 16. april
- Žarković, D., 2009, «Kod Rasima na slavi», *Blic*, 14. decembar
- «Železari nasmejeni samo na bildbordu», 2005, *Danas*, 30. april-3. maj
- *Žene i muškarci u Srbiji*, 2008, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd
- Žigić, S., 2004, «Optužuju premijera», *Politika*, 23. jul
- Žikić, S., 2004, Vremene se menjaju: Radnici traže bržu privatizaciju», *Politika*, 6. februar
- Živković, M., 2004, «Ponovo blokada kovinskog mosta», *Politika*, 5. februar
- Živković, M., 2004, «Štrajkuju zaposleni u «Fagramu» i «Godominu»-Na pomolu dva stečaja», *Politika*, 5. februar
- Živković, M., 2004, «Sindikati traže privremene mere», *Politika*, 14. januar
- Živković, M., 2004, «Smanjuje se broj štrajkača u smederevskoj ciglani – gazda upozorava nezadovoljnike», *Politika*, 24. jul
- Živković, M., 2004, «U smederevskom «Fagramu» privatizacija uz pomoć optine», *Politika*, 2. mart
- Živković, Z., 2015. «Sarajevo: Usvojen zakon o radu, završen protest radnika», *Slobodna Evropa*, 30. juli

- Županov, J., 1972. «Upravljanje industrijskim konfliktom u samoupravnom sistemu», u zb. *Društveni konflikt i isocijalistički razvoj Jugoslavije*, knj. II, Portorož,
- Županov, J., 1985. *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb,
- Žuvela, M., 1980. Učešće u raspravi «Protivrečnosti u udruženom radu», *Marksističke sveske*, br. 5

PRIOLOG

TAB. 1.

Broj štrajkova u Jugoslaviji 1980-1987. godine

Republika/ Pokrajina	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.
BiH	4	6	19	14	28	57	83	251
Crna Gora	0	6	4	4	7	19	34	50
Hrvatska	50	70	65	64	84	134	190	421
Makedonija	52	22*	9	74	90	150	140	191
Slovenija	62	47	18	97	100	149**	163	227
Srbija (uža)	52	35	40	65	66	150	203	418
Kosovo	5	8	8	11	8	24	16	62
Vojvodina	28	22	11	9	10	13	22	65
Ukupno	253	216	174	336	393	696	851	1685

*Za Makedoniju podaci za 1981. su samo za 7 meseci, a ne za celu godinu. **Za Sloveniju podaci za 1985. i 1986. nisu potpuni - «iznuđeni zborovi» nisu evidentirani, niti iskazani kao štrajkovi, iako imaju obeležja štrajkova; Tokom 1985. i 1986. u Sloveniji je bilo više štrajkova nego što je u tabeli iskazano. **Izvor:** N. Jovanov, *Sukobi*, str. 35.

TAB. 2.

Broj učesnika u štrajkovima 1980-1987. i prvih 8 meseci 1988. (ukupno je SFRJ)

Godina	Broj štrajkova	Broj učesnika u štrajkovima
1980.	235	13.504
1981.	216	13.507
1982.	174	10.997
1983.	336	21.776
1984.	393	29.031
1985.	696	60.062
1986.	851	88.860
1987.	1.695	288.686
1.I-31.VIII 1988.	1.002	211.367

Izvor: N. Jovanov, *Sukobi*, str. 32.

TAB. 3.

Koeficijenti čistog ličnog dohotka po radniku za stepen stručne spreme potrebne za rad na radnom mestu u privredi Jugoslavije 1966 – 1985. godine

Stepen stručne spreme	1966.	1969.	1974.	1976.	1978.	1985.
VSS/VŠS	1,24	1,29	1,26	1,25	1,38	1,21
VŠS/SSS	1,36	1,34	1,31	1,31	1,33	1,32
VSS/SSS	1,69	1,73	1,66	1,64	1,67	1,61
SSS/NSS	1,32	1,27	1,28	1,27	1,30	1,29
SSS/VKV	0,88	0,88	0,88	0,88	0,89	0,87
VSS/NKV	2,75	2,70	2,71	2,50	2,71	2,34
VSS/prosek privrede	1,94	1,95	1,87	1,81	1,86	1,68
VKV/KV	1,38	1,37	1,32	1,34	1,32	1,26
VKV/PKV	1,65	1,63	1,59	1,58	1,62	1,48
VKV/NKV	1,84	1,78	1,83	1,73	1,82	1,67
KV/PKV	1,20	1,19	1,21	1,18	1,23	1,18
KV/NKV	1,34	1,29	1,39	1,29	1,37	1,33
PKV/NKV	1,12	1,09	1,15	1,09	1,12	1,12
VKV/SSS	1,13	1,14	1,12	1,14	1,12	1,15
VKV/prosek priv.	1,30	1,28	1,26	1,25	1,25	1,20
NKV/prosek priv.	0,70	0,72	0,69	0,72	0,69	0,72

Izvor: SGJ za odgovarajuće godine. Vidi N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, Rad, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 42, tab. 11.

TAB. 4.

Radnici u skupštinskom sistemu Jugoslavije od 1978. do 1986. godine (u%)

Skupština	1958.	1963.	1970.	1978.	1982.	1986.
Savezna	8,0	6,9	1,9	8,0	11,6	9,4
Republičke	9,0	7,0	1,0	16,9	17,4	6,8
Opštinske	13,0	5,0	13,0	34,8	31,2	22,8

Izvor: Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ od 1958. do 1969. godine*, Zapis, Beograd, str. 90; *SGJ 1982*, str. 106; *SGJ 1985*, str. 106. i *SGJ 1987*, str. 115.

TAB. 5.

Učešće žena delegata u skupštinama DPZ 1963-1986. godine (u %)

	1963.	1967.	1969.	1974.	1978.	1982.	1986.
Opštinske skupštine	16,5	5,8	6,9	15,2	17,8	17,8	18,6
Republičke skupštine	19,5	13,8	8,1	17,8	18,4	18,5	19,3
Savezna skupština	19,6	10,7	7,9	13,6	17,2	17,5	15,6

Izvor: D. Mirčev, «Kadrovska politika izbori i socijalni sastav skupština», u: *Skupštinski izbori 1942 – 1982.*, str. 491. i *SGJ 1978.*, str. 196., *SGJ 1985.*, str. 106., i *SGJ 1988.*, str. 115.

TAB. 6.

Učešće omladine u skupštinama DPZ 1963 – 1986. godine (u %)

	1963.	1967.	1969.	1974.	1978.	1982.	1986.
Opštinske skupštine	7,0	2,6	----	14,3	14,3	11,5	10,8
Republičke skupštine	3,2	2,6	3,6	6,7	7,7	8,4	6,8
Savezna skupština	0,7	-----	0,8	2,9	2,3	13,0	1,0

Izvor: D. Mirčev, «Kadrovska politika izbori i socijalni sastav skupština», u: *Skupštinski izbori 1942 – 1982.*, FPN, str. 491; *SGJ 1978.*, str. 196., *SGJ 1985.*, str. 106., i *SGJ 1988.*, str. 115.

TAB. 7.

Rast BDP-a u Srbiji i zemljama okruženja (u procentima)

	2013.	2014.	2015.	2016.
Srbija	2,6	-1,8	0,8	2,8
Zemlje u okruženju (ponderisani prosek)	2,3	2,5	3,3	3,6
Albanija	1	1,8	2,8	3,2
Bosna i Hercegovina	2,4	1,1	3	2
Bugarska	1,3	1,5	3,6	3,1
Hrvatska	-1,1	-0,4	1,6	2,6
Mađarska	1,9	3,7	3,1	2,1
BJR Makedonija	2,9	3,5	3,7	2,4
Crna Gora	3,5	1,8	3,4	2,7
Rumunija	3,5	3	3,7	5,2
Evrozona	-0,3	1,1	2	1,7

Izvor: Evropska komisija, MMF, statistički zavodi pomenutih zemalja, preuzeto iz A. Telesković, «Region napredovao brže od Srbije», *Politika*, 21. april 2017, str. 11.

TAB. 8.

Stopa siromaštva prema nivou obrazovanja nosioca domaćinstva

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Nezavršena Osnovna škola	21,0	18,9	9,0	17,4	14,3	16,5	15,6	20,5	18,8	21,8	19,0
Osnovna škola	13,7	13,2	10,5	10,4	13,7	11,0	11,4	13,8	14,9	11,8	12,2
Srednja škola	5,4	5,5	4,8	3,6	4,7	3,7	3,3	4,5	4,8	5,6	5,5
Viša škola	0,6	0,1	2,7	2,0	2,8	2,5	1,6	2,0	0,7	2,5	2,5
Visoka škola	1,8	0,4	1,9	0,4	0,7	-	0,8	1,1	0,7	0,8	0,5

Izvor: B. Mladenović, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. godine. Revidirani i novi podaci*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije, str. 14, Beograd, avgust 2017.

СИНДИКАТ РАДНИКА

ЕЛЕКТРОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

број: 775
 датум: 10.06.2003.г.
 Београд

АЛГОРИТАМ ШТРАЈКА ЗА ЈП ЕЛЕКТРОПРИВРЕДА СРБИЈЕ

Производња:

Прва фаза

- смањење довоза угља на депоније ТЕ са копова за 10% и забрана уласка извођачима радова ван ЈП

Друга фаза

- смањење довоза угља на депоније ТЕ са копова за 50% и забрана уласка извођачима радова ван ЈП
- скидање терета на 90% планиране производње у електранама

Трећа фаза

- у 8 часова скидање терета на по два блока у ТЕНТ-у, ТЕ Дрмно и ТЕ Костолац за 20% планиране производње до техничког минимума
- у 18 часова скидање терета на још по два блока у ТЕНТ-у, и Костолачким ТЕ за 20% планиране производње

Површински копови:

Прва фаза

- смањење за 10% одвоза угља за одговарајуће термоелектране, смањење производње, и ангажовања помоћне механизације

Друга фаза

- смањење за 50% одвоза угља за одговарајуће термоелектране, смањење производње, и ангажовања помоћне механизације

Подземна експлоатација:

- обустава рада уз одржавање функција јаме

Косовски радници:

- радно ангажовани по деловима ЕПС-а не прихватају радне задатке
- учешће на протестима и другим штрајкачким активностима

11000 БЕОГРАД, Царице Милице 2

Тел: 011/629-418, Факс: 011/620-694, 011/628-622/329, 314

Жиро рачун: 40806-678-3-3097159 - Војвођанска банка

E-mail: sindeps@tehnicom.net

www.sindikats.eps.co.yu

Електроисток и дирекције:

Прва фаза

- Обуштава редовних ремонта и осталих редовних испитивања, одржавања и изградње постројења
- Укључивање у протесте и остале штрајкачке активности по ЈП административних радника из дирекција

Друга фаза

- Не излазак екипа на отклањање кварова и хаваријских оштећења на опреми и постројењима
- Далеководи који испадну у случају квара се не укључују
- Смањење рада административних радника по дирекцијама за 50%

Електродистрибуције:

Прва фаза

- Смањење за 80% рада шалтерских радника
- 100% обуштава радова на изградњи и ремонту објеката
- 100% обуштава вршења услуга трећим лицима и то:
  - o читавање електричних бројила
  - o израда и подела рачуна за утрошену електричну енергију
- 100% обуштава рада у помоћним делатностима (баждарнице, браварске, винклерске, аутомеханичарске радионице и др.)

Друга фаза

- 100% обуштаве рада шалтера за наплату електричне енергије
- смањење јавне расвете до неопходног минимума
- не излазак интервентних екипа сем за потребе приоритетних потрошача (болнице, војни објекти, обданишта и други)

Трећа фаза

- Селективно спровођење редуција у снабдевању електричном енергијом потрошача у координацији са производњом и преносом

SLIKA 1.
Mlekadžije, protest
ispred zgrade Vlade
Vojvodine
(Kurir, 24. 02. 2009)

SLIKA 2.
Budimka blokirala Požegu
(Politika, 10. 12. 2009)

SLIKA 3.
Radnici „1. maj« blokirali prugu u Lapovu
(Sindikat Kragujevca, 24. 06. 2009)

SLIKA 4.
Zoran Bulatović odsekao deo prsta
(Politika, 24. 04. 2009)

SLIKA 5.
Štrajk glađu radnika
kožare „Partizan«
(Politika 20. 05. 2009)

SLIKA 6.
Sahrana socijalnog dijaloga, U.S.Steel, štrajk 2003. (CD-arhiva sindikata Nezavisnost)

INDEKS IMENA

- ANTONIĆ, S. 2, 51, 54, 219
ARANDARENKO, M. 26, 39
ARSENOVIĆ, D. 18, 24
ARZENŠEK, V. 140, 143, 144, 145
BAILOVIĆ, V. 40, 225, 261
BAJO, A. 107
BARAĆ, V. 113, 223
BEGOVIĆ, B. 116
BOBIĆ, M. 17
BOGDANOVIĆ, M. 9
BOLČIĆ, S. 49, 85
BRDAR, M. 54
BOŽINOVIĆ, S. 84
BOŽOVIĆ, G. 83
CVEJIĆ, S. 97
CVEK, S. 149
CVETIČANIN, D. 112
ČARAPOVIĆ, K. 79
ČELIK, P. 112, 113, 115, 127, 212
DINKIĆ, M. 87, 237, 241
DINKIĆ, Mir. 88, 91, 94, 129, 130, 183
DRAŠKOVIĆ, B. 111, 112, 114, 122, 124, 134
ĐUKIĆ, P. 89
ĐURĐEV, S. B. 18, 24
FREEMAN, B. R. 74
GOATI, V. 86
GOČEVIĆ, Z. 224
GODELIER, M. 48
GRDEŠIĆ, M. 75, 106
GREČIĆ, V. 32, 86
GRGUREK, M. 107
GRMUŠA, M. 76
GRČIĆ, M. 17
DUŠANIĆ, J. B. 54, 56
HADŽIĆ, M. 112
HANICH, M. 107
IVANIĆ, G. 121
IVČIĆ, S. 149
JAKOBI, T. 153
JAKOPIN, E. 18, 27, 132
JANDRIĆ, M. 28
JANIĆIJEVIĆ, M. 48, 51, 60
JANKOVIĆ, N. 76
JOKIĆ, Ž. 74, 80
JOVANOVIĆ, N. 142, 144, 146
KATIĆ, N. 54, 56
KAVČIĆ, B. 142
KOMAZEC, S. 54, 106, 109, 115
KOROŠIĆ, M. 37, 73, 80
KOSANOVIĆ, R. 115, 123
KOVAČEVIĆ, M. 109, 114, 116
KRAŠOVEC, P. 106
KRSTIĆ, G. 26, 130
KULJIĆ, T. 77
KUTLAČA, Đ. 86
KUZMANIĆ, T. 146
LABUS, M. 89
LAZAREVSKI, P. 146
LAZIĆ, M. 26, 50, 120, 177
LENARD, O. J. 150
LUBARDA, B. 154
LUKAČ, Đ. 258
LUKOVIĆ, S. 152
LUTOVAC, Z. 113
MARINKOVIĆ, D. 145, 156, 175, 179, 182, 183, 184, 187, 188, 219
MARINKOVIĆ, G. 89
MARKS, K. 258
MARKOVIĆ, M. 48
MARKOVIĆ-SAVIĆ, O. 245
MARSENIĆ, D. 73, 104
MARKUŠ, B. 126, 224
MATKOVIĆ, G. 84, 85, 89
MENCINGER, J. 106
MIHAILOVIĆ, K. 75
MIHAILOVIĆ, S. 121, 128, 154
MIHAILOVIĆ, V. 128
MIJATOVIĆ, B. 105, 116
MILADINOVIĆ, S. 80
MILANOVIĆ, B. 104
MILIĆ, A. 129
MILOŠEVIĆ, B. 103
MILOSLAVJEVIĆ, M. 80, 89
MINIĆ, J. 109
MITROVIĆ, LJ. 51
MLADENOVIĆ, B. 97, 131, 132
MOHAR, L. 143
MOLNAR, D. 28
MOŽINA, S. 142
MRKŠIĆ, D. 77, 119, 120
NAUMOVSKA, M. 146
NEKIĆ, M. 149
NIKITOVIĆ, V. 18, 19, 23, 77
NIKOLIĆ, G. 132
NOJKOVIĆ, A. 39

- NOVAKOVIĆ, N. 7, 24, 25, 27, 29, 32, 34, 60, 69, 70, 71, 76, 77, 79, 122, 123, 124, 125, 128, 204, 250, 254, 257
- OBHEN, L. 150
- OBRADOVIĆ, M. 105, 110, 112, 217, 221
- OBRADOVIĆ, V. 80
- OCIĆ, Č. 123
- PARSONS, T. 68
- PAUNOVIĆ, S. 96, 115, 123, 125
- PAVLOVIĆ, V. 88, 89, 91, 157
- PENEV, G. 18, 19, 20, 21, 22, 23
- PERIĆ, I. 142,
- POPER, K. 51
- POPOV S. 75, 76, 143
- POPOV, N. 143, 182, 192, 223
- POPOVIĆ, M. 77
- POŠARAC, A. 85, 88, 89, 91, 130
- PRIMORAC, M. 107
- RAČIĆ, J. 149
- RADENKOVIĆ, I. 42
- RADENKOVIĆ, I. 42
- RADIOJEVIĆ, B. 25, 35
- RAIČEVIĆ, B. 21
- RUS, V.
- SAVIĆ, LJ. 123
- SEKULIĆ, N. 229
- SEKULOVIĆ, M. 114, 124
- SIMIĆ, Z. 147
- SLAVESKI, T.
- SOBOTKA, T. 16
- SREČKOVIĆ, M. 225
- STAJIĆ, D. 159
- STANIĆ, K. 35
- STANOVČIĆ, V. 142,
- STOJANOVIĆ, B. 26, 41
- STOJANOVIĆ, S. 140
- STOJILJKOVIĆ, Z. 89, 121, 152, 157, 188
- SOBOTKA 16, 21
- ŠOJIĆ, M. 122, 123
- ŠPOPER, Ž. 78
- ŠUKOVIĆ, D. 21, 35, 39, 41, 73, 75
- ŠEFER, B. 89
- TODOROVSKI, I. 146
- TOMANOVIĆ, S. 17, 97, 146
- TOMANOVIĆ, V. 48, 51
- TONTIĆ, S. 18
- VASILJEVIĆ, D.
- VESIĆ, D. 126
- VIDAKOVIĆ, Z. 142
- VIDOJEVIĆ, Z. 48, 50, 51, 8949, 54, 126
- VOLERSTRIN. I. 51
- VRATUŠA, V. 49, 54, 126
- VRATUŠA-ŽUNIĆ, V. 49, 120
- VUJADINOVIĆ, D. 118
- VUKOMANOVIĆ, D. 96, 118
- VUKOTIĆ, V. 73, 104, 108, 122
- VUKOVIĆ, S. 108, 11, 119, 120, 124
- ZDRAVKOVIĆ, M. 123
- ZEC, M. 103, 104, 105, 109
- ZLATIĆ, I. 214
- ZUBOVIĆ, J. 40
- ŽIVKOVIĆ, B. 116
- ŽUPANOV, J. 143
- ŽUVELA, M. 143

o autorici:

Nada G. Novaković je rođena 1956. u mestu Civljane (Knin, Hrvatska). Gimnaziju je završila u Zemunu (1975.). Na Filozofskom fakultetu u Beogradu, odeljenje za sociologiju, diplomirala je (1980.), magistrirala (2005.) i doktorirala (2011.).

Od 1982. godine je zaposlena u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Bavila se istraživanjem društvene strukture, nejednakosti, sukoba, radničke klase, sindikata i štrajkova, tržištem rada, radnim i socijalnim zakonodavstvom, tranzicijom i globalizacijom.

Objavljivala je u domaćim i međunarodnim zbornicima i naučnim časopisima. Štampane su njene dve monografije: «Propadanje radničke klase», Rad-Institut društvenih nauka, Beograd, 2007 i «(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije», Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.

**RADNIČKI ŠTRAJKOVI I
TRANZICIJA U SRBIJI
OD 1990. DO 2015. GODINE**

Izdavači:

Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe i
Institut društvenih nauka

Redaktura:

Krunoslav Stojaković

Korektura:

Bojan Krivokapić

Dizajn i prelom:

Slobodna domena - Zadruga za otvoreni kod i dizajn

Štampa:

Standard 2, Beograd, decembar 2017

Tiraž:

600

ISBN:

978-86-88745-30-7

impresum:

Извор:

локална база података COBISS.
SR/NBS

CIP - Каталогизација у публикацији
- Народна библиотека Србије,
Београд

316.334.2(497.1) «1990/2015»

НОВАКОВИЋ, Нада Г., 1956-

Radnički štrajkovi i tranzicija u
Srbiji od 1990. do 2015. godine

Nada G. Novaković. - Beograd:
Rosa-Luxemburg-Stiftung
Southeast Europe

Institut društvenih nauka, 2017
(Beograd: Standard 2).
400 str.: ilustr.; 25 cm

Tiraž:

600

O autorici:

str. 399.

**Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Summary. - Bibliografija:**
str. 268-386.

ISBN 978-86-88745-30-7 (RLSSE)

a) Штрајкови - Србија - 1990-2015
b) Србија - Транзиција - 1990-2015

COBISS.SR-ID 255426572

**ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE**

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

«Temu monografije čini upadljivo u našoj sociologiji zapostavljena tema položaja radnika i fenomenologija štrajkova u periodu tzv. Tranzicije, od 1990. do naših dana. Dok je naša sociologija u vreme socijalizma bila bogata istraživanjima na te teme, prelaskom na neoliberalizam, u teoriji, više nego prevladavajući trend kod nas a i šire, rečena tema je odaslata u zaborav i bila bi gotovo zanemarena, da nije istraživanja koleginice Novaković i još nekoliko naših sociologa.»

Prof. dr. Milan Brdar

«Kroz opise štrajkova zaposlenih i nezaposlenih radnika uočava se i podeljenost sindikata. Ne samo da je sindikalni pluralizam u domaćoj praksi naneo mnogo šteta radnicima, već je postojala i diskrepanca između centrale jednog sindikata i njegovih aktivista u konkretnim preduzećima»

Dr. Dubravka Stajić

«Kao verovatno «poslednji Mohikanac» klasičnog sociološkog pristupa u istraživanju mehanizma strukturalne determinisanosti srpskog društva, a dobro znajući da su društvena struktura i klasni položaj uvek bili (i ostali) glavne determinante ponašanja socijalnih grupa, Nada G. Novaković ostaje uporna u nastojanju da preko klasne analize razume srpsko društvo i konflikte u njemu.»

Prof. dr. Slobodan Antić